

श्रीगणेशाय नमः ।

पराशरमाधवः ।

व्यवहारकाण्डम् ।

वागीशाद्याः सुमनसः सर्वार्थानामुपक्रमे ।
यज्ञत्वा कृतकृत्याः स्युः तं नमामि गजाननम् ॥
सोऽहं प्राप्य विवेकतीर्थपदवीमाप्नायतीर्थं परं
मज्जन् सज्जनसङ्गतीर्थनिपुणः सहृत्ततीर्थं अयन् ।
लब्धामाकलयन् प्रभावलहरीं श्रीभारतीतीर्थतो-
विद्यातीर्थमुपाश्रयन् हृदि भजे श्रीकण्ठमव्याहृतम्^(१) ॥

(१) सोऽहं माधवाचार्यनामा विवेकरूपस्य तीर्थस्य पदवीं मार्गं प्राप्य
हृदि अव्याहृतं श्रीकण्ठं महादेवं भजे ध्यायामीत्यर्थः । कीदृशो-
ऽहं ? आचार्यो वेदस्तद्रूपे तीर्थे परं केवलं मज्जन् स्नानं कुर्वन् ।
तदेकपरायण इत्यर्थः । तथा, सज्जनसङ्गरूपेण तीर्थेन निपुणः,
निर्णीतशास्त्रतत्त्वः । तथा, सहृत्तं साधूनामाचरणं, तदेव तीर्थं
अयन् आश्रयन् । तथा, श्रीभारतीतीर्थतः तन्नामकादगुरोः सका-

सत्यैकव्रतपालको दिगुणधीः अर्थो चतुर्वेदिता
 पञ्चस्कन्धकृती षडन्वयदृढः सप्ताङ्गसर्वसहः ।
 अष्टव्यक्तिकलाधरो नवनिधिः पुण्यद्वयप्रत्ययः
 स्मार्त्तोच्छ्रायधुरन्धरो विजयते श्रीबुक्कणः स्थापतिः^(१) ॥

शात् लब्धां प्रभावलहरीमिष्टदेवताप्रसादरूपां लहरीमाकलयन्
 प्राप्नुवन्नित्येकोऽर्थः । भारतीरूपात्तीर्थात् लब्धां प्रभावलहरीं पाणि-
 त्यरूपामाकलयन्नित्यपरः । तथा, विद्या ब्रह्माविद्या, तद्रूपं तीर्थ-
 मुपाश्रयन् सेवमान इत्यर्थः । एतस्यैव विद्यारण्यइति नाम प्रसिद्धम् ।
 इति काशीपुस्तके टीका ।

(१) धर्मवर्त्तकं स्वदेशाधिपतिं वर्णयति सत्येति । श्रीमान् बुक्कणनामा
 स्थापतिः राजा विजयते । कीदृशः ? सत्यरूपं यदेकं मुख्यं व्रतं,
 तत्पालकः । तथा दिगुणधीरिति परापेक्षया दिगुणबुद्धिमानि-
 त्यर्थः । अथवा, द्वौ गुणौ सत्वरजोरूपौ यस्यां, तादृशी धीर्यस्य,
 न तु तमोगुणशालिनीत्यर्थः । तथा, चीन् धर्मार्थकामानर्थयते
 प्रार्थयते, तच्छीलः । तथा, चतुर्णां वेदानां सामाद्युपायानां वा
 वेदिता ज्ञाता । तथा, पञ्चसु स्कन्धेषु तन्नामकेषु सहायादिपदार्थेषु
 कृती कुशलः । यदुक्तं नीतिशास्त्रे ।

“सहायाः साधनोपाया विभागो देशकालयोः ।

विनिपातप्रतीकारः सिद्धिः पञ्चाङ्गमिष्यते”—इति ।

अस्यार्थः । सहायाः राजकार्यं मन्त्रिसैनिकाद्याः । तथा, कार्यस्य
 साधने उपायाः सामादयः । तथा, देशकालयोर्विभागो व्यवस्था,
 अस्मिन् काले अस्मिन् देशे अयमुपाय इत्येवंरूपा । तथा, विनि-
 पातस्य दुष्ट (?) रोगोत्पातादिरूपस्य प्रतीकारो निराकरणम् ।
 तथा, सिद्धिः इष्टलाभः । एते पञ्चस्कन्धा राज्याङ्गमित्यर्थः । कीदृशो-

इन्द्रस्याङ्गिरसो नलस्य सुमतिः शैब्यस्य मेधातिथि-
 द्भूर्मयो धर्मसुतस्य वैष्ण्वृपतेः खौजा निमेर्गौतमिः ।
 प्रत्यग्दृष्टिररुन्धतीसहचरो^(१) रामस्य पुण्यात्मनो-
 यदत्तस्य विभोरभूत् कुलगुरुर्मन्त्री तथा माधवः ॥
 प्रज्ञामूलमही विवेकसलिलैः सिक्ता बलोपप्लिता^(२)
 मन्त्रैः* पल्वलिता विशालविटपा सन्ध्यादिभिः षड्गुणैः ।

* बलोपप्लिकामन्त्रैः,—इति पाठान्तरम् ।

राजा ? षडन्वयदृष्टः, षष्ठां गुणानामन्वयेन संबन्धेन दृष्टोऽजेय-
 इत्यर्थः । षष्ठां शास्त्राणामित्यर्थान्तरम् । पुनः कीदृशः ? सप्तभि-
 रङ्गैः सर्वसहनशीलः । तानि च,—

“स्वाम्यमायसुहृत्कोशराष्ट्रदुर्गबलानि च”—इति
 नीतिशास्त्रोक्तानि ज्ञेयानि । तथा, अष्टौ(?) व्यक्तयो भूतयो यस्य,
 तादृशस्य शिवस्य कलाया अंशस्य धारकः । तासु भूतयो जलाग्नि-
 यजमानचन्द्रसूर्याकाशवायुपुरुषा आगमोक्ताः । पुनः कीदृशः ? नव-
 निधिः, नवसङ्ख्याका निधयो यस्य, ते च महापद्मादयः प्रसिद्धाः ।
 नवानां रसानां निधिरित्यर्थान्तरम् । नवो नूतनो निधिरिति वा ।
 पुनः कीदृशः ? पुण्यदृशप्रत्ययः, पुण्यन्ती वर्द्धमाना दशा यस्य, तादृशः
 प्रत्ययो ज्ञानं यस्य, तादृशः । तथा, स्मार्त्तानां पाषण्डिभिर्ब्रह्मिष्ठा-
 नामुच्छ्रायस्य वृद्धेर्धुरन्धरः तत्प्रवर्त्तक इत्यर्थः । इति काशीपुस्तके
 टीका ।

(१) अन्तजडप्रातिकूल्येन सच्चिदानन्दरूपेणाक्षति प्रकाशते इति प्रत्यक्
 तथा दृष्टिर्यस्येति विग्रहः । इति काशीपुस्तके टीका ।

(२) प्रज्ञैव मूलं च मही च यस्याः, सा तथा । बलैरुपप्लिता जातोपप्लिता ।
 उपप्लः पुनराश्रयतरुः । स्पष्टमन्यत् ।

शत्रुघ्न कोरकिता यशःसुरभिता सिद्धा समुद्यत्फला
सम्प्राप्ता भुवि भाति नौतिलतिका सर्वोत्तरं माधवम् ॥
श्रीमती जननी यस्य सुकीर्त्तिर्मायणः पिता ।
सायणो भोगनाथश्च मनोबुद्धौ सहोदरौ ॥
यस्य बौधायनं सूत्रं शाखा यस्य च याजुषी ।
भारद्वाजं कुलं यस्य सर्वज्ञः स हि माधवः ॥

स माधवः सकलपुराणसंहिता-
प्रवर्त्तकः स्मृतिसुषमापराशरः ।
पराशरस्मृतिजगदीहिताश्रये
पराशरस्मृतिविवृतौ प्रवर्त्तते ॥

व्याख्याते आचारप्रायश्चित्ते ।

अथ व्यवहारः प्रस्तूयते ।

यद्यप्यृणादानादीनामष्टादशपदानां व्यवहाराणां मध्ये कमपि
व्यवहारं पराशरो न व्युत्पादितवान्, तथाप्याचारकाण्डे चतुर्णां
वर्णानां क्रमेणाचारान् ब्रुवन्,—

“चित्रियस्तु प्रजास्यैव चितिं धर्मेण पालयेत्”—

इत्यस्मिन् वचने चित्रियविशेषस्य राज्ञ आचारविशेषमेवमवोचत्*,
“चितिं धर्मेण पालयेत्”—इति । तच्च चितिपालनं नाम, चित्याश्रि-
तास्तु प्रजास्तु दुष्टानां निग्रहः शिष्टोपद्रवपरिहारश्च । एतदर्थमेव हि

* राजाचारविशेषमेवमवोचत्,—इति पाठान्तरम् ।

जगदीश्वरस्य रामकृष्णादिचित्रावतारः । तच्च गीतासु भगवता
विस्पष्टमभिहितम्,—

“यदा यदा हि धर्मस्य ग्लानिर्भवति भारत ।
अभ्युत्थानमधर्मस्य तदाऽऽत्मानं सृजाम्यहम् ॥
परिचाणाय साधूनां विनाशाय च दुष्कृताम् ।
धर्मसंस्थापनार्थाय संभवामि युगे युगे”—इति ।

यथा महतां रावणादीनां शिचायै रामाद्यवतारः, तथा चुद्राणां
चौरादीनां शिचायै राजावतारः,—इति द्रष्टव्यम् । अतएव मनुः,—

“अराजके हि लोकेऽस्मिन् सर्वतो विद्रुते भयात् ।
रक्षार्थमस्य सर्वस्य राजानमसृजत् प्रभुः ॥
चन्द्रानिलयमार्काणामग्रेषु वरुणस्य च ।
इन्द्रविजयेऽथोच्चैव मात्रा आहृत्य शाम्भतौः^(१) ॥
यस्मादेव सुरेन्द्राणां मात्राभ्यो निर्मितो नृपः ।
तस्मादभिभवत्येष सर्वभूतानि तेजसा ॥
तपत्यादित्यवच्चैव चक्षूंषि च मनांसि च ।
न चैनं भुवि शक्नोति कश्चिदप्यभिवीक्षितुम् ॥
सोऽग्निर्भवति वायुश्च सोऽर्कः सोमः स धर्मराट् ।
स कुबेरः स वरुणः स महेन्द्रः प्रभावतः ॥
वायोऽपि नावमन्तव्यो मनुष्य इति भूमिपः ।
महती देवता ह्येषा नररूपेण तिष्ठति ॥

(१) चन्द्रादीनां शाम्भतौर्निर्वात्मात्रा अंशान् आहृत्य राजानमसृजदिति
पूर्वेषां सम्बन्धः ।

एकमेव दहत्यग्निरं दुरुपसर्पिणम् ।

कुलं दहति राजाग्निः सपशुद्रव्यसञ्चयम् ॥

कार्यं सोऽवेक्ष्य शक्तिञ्च देशकालौ च तत्त्वतः ।

कुरुते धर्मसिद्ध्यर्थं विश्वरूपं पुनः पुनः”—इति ।

एतच्च सर्वमस्माभिराचारकाण्डेव राजधर्मान् व्याचक्षाणैः प्रपञ्चितम् । वृहस्पतिस्तु विशेषतः ऋणादानादिव्यवहारविचारमेव राजोत्पत्तिप्रयोजनमभिप्रेत्य तद्विचारचमलमुपपादयितुं इन्द्राद्यात्मकत्वं राज्ञ उदाजहार,—

“गुणधर्मवतो राज्ञः कथयाम्यनुपूर्वशः ।

धनिकर्णिकसन्दिग्धौ प्रतिभूलेख्यसाक्षिणः ॥

विचारयति यः सम्यक् तस्योत्पत्तिं निबोधत ।

सोमाम्यर्कानिलेन्द्राणां वित्ताप्यत्योर्यमस्य च ॥

तेजोमात्रं समुद्धृत्य राज्ञोमूर्तिर्विनिर्मिता ।

तस्य सर्वाणि भूतानि स्थावराणि चराणि च ॥

भूयोभोगाय कल्पन्ते स्वधर्मान् चलन्ति च ।

नाराजके कृषिवणिककुसीदपशुपालनम् ।

तस्माद्वर्णाश्रमाणान् नेताऽसौ निर्मितः सुरैः”—इति ।

लोके हि, राजा भूपो नृप इत्येते शब्दा एकार्थवाचित्वेन प्रयुज्यन्ते । तत्र राजशब्दो रूढः, भूपनृपशब्दौ यौगिकौ । भुवं पातीति भूपः, नृन् पातीति नृपः । तथाच राज्ञो भूपालकत्वं मनुष्यपालकत्वं च गुणः । तत्रयुक्तधर्मो व्यवहारविचारः । स च पूर्वं नाभिहितः, किन्तु वर्णाश्रमधर्मान् व्याचक्षाणेन वृहस्पतिना राजन्यपि चन्द्रियत्ववर्णप्र-

युक्तो गृहस्थाश्रमप्रयुक्तस्य धर्माऽभिहितः । अतः परं भूपत्वगुणप्रयुक्त-
व्यवहारविचारात्मको राजधर्माऽभिधीयते । धनिको धनप्रदाता,
शृणिकस्तदीयस्थार्थस्य गृहीता, तयोः सन्दिग्धविवादः^(१) । प्रति-
भूस्तस्य प्रत्यर्पणं कारयिष्यामीति प्रतिश्रुत्य तदीयस्य भारस्य
बोधा । लेख्यं धनसङ्ख्याद्विविशेषादियुक्तं पत्रम् । साक्षिण उत्त-
माधमर्णयोः सम्प्रतिपन्नाः मध्यस्थाः । एतेषां प्रतिभादीनां त्रयाणां
सन्दिग्धिन्यायान्यायवर्तिताभ्यां सन्देहः । तस्मिन् सन्देहे सति
योराजा विचारयितुं प्रभवति, तस्योत्पत्तिरभिधीयते इत्यर्थः ।
यस्माद्राजा सोमेन्द्रादिदेवतांशसम्भूतत्वादृणादानादीन् व्यवहारान्
विचारयितुं प्रभवति, तस्मात्तानसौ विचारयेत् । तदाह याज्ञवल्क्यः,—

“व्यवहारान् नृपः पश्येद् विद्वद्भिर्ब्राह्मणैः सह ।

धर्मशास्त्रानुसारेण क्रोधलोभविवर्जितः”—इति ।

अत्र व्यवहारशब्दो रूढियोगाभ्यां निर्णयफलकमर्थिप्रत्यर्थि-
विवादमाचष्टे । तत्र रूढिः कात्यायनेन निरूपिता,—

“प्रयत्नसाध्ये विच्छिन्ने धर्माख्ये न्यायविस्तरे ।

साध्यमूलस्तु यो वादो व्यवहारः स उच्यते”—इति ।

न्यायः शिष्टसम्प्रतिपन्नं लौकिकमाचरणं, तस्य विस्तर इदं
मदीयं धनमन्येनापहृतम् ; तत् चेत्तं धनादिकमेतस्य युक्तं नान्य-
स्येति उपपत्तिपुरःसरो निर्णयः । तस्मिन् न्यायविस्तरे विषयीभूते सति
तत्प्रवर्तकोऽर्थिप्रत्यर्थिनोर्यो विवादः स व्यवहार उच्यते । मदीयं धनं
अन्येनापहृतं तत् पुनर्मया साधनीयमिति अर्थी यदुद्दिश्य प्रवर्तते,

(१) सन्दिग्धौ इति पदं सन्दिग्धशब्दात् सप्तम्येकवचने निष्पन्नम् ।

तद्वनं साध्यम् । तच्च मूलं यस्य विवादस्य, सोऽयं साध्यमूलः । स च कदा
सम्पद्यते,—इत्यपेक्षायामुक्तम्,—“प्रयत्नसाध्ये विच्छिन्ने धर्माख्ये”—
इति ।

“सत्यं ब्रूयात् प्रियं ब्रूयात् न स्तेनः स्यात् न वार्द्धूषिः”—

इत्यादिविधिनिषेधावुपलभ्य विहितानुष्ठाने प्रतिषिद्धवर्जने
चोत्पन्न उत्साहः प्रयत्नः । तेन साध्यो धर्मनामकः पदार्थो यदा
विच्छिन्नो भवति, तदानीमयं विवाद उत्पद्यते । अस्ति तु धर्म-
विच्छेदे नास्ति व्यवहारस्यावकाशः । अतएव नारदः,—

“मनुः प्रजापतिर्यस्मिन् काले राज्यमवभूजत् ।

धर्मैकतानाः पुरुषास्तदाऽऽसन् सत्यवादिनः ॥

तदा न व्यवहारोऽभूत् न देषो नापि मत्सरः ।

नष्टे धर्मे मनुष्येषु व्यवहारः प्रवर्तते”—इति ।

दृहस्यतिस्तु देषलोभादिदुष्टस्यैव व्यवहर्तृत्वमाह,—

“धर्मप्रधानाः पुरुषाः पूर्वमासन्नहिंसकाः ।

लोभद्वेषाभिभूतानां व्यवहारः प्रवर्तते” ॥

तस्माद्धर्मं विच्छिन्ने सति साध्यमूलो न्यायनिर्णयफलो विवादो-
व्यवहारशब्देन रूढ्याऽभिधीयते । हारीतोऽपि निरुद्धिमभिप्रेत्याह,—

“स्वधर्मस्य यथा प्राप्तिः परधर्मस्य वर्जनम् ।

न्यायेन क्रियते यत्तु व्यवहारः स उच्यते”—इति ।

व्यवहारशब्दस्य यौगिकमर्थं कात्यायन आह,—

“वि नानार्थेऽव सन्देहे हरणं हार उच्यते ।

नानासन्देहहरणाद्व्यवहार इति स्मृतः”—इति ।

व्यवहार इत्यत्र विशब्दो मानेत्येतस्मिन्नर्थे वर्त्तते । अवशब्दश्च सन्देहे वर्त्तते । तानेतानेवंविधानेकसन्देहहारिणोव्यवहारानर्थ-दिगतरागद्वेषवशात् प्राप्तान् राजा सम्यग्विचारयेत्^(१) । तद्विचारश्च राज्ञो गुणधर्मरूप आचारः । अतएव आचारकाण्डे व्यवहाराणामन्तर्भावमभिप्रेत्य पराशरः पृथग्व्यवहारकाण्डमकृत्वा, “चित्तिं धर्मेण पालयेत्”—इति सूचनमात्रं व्यवहाराणां कृतवान् । तानेवात्र सूचितान् व्यवहारान् वयं सूत्यन्तराणि तन्निबन्धनानि चानुसृत्य यथाशक्ति निरूपयामः ।

तत्र पूर्वादाहताभ्यां रूढियोगस्युतिभ्यां व्यवहारस्वरूपं निरूपितम् ।

अथ तद्भेदाः निरूप्यन्ते ।

तत्र सपणत्वापणत्वाभ्यां द्वैविध्यमाह नारदः,—

“सोत्तरोऽनुत्तरश्चेति स विज्ञेयो द्विलक्षणः ।

सोत्तरोऽभ्यधिको यत्र विलेखापूर्वकः पणः”—इति ।

अहं यदि पराजयेयं, तदा शास्त्रप्रापितादृण्डद्रव्यात् अधिकमेव द्रव्यं राज्ञे तुभ्यश्च दास्यामीति पत्रं लिखित्वा यदभिभाषणं, तदुत्तरम् । तेन सह वर्त्तते इति सोत्तरः । तद्रहितोऽनुत्तरः । पुनरपि

(१) अर्थो धनम् । अर्थादिविषयरागद्वेषवशात् प्राप्तान् व्यवहारान् राजा विचारयेदित्यर्थः । व्यवहारानर्थान् विगतरागद्वेषवशात् प्राप्तानित्यादिपाठे, प्राप्तान् व्यवहारान् राजा विगतरागद्वेषवशात् विचारयेदिति सम्बन्धः ।

चतुष्पात्वादिभिस्तथोदशभिः प्रकारैः व्यवहारस्य अवान्तरभेदान्
मएव निर्दिश्य विवृणोति,—

“चतुष्पाच्च चतुःस्थानः चतुःसाधनएवच ।

चतुर्हितः चतुर्व्यापी चतुःकारी च कौर्त्तितः ॥

त्रियोनिर्द्वाभियोगश्च द्विदारो द्विगतिस्तथा ।

अष्टाङ्गोऽष्टादशपदः शतशास्त्रस्तथैवच ॥

धर्मस्य व्यवहारस्य चरित्रं राजशासनम् ।

चतुष्पाद्भवहारोऽयमुत्तरः पूर्वबाधकः ।

तत्र सत्ये स्थितो धर्मो व्यवहारस्तु साक्षिषु ॥

चरित्रं तु स्वीकरणे राजाज्ञायां तु शासनम् ।

सामाद्युपायसाध्यत्वाच्चतुःसाधन उच्यते ॥

चतुर्णामपि वर्णानां रचनाच्च चतुर्हितः ।

कर्त्तारं तत्साक्षिणश्च सभ्यान्वाजानमेवच ॥

व्याप्नोति पादशो यस्माच्चतुर्व्यापी ततः स्मृतः ।

धर्मस्थार्थस्य यशसो लोकहेतोस्तथैवच ।

चतुर्णां करणादेष चतुष्कारी प्रकौर्त्तितः ॥

कामात्क्रोधाच्च लोभाच्च त्रिभ्यो यस्मात् प्रवर्त्तते ।

त्रियोनिः कौर्त्त्यते तत्र त्रयमेतद्विवादकृत् ॥

द्वाभियोगस्तु विज्ञेयः शङ्कातत्त्वाभियोगतः ।

शङ्काऽसतान्तु संयोगात् तत्त्वं होढादिदर्शनात् ॥

पञ्चदश्याभिसम्बन्धात् द्विदारः स उदाहृतः ।

पूर्ववादस्तथोः पञ्चः प्रतिवादस्तदुत्तरः ॥

भूतच्छलानुसारित्वान् दिगतिः स उदाहृतः ।

भूतं तत्त्वादिसंयुक्तं प्रमादाभिहितं क्लृप्तम् ॥

राजा सपुरुषः सभ्याः शास्त्रं गणकलेखकौ ।

हिरण्यमग्निरुदकमष्टाङ्गः स उदाहृतः ॥

च्छणादानं ह्युपनिधिः समूयोत्थानमेव च ।

दत्तस्य पुनरादानमश्वशूषाऽभ्युपेत्य च ॥

वेतनस्थानपाकर्म तथैवास्त्रामिविक्रयः ।

विक्रीयामग्नदानञ्च क्रीत्वाऽनुशय एव च ॥

समयस्थानपाकर्म विवादः चेन्नजस्तथा ।

स्त्रीपुंसयोश्च सम्बन्धो दायभागोऽयं साहसम् ॥

वाक्पाहृष्यं तथैवोक्तं दण्डपाहृष्यमेव च ।

घृतं प्रकीर्णकञ्चैवेत्यष्टादशपदः स्मृतः ॥

क्रियाभेदान्ननुव्याणां शतशाखो निगद्यते”—इति ।

ननु धर्मादीनां पादत्वमयुक्तं, प्रतिज्ञोत्तरप्रमाणनिर्णयाणां व्यव-
हारपादत्वात् । यतो याज्ञवल्क्यः प्रतिज्ञादीनि प्रकृत्याह,—

“चतुष्पाद्व्यवहारोऽयं विवादेषूपदर्शितः”—इति ।

वृहस्पतिरपि,—

“पूर्वपदः स्मृतः पादः द्वितीयश्चोत्तरः स्मृतः ।

क्रियापादस्तृतीयस्तु चतुर्थो निर्णयः स्मृतः”—इति ।

नायं दोषः । धर्मादीनां प्रकारान्तरेण पादत्वोपपत्तेः । योऽयं
निर्णयाख्यस्तुर्थपादोऽभिहितः, स धर्मादिभिस्तुर्भिः निष्यद्यते ।

तदा च वृहस्पतिः,—

“धर्मेण व्यवहारेण चरित्रेण नृपाज्ञया ।

इतुःप्रकारोऽभिहितः सन्दिग्धेऽर्थे विनिर्णयः”—इति ।

तस्मान्निर्णयहेतुतया धर्मादीनां व्यवहारपादत्वं भविष्यति । तेषां च निर्णयहेतुत्वं कात्यायनेन प्रपञ्चितम्,—

“दोषकारी तु कर्तृत्वं धनस्वामी स्वकम्बनम् ।

विवादे प्राप्नुयाद्यत्र स धर्मेणैव निर्णयः”—इति ।

दोषकारी वाक्पारुष्यादिकारी च यस्मिन् विवादे व्यवहारे चरित्र-
राजशासननैरपेक्ष्येण धर्माभिमुखः सन्नद्धो धर्माद्भीतः[†] स्वकीयं दोष-
कर्तृत्वं स्वयमेव अङ्गीकरोति : यन्तु धनस्वामी[‡] व्यवहारादिप्रायासम-
न्तरेण धर्माभिमुखाद्भुनापहारिणः स्वकीयं धनं प्राप्नोति, तत्र दोषका-
रिणो धर्माभिमुख्यमेव निर्णयहेतुः । व्यवहारस्य निर्णयहेतुत्वं स एवाह,—

“स्मृतिशास्त्रन्तु यत्किञ्चित् प्रथितं[§] धर्मसाधकैः ।

कार्याणां निर्णयाद्धेतोर्यवहारः स्मृतौ हि सः॥”—इति ।

यत्र धर्मशास्त्रकुशलेर्विद्वद्भिर्र्थिप्रत्यर्थिनोरग्रे निर्णयाय धर्मशास्त्रं

“अत्र चकारोऽधिकः प्रतिभाति दोषकारी इत्यस्य विवरणरूप-
त्वात् वाक्पारुष्यादिकारीत्यस्य । परन्तु, सर्वेष्वादर्शपुस्तकेषु स्थित-
त्वाद्भक्तितः ।

† इत्यमेव पाठः सर्वेष्वादर्शपुस्तकेषु । मम तु, सन् अर्था अर्धर्माद्
भीतः,—इति पाठः प्रतिभाति ।

‡ यत्तद्धनस्वामी,—इति का० । मम तु, यत्र धनस्वामी,—इति पाठः
प्रतिभाति ।

§ प्रापितम्,—इति का० ।

॥ कार्याणां निर्णयार्थे तु व्यवहारस्मृतौ हि सः,—इति का० । मम तु,
व्यवहारः स्मृतौ हि सः,—इति पाठः प्रतिभाति ।

प्रस्थापितं भवति, स निर्णयो व्यवहारजन्यः । चरित्रजन्यं निर्णय-
माह सएव.—

“यद्यदाचरते येन धर्मं वाऽधर्ममेव वा ।

देशस्थाचरणं नित्यं चरित्रं तद्धि कीर्तितम्”—इति ।

शास्त्रोक्तधर्मादनपेतं* धर्मं, तद्विपरीतं अधर्मं, तदुभयं देशाचा-
रानुसारेण यत्र स्वीक्रियते, तत्र चरित्रं निर्णयहेतुः । राजशासनस्य
निर्णयहेतुतामाह सएव,—

“न्यायशास्त्राविरोधेन† देशदृष्टेस्तथैव च ।

यद्धर्मं स्थापयेद्राजाऽन्याय्यं तद्राजशासनम्”—इति ।

न्यायशास्त्रं व्यवहारप्रतिपादकं स्मृतिशास्त्रं, तस्य देशाचारस्य वा
विरोधेन राजा यमनुशास्ति, स निर्णयो राजशासनजन्यः । यथो-
क्तामां धर्मादीनां चतुर्णां मध्ये पूर्वस्य पूर्वस्य च बाध्यत्वं उत्तरो-
त्तरस्य बाधकत्वञ्च दृष्टव्यतिना प्रपञ्चितम्,—

“शास्त्रमेव समाश्रित्य क्रियते यत्र निर्णयः ।

व्यवहारः स विज्ञेयो धर्मस्तेनापि हीयते ॥

देशस्थित्याऽनुमानेन नैगमानुमतेन च ।

क्रियते निर्णयस्तत्र व्यवहारस्तु कथ्यते ॥

* शास्त्रोक्तधर्माद्युपेतम्,—इति शा० स० ।

† सर्व्वेष्वादर्शपुस्तकेष्वेवमेव पाठः । मम तु, न्यायशास्त्रविरोधेन,—इति
पाठः प्रतिभाति । अतएव, उत्तरः पूर्व्वबाधक इत्यादिना राजशासनस्य
सर्व्वबाधकत्वमुक्तं सङ्गच्छते । न्यायशास्त्राविरोधेन,—इति पाठे तु,
'ऽन्याय्यम्'—इत्यत्र न्याय्यं, 'देशाचारस्य वा विरोधेन'—इत्यत्र,
देशाचारस्य वाऽविरोधेन,—इति पठितुमुचितम् ।

विहाय चरितासारं यत्र कुर्यात् पुनर्नृपः ।

निर्णयं, सा तु राजाज्ञा चरित्रं बाध्यते तथा"—इति ।

(१) चतुर्षु वर्णेषु चः कश्चिद्राजद्रोहं कृत्वा राज्ञो भीतः सन् अति-
भीरुतया स्वापराधमङ्गीचकार । तत्र समीपवर्त्तिनः साक्षिणो वर्णि-
बधं निवारयितुमिच्छन्तः सत्यमुल्लङ्घ्य, तत्र साक्ष्यनृतं वदेदित्ये-
तादृशं शास्त्रमेवाश्रित्य तदीयमपराधं पर्यहार्षुः । तत्र व्यवहारेण
धर्मा बाध्यते । केरलदेशादौ वेश्यागमने साक्षिभिरापादितेऽपि देशा-
चारवशात्नायं राज्ञा दण्ड्यते । तत्र चरित्रेण व्यवहारस्य बाधः ।
सत्यपि तादृशे देशाचारे 'त्वयैवं न व्यवहर्त्तव्यम्'—इति राजा यदा-
ऽनुशास्ति, तदा राजाज्ञया चरित्रस्य बाधः । (२) ये एते प्रोक्ताः धर्मा-
दयश्चत्वारः पादास्ते सत्यादिषु चतुर्षु प्रतिष्ठिताः । दोषकारीं स्वय-
मनुताङ्गीतोऽयमपि* अपराधोऽस्तीति सत्यं ब्रूते । अतो धर्मस्य सत्ये
अवस्थानम् । प्रतिज्ञोत्तरयोः कृतयोः साक्षिणा यस्य पक्षोऽभ्युपगम्यते,
तस्य जयः, तेन व्यवहारस्तस्य साक्षिण्यवस्थानम् । कार्णाटकदेशे बला-
त्प्राप्तुल्लसुताविवाहो न दोषाय, केरलदेशे कन्यायाः चतुर्मतीत्वं न
दोषायेत्येवमादिकस्तत्तद्देशसमयः । तत्र तत्र पत्रादिशासनञ्च तिष्ठति ।
श्रियते इति शासनं, राजाज्ञानुसारेण प्रजानां वर्त्तनम् । तच्च राजा-
ज्ञार्थां प्रतिष्ठितम् । सामदानभेददण्डैश्चतुर्भिः दोषकारिणो दोष-

* मनुताङ्गीतोऽपि,—इति का० ।

(१) उत्तरः पूर्ववाचक इति नारदवचनांशं व्याचष्टे चतुर्विध्यादिना ।

(२) तत्र सत्ये स्थितोधर्म इत्यादिवचनानि व्याख्यातुमुपक्रमते, ये एते
इत्यादिना ।

करणाय* चतुःसाधनत्वम् । चतुर्हितत्वं विस्पष्टम् । कर्त्तादिचतुष्टय-
व्यापित्वं मनुना स्पष्टीकृतम्,—

“पादोऽधर्मस्य कर्त्तारं पादो गच्छति साक्षिणः ।

पादः सभासदः सर्वान् पादो राजानमृच्छति”—इति ।

जेतुर्नृपस्य वा धर्मार्थयशसो लोकानुरागसम्पादनाच्चतुष्कारित्वम् ।
चियोनित्वं स्पष्टम् । असतां कितवस्तेनादीनां संसर्गं यः करोति, तस्मि-
न्नपि चौर्यादिशङ्का जायते । होदोऽपक्षतद्रव्यादिदर्शनम्, तस्मिन् वा ।
तस्मादभियोगो भवति । अर्थिप्रत्यर्थिभ्योः यौ पूर्वोत्तरपक्षौ तौ व्यव-
हारस्य प्रवर्तकौ । तस्मात् द्विद्वारत्वम् । द्रव्यसङ्ख्यादिकं याथातथ्ये-
नान्यथा वा राजादीनां अग्रे यदा ब्रूते, तदा तस्योभयस्य उपरि
व्यवहारः प्रवर्तते । ततो द्विगतित्वम् । अष्टाङ्गेषु सपुरुषो राजेत्ये-
तदेकमङ्गम् । अतो नास्ति नवत्वसङ्ख्याप्रसक्तिः । अष्टादशपदानां
अष्टादशपदानां स्वरूपमुपरिष्ठात् तत्र तत्र विचारयिष्यते । एतेषां
अष्टादशपदानां मध्ये एकैकस्य पदस्य अवान्तरक्रियाभेदादनन्तभेद-
भिन्नत्वं शतशास्त्रत्वम् । एतान् अष्टादशपदानवान्तरानन्तभेदभिन्नान्
व्यवहारान् प्रकारान्तरेण द्वेधा संगृह्णाति कात्यायनः,—

“द्वे पदे साध्यभेदान् पदाष्टादशतां गते ।

अष्टादशक्रियाभेदाद्विज्ञान्यथ सहस्रधा”—इति ।

* दोषकारणाय,—इति का० । मम तु, दोषकरणादिति पाठः प्रतिभाति ।

† धर्मार्थास्त्रयोलोकानुराग,—इति का० । मम तु, धर्मार्थयशोलोका-
नुराग,—इति पाठः प्रतिभाति ।

‡ विवदिष्यते,—इति शा० स० ।

द्विपदत्वं विशदयति वृहस्पतिः,—

“द्विपदो व्यवहारः स्थाङ्कनहिंसासमुद्भवः ।

द्विसप्तकोऽर्थमूलस्तु^(१) हिंसामूलः चतुर्विधः”—इति ।

तदेतदुभयविधं सएव विवृणोति,—

“कुसौदनिध्याधेयाद्यं* सम्भूयोत्थानमेवच ।

भृत्यदानमशुश्रूषा†^(२) भूवादोऽस्त्रामिविक्रयः ॥

क्रयविक्रयानुश्रयः समयातिक्रमस्तथा ।

स्त्रीपुंसयोगः स्तेयञ्च दायभागोऽचदेवनम् ॥

एवमर्थसमुत्थानं पदानि‡ तु चतुर्दश ।

पुनरेव प्रभिन्नानि क्रियाभेदैरनेकधा ॥

पारुष्ये द्वे साहसञ्च परस्त्रीसंपहस्तथा ।

हिंसोद्भवपदान्येवं चत्वार्यह वृहस्पतिः”—इति ।

जगति सम्भावितान्शेषान् विवादानुक्तेष्वष्टादशसु सएव अन्त-
र्भावयति,—

“पदान्यष्टादशैतानि धर्मशास्त्रोदितानि तु ।

मूलं सर्वविवादानां ये विदुस्ते परीचकाः”—इति ।

इति व्यवहारपरिच्छेदः ।

* कुसौदनिध्याधेयाद्यं,—इति शा० ।

† भृत्यदारमशुश्रूषा,—इति का० ।

‡ एवमर्थसमुत्थानपदानि,—इति घाठो सम प्रतिभाति ।

(१) द्विसप्तकइति चतुर्दशइत्यर्थः ।

(२) भृतिः कर्ममूल्यं, तस्याभूतेरदानं भृत्यदानम् ।

अथ सभा निरूप्यते ।

तत्र वृहस्पतिः,—

“दुर्गमध्ये गृहं कुर्याज्जलवृत्तान्वितं पृथक् ।

प्राग्दिशि प्राङ्मुखीन्तस्य लक्षणं कल्पयेत् सभाम् ॥

मातृधूपासनोपेतां बीजरत्नसमन्विताम् ।

प्रतिमाऽऽलेख्यदेवेश युक्तामन्त्राद्गुना तथा”—इति ।

गृहं राजगृहम् । तस्य प्राग्दिशि धर्माधिकरणभूता सभा । सा च वास्तुशास्त्रलक्षणोपेता कर्त्तव्या । तस्याः सभायाः धर्माधिकरणत्वं कात्यायनो दर्शयति,—

“धर्मशास्त्रविचारेण मूलसारविवेचनम् ।

यत्राधिक्रियते स्थाने धर्माधिकरणं हि तत्”—इति ।

मूलस्यावेदितार्थस्य सारासारविवेचनं* तत्र निष्कर्षः† । तत्र प्रवेशकालं स एवाह,—

“प्रातरुत्थाय च नृपः कृत्वा नित्यं समाहितः ।

गुरुं ज्योतिर्विदो वैद्यान् देवान् विप्रान् पुरोहितान् ॥

यथार्हमेतान् सम्पूज्य सुपुण्याभरणैर्नृपः ।

अभिवन्द्य च गुवादीन् सम्मुखान् प्रविशेत्सभाम्”—इति ।

* इत्यमेव पाठः सर्वत्र । मम तु, सारविवेचनं,—इति पाठः प्रतिभाति ।

† तत्तन्निष्कर्षः,—इति शा० । मम तु, तत्तन्निष्कर्षः,—इति पाठः प्रतिभाति ।

प्रविश्य तत्र विद्वद्भिर्मन्त्रिभिश्च सह कार्याण्यनुमन्दध्यातुं
तदाह मनुः,—

“व्यवहारान् दिदृक्षुस्तु ब्राह्मणैः सह पार्थिवः ।

मन्त्रज्ञैर्मन्त्रिभिश्चैव विनीतः प्रविशेत्सभाम् ॥

तत्रासीनः स्थितो वाऽपि पाणिमुदम्य दक्षिणम् ।

विनीतवेषाभरणः पश्येत् कार्याणि कार्थिणाम् ॥

प्रत्यहं देशदृष्टैश्च शास्त्रदृष्टैश्च हेतुभिः ।

अष्टादशसु मार्गेषु व्यवहारान् प्रथक् पृथक्”—इति ।

विचारकालमाह कात्यायनः,—

“दिवसस्याष्टमभागं मुक्ता कालत्रयञ्च यत् ।

स कालो व्यवहाराणां शास्त्रदृष्टः परः स्मृतः”—इति ।

दिवसमष्टधा कृत्वा प्रथमभागमग्निहोत्राद्यर्थं मुक्ता अनन्तरभाग
त्रयं व्यवहारकालः । अत्र बज्यांस्तिथीराह सम्बन्तः,—

“चतुर्दशी क्षमावास्या पौर्णमासी तथाऽष्टमी ।

तिथिध्वासु न पश्येन्तु व्यवहारांसु नित्यशः”—इति

येयमुक्ता सभा, तस्याः चातुर्विधमाह बृहस्पतिः,—

“प्रतिष्ठिताऽप्रतिष्ठिता मुद्रिता शास्त्रिता तथा ।

चतुर्विधा सभा प्रोक्ता सभ्याश्चैव तथाविधाः ॥

* निबन्धानि,—इति का० ।

† भागत्रयन्तु,—इत्यन्यत्र पाठः ।

‡ तिथिध्वासासु नो पश्येत्,—इति का० ।

प्रतिष्ठिता पुरे ग्रामे चला नामाप्रतिष्ठिता ।
 सुद्रिताऽध्यक्षयुक्ता राजयुक्ता च शास्त्रिता—इति
 राजगृहसमीपवर्तिनः सभास्थानान्मुखादन्यान्यमुख्यानि स्ना-
 नान्याह भृगुः,—

“दश स्थानानि वादानां पञ्च वैवात्रवीद्भृगुः ।

निर्णयं येन गच्छन्ति विवादं प्राप्य वादिनः ॥

चारण्यास्तु स्वकैः कुर्युः सार्थिकाः* सार्थिकैस्तथा ।

सैनिकाः सैनिकैरेव ग्रामेऽप्युभयवाशिभिः ॥

उभयानुमतश्चैव गृह्यते स्थानमीक्षितम् ।

कुलिकाः सार्थमुख्याश्च पुरग्रामनिवासिनः ॥

ग्रामपौरगणश्रेण्यात्तुर्विद्यश्च वर्गिणः ।

कुलानि कुलिकाश्चैव नियुक्ताः नृपतिस्तथा”—इति ।

स्वकैरारण्यकैः । ग्रामेऽपीत्यादि शब्दात् ये ग्रामे चारण्यादौ
 च निवसन्ति, तेऽप्युभयवाशिभिः ग्रामवासिभिरारण्यवासिभिश्च निर्णयं
 कुर्युः, उभयव्यवहाराभिज्ञत्वान्नेवाम् । कुलिकाः कुलश्रेष्ठिनः ।
 सार्थः ग्रामयात्रादौ मिलितो जनसङ्घः । मुख्याः ग्रामस्थादयः । पुरं
 मुख्यं नगरं, तस्मादर्वाचीनो ग्रामः । पुरग्रामनिवासिनां भेदः ।
 कुलिकादीनि पञ्च स्थानानि । तानि चारण्यकादिजनविशेषाणामेव ।
 ग्रामाकारेणावस्थितजनविवादे समीपग्रामनिवासिभिः निर्णयः ।

* ‘सार्थ’ स्थाने ‘सार्ज’—इति पाठः शा० पुस्तके सर्व्वत्र ।

† स्थानमीक्षितम्,—इति शा० ।

‡ ये तु,—इत्येतावन्मात्रं शा० पुस्तके ।

§ अत्र, ‘इति’—इति भवितुं युक्तम् ।

अर्थिप्रत्यर्थिनोरननुग्रयानुमतं स्थानं कुलिकमार्थमुख्यपुरगामनिवा-
सिनो गृह्यन्ते । ग्रामादीनि दश स्थानानि साधारणानि । ग्रामो-
पाभाकारेणावस्थितो जनः । पौरः पुरवासिनां समूहः । गणः कुलानां
समूहः । श्रेण्यो रजकाद्यष्टादशहीनजातयः । चातुर्विद्यः आन्वीक्षिका-
दिविद्याचतुष्टयोपेतः^(१) । वर्गिणो गणप्रभृतयः । तथाच कात्यायनः,—

“गणः पाषण्डपूगश्च* ब्राह्मणश्रेण्यस्तथा ।

समूहस्यास्य ये चान्ये वर्ग्याख्यास्ते वृहस्पतिः”—इति ।

आयुधधराणां समूहो जातम् । कुलानि अर्थिप्रत्यर्थिनोः सगो-
त्राणि । कुलिकास्तत्र वृद्धाः । नियुक्ताः प्राद्विवाकसहितास्तयः सभ्याः ।
नृपतिः ब्राह्मणादिसहितः । सभ्यानाह याज्ञवल्क्यः,—

“श्रुताध्ययनसम्पन्नाः धर्मज्ञाः सत्यवादिनः ।

राज्ञा सभासदः कार्य्याः रिपौ मित्रे च ये समाः”—इति ।

तेषां सङ्ख्यामाह वृहस्पतिः,—

“लोकधर्माङ्गतत्त्वज्ञाः^(२) सप्त पञ्च त्रयोऽपि वा ।

* पौगण्डपूगश्च,—इति स० शा० ।

† इत्यमेव पाठः सर्वत्र ।

(१) “आन्वीक्षिकी त्रयो वार्त्ता दण्डनोतिष्ठ शाश्वती”—इत्यान्वीक्षि-
कादिविद्याचतुष्टयं ज्ञेयम् ।

(२) लोकालोकाचारः देशाचार इति यावत् । धर्माधर्मशास्त्रमिति
फलितार्थः । अङ्गानि, “शिक्षा कत्योव्याकरणं निरुक्तं ज्योतिषां
चितिः । इन्द्रसां विचितिश्चैव षडङ्गोवेद इत्यते”—इत्युक्तलक्षणानि
वेदाङ्गानि ।

यत्रोपविष्टाः विप्राग्र्याः सा यज्ञसदृशी सभा"—इति ।

तच्च वर्ज्यान् सएवाह,—

"देशाचारानभिज्ञा ये नास्तिकाः शास्त्रवर्जिताः ।

उन्मत्तकुहका लुब्धाः* न प्रष्टव्याः विनिर्णये"—इति ।

राज्ञः प्रतिनिधिमाह याज्ञवल्क्यः,—

"अपश्यता कार्य्यवशात् व्यवहारान् नृपेण तु ।

सभ्यैः सह नियोक्तव्यो ब्राह्मणः सर्व्वधर्मवित्"—इति ।

सोऽपि राजवत् सर्व्वकार्याणि विचारयेत् । यदाह मनुः,—

"यदा स्वयं न कुर्यान्तु नृपतिः कार्य्यदर्शनम् ।

तदा नियुञ्ज्याद्विदांसं ब्राह्मणं कार्य्यदर्शने ॥

सोऽस्य कार्य्याणि सम्यग्धेत् सभ्यैरेव त्रिभिर्वृतः ।

सभासेव प्रविश्येमामासौनः स्थितएववा"—इति ।

स च विचारको ब्राह्मणः प्राङ्निवाक इति उच्यते । तदाह
वृहस्पतिः,—

"राजा कार्य्याणि सम्यग्धेत् प्राङ्निवाकोऽपि वा द्विजः ।

न्यायाङ्गान्ययतः कृत्वा सभ्यशास्त्रमते स्थितः॥

बलेन चतुरङ्गेन यतो रञ्जयते प्रजाः ।

दीप्यमानः स्ववपुषा तेन राजाऽभिधीयते ॥

विवादे पृच्छति प्रश्नं प्रतिप्रश्नं तथैव च ।

प्रियपूर्वं प्राग्वदति प्राङ्निवाकोऽभिधीयते"—इति ।

नारदोऽपि,—

* उन्मत्तकुहलुब्धाश्च,—इति का० ।

“अष्टादशपदाभिन्नः षड्भेदाष्टसहस्रवित् ।
 आम्बोच्चिद्यादिकुशलः श्रुतिस्मृतिपरायणः ॥
 विवादसंश्रितं धर्मं पृच्छति प्रकृतं मतम् ।
 विवेचयति यस्तस्मात् प्राज्ञिवाकस्तु भ स्यतः ॥
 यथा शब्दं भिषक् कायादुद्धरेद्यन्त्ययुक्तिः ।
 प्राज्ञिवाकस्तथा शब्दमुद्धरेद्भवहारतः”—इति ।
 प्राज्ञिवाकस्य गुणाः स्मृत्यन्तरे दर्शिताः—
 “अकूरो मधुरः स्निग्धः क्रमायातो विशक्षणः ।
 उत्साहवानलुब्धश्च वादे योज्यो नृपेण तु”—इति ।
 प्राज्ञिवाकस्य अनुकल्पमाह कात्यायनः,—
 “ब्राह्मणो यत्र न स्थात्तु चक्षियं तत्र योजयेत् ।
 वैश्यं वा धर्मशास्त्रज्ञं शूद्रं यत्नेन वर्जयेत् ॥
 “यत्र विप्रो न विद्वान् स्थात् चक्षियं तत्र योजयेत् ।
 वैश्यं वा धर्मशास्त्रज्ञं शूद्रं यत्नेन वर्जयेत्”—इति ।
 तद्वर्जने बाधनाह मनुः,—
 “जातिमात्रोपजीवी वा कामं शब्दं ब्राह्मणब्रुवः^(१) ।

• नास्त्ययं श्लोकः स० ब्रा० पुस्तकयोः ।

(१) ब्राह्मणमात्मानं ब्रवीति न स्वयं ब्राह्मणवृत्तो यः, सोऽयं ब्राह्मणब्रुवः ।
 स च,—

“धर्मकर्मविहीनस्तु ब्राह्मणैर्विर्वर्जितः ।

ब्रवीति ब्राह्मणोऽस्मीति तमाहुर्ब्राह्मणब्रुवम्”—इत्युक्तमश्वयः ।

धर्मप्रवक्ता नृपतेर्न तु शूद्रः कथञ्चन ॥

यस्य शूद्रस्तु कुरुते राज्ञो धर्मविवेचनम् ।

तस्य सौदति तद्राष्ट्रं पङ्के गौरिव पश्यतः ॥

द्विजान् विहाय सम्यग्नेत् कार्याणि वृषलैः सह ।

तस्य प्रचुम्बते राष्ट्रं बलं कोशश्च नश्यति"—इति ।

गणक-लेखकावपि कार्यावित्याह दृढस्मृतिः,—

“शब्दाभिधानतत्त्वज्ञौ गणनाकुशलौ शुची ।

नानालिपिज्ञौ कर्त्तव्यौ राज्ञः गणकलेखकौ”—इति ।

व्यासोऽपि,—

“चिस्कन्धज्योतिषाभिज्ञं^(१) स्फुटं प्रत्ययकारणम् ।

श्रुताध्ययनसम्यग्ं गणकं योजयेत्पुनः ॥

स्फुटलेखं नियुञ्जीत शब्दं* लाक्षणिकं शुचिम् ।

* स्फुटलेखं नियुञ्जीत शब्दं,—इति शा० ।

- (१) ज्योतिःशास्त्रं हि गणितस्कन्ध-जातकस्कन्ध-सिद्धान्तस्कन्धरूपस्कन्ध-त्रयोपेतमिति गणिततत्त्वचिन्तामणिप्रभृतिषूक्तम् । गणितस्कन्धे व्यक्ताव्यक्तभेदाद् द्विविधं गणितं निरूपितम् । जातकस्कन्धे तु जातस्य शुभाशुभचिन्ता । सिद्धान्तस्तु, “श्रुत्यादिप्रलयान्तकालकलनामान-प्रभेदः क्रमाच्चारश्च द्युसदा द्विधा च गणितं प्रश्नास्तथा सेतव्यः । भूधिष्ण्यग्रहसंस्थितेषु कथनं यन्त्रादि यत्रोच्यते सिद्धान्तः स उदा-हृतोऽत्र गणितस्कन्धप्रबन्धे बुधैः ॥”—इति सिद्धान्तशिरोमण्युक्ता-लक्षणः । द्विधा गणितमिति प्रतिज्ञोमानुलोमभेदादिति गणिततत्त्व-चिन्तामणौ व्याख्यातम् ।

स्पष्टाचरं जितक्रोधमलुब्धं सत्यवादिनम्”—इति ।

साध्यपालोऽपि कर्त्तव्य इति तेनैवोक्तम्,—

“साध्यपालस्तु कर्त्तव्योराज्ञा साध्यस्य साधकः ।

क्रमायातो दृढः शूद्रः सभ्यानाञ्च मते स्थितः”—इति ।

वृहस्पतिरपि,—

“आकारणे रक्षणे च साध्यर्थिप्रतिवादिनाम् ।

सम्भाधीनः सत्यवादी कर्त्तव्यश्च स पूरुषः”—इति ।

राज्ञा कतिपयैर्वणिगिरधिष्ठितं सदः कर्त्तव्यम् । तदाह

कात्यायनः,—

“कुलशीलवयोवृद्धैर्वित्तवद्भिरमत्सरैः ।

वणिग्भिः स्थात्कतिपयैः कुलभूतैरधिष्ठितम्”—इति ।

कुलभूतैर्दृढभूतैरित्यर्थः । तेषामुपयोगमाह सएव,—

“ओतारो वणिजस्तत्र कर्त्तव्या न्यायदर्शने”—इति ।

यथोक्तराजादियुक्तायाः सभायाः दशाङ्गानि सप्रयोजनान्याह

वृहस्पतिः,—

“नृपोऽधिकृतसम्भाश्च स्मृतिर्गणकलेखकौ ।

सहेमान्यम्बुपुरुषाः* साधनाङ्गानि वै दश ॥

एतद्दशाङ्गकरणं यस्यामध्यास्य पार्थिवः ।

न्यायान् पश्येत् कृतमतिः सा सभाऽध्वरसन्निता ॥

दशानामपि चैतेषां कर्म प्रोक्तं पृथक् पृथक् ।

* हेमान्यम्बुपुरुषाः,—इति का० ।

सभाध्यक्षो नृपः शास्त्रा सभाः कार्यपरौचकाः ॥
 सतिर्विनिर्णयं श्रूते जयदानधननया ।
 श्रपचार्यं हिरण्मात्री जलं द्रवितलुम्बयोः ॥
 गणको गणयेद्दृष्टं* लिखेद्यायश्च लेखकः ।
 प्रत्यर्थिसम्भानयनं साक्षिणाश्च स पूरुषः ॥
 वाग्दण्डश्चैव धिग्दण्डो विप्राधीनौ तु तावुभौ ।
 अर्थदण्डवधावुक्तौ राजाधत्तावुभावपि ॥
 राज्ञा ये विदिताः सम्यक् कुलश्रेणीगणादयः ।
 साहसन्धायवर्ज्यानि कुर्युः कार्याणि ते नृणाम्”—इति ।

यथाविधि विचारे राज्ञः फलमाह कात्यायनः,—

“सप्राज्ञिवाकः† सामात्यः सम्राट्पणपुरोहितः ।

ससभ्यः प्रेक्षको राजा स्वर्गे तिष्ठति धर्मतः”—इति ।

वैपरीत्ये दोषमाह मनुः,—

“अदण्डान् दण्डयन् राजा दण्डांश्चैवाप्यदण्डयन् ।

अयशो महदाप्नोति नरकश्चैव गच्छति”—इति ।

सम्भानां फलमाह वृहस्पतिः,—

“अज्ञानतिमिरोपेतान् सन्देहपटलान्वितान् ।

निरामयान् यः कुरुते शास्त्राञ्जनशलाकया ॥

इह कीर्तिं राजपूजां लभते स्वर्गतिश्च सः ।

लोभदेषादिकं त्यक्त्वा यः कुर्यात्कार्यनिर्णयम् ॥

* गणयेदित्यं,—इति का० ।

† प्राप्तिवाक्यं,—इति का० ।

शास्त्रोदितेन विधिना तस्य यज्ञफलं भवेत्”—इति ।

विपक्षे दोषमाह कात्यायनः,—

“न्यायशास्त्रमतिक्रम्य सभ्यैर्यत्र विनिश्चितम् ।

तत्र धर्मी ह्यधर्मेण हतो हन्ति न संशयः ॥

अपन्यायप्रवृत्तन्तु नोपेक्ष्यं तत् सभासदः† ।

उपेक्षमाणाः सनृपाः नरकं यान्त्यधोमुखाः ॥

अन्यायेनापि तं यान्तं ये तु यान्ति सभासदः ।

तेऽपि तद्वागिनस्तस्माद्बोधनीयः स तैर्नृपः ॥

न्यायमार्गादपेतन्तु जाला चित्तं महीपतेः ।

वक्तव्यं तत्प्रियं तत्र न सभ्यः किल्बिषी भवेत्‡”—इति ।

कार्यानिष्पत्तावपि यथाशास्त्रवादिनो नास्ति प्रत्यवायः,—इति

सप्तवाह,—

“सभ्येनावश्यकर्त्तव्यं धर्मार्यसहितं वचः ।

ब्रूणोति यदि नो राजा स्यात्तु सभ्यस्ततोऽनघः”—इति ।

यदा तु राजा यथाशास्त्रं धर्मं श्रुत्वा दोषकारिणि पक्षपातं
न करोति, तदा निष्पापो भवति । तदाह मनुः,—

“राजा भवत्यनेनास्तु मुख्यन्ते च सभासदः ।

एनो॥ गच्छति कर्त्तारं निन्दार्हो यत्र निन्द्यते”—इति ।

* हतोहीति,—इति का० ।

† नोपेक्षन्ते सभासदः,—इति का० ।

‡ येऽनुयान्ति,—इति ग्रन्थान्तर्गीयः पाठः समीचीनः ।

§ “तत्प्रियं न वक्तव्यं तद्वचने किल्बिषी भवेत्”—इति पाठान्तरं का० ।

॥ यतो,—इति का० । विना,—इति शा० ।

अन्यथावादिनः सभ्यस्य दण्डमाह नारदः,—

“रागादज्ञानतो वाऽपि यो लोभादन्यथा वदेत् ।

सभ्योऽसभ्यः स विज्ञेयस्तं पापं विनयेद्भृशम्”—इति ।

कात्यायनोऽपि,—

“स्नेहादज्ञानतो वाऽपि मोहादज्ञानतोऽपि वा ।

तत्र सभ्योऽन्यथावादी दण्डोऽसभ्यः स्मृतो हि सः”—इति ।

याज्ञवल्क्योऽपि,—

“रागाद् द्वेषाद् भयाद्वाऽपि स्मृत्यपेतादिकारिणः ।

सभ्याः पृथक् पृथक् दण्ड्याः विवादात् दिगुणं दमम्”—इति ।

वृहस्पतिरपि,—

“अन्यायवादिनः सभ्याः तथैवोक्तोचजीविनः ।

विश्वस्तवच्चकाश्चैव निर्वास्याः सर्वे एव ते”—इति ।

कात्यायनः,—

“अनिर्णीते तु यद्यर्थे सम्भाषेत रहोऽर्थिना ।

प्राञ्चिवाकोऽपि दण्ड्यः स्वात् सभ्यश्चैव* विशेषतः”—इति ।

राजादीनां सभायामुपवेशनप्रकारमाह वृहस्पतिः,—

“पूर्वामुखस्तूपविशेद्राजा सभ्याः उदङ्मुखाः ।

गणकः पश्चिमास्तसु लेखको दक्षिणामुखः”—इति ।

सभोपविष्टाः नृपादयो यस्याङ्गानि, तमङ्गिनं व्यवहारं पुरुष-
रूपेण परिकल्पयति स एव,—

* सभ्याश्चैव,—इति स० शा० ।

“एषां मूर्द्धा नृपोऽङ्गानां मुखस्याधिकृतः स्मृतः ।

बाह्व सभाः स्मृतिर्हस्तौ जघ्ने गणकलेखकौ ॥

हेमाङ्ग्यम्बन्धनपुरुषाः पादौ च पुरुषस्य च”—इति ।

या वृद्धराहित्यादिदोषरहिता, सा मुख्या सभा । तदुक्तं महाभारते,—

“न सा सभा यत्र न सन्ति वृद्धाः

न ते वृद्धाः चे न वदन्ति धर्मम् ।

नासौ धर्मी यत्र न सत्यमस्ति

न तत्सत्यं यच्छलेनानुबिद्धम्”—इति ।

इति सभानिरूपणम् ।

अथ व्यवहारदर्शनविधिर्निरूप्यते ।

तत्र प्रजापतिः,—

“राजाऽभिषेकसंयुक्तो ब्राह्मणो वा बह्वश्रुतः ।

धर्मासनगतः पश्येत् व्यवहारानमुल्लणान्”—इति ।

नारदः,—

“तस्माद्दुर्धर्षासनं प्राप्य राजा विगतमत्सरः ।

समः स्यात् सर्वभूतेषु बिभ्रदैवस्वतं व्रतम्”—इति ।

(१) यथा यमः,

“प्रियदेव्यौ यमौ ज्ञात्वा प्राप्तकाले नियच्छति ।

तथा राज्ञा नियन्तव्याः प्रजास्तद्धि यमव्रतम्”—इति ।

(१) यमोयथा प्राप्तकाले प्रियदेव्यावभावपि नियच्छति, तथा राज्ञा सन्त्याः प्रजा नियन्तव्या इति सम्बन्धः ।

यद्भवहारप्रतिपादकं धर्मशास्त्रं यच्च तदन्तर्गतं द्रव्यदण्डादि-
रूपमर्थशास्त्रं, तदुभयमपि व्यवहारदर्शिना राज्ञा अनुसरणीयम् ।
तदाह सएव,—

“धर्मशास्त्रार्थशास्त्राभ्यामविरोधेन पार्थिवः ।

समीक्षमाणो निपुणो व्यवहारगतिं नयेत्”—इति ।

धर्मशास्त्राणि पितामहेन दर्शितानि,—

“वेदाः साङ्गस्य चत्वारो मीमांसा स्मृतयस्तथा ।

एतानि धर्मशास्त्राणि पुराणं न्यायदर्शनम्”—इति ।

ननु न धर्मशास्त्रान्तर्गतमर्थशास्त्रं, किन्त्वन्यदेव नीत्यात्मकम् ।
यत्तु भविव्यपुराणे दर्शितम्,—

“वाङ्मनस्य प्रयोगस्य प्रयोगः कर्म्मगौरवात् ।

सामादीनामुपायानां योगो व्याससमासतः ।

अध्यक्षाणाञ्च निक्षेपः कण्टकानां निरूपणम् ॥

दृष्टार्थं स्मृतिः प्रोक्ता ऋषिभिर्गृह्यपञ्च”—इति ।

वादम् । अस्मिन्नर्थशास्त्रे धर्मशास्त्राविरुद्धो योऽंशः स उपा-
देयः, इतरस्तु परित्याज्यः । तदाह नारदः,—

“यत्र विप्रतिपत्तिः स्याद्धर्मशास्त्रार्थशास्त्रयोः ।

अर्थशास्त्रोक्तमुत्सृज्य धर्मशास्त्रोक्तमाचरेत्”—इति ।

धर्मशास्त्रार्थशास्त्रयोर्विरोधे^(१) न्यायेन निर्णेतव्यम् । तदाह

* पुराणन्यायदर्शिनम्,—इति का० ।

† इत्यमेव पाठः सर्वत्र । मम तु, तत्तु,—इति पाठः प्रतिभाति ।

(१) धर्मशास्त्रयोरर्थशास्त्रयोश्च विरोधे इत्यर्थः ।

याज्ञवल्क्यः,—

“सृत्योर्विरोधे न्यायस्तु बलवान् व्यवहारतः”—इति ।

व्यवहारतो दृढव्यवहारप्रसिद्धो* न्यायोबलवान् । न्यायानाश्रयणे
बाधमाह दृढस्यतिः,—

“केवलं शास्त्रमाश्रित्य न कर्त्तव्यो हि निर्णयः ।

युक्तिहीने विचारे तु धर्महानिः प्रजायते ॥

चोरोऽचोरोऽसाधुः साधुर्जायते व्यवहारतः ।

युक्तिं विना विचारेण माण्डव्यश्चोरताङ्गतः ॥

असत्याः सत्यमदृशाः सत्याश्चासत्यमन्निभाः ।

दृश्यन्ते भ्रान्तिजनकाः तस्माद्युक्त्या विचारयेत्”—इति ।

न्यायस्य निर्णायकत्वमुपपादयति मनुः,—

“यथा नयत्यसृकपातैः मृगस्य मृगयुः पदम् ।

नयेत्तथाऽनुमानं न धर्मस्य नृपतिः पदम् ॥

वाक्यैर्विभावयेत्केङ्गैर्भावमन्नगन्तं नृणाम् ।

खरयर्णैर्ङ्गिताकारैश्चक्षुषोऽक्षेष्टितेन वा”—इति ।

याज्ञवल्क्योऽपि,—

“असाक्षिके हते चिह्ने युक्तिभिश्चागमेन च ।

द्रष्टव्यो व्यवहारस्तु कूटचिह्नज्ञताद्वयात्”—इति ।

यत्तु पूर्वमुक्तं, भूतच्छब्दः नुसारित्वात् द्विगतिरिति ; तच्च क्लृप्तं
हेयम् । तदाह याज्ञवल्क्यः,—

* दृढव्यवहारात् प्रसिद्धा,—इति शा० स० ।

† चोरोऽचौरः साध्वसाधुर्जायते,—इति का० ।

‡ वाक्यैः,—इत्यन्यत्र समीचीनः पाठः ।

“कृत्वा निरस्य भूतेन व्यवहारस्येन्द्रपः ।

भूतमप्यनुपन्यस्यं हीयते व्यवहारतः”—इति ॥

निर्णये प्रमाणं साध्यादिकम् । तदाह गौतमः । “विप्रतिपत्तौ
मात्रिनिमित्ता मत्यवस्था”—इति । मनुरपि,—

“प्रत्यहं देशदृष्टैश्च शास्त्रदृष्टैश्च हेतुभिः ।

अष्टादशसु मार्गेषु निवन्धानि पृथक् पृथक्”—इति ।

देशाचारैः शास्त्रोक्तदिव्यादिभिश्चाष्टादशपदसम्बन्धीनि का-
र्याणि निर्णयेत् । तत्र देशाचारोऽनुकल्पः । तदाह कात्यायनः,—

“तस्मात् शास्त्रानुसारेण राजा कार्याणि साधयेत् ।

वाक्याभावे तु सर्वेषां देशदृष्टेन तज्जयेत्”—इति ।

देशदृष्टस्य लक्षणमाह मणव,—

“यस्य देशस्य यो धर्मः प्रवृत्तः सार्वकालिकः ।

श्रुतिस्मृत्यविरोधेन देशदृष्टः स उच्यते”—इति ।

तत्तद्देशीयानां मित्योविवादे देशदृष्टेन निर्णयः । तदाह मणव,—

“देशपत्तनगोष्ठेषु पुरग्रामेषु वादिनाम् ।

तेषां स्वममयैर्दुर्मशास्त्रतोऽन्येषु तैः सह” ॥

यत्र तत्तद्देशीयानां इतरैः सह विवादः, तत्र शास्त्रतो निर्णयो-
न तु देशदृष्टतः । लेख्यादिप्रमाणाभावे राजा स्वेच्छया निर्णयेत् ।

तदाह मणव,—

“लेख्यं यत्र न विद्यत न भुक्तिर्न च माक्षिणः ।

न च दिव्यावतारोऽस्ति प्रमाणं तत्र पार्थिवः”—इति ।

• देशदृष्टं मतं नयेत्,—इति का० ।

वणिगादिसमयेषु समयिभिरेव निर्णेतव्यम् । तदाह व्यासः,—

“वणिकश्चिन्विप्रभृतिषु क्षणिरङ्गोपजौविषु ।

अशक्यो निर्णयो ह्यन्येस्तत्तैरेव तु* कारयेत् ॥

गुरुः स्वामी कुटुम्बश्च पिता ज्येष्ठः पितामहः ।

विवादानथ पश्येयुः स्वाधीने विषये नृणाम्”—इति ।

निर्णयकारिणां उत्तमाधमभावमाह नारदः,—

“कुलानि त्रेणयश्चैव गणाश्चाधिकृतो नृपः ।

प्रतिष्ठा व्यवहाराणां सर्वेषामुत्तरोत्तरम्”—इति ।

पितामहोऽपि,—

“यामे दृष्टः पुरं यायात् पुरे दृष्टस्तु राजनि ।

राज्ञा दृष्टः कुटुम्बो वा नास्ति तस्य पुनर्भवः”—इति ।

राज्ञो नियममाह पितामहः,—

“न रागेण न लोभेन न क्रोधेन नयेन्नृपः ।

परैरप्रार्थितानर्थान् न चापि स्वमनीषया”—इति ।

अस्यापवादमाह सएव,—

“कुलानि चापराधांश्च पदानि नृपतिसूया ।

स्वयमेव निगृहीयात् नृपस्त्रीवेदकैर्विना”—इति ।

तत्र हस्तान्याह सएव,—

“पथिभङ्गी कराक्षेपौ प्राकारोपरिलङ्घकः ।

* स्तज्जैरेव तु,—इति का० ।

† पथिभङ्गकराक्षेपः,—इति शा० ख० ।

निषामस्य विनाशी च तथा चायतनस्य च ॥
 परिखापूरकश्चैव राजच्छिद्रप्रकाशकः ।
 अन्तःपुरं वासगृहं भाण्डागारं महानसम् ॥
 प्रविशत्यनियुक्तो यो भोजनञ्च निरौक्ष्यते ।
 विष्णून्त्रक्षेत्रवातानां क्षेप्तुकामो नृपात्मजः ॥
 पर्यङ्कासनबन्धो चाप्ययस्थाननिरोधकः ।
 राज्ञोऽतिरिक्तवेषञ्च विधृतञ्च विशेत्तु यः ॥
 यश्चापहारेण विशेद्वेलायां तथैव च ।
 शय्यासने पादुके च शयनासनरोहणे ॥
 राजन्यासन्नशयने यस्तिष्ठति समौपतः ।
 राज्ञो विदिष्टसेवी वा ऽप्यदत्तविहितासनः ॥
 वस्त्राभरणयोश्चैव सुवर्णपरिधायकः ।
 स्वयं ग्राहेण ताम्बूलं गृहीत्वा भक्षयेत्तु यः ॥
 अनियुक्तप्रभाषी च नृपाक्रोशकएव च ।
 एकवासास्तथाऽभ्यक्तो मुक्तकेशोऽवगुण्ठितः ॥
 विचित्रिताङ्गः स्रम्बो च परिधानविधूनकः ।
 कलान्येतानि पञ्चाशत् भवन्ति नृपसन्निधौ—इति ॥

अपराधानाह नारदः,—

“आज्ञालङ्घनकर्तारः स्त्रीबधो वर्णसङ्करः ।

परस्त्रीगमनञ्चौर्यं गर्भश्चैव पतिं विना ॥

* कार्यं काम्यानुबन्धं,—इति स० शा० ।

† राज्ञोऽतिरिक्तवर्षञ्च द्विवर्षञ्च,—इति शा० स० ।

वाक्पारुष्यमवाच्यन्तद् दण्डपारुष्यमेव च ।

गर्भस्य पातनञ्चैवेत्यपराधाः दशैव च"—इति ॥

विवादमन्तरेणापि दण्डस्यां हेतुत्वादेतेषामपराधत्वम् । अतएव
सम्बन्धः,—

"आसेवं पथिभङ्गञ्च यस्य गर्भः पतिं विना ।

स्वयमन्वेषयेद्राजा विना चैव विवादिना ॥

कन्याऽपहारकं पापं विज्ञेयं पतितं तथा ।

परापवादसंयुक्तं स्वयं राजा विचारयेत् ॥

षड्भागकालं शुल्कार्थं मार्गच्छेदकमेव च ।

स्वराष्ट्रचौर्यभीतिञ्च परदाराभिमर्शनम् ॥

गोब्राह्मणनिहतारं मस्थानाञ्चैव घातकम् ।

दशैतानपराधांश्च स्वयं राजा विचारयेत्"—इति ।

मदप्याह पितामहः,—

"उत्कृन्तीः मस्थघाती च अग्निदश्च तथैव च ।

पटहाघोषणाच्छादी^(१) द्रव्यमस्त्रात्मिकञ्च यत् ॥

राजाबलीदृष्ट्वं यत् यच्चैवाङ्गविनाशनम् ।

हाविंशतिपदान्याङ्गः नृपज्ञेयानि पण्डिताः"—इति ।

* मवाच्यथा,—इति का० ।

† दण्डन,—इति का० ।

‡ उत्कृन्ति,—इति शा० ।

§ हाविंशति,—इति का० ।

(१) पटहेन घटापुण्यते, तस्याच्छादनकर्ता इत्यर्थः ।

यत्र कृत्वादीनि राजा स्वयं द्रष्टुमशक्तः, तत्र स्तोभकात् सूच-
काच्च बोद्धव्यम् । तयोः स्वरूपमाह कात्यायनः,—

“शास्त्रेण निन्दितं त्वर्थमुख्योराज्ञा* प्रचोदितः ।

आवेदयति यः पूर्वं स्तोभकः स उदाहृतः ॥

नृपेणैव नियुक्तः स्यात् परदोषमवेचितुम् ।

नृपस्य समयं ज्ञात्वा सूचकः स उदाहृतः”—इति ।

शास्त्रनिन्दितं कृत्वादिकम् । अर्थमुख्यो धनलाभप्रधानः । राज्ञा
शास्त्रादिपर्यालोचनपुरःसरमेव कार्यं कर्तव्यम् । तदाह चारीतः,—

“शास्त्राणि वर्णधर्मास्तु प्रकृतीनाञ्च भूपतिः ।

व्यवहारस्वरूपञ्च ज्ञात्वा कार्यं समाचरेत्”—इति ।

प्रकृतयः पितामहेन दर्शिताः,—

“रजकश्चर्मकारश्च नटो वरुटा एव च ।

कैवर्त्तकश्च विज्ञेयो स्नेहभिलौ तथैव च ॥

मेधिकस्त्रिरवव्यालहस्तौ लक्षट्टिचट्टिकौ† ।

कोसेदिका‡ भारुपदामानगोण्डोपगोपमाः ॥

एताः प्रकृतयः प्रोक्ता अष्टादश मनीषिभिः ।

वर्णानामाश्रमाणान् सर्वदेव वधिः स्थिताः”—इति ।

* त्वर्थं मुख्यस्वार्थः,—इति का० ।

† वरुड,—इति का० ।

‡ लक्षट्टिचट्टिकाः,—इति पाठः ।

§ कोसेदिकाः,—इति का० ।

मनुश्च जात्यादि समीक्षणीयमित्याह,—

“जातिज्ञानपदान् धर्मान् श्रेणीधर्माश्च ग्राह्यतान् ।

समीक्ष्य कुलधर्माश्च स्वे वर्णे प्रतिपादयेत्”—इति ।

उन्मार्गवर्त्तिनः कुलादीन् स्वमार्गे स्थापयेदित्याह याज्ञवल्क्यः,—

“कुलानि प्रकृतीश्चैव श्रेणीर्जनपदानपि ।

स्वधर्माश्चलितान् राजा विनीय स्थापयेत्पथि”—इति ।

कार्यदर्शनप्रकारमाह नारदः,—

“धर्मशास्त्रं पुरस्कृत्य प्राङ्निवाकमते स्थितः ।

समाहितमतिः पश्येत् व्यवहारमनुकमात् ॥

आगमः प्रथमः कार्यो^१ व्यवहारपदन्तः ।

विचारो निर्णयश्चेति दर्शनं स्थाप्यतुर्विधम्”—इति ।

आगमोऽर्थिवचनश्रवणं, तदादौ कर्त्तव्यम् । ततस्तद्वचनं श्रुणादाना-
द्यन्यतममस्मिन् पदे अन्तर्भाव्यम् । ततः प्रतिज्ञोत्तरप्रमाणानां विचारः ।
ततः प्रमाणतो जयावधारणम् ।

इति व्यवहारदर्शनविधिः ।

अथासेधादिविधिः ।

तत्र नारदः,—

“वक्तव्येऽर्थे न तिष्ठन्तमुत्क्रामन्तश्च तद्वचः ।

आसेधयेत् विवादार्थं यावदाज्ञानदर्शनम्”—इति ।

प्रथमन्तावदर्थं प्रत्यर्थिनं प्रति त्वयैतावन्मह्यं देयमित्यादिकं कार्यं ब्रूयात् । तत्र यदि तदुक्तं मनभ्युपगम्योत्क्रान्तुमिच्छेत्, तदा स्वकार्यपर्यन्तं राजाज्ञया तं निरुन्ध्यात् । आसेधभेदानाह सएव,—

“स्थानासेधः कालवृत्तः प्रवासात् कर्मणस्तथा ।

चतुर्विधः स्यादासेधस्तमासेधं न लब्धयेत्”—इति ।

अस्मात् स्थानात् त्वया न चलितव्यमिति स्थानासेधः । मदीयद्रव्यप्रदाने दिनमेतन्नोल्लङ्घनीयमिति कालासेधः । अदत्त्वा यामान्तरं न गन्तव्यमिति प्रवासासेधः । अदत्त्वा न मन्ध्यावन्दनं कर्त्तव्यमिति कर्मासेधः । मन्ध्यावन्दनादिवदिन्द्रियनिरोधो न आसेधार्हः । तदाह कात्यायनः,—

“यस्मिन्द्रियनिरोधेन व्याहरेत् कुशलादिभिः ।

आसेधयेदनासेधैः स दण्डो न त्वतिक्रमात्”—इति ।

इन्द्रियनिरोधवत् विषमदेशोऽपि नासेधार्हः इत्याह नारदः,—

“नदीमन्तारकान्तारदुर्देशोपप्लवादिषु ।

आमिद्वय परासेधमुत्क्रामन्नापराध्रूयात्”—इति ।

आसेध्यासेधकयोः तत्कालोल्लङ्घने दण्डमाह सएव,—

* तदुत्तर,—इति का० ।

† दुर्गमोपप्लवादिषु,—इति का० ।

“आसेधकालासिद्ध आसेधं योऽतिवर्तते ।

स विनेयोऽन्यथा कुर्वन् आसेद्धा दण्डभागवेत्”—इति ।

अन्यथा कुर्वन् अयोग्ये निग्रीयादिकाले तमासेधयन् । अनासे-
ध्यानाह कात्यायनः,—

“वृक्षपर्वतमारूढा ह्येभरथनौगताः ।

विषमस्थाश्च ते सर्वे नासेधाः कार्यसाधकैः ॥

व्याधार्त्तव्यसनस्थाश्च यजमानस्तथैव च ।

अनुत्तीर्णाश्च नासेधाः मत्तोन्मत्तजडास्तथा ॥

न कर्षको बीजकाले सेनाकालेऽथ सैनिकाः ।

प्रतिज्ञाय प्रयातश्च कृतकालश्च नान्तरा ॥

उद्युक्तः कर्षकः मस्ये तोयस्यागमने यदा ।

आरम्भमङ्गलं यावत् तत्कालं न विवादयेत्”—इति ।

वृहस्पतिरपि,—

“सत्रोदाहोद्यतो रोगी शोकार्त्ता मृतबालकः ।

मत्तो वृद्धोऽभियुक्तश्च नृपकार्थोद्यतो व्रती ॥

आसन्ने सैनिकः सङ्गो^(१) कर्षकश्चायमङ्गले ।

विषमस्थाश्च नासेधाः स्त्रीसनायास्तथैव च”—इति ।

नारदोऽपि,—

“निवेष्टुकामो रोगार्त्ता यियचुर्व्यसने स्थितः ।

* आरम्भाः सङ्गलं,—इति का० ।

(१) सङ्गो यजे आसन्ने सति सैनिको नासेधः ।

अभियुक्तस्तथाऽन्येन^(१) राजकार्योद्यतस्तथा ॥

गवां प्रचारे गोपालाः सस्यारम्भे कृषीबलाः ।

शिल्पिनश्चापि तत्कालमायुधीयास्तु विग्रहे ॥

अप्राप्तव्यवहारश्च दूतो दानोन्मुखो व्रती ।

विषमस्यास्य नासेध्या न चैतानाङ्गयेन्नृपः”—इति ।

कदा तर्हि द्रव्यं दापनीयमित्याकाङ्क्षायां वृहस्पतिराह,—

“वणिग्विक्रीतपण्यस्तु सस्ये जाते कृषीबलः ।

सचोद्यताश्चैव तथा दापनीयाः कृतक्रियाः”—इति ।

यद्यासिद्धो नागच्छेत्, तदा राजा तमानयेत् । तदाह वृहस्पतिः,—

“यत्राभियोगं कुरुते सत्येनाशङ्कया तथा ।

तमेवानाययेद्राजा मुद्रया पुरुषेण वा”—इति ।

नारदोऽपि,—

“दिशं कालञ्च विज्ञाय कार्याणाञ्च बलाबलम् ।

अकल्पादीनपि^(२) तथा शनैराङ्गानयेन्नृपः”—इति ।

आङ्गानानर्हानाह हारीतः,—

“अकल्पबालस्यविरविषमस्यक्रियाऽऽकुलान् ।

* अकल्पादीनपि शनैर्यानैराङ्गानयेन्नृपः,—इति का० ।

(१) अन्येन वादान्तरेणाभियुक्तो वादान्तरार्थं नासेध्यः ।

(२) अकल्पोऽसमर्थः ।

कार्यातिपातिव्यसनिनृपकार्योत्सवाकुलान्^(१) ॥
 मत्तोन्मत्तप्रमत्तांश्च^(२) सजातिप्रभुकां स्त्रियम् ।
 धर्मात्सुकान् जडानार्त्तभृत्यान्नाङ्गानयेन्नृपः—इति ।

कात्यायनोऽपि,—

“धर्मात्सुकान्भुदये रोगिणोऽथ जडानपि ।
 अस्वस्थमत्तोन्मत्तार्त्तस्त्रियो नाङ्गानयेन्नृपः ॥
 न हीनपचां युवतीं कुले जातां प्रसूतिकाम् ।
 सजातिप्रभुकाश्चैव तथा नाङ्गानयेन्नृपः”—इति ।

सजातिप्रभुका तु मरौचिना निरुक्ता,—

“मर्ववर्णोत्तमा कन्या सजातिप्रभुका सृता ।
 तदधीनकुटुम्बिन्यः स्त्रैरिण्डो गणिकाश्च याः ॥
 निष्कुला याश्च पतिताः तासामाङ्गानमिष्यते”—इति ।

दृप्तस्य दण्डमाह वृहस्पतिः,—

“आहृतो यस्तु नागच्छेत् दर्पादन्धुवस्तान्वितः ।
 अभियोगानुरूपेण तस्य दण्डं प्रकल्पयेत्”—इति ।

(१) व्यसनं विषम्, कामजक्रोधजदोषविशेषोवा । स चाष्टादशप्रकारः
 मनुनोक्तः । यथा,—

“भृगवाऽक्षोदिवास्वप्नः परिवादः स्त्रियोमहः ।
 तौर्यचिक्रं वृथाऽट्याद्या कामजो दशको गणः ।
 पैश्रुन्यं साहसं क्रोह ईर्ष्याऽसूयाऽर्धदृमणम् ।
 वारदण्डजञ्च पारथ्यं क्रोधजोऽपि गणोऽष्टकः”—इति ।

(२) मत्तोमद्यादिना, उन्मत्तोवातादिना, प्रमत्तोऽनवहितः ।

कात्यायनोऽपि,—

“आहूतस्त्वमन्येत यः शक्तो राजर्गसनम् ।
तस्य कुर्यान्नृपो दण्डं विधिदृष्टेन कर्मणा ॥
हीने कर्मणि पञ्चाशन्मध्यमे तु शतावरः ।
गृहकार्येषु दण्डः स्यात् नित्यं पञ्चशतावरः”—इति ।

आपन्नस्यानागमनेऽपि दण्डो नेत्याह व्यासः,—

“परानौकहते देशे दुर्भिक्षे व्याधिपीडिते ।
कुर्वीत पुनराह्वानं दण्डं न परिकल्पयेत्”—इति ।

इत्यासेधादिविधिः ।

अथ दर्शनोपक्रमः ।

अथ मनुः,—

“धर्मासनमधिष्ठाय संवीताङ्गः समाहितः ।
प्रणम्य लोकपालेभ्यः कार्यदर्शनमारभेत्”—इति ।

आरभ्य कर्त्तव्यमाह कात्यायनः,—

“काले कार्यार्थिनं पृच्छेत् प्रणतं पुरतः स्थितम् ।
किं कार्यं का च ते पीडा मा भैषीर्ब्रूहि मानव ।
केन कस्मिन् कथं कस्मात् पृच्छेदेवं सभागतम्”—इति ।

वृहस्पतिरपि,—

“आगतानां विवदतामसकृदादिनां नृपः ।
वादान् पश्येन्नात्महतान् न चाध्यक्षनिवेदितान् ॥

पौडितः स्वयमायातः शास्त्रेणार्थी यदा भवेत् ।

प्राङ्निवाकस्तु तं पृच्छेत् पुरुषो वा ग्रनेः ग्रनेः—इति ।

पृष्टस्य कार्यं यथावदावेदयेदित्याह याज्ञवल्क्यः,—

“स्यत्याचारव्यपेतेन मार्गेणाधर्षितः परैः ।

आवेदयति चेद्राज्ञे व्यवहारपदं हि तत्”—इति ।

यदि केनचिन्निमित्तेन स नावेदयेत्, तदा स व्यवहारो न
बलात् कारयितव्य इत्यभिप्रेत्य चेदित्युक्तम् । आवेदनकाले सखादयो-
वर्जनीया इत्याह उग्रना,—

“ससखोऽनुत्तरीयो वा मुक्तकच्छः सहासनः ।

वामहस्तेन वा खग्वी वदन् दण्डमवाप्नुयात्”—इति ।

अर्थिमः प्रतिनिधिमभ्युपगच्छति कात्यायनः,—

“अर्थिना सन्नियुक्तो वा प्रत्यर्थिप्रहितोऽपि वा ।

यो यस्मार्थे विवदते तयोर्जयपराजयौ”—इति ।

अन्तरेणापि नियोगं पित्रादयो विवादं कुर्युरित्याह पितामहः,—

“पितः माता सुहृदाऽपि बन्धुः सम्बन्धिनोऽपि वा* ।

यदि कुर्युरपस्थानं वादं तत्र प्रवर्त्तयेत् ॥

यः कश्चित् कारयेत्किञ्चित् नियोगाद्ध्येन केनचित् ।

तत्तेनेव हृतं ज्ञेयमनिवर्त्यं हि तत् स्मृतम्”—इति ।

उक्तेभ्यो व्यतिरिक्तस्य विवादश्च निषेधति नारदः,—

* सम्बन्धिकोऽपि वा,—इति शा० ।

† प्रवर्त्तते,—इति का० ।

“यो न भ्राता न च पिता न पुत्रो न नियोगकृत्* ।

परार्थवादौ दण्ड्यः स्याद् व्यवहारेषु विव्रुवन्”—इति ।

कात्यायनोऽपि,—

“दासाः कर्मकराः शिष्याः नियुक्ताः बान्धवास्तथा ।

वादिनो न च दण्ड्याः स्युर्यस्ततोऽन्यः स दण्डभाक्”—इति ।

आवेदितार्थो लेखनीय इत्याह नारदः,—

“रागादिना यदेकेन कोपितः† करणे वदेत् ।

तदोमिति लिखेत्सर्वे वादिनः फलकादिषु”—इति ।

करणे धर्माधिकरणे । लिखितस्य अर्थस्य सम्भावितत्वे सति प्रभुस्तत्र प्रवर्त्तते इत्याह कात्यायनः,—

“एवं पृष्टः स यद्ब्रूयात् तत्सम्यैर्ब्राह्मणैः सह ।

विमृश्य कार्यं न्याय्यचेदाह्वानार्थमतः परम्॥

सुद्रां वा निचिपेत्तस्मिन् पुरुषं वा समादिशेत्”—इति ।

आह्वतं प्रत्यर्थिनं सुरचितस्थाने स्थापयेदित्याह पितामहः,—

“सभायाः पुरतः स्थाप्योऽभियोगी वादिना तथा ।

शंसितेऽन्यत्र वा स्थाने प्रमाणं सोऽन्यथा न तु”—इति ॥

स्थापितस्य कलवादिलादि वाह्यलिङ्गैर्निश्चयेम् । अतएव मनुः,—

“आकारैरिङ्गितैर्गत्या चेष्टया भाषितेन च ।

* नियोजितः,—इति पुस्तकान्तरीयः पाठः ।

† रागादिना यदेकेन कोऽपि वा,—इति शा० स० ।

‡ तद्स्थाने,—इति शा० ।

नेनवक्त्रविकारैश्च गृह्यतेऽन्तर्गतं मनः^(१)—इति ।

लिङ्गान्तराणि याज्ञवल्क्य आह,—

“देशाद्देशान्तरं याति सूक्ष्णी परिलेढि च ।

ललाटं स्निग्धते चास्य मुखं वैवर्ण्यमेति च ॥

परिशुष्यत्स्खलद्वाक्यो विरुद्धमञ्ज भाषते ।

वाक् चक्षुः पूजयति नो तथोष्ठौ निर्भुजत्यपि^(२) ॥

स्त्रभावादिकृतिं गच्छेन्मनीवाक्कायकर्मभिः ।

अभियोगेऽथ साध्ये वा दुष्टः स परिकीर्तितः”—इति ॥

कलवादपचे स एवाह,—

“उभयोः प्रतिभूर्याह्नः समर्थः कार्यनिर्णये”—इति ।

तत्र वर्णानाह कात्यायनः,—

“न स्वामी न च वै शत्रुः” स्वामिनाऽधिहतस्तथा ।

विरुद्धोदण्डितश्चैव संग्रयस्थो न च कश्चित् ॥

नैव रिक्थी न रिक्थश्च न चैवात्यन्तवासितः ।

राजकार्यनियुक्ताश्च ये च प्रव्रजिता नराः ॥

माश्रया धनिने दातुं दण्डं राज्ञे च तत्समम् ।

नाविज्ञातो गृहीतव्यः प्रतिभूस्तत्क्रियाश्रति”—इति ।

* कर्त्ता,—इति शा० ।

(१) आकारो विहृतः । इङ्कितं स्वेदवेपथुरोमाश्चादि ।

(२) न परकीयां वाचं प्रतिवचनदानेन पूजयति, चक्षुश्च परकीयवीक्ष-
णेन । निर्भुजति कुटिणीकरोति ।

यदि वादी विवादप्रतिभुवं दातुमसमर्थः, तदाऽपि तेनैवोक्तम्,—

“अथ चेत् प्रतिभूर्नास्ति दत्तोयस्य च* वादिनः ।

स रक्षितो दिनस्यान्ते दद्याद् मृत्याय वेतनम् ॥

द्विजातिः प्रतिभूहीनो रक्ष्यः स्यात् वाह्यचारिभिः ।

शूद्रादीन् प्रतिभूहीनान् बन्धयेन्निगडेन तु ॥

अतिक्रमेऽपयाते चां दण्डयेत् तं दिनाष्टकम् ।

नित्यकर्मापरोधस्तु न कार्यः सर्ववर्णिनाम्”—इति ।

अभियोक्तादीनां उक्तिक्रमोऽपि तेनैवोक्तः,—

“तत्राभियोक्ता प्राग् ब्रूयादभियुक्तस्त्वनन्तरम् ।

तयोरन्ते सदस्यास्तु प्राङ्निवाकस्ततः परम्”—इति ।

प्राग् ब्रूयात् प्रतिज्ञां कुर्यादित्यर्थः । तथाच नारदः,—

“आज्ञालेख्ये पट्टिके शासने वा

आधौ परे विक्रये वा क्रये वा ।

राज्ञे कुर्यात् पूर्वमावेदनं यः

तस्य ज्ञेयं पूर्ववादो विधिज्ञैः”—इति ।

विदादे पूर्वोभयोक्तुरेव प्रतिज्ञावादित्वमित्यर्थः । अत्रापवाद-

माह सएव,—

“यस्य चाभ्यधिका पौडा कार्यं वाऽभ्यधिकं भवेत् ।

तस्यार्थवादो † दातव्यो न यः पूर्वं निवेदयेत्”—इति ।

* वादयोग्यस्य,—इति शा० । वादयोग्यस्तु,—इति ग्रन्थान्तरे ।

† अतिक्रमे च याते च,—इति का० ।

‡ तस्यार्थभावो,—इति ग्रन्थान्तरीयः पाठः ।

कात्यायनः,—

“यस्य स्यादधिका पीडा कार्यं वाऽभ्यधिकं भवेत् ।

पूर्वपक्षो भवेत्तस्य न यः पूर्वं निवेद्येत्”—इति ।

यत्रोभयोरपि परस्परमर्थित्वं प्रत्यर्थित्वञ्च साध्यभेदाद्युपपन्न-
वति, तत्रोक्तप्रजातेर्बहुपौडस्य वाऽर्थिनो वादः पूर्वं द्रष्टव्यः । तथाच
वृहस्पतिः,—

“अहंपूर्विकयाऽऽयातावर्थिप्रत्यर्थिनौ यदा ।

वादो वर्णानुपूर्व्येण याज्ञः पीडामवेक्ष्य च”—इति ।

समानवर्णत्वे पीडापेक्षया याज्ञः । अनेकवादियुग्मानां युगपदु-
पस्थाने दर्शनक्रममाह मनुः,—

“अर्थानर्थानुभौ बुद्ध्वा धर्माधर्मौ च केवलौ ।

वर्णक्रमेण सर्वाणि पश्येत्कार्याणि कार्थिणाम्”—इति ।

इति दर्शनोपक्रमो निरूपितः ।

अथ चतुष्पाद्यवहारः प्रस्तूयते ॥

प्रतिज्ञोत्तरं प्रमाणं निर्णयश्चेति चत्वारः पादाः । तत्र प्रतिज्ञां
संगृह्णाति याज्ञवल्क्यः,—

“प्रत्यर्थिनोऽग्रतो लेख्यं यथाऽऽवेदितमर्थिना ।

समामासतदङ्गानां मजात्यादिचिह्नितम्”—इति ।

एतच्च वृहस्पतिना स्पष्टीकृतम्,—

“उपस्थिते ततस्तस्मिन् वादौ पक्षं प्रकल्पयेत् ।

निवेद्य सप्रतिज्ञञ्च* प्रमाणगमसंयुतम् ॥

देशस्थानसमामासपञ्चाहर्नामजाति च ।

द्रव्यसङ्ख्योदयं पौडां चमालिङ्गञ्च लेखयेत् ॥

प्रतिज्ञादोषनिर्मुक्तं साध्यं सत्कारणान्वितम् ।

निश्चितं लोकसिद्धञ्च पक्षं पक्षविदो विदुः ॥

अल्पाक्षरस्त्वसन्दिग्धो वक्तव्यश्चाप्यनाकुलः ।

युक्तो विरोधकरणे विरोधिप्रतिषेधकः"—इति ।

ततः प्रत्यर्थाङ्गानानन्तरम् । तस्मिन्नुपस्थिते प्रत्यर्थिन्यागते सति ।

निरवयं पक्षदोषरहितम् । पक्षदोषाश्च कात्यायनेन दर्शिताः,—

“देशकालविहीनश्च द्रव्यसङ्ख्याविवर्जितः ।

साध्यप्रमाणहीनश्च पक्षोऽनादेय इव्यते”—इति ।

सत्यन्तरेऽपि,—

“अप्रसिद्धं निराबाधं निरर्थं निष्प्रयोजनम् ।

असाध्यं वा विरुद्धं वा पक्षाभासं विवर्जयेत्”—इति ।

अप्रसिद्धं, मदीयं शत्रुविषाणं गृहीत्वा न प्रयच्छतीत्यादि । निराबाधं, अस्मद्गृहप्रदीपप्रकाशेनायं स्वगृहे व्यवहारं करोतीत्यादि । निरर्थक-
मभिधेयरहितं कचटतप इत्यादि । निष्प्रयोजनं, यथा, अयं देवदत्तो-
ऽस्मद्गृहसन्निधौ सुखरमधीते, इत्यादि । असाध्यं यथा, अहं देवदत्तेन
सम्भूभङ्गं ग्रहसित इत्यादि । विरुद्धं यथा, अहं मूकेन शत्रु इत्यादि ।

पुरराज्ञादिविरुद्धं भागश्च विषयपक्षदोषनिहितम् । निरवयं,

* इत्यमेव पाठः सर्वत्र । मम तु, निरवयप्रतिज्ञञ्च,—इति पाठः
प्रतिभाति । निरवयं पक्षदोषरहितमिति व्याख्यानदर्शनात् ।

मदीयं द्रव्यमनेन गृहीतं तन्मत्यर्पणीयमिति प्रतिज्ञा, तथा युक्तं
सप्रतिज्ञम् । प्रमाणं लिखितभुक्त्यादि । आगमो द्रव्यप्राप्तिप्रकारः
कात्यायनोऽपि स्पष्टमुदाहरार,—

“निर्दिश्य कालं वर्षञ्च मासं पक्षं तिथिन्तथा ।
वैशाखं प्रवेशं विषयं स्थानं जात्याहृतौ वयः ॥
साध्यं प्रमाणं द्रव्यञ्च सङ्ख्या नाम तथाऽऽत्मनः ।
राज्ञाञ्च क्रमश्चो नाम निवासं साध्यनाम च ॥
क्रमात् पितृणां नामानि पौडामाहर्हदायकौ ।
क्षमालिङ्गानि वाक्यानि पक्षं सङ्कीर्त्य कल्पयेत् ॥
देशं कालं तथोन्मानं सन्निवेशं तथैव च ॥
जातिः संज्ञाऽधिवासश्च प्रमाणं क्षेत्रनाम च ।
पितृपैतामहश्चैव पूर्वराजानुकीर्तनम् ॥
स्वावेषेषु विवादिषु दशैतानि निवेशयेत्”—इति ।

देशादीनां स्थावरविवादिषु पुनरभिधानं, यत्र यावदुपयुज्यते
तत्र तावदेवोपादेयं न तु सर्वं सर्वत्रेति प्रदर्शनार्थम् । संग्रहकारोऽपि,—

“अर्थवद्गुर्मसंयुक्तं परिपूर्णमनाकुलम् ।
साध्यवदाचक्रपदं प्रकृतार्थानुबन्धि च ॥
प्रसिद्धमविरुद्धञ्च निश्चितं साधनक्षमम् ।
सङ्क्षिप्तं निखिलार्थञ्च देशकालाविरोधि च ॥
वर्षर्तुमासपक्षाहोवेलादेशप्रदेशवत् ।
स्थानावसथसाध्याख्यं जात्याकारवयोर्युतम्

समावर्ततसाध्याख्या,—इति का० ।

साध्यप्रमाणसङ्ख्यावदात्मप्रत्यर्थिनामवत् ।

परात्मपूर्वजानेकराजनामभिरङ्कितम् ॥

चमालिङ्गात्मपीडावत् कथिताहर्त्तदायकम् ।

यदावेदयते राज्ञे तद्भाषेत्यभिधीयते"—इति ।

परात्मपूर्वजानेकराजनामभिः परः प्रतिवादी, आत्मा वादी,
तयोः पूर्वजाः पित्रादयः, अनेके राजानो भुक्तिकालीनाः, तेषां
नामभिः । भाषादोषास्तु नारदेन दर्शिताः,—

“अन्यार्थमर्थहीनञ्च प्रमाणागमवर्जितम् ।

लेख्यस्थानादिभिर्भ्रष्टं भाषादोषा उदाहृताः”—इति ।

तांश्च स्वयमेव व्याचष्टे,—

“दृष्टे साधारणेऽप्येको यद्यथैवानियुक्तकः ।

लेखयेद्यस्तु भाषायामन्यार्थञ्च विदुर्बुधाः ॥

गणिते तुलिते मेये तथा लेख्येष्टादिके ।

यत्र सङ्ख्या न निर्दिष्टा सा प्रमाणविवर्जिता ॥

विद्यया प्राप्तमायातं बलं कौतं क्रमागतम् ।

न त्वेवं लिख्यते यत्र सा भाषा स्यादनागमा ॥

समा मासस्तथा पञ्चस्तिथिर्वारस्तथैवच ।

यत्रैतानि न लिख्यन्ते लेख्यहीनान्तु तां विदुः ।

लेखयित्वा तु यो भाषां निर्दिष्टेन तथोत्तरे ।

उद्दिशेत् सान्निः पूर्वम् अधिकान्तां विनिर्दिशेत् ।

यत्र स्यादभयं सर्वं निर्दिष्टं पूर्ववादिना ।

सन्दिग्धमिव लिख्येत भ्रष्टां भाषां तु तां विदुः”—इति ।

अर्थे साधारणे बहूनां सम्बन्धिनि कार्ये । पुनरपि स एव हेयपक्षं
संगृह्य विवृणोति,—

“भिन्नक्रमोव्युत्क्रमार्थः प्रकीर्णार्थानिरर्थकः ।
अतीतकालोद्दिष्टश्च पक्षोऽनादेय इत्यते ॥
यथास्थाननिवेगेन नैव पक्षार्थकल्पना ।
गच्छते न स पक्षस्तु भिन्नक्रम उदाहृतः ॥
मूलमर्थं परित्यज्य तद्गुणो यत्र लिख्यते ।
निरर्थकः स वै पक्षोभूतसाधनवर्जितः ॥
भूतकालमतिक्रान्तं द्रव्यं यत्र हि लिख्यते ।
अतीतकालः पक्षोऽसौ प्रमाणे सत्यपि स्रुतः ॥
यस्मिन् पक्षे द्विधा साध्यं भिन्नकालविमर्गणम् ।
विमृश्यते क्रियाभेदात् स पक्षोद्दिष्ट उच्यते”—इति ।

एकेन अर्थिना बह्व्यभिधानिर्देशो युगपन्न कर्त्तव्यः, कालभेदेन
तु कर्त्तव्यः । तदुभयं कात्यायन आह,—

“पुरराष्ट्रविहङ्गश्च यस्य राजा विवर्जितः ।
अनेकपटमङ्गीर्णः पूर्वपक्षो न मिध्यति ॥
बह्वप्रतिज्ञं यत्कार्यं व्यवहारेषु निश्चितम् ।
कामन्नदपि गृहीयात् राजा तत्त्वबुधस्तथा”—इति ।

पूर्ववादिनो नियममाह वृहस्पतिः,—

“मृषायुक्तं क्रियाहीनमभारान्यार्थमाकुलम् ।
पूर्वपक्षं लेखयतो वादहानिः प्रजायते ॥
उपदिष्टाभियोगं यत् समतीत्यापरं वदेत् ।

क्रियासुक्ताऽन्यथा ब्रूयात् स वादी हानिमाप्नुयात् ॥
न्यूनाधिकं* पूर्वपक्षं तावद्वादी विप्रोधयेत् ।
न दद्यादुत्तरं यावत् प्रत्यर्थी सभ्यसन्निधौ”—इति ।

कात्यायनोऽपि,—

“अधिकान् क्लेश्येदर्थान् हीनांश्च प्रतिपूरयेत् ।
भूमौ निवेशयेत्तावद् यावदर्थोऽभिवर्णितः”—इति ।

नारदोऽपि,—

“भाषायामुत्तरं यावत् प्रत्यर्थी नाभिलेखयेत् ।
यस्यान्तु लेखयेत्तावद् यावदसु विवक्षितम्”—इति ।

अप्रगल्भं वादिनं प्रति वृहस्पतिराह,—

“अभियोक्ताऽप्रगल्भत्वात् वक्तुं नोत्सहते यदा ।
तस्य कालः प्रदातव्यः कार्यशक्त्यनुरूपतः”—इति ।

कालेयत्तामाह कात्यायनः,—

“सलेखनं वा लभते अहं सप्ताहमेववा ।
मतिरुत्पद्यते यावदिवादे वक्तुमिच्छतः”—इति ।

पूर्वपक्षस्य चातुर्विधं प्रतिपादयति वृहस्पतिः,—

“चतुर्विधः पूर्वपक्षः प्रतिपक्षस्तथैवच ।

चतुर्धा निर्णयः प्रोक्तः कैश्चिदष्टविधः स्मृतः ॥

शङ्काऽभियोगस्तथैव लभ्येऽर्थेऽभ्यर्थनं तथा ।

वृत्ते वादे पुनर्न्यायः पक्षो ज्ञेयश्चतुर्विधः ॥

भ्रान्तिः शङ्का समुद्दिष्टा तथ्यं नष्टार्थदर्शनम् ।

सन्धेऽर्धेऽभ्यर्थनं मोहः तथा वृत्ते पुनः क्रिया” ॥

एतत् पाण्डुलेखेन लिखित्वाऽऽवापोद्दारेण^(१) शोधितं पत्रे निवेष्टयेदित्याह कात्यायनः,—

“पूर्वपत्रस्य भावोक्तं प्राङ्निवाकोऽभिलेखयेत् ।

पाण्डुलेखेन फलके ततः पत्रे च शोधितम्” —इति ।

शोधनं यावदुत्तरदर्शनं, नातः परम् । अतएव नारदः,—

“शोधयेत्पूर्ववादान्तु यावन्नोत्तरदर्शनम् ।

अवष्टब्धस्योत्तरेण निवृत्तं शोधनं भवेत्” —इति ।

हेयोपादेयौ पूर्वपक्षौ विविनक्ति वृहस्पतिः,—

“राज्ञा विवर्जितो यश्च यश्च पौरविरोधकः ।

राष्ट्रस्य वा समस्तस्य प्रकृतीनां तथैव च ॥

अन्ये वा ये पुरयाममहाजनविरोधकाः ।

अनादेयास्तु ते सर्वे व्यवहाराः प्रकीर्तिताः ॥

न्यायं वा नेच्छते कर्तुं नान्यायं वा[†] करोति यः ।

स लेखयति यस्त्वेवं तस्य पक्षो न सिद्ध्यति ॥

विरुद्धं वाऽविरुद्धं वा दावप्यर्थौ निवेष्टितौ ।

एकस्मिन् यत्र दृश्येतां तं पक्षं दूरतस्त्यजेत् ॥

* विशोधितम्,—इति का० ।

† कुर्णद्वन्यायं वा,—इति का० ।

(१) आवापः पूर्वमलिखितस्य निवेष्टनम् । उद्धारः पूर्वं निवेष्टितस्या-
पनयः ।

उन्नतमन्ताभिभूता महापातकदूषिताः ।
जडातिवृद्धवालाश्च विज्ञेयाः स्युर्निरुत्तराः ॥
पक्षः प्रोक्तस्त्वनादेयो वादी चानुत्तरस्तथा ।
यादृग्वादी न यः पक्षो ग्राह्यस्तत्कथयाम्यहम् ॥
पौडातिशयमाश्रित्य यद्व्रवीति विवक्षितम् ।
स्वार्थसिद्धिपरो वादी पूर्वपक्षः स उच्यते—इति ॥
इति प्रतिज्ञापादो निरूपितः ।

अथ उत्तरपादो निरूप्यते ।

तच्च याज्ञवल्क्यः संगृह्णाति,—
“श्रुतार्थस्योत्तरं लेख्यं पूर्वावेदकसन्निधौ”—इति ।
तदेतद् वृहस्पतिर्विवृणोति,—
“यदा चैवंविधः पक्षः कल्पितः पूर्ववादिना ।
दद्यात् तत्पक्षसम्बन्धं प्रतिवादी तदोत्तरम् ॥
विनिश्चिते पूर्वपक्षे ग्राह्याग्राह्यविशेषिते ।
प्रतिज्ञार्थं स्थिरीभूते लेखयेदुत्तरं ततः”—इति ।
उत्तरे स्वतः प्रवृत्त्यभावे च तद्दापनीयमित्याह^(१) सएव,—
“पूर्वपक्षे यथार्थं तु न दद्यादुत्तरं तु यः ।
प्रत्यर्थी दापनीयः स्यात् सामादिभिरुपक्रमैः ॥

(१) तद्याच्च प्रत्यर्थी यदि स्वयमुत्तरं दातुं न प्रवर्तते, तथा राज्ञास
उत्तरं दापनीय इत्यर्थः ।

प्रियपूर्वं अयेत्साम* भेदस्तुभयदर्शिनः ।

यथापकर्षणं दण्डः ताडनं बन्धनं तथा”—इति ॥

उत्तरलक्षणमाह प्रजापतिः,—

“पक्षस्य व्यापकं साध्यमसन्दिग्धमनाकुलम् ।

अव्याख्यागम्यमित्येतदुत्तरन्तदिदो विदुः”—इति ॥

हारीतोऽपि,—

“पूर्वपक्षस्य सम्बन्धमनेकार्थमनाकुलम् ।

अमल्पमव्यस्तपदं व्यापकं नातिभूरि च ॥

सारभूतमसन्दिग्धं स्वपक्षैकांगसम्भवम् ।

अर्थिअवसमृद्धाये देयमुत्तरमीदृशम्”—इति ॥

स्वपक्षैकांगसम्भवं अनवगोषितस्वपक्षैकदेशं, सम्पूर्णस्वपक्षमिति या-
वत् । सहसोत्तरन्दातुमसक्तं प्रति कात्यायन आह,—

“श्रुत्वा लेख्यममत्याये प्रत्यर्थी कारणाद्यदि ।

कालं विवादे याचेत तस्य देयो न संशयः”—इति ॥

कालभेदं कारणार्थे गोषञ्चाह नारदः,—

“शालीनत्वाद् भयार्त्तत्वात् प्रत्यर्थी स्मृतिविभ्रमात् ।

कालं प्रार्थयते यत्र तत्र तल्लभ्यमर्हति ॥

एकाहं अष्टपञ्चाहं सप्ताहं पक्षमेववा ।

मासं मासत्रयं वर्षं लभते शस्त्रपेक्षया”—इति ॥

तत्र व्यवस्थामाह सएव,—

“सद्यः कृते सद्यवादः* मासेऽतीते दिनं क्षिपेत् ।

षडब्दिके त्रिरात्रन्तु सप्ताहं द्वादशाब्दिके ॥

विंशत्यब्दे द्वाहाहन्तु मासाद्वे वा लभेत सः ।

मासं त्रिंशत्समातीते त्रिपञ्च परतो भवेत् ॥

अस्मत्तन्त्रजडोन्मत्तबालदीक्षितरोगिणाम् ।

कालः संवत्सरादर्वाक् स्वयमेव यथेष्टितम्”—इति ॥

कात्यायनोऽपि,—

“संवत्सरं जडोन्मत्तेऽमनस्के† व्याधिपीडिते ।

दिगन्तरप्रपञ्चेन अज्ञातार्थे च वस्तुनि ॥

मूलं वा साक्षिणो वाऽथ परदेशे स्थितो यदा ।

तत्र कालो भवेत् पुंसामा स्वदेशसमागमात् ॥

दत्तेऽपि काले देयं स्यात्पुनः कार्यस्य गौरवात्”—इति ॥

कालदानस्य विषयमाह नारदः,—

“गृह्णन्त्वाद्विवादानामधामर्थ्यात् स्वतेरपि ।

अणादिषु हरेत् कालं कामन्तत्त्वबुद्ध्या”—इति ॥

अणादीन् दर्शयति पितामहः,—

“अणोऽपनिधिनिक्षेपे‡ दाने संभूयकर्मणि ।

समये दायभागे च कालः कार्यः प्रयत्नतः”—इति ॥

दृश्यतिरपि,—

“साहसस्तेयपारुष्यगोऽभिप्राये तथात्यये ।

* तदा वादः,—इति का० ।

† अजसे,—इति शा० स० ।

‡ अणोऽपि च निधिलेपे,—इति का० ।

भूमौ विवादयेत् क्षिप्रमकालेऽपि बृहस्पतिः”—इति ।

कात्यायनोऽपि,—

“धेनावनडुहि क्षेत्रे स्त्रीषु प्रजनने तथा ।

न्यासे याचितके दत्ते तथैव क्रयविक्रये ॥

कन्याया दूषणे स्तेये कलहे साहसे विधौ ।

उपधौ कूटसाक्ष्ये च सद्यएव विवादयेत्”—इति ॥

उपधिर्भयादिवशात् प्राप्तं कार्यम् । उत्तरस्य भेदानाह नारदः,—

“मिथ्या सम्प्रतिपत्तिश्च प्रत्यवस्कन्दनं तथा ।

प्राङ्न्यायश्चोत्तराः प्रोक्ताश्चत्वारः शास्त्रवेदिभिः”—इति ॥

मिथ्यादीनां स्वरूपमाह बृहस्पतिः,—

“अभिद्युक्तोऽभियोगस्य यदि कुर्यात्तु निहवम् ।

मिथ्या तत्तु विजानौयादुत्तरं व्यवहारतः ॥

श्रुत्वाऽभियोगं प्रत्यर्थी यदि तत् प्रतिपद्यते ।

सा तु सम्प्रतिपत्तिस्तु शास्त्रविद्विहता ॥

अर्थिनाऽभिहितो योऽर्थः प्रत्यर्थी यदि तन्नथा ।

प्रपद्य कारणं ब्रूयात् प्रत्यवस्कन्दनं हि तत् ॥

आचारेणावसन्नोऽपि पुनर्लेखयते यदि ।

स विनेयो जितः पूर्वं प्राङ्न्यायस्तु स उच्यते”—इति ॥

प्रजापतिरपि,—

“यावदावेदितं किञ्चित् मत्सम्बन्धमिहार्थिना ।

तावत्सर्वमसम्भूतमिति मिथ्योत्तरं स्मृतम् ॥

* इत्यमेव पाठः सर्व्वत्र । मम तु, तावत् सर्व्वमसम्भूतम्,—इति पाठः प्रतिभाति ।

यस्यैव देयमेवैतं^{*} नासम्भावितमर्थिना ।

इति सम्प्रतिपत्त्याख्यं द्वितीयमिदमुत्तरम् ॥

इत्तमेव ममानेन किन्त्वस्यापि मया पुनः ।

प्रतिदत्तमितीदृक् च प्रत्यवस्कन्दनं स्मृतम् ॥

अस्मिन्नर्थान्तरे पूर्वं प्रारम्भोऽस्यैवमर्थिना ।

जितस्यायं मया तच्च प्राङ्न्यायविधिरुच्यते”—इति ॥

मिथ्योत्तरस्यावान्तरभेदमाह सएव,—

“मिथ्यैतत् नाभिजानामि तदा तच्च न सन्निधिः ।

अज्ञातश्चास्मि तत्काले इति मिथ्या चतुर्विधम्”—इति ॥

उत्तराभासानाह कात्यायनः,—

“अप्रसिद्धं विरुद्धं यदत्यल्पमतिभूरि च ।

मन्दिग्धासम्भवव्यक्तमन्यार्थश्चातिदोषवत् ॥

यद्वास्तपदमव्यापि निगूढार्थं तथाऽऽकुलम् ।

व्याख्यागम्यमसारञ्च नोत्तरं स्मार्थमिद्वये”—इति ॥

अप्रसिद्धादीन् सएव व्याचष्टे,—

“चिह्नाकारमहस्रन्तु समयं वाऽविजानता ।

भाषान्तरेण वा प्रोक्तमप्रसिद्धन्तदुत्तरम् ॥

प्रतिदत्तं मया बाह्ये प्रतिदत्तं मया न हि ।

यदेवमाह विज्ञेयं विरुद्धं तदिहोत्तरम् ॥

जितः पुरा मया त्वन्त अर्थोऽस्मिन्निति भाषितम् ।

* इत्यमेव पाठः सर्वत्र । समतु, तस्यैव देयमेवैतत्,—इति पाठः प्रतिभाति ।

पुरा मया च प्रमितमङ्गीकारोत्तरं स्यतम्* ॥
 गृहीतमिति चास्मार्त्तं कार्य्यत्वेन कृतं मया ।
 पुरा गृहीतं यद्व्यमिति चेत् वस्तुभूरि तत् ॥
 देयं मयेति वक्तव्यं मया देयमितीदृशम् ।
 सन्दिग्धमुत्तरं ज्ञेयं व्यवहारे बुधैस्तदा ॥
 वस्त्रावलेन चैतेन साहसं स्थापितं पुरा ।
 अनुक्रमेत्तन्मन्यन्ते तदन्यार्थमितीरितम् ।
 अग्नौ दत्तं मया सार्द्धं सहस्रमिति भाषिते ॥
 प्रतिदत्तं तदर्थं यत्तदिहाव्यापकं स्यतम् ॥
 पूर्ववादक्रियां यावत् सम्यङ्मैव निवेशयेत् ।
 मया गृहीतं पूर्वं न तद्व्यस्तपदमुच्यते ॥
 तत्किं नामरसं किञ्चिद् गृहीतं न प्रदास्यति ॥
 निगूढार्थन्तु तज्ज्ञेयमुत्तरं व्यवहारतः ॥
 किन्नेमैव सदा देयं मया देयं भवेदिति ।

* जितः पुरा मया जन्तुर्दोषमिति भाषितम् ।

पुरा मया पक्षमिति पक्षतं चोत्तरं स्यतम्,—इति का० ।

उभयमप्यसङ्गतमिव प्रतिभाति । कसंप्राप्तस्याव्योत्तरस्यैवात्र व्या-
 स्थातुमुचितत्वात् ।

† देयं ममेति वक्तव्यं,—इति का० ।

† भाषितम्,—इति का० ।

§ इत्यमेव पाठः सर्वत्र । समतु, तदर्थं,—इति पाठः प्रतिभाति ।

॥ किञ्चिद्गृहीतं प्रदास्यति,—इति का० ।

एतदाकुलमित्युक्तमुत्तरं तद्विदो विदुः ॥

काकस्य कति वा दन्ता* सन्तीत्यादि तदुत्तरम् ।

असारमिति तत्तेन सम्यङ् नोत्तरमिष्यते"—इति ।

अत्र चिह्नेत्यादेरयमर्थः । विवादविषयस्य गोहिरण्यादिद्रव्यस्य वर्णविशेषादिकं चिह्नं, दीर्घशृङ्गत्वादिराकारः, सहस्रादि संख्या, समयः कालविशेषः शङ्केतविशेषो वा, तत्सर्वमज्ञानता यत्प्रोक्तं, ज्ञानता वा सभ्यानामपरिचितया भाषया यदुक्तं, तदुभयमप्रसिद्धम् । बाह्य-
एव मया सर्वं द्रव्यं प्रतिदत्तमित्युक्त्वा, स पुनरपि विस्मृत्य वा प्रति-
वादिबुद्धिप्रच्छादयितुकामो वा† न दत्तमिति यद्भूयात्, तद्वि-
रुद्धम् । पुरा मयाऽयं जित इति वक्तव्ये सति जितशब्दं परित्यज्य
तदुभयम् । गृहीतमित्येतावत्येव वक्तव्ये सति प्रथमतः तदनुक्त्वा तेन
कर्त्तव्यं तत्कार्यं मया कृतमित्येतादृशं प्रकृतानुपयोगि किञ्चिदुक्त्वा
पश्चाद्गृहीतमिति यद्भूयात्, तदुत्तरमतिभूरि । देयं मयेत्युक्ते सति
सन्देहमन्तरेण दातव्यमिति भवति, तदनुक्त्वा मया देयमिति यदि
ब्रूयात्, तदानीमस्य देयं इति वा अदेयमिति वा पदं केन शक्यता-
दुत्तरं सन्दिग्धम् । यदि षोडशवर्षः प्रतिवादी मत्पौत्रेण दत्तमिति
ब्रूयात्, तदसम्भवि । एकादशवस्त्राणि मया दत्तानीति वक्तव्ये सति,
रुद्राकाशनामकानि शुभ्रप्रतियोगिशब्दवाच्यत्वेन विभाषितानीत्येव-
मप्रसिद्धैः पदैरभिहितमुत्तरमुक्तम् । प्रकृतस्य प्रतिज्ञार्थस्य उचित-
मुत्तरमनुक्त्वा चानुपयुक्तमेव किञ्चिद्भूते; एतेन वादिना प्राबल्येन

* काकस्य दन्तानोसन्ति,—इति का० ।

† सभ्यादिबुद्धिप्रच्छादयितुकामो वा,—इति का० ।

दौर्बल्येन वा किञ्चित्साहसं कृतमित्यादि । तत्र प्रकृतस्य अनुकूलान्
 उत्तरमन्यार्थं भवति । शतं देयमिति प्रतिज्ञातस्य अर्थस्य शतद्वय-
 मित्युत्तरं दोषवत् । सार्द्धं सहस्रं मह्यं देयमिति प्रतिज्ञातस्य तदुद्धं
 प्रमितमिति वक्तव्ये सति विस्मयं न वदति, किन्तु लोके यः को-
 ऽपि किमगृहीतनामरसं दास्यतीत्येवमप्रसिद्धशब्देन व्यतिरेकमुखेन
 काकक्षरेणाभिहितमुत्तरं निगूढम् । किन्तेनैव सदा देयं मया
 देयमित्यत्रोभयोर्वाक्ययोरादेयमिति वा पदच्छेदसम्भवादर्थस्य अनि-
 श्रयात् किमिति काका व्यव्यमानस्याप्यनिश्चयादिदमुत्तरं व्या-
 कुलम् । तत्पिचा सुवर्णशतं गृहीतमित्यभियोगे माहं पितुर्वाक्यं
 जानामीति वक्तव्ये सति व्यत्यस्तान्वयेन दुर्वोधं वचो ब्रूते, गृहीतं
 शतं वचनात् सुवर्णानां पितुर्न जानामीति । तदिदमुत्तरं व्याख्या-
 गम्यम् । काकदन्तादिविषयं निष्प्रयोजनं असारमिति । संकरा-
 लमुत्तराभासमाह कात्यायनः,—

“एकैकदेशे यस्यत्यमेकदेशे च कारणम् ।

मिथ्या चैकैकदेशे यत् संकरं तदनुत्तरम्”—इति ॥

तच्च सएव विशदयति,—

“न चैकस्मिन् विवादे तु क्रिया स्यादादिनोर्द्वयोः ।

न चार्थमिद्विरुभयोर्न चैकत्र क्रियाद्वयम्”—इति ॥

मिथ्याकारणोत्तरयोः सङ्करे अर्थिप्रत्यर्थिनोर्द्वयोरपि क्रिया
 प्राप्नोति ।

साचिलेख्यानुमानम्* मानुषी चिविधा क्रिया ।

साची वादग्रभेदस्तु लिखितं तद्वधा स्युतम् ॥

अनुमानं चिधाप्रोक्तं* मानुषी दैविकी क्रिया”—इति ।

देवमानुषक्रिययोः मानुष्याः प्राबल्यमाह कात्यायनः,—

“यद्येको मानुषीं ब्रूयादन्यो ब्रूयान् दैविकीम् ।

मानुषीं तच्च गृहीयात् न तु दैवीं क्रियां नृपः”—इति ॥

मानुषयोः साचिलेख्ययोः सन्निपाते लेख्यस्य प्राबल्यमाह सएव,—

“क्रियां तु दैविकीं प्राप्तां विद्यमानेषु साचिषु ।

लेख्ये च प्रतिवादिषु न दिव्यं न च साचिणः”—इति ॥

लेख्यप्राबल्यस्य विषयमाह सएव,—

“पूगश्रेणिगणादीनां या स्थितिः परिकीर्त्तिता ।

तस्यास्तु साधनं लेख्यं न दिव्यं न च साचिणः”—इति ॥

साचिप्राबल्यस्य विषयमाह सएव,—

“दत्तादत्तेषु भृत्यानां स्वामिनां निर्णये सति ।

विक्रियादानसम्बन्धे क्रीत्वा धनमयच्छति† ॥

द्यूते समाह्वये चैव विवादे समुपस्थिते ।

साचिणः साधनं प्रोक्तं न दिव्यं न च लेख्यकम्”—इति ॥

कश्चिदनुमानं प्रबलम् । अनुमानं नाम भुक्तिः । याज्ञवल्क्येना-
नुमानस्थाने भुक्तिशब्दप्रयोगात्,—

“प्रमाणं लिखितं भुक्तिः साचिणश्चेति कीर्त्तितम्”—इति ॥

भुक्तिप्राबल्यस्य विषयमाह व्यासः,—

* नास्त्ययमंशः स० शा० पुस्तकयोः ।

† क्रिया न दैविकी प्रोक्ता,—इति ग्रन्थान्तरीयः पाठस्तु समीचीनः ।

‡ क्रियादानस्य सम्बन्धे क्रीत्वा धनमयच्छति,—इति स० शा० ।

“रहःकृतं प्रकाशञ्च द्विविधं कार्यमुच्यते ।

प्रकाशं साक्षिभिर्भाष्यं दैविकेन रहःकृतम्”—इति ॥

प्रकाशं साक्षिभिर्भाष्यमित्यस्यापवादमाह वृहस्पतिः,—

“महापापाभिग्रापेषु निक्षेपे हरणे तथा ।

दिव्यैः कार्यं परीक्षेत राजा सत्सुपि साक्षिषु ॥

प्रदृष्टेष्वनुमानेषु दिव्यैः कार्यं विशोधयेत्”—इति ॥

कात्यायनोऽपि,—

“समत्वं साक्षिणां यत्र दिव्यैस्तथापि शोधयेत् ।

प्राणान्तिकविवादेषु विद्यमानेषु साक्षिषु ॥

दिव्यमात्मन्मते वादी न पृच्छेत् तत्र साक्षिणः ।

उत्तमेषु च सर्वेषु साहसेषु विचारयेत् ॥

सर्वान् दिव्यदृष्टेन सत्सु साक्षिषु वै भृगुः”—इति ।

व्यासोऽपि,—

“न मयैतत्कृतं पञ्च कूटमेतेन कारितम् ।

अधरीकृत्य तत्पञ्च ह्यर्थं दिव्येन निर्णयः ॥

यन्नामलेख्यं तन्नेख्यं तुल्यं लेख्यं कश्चित् भवेत् ।

अगमहीने धने तत्र कार्यो दैवेन निर्णयः”—इति ॥

कात्यायनः,—

“यत्र स्थात् सोपधं लेख्यं सप्रज्ञैश्चालितं यदि ।

दिव्येन शोधयेत्तत्र राजा धर्मात्मनस्थितः”—इति ॥

दिव्यसाक्षिविकल्पविषयमाह सएव,—

“प्रक्रान्ते साहसे वादे पारुष्ये दृष्ट्वाक्षिके ।

बलोद्भूतेषु कार्येषु साक्षिणो दिव्यमेववा ॥

* निक्षेपहरणे,—इति का० ।

रूपे लेखं साक्षिणो वा युक्तिलेखादयोऽपि च ।

दैविकी वा क्रिया प्रोक्ता प्रजानां हितकाम्बधा”-इति ॥

युक्तिलेखेनैव दर्शिता,—

“साक्षिणो लिखितं भुक्तिः प्रमाणं चिद्विधं विदुः ।

लिङ्गोद्देशस्तु युक्तिः स्थादिव्यानाह विषादयः”-इति ॥

चोदनादीनाम् सुखानुकम्पभावमाह स एव,—

“चोदना प्रतिकाशन्तु युक्तिलेखस्तथैव च* ।

तृतीयः प्रपञ्चः प्रोक्तः तत्त्वणं† साधयेत् क्रमात्”-इति ॥

अस्यार्थलेखेनैव विवृतः,—

“अभौक्ष्यं चोद्यमानोऽपि प्रतिहन्त्याह तदयः ।

चिचतुःपञ्चहत्वा वा परतोऽर्थं समाचरेत् ॥

चोदनाप्रतिघाते तु युक्तिलेखैस्तमन्विधात् ।

देशकालाचार्यसम्बन्धपरिणामक्रियादिभिः ॥

युक्तिव्यवसमर्पणं प्रपञ्चैरेनमर्दयेत् ।

अर्थकाले वलापेक्षमन्वन्मुसृजतादिभिः‡”-इति ॥

प्रपञ्चयुक्तिप्रमाणव्यवस्थाऽवश्यं परिपालनीयम् § । तदाह नारदः,—

“प्रमाणानि प्रमाणज्ञैः पाक्षनीयानि यत्नतः ।

सौदन्ति हि प्रमाणानि पुरुषस्थापराधतः”-इति ॥

प्रमाणज्ञैः प्रमाणं प्रत्याकलचितव्यमित्यर्थः । यत्र प्रमाणेर्निर्णयं

कर्तुं न शक्यते, तदा राजेच्छया निर्णयः कार्यः । तदाह पितामहः,—

* युक्तिर्देशस्तथैव च,—इति शा० ।

† भरणं,—इति का० ।

‡ वलापेक्षमन्विद्युः मुसृजतादिति,—इति का० । अर्थकालवलापेक्षमन्वन्मुसृजतादिति,—इत्यन्यत्र पाठः ।

§ प्रपञ्चयुक्तिप्रमाणव्यवस्था, सा चावश्यं परिपालनीया,—इति का० ।

“लेख्यं यच्च न विद्येत न भुक्तिर्न च साक्षिणः ।
 न च दिव्यावतारोऽस्ति प्रमाणं तच्च पार्थिवः ॥
 निश्चेतुं ये न शक्याः स्युर्वादास्तन्दिग्धकपिणः ।
 तेषां नृपः प्रमाणं स्यात् सर्वं तस्य प्रभावतः”—इति ॥
 इति क्रियाभेदा निरूपिताः ।

अथ साक्षिनिरूपणम् ।

तच्च साक्षिशब्दार्थं निर्वक्ति मनुः,—

“समस्तदर्शनात् साक्षी श्रवणाच्चैव* सिध्यति”—इति ।

विष्णुरपि । “समस्तदर्शनात् साक्षी श्रवणादा”—इति । चतुषा
 मह मनोव्यापारो यस्य, स साक्षी । “साक्षात् दृष्टरि मञ्जायाम्”—
 इति पाणिनिस्मरणात् । साक्षिणः प्रयोजनं मनुरेवाह,—

“तन्दिग्धेषु तु कार्येषु द्वयोर्विवदमानयोः ।

दृष्टश्रुतानुभूतत्वात् साक्षिभ्यो व्यक्तदर्शनम्”—इति ॥

साक्षिचक्षणं सएवाह,—

“यादृशा अर्थिभिः† कार्या व्यवहारेषु साक्षिणः ।

तादृशान् सम्यक्क्षामि यथा वाच्यमृतस्य तेः ॥

मृहलः पुत्रिणो मौलाः चचविट्शूद्रयोनयः ॥

प्रवक्तुं साक्ष्यमर्हन्ति न ये केचिदनापदि ।

आप्ताः सर्वेषु वर्णेषु कार्याः कार्येषु साक्षिणः ॥

सर्वधर्मविदोऽनुभूया विष्णुगैतांसु वर्जयेत्”—इति ।

* सच तथैव,—इति शा० ।

† धनिभिः,—इति का० ।

तादृशं,—इति शा० ।

यामोऽपि,—

“धर्मज्ञाः पुत्रिणो मौलाः कुलीनाः सत्यवादिनः ।
 श्रौतस्मार्त्तक्रियायुक्ताः विगतद्वेषमत्सराः ॥
 श्रोत्रिया न पराधीनाः सूरयश्चाप्रवासिनः ।
 युवानः साक्षिणः कार्यां शृणादिषु विजामता”—इति ॥

याज्ञवल्क्योऽपि,—

“तपस्विनो दानशीलाः कुलीनाः सत्यवादिनः ।
 धर्मप्रधाना शृजवः पुत्रवन्तो धनान्विताः ।
 त्ववराः साक्षिणो ज्ञेयाः शुचयश्च सुवृत्तयः ॥
 ब्राह्मणाः क्षत्रियाः वैश्याः शूद्रा ये चाप्यनिन्दिताः ।
 प्रतिवर्णं भवेयुस्ते सर्वे सर्वेषु वादिनः ॥
 श्रेणिषु श्रेणिपुरुषाः स्वेषु वर्गेषु वर्णिनः ।
 वहिर्वाग्मिषु बाह्याश्च स्त्रियः स्त्रीषु च साक्षिणः”—इति ॥

सखामाह वृहस्पतिः,—

“नव सप्त पञ्च वा सुश्रुतारस्त्वयएववा ।
 उभौ वा श्रोत्रियो स्यातौ नैकं प्रश्नेत् कदाचन”—इति ॥

यत्पुनस्तर्नवोक्तम्,—

“हृतकः खटिकायाहौ कार्यमध्यगतस्तथा ।
 एकएव प्रमाणं स्यात् नृपोऽध्यक्षस्तथैवच”—इति ॥

यामोऽपि,—

“शुचिक्रियश्च धर्मज्ञः भावो धोकानुभूतवाक् ।

प्रमाणमेकोऽपि भवेत् साहस्ये* विग्रेषतः"—इति ॥
कात्यायनोऽपि,—

"अभ्यन्तरस्तु विज्ञेयो साचिव्येकोऽपि वा भवेत्†"—इति ॥
तदेतत् सर्वसुभयानुमतसाचिविषयम् । तथाच नारदः,—

"उभयानुमतो यस्तु द्वयोर्विवदमानयोः ।

स साहस्येकोऽपि‡ साचिव्ये प्रष्टव्यः स्यात्तु संसदि"—इति ॥

साचिषु वर्ज्यानाह मनुः,—

"नार्थसम्बन्धिनो नाप्रा न सहाया न वैरिणः ।

न दृष्टदोषाः कर्त्तव्या न व्याधार्त्ता न दूषिताः ॥

न साक्षी नृपतिः कार्य्या न कारककुशीलवौ ।

न ओजियो विलिङ्गस्थो न सङ्ग्रेभ्यो विनिर्गतः ॥

नान्याधीनो न वक्तव्यो न द्रष्टुर्न विकर्मकः ।

न दृष्टो न शिष्टुर्नैको नामधो न विकलेन्द्रियः ॥

नार्त्तो न मत्तो नोन्मत्तो न चुत्तृष्णोपपीडितः ।

न अमार्त्तो न कामार्त्तो न क्रुद्धो नापि तस्करः"—इति ॥

नारदोऽपि,—

* साहस्येषु,—इति का० शा० ।

† यदपि कात्यायनः,—इति का० ।

‡ साहस्यमेकोऽपि वाहयेत्,—इति का० ।

§ स साहस्यमिच,—इति शा० ।

“दासनैस्तिक” कुदृष्टस्त्रीवासशक्तिकाः ।
 मत्तोन्मत्तप्रमत्तार्त्तकितवपामयाजकाः ॥
 महापथिकसामुद्रवक्षिप्रप्रजितामुगाः ।
 युगैकओचियाचारहीनक्लीवमुग्रीसवाः ॥
 नास्तिकप्रात्यदाराग्नित्यागिनोऽप्याव्ययाजकाः ।
 एकस्थाली त्रिरिचरः अरिज्ञातिसनाभयः ॥
 वाग्दुष्टदोषिग्रीलूषविषजीव्यहितुषिङ्काः ।
 गरदद्याग्निदस्यैव शूद्रापत्योपपातकाः ॥
 क्लान्तसाहसिकआन्तनिर्धूतान्धावसायिनः ।
 भिन्नवृत्ताः समावृत्ता जड़तैलिकपौलिकाः† ॥
 भृताविष्टनृपद्विष्टवर्षानवचसूचकाः ।
 अघग्रंस्थात्मविष्कम्भविहीनाग्रनटस्तयः ॥
 कुनखी श्वावदन्तश्च श्वित्रिमिचभुक्शौण्डिकाः‡ ॥
 ऐन्द्रजालिकलुब्धोपग्रेणीगणविरोधिनः ॥
 बन्धकश्चिचक्रमूर्खः पतितः कूटकारकः§ ॥
 कुहकः प्रत्यवसितः तस्करो राजपूतः ॥

* नैस्तिक-स्थाने, नैस्तिक, — इति पाठः का० पुस्तके । एवं परत्र ।

† भिन्नवृत्ताः समावृत्तजनतैलिकमौलिकाः, — इति का० । भिन्नवृत्ता-
 क्लमोवृत्ताः, — इत्यादि शा० ।

‡ कुनखी श्वावदन् श्वित्रो मिचभुक् श्वशौण्डिकाः, — इति का० ।

§ बन्धकश्चिचक्रम् श्वित्रो पतितः कूटकारकः, — इति का० ।

मनुष्यविषमांसास्त्रिमधुचीराम्बुसर्पिषाम् ।

विक्रेता ब्रह्मणश्चैव द्विजो वार्धुषिकश्च यः ॥

च्युतः स्वधर्मात्कुलिकः सूचको दीनमेवकः ।

पिचा विवदमानश्च भेदकश्चेत्यसाक्षिणः”—इति ॥

नैकृतिकः पररम्भान्वेषणशीलः । चाक्रिको वैतालिकः । समुद्र-
वणिक् स्वाहितयायी* । युग्मो द्वित्वविग्रिष्टः । एकस्थालीत्यत्र देधा-
विग्रहः ; एका पाकसाधनस्थाली यस्य सः, यदा पाकस्थाली भोज-
नस्थाली वा एकं भोजनपात्रं स्थानं यस्य । अरिषु चरतीत्यरिचरः,
ग्रन्थसम्बन्धीति यावत् । सनाभयस्तु कात्यायनेन दर्शिताः,—

“मातृष्वसुताश्चैव सोदर्यसुतमातुलाः ।

एते सनाभयसूक्ताः साक्ष्यन्तेषु न योजयेत्”—इति ॥

शैलूषो नटः । विषस्य सङ्कष्टपरचणादिव्यापारे नियुक्तः विष-
जीवी । अहितुष्टिकः सर्पपाक्षी । गरदो विषदः । अग्निदो गृहदा-
हादिकर्त्ता । आन्तः श्वेनः । निर्धूतो वहिष्कृतः । अन्धावसायी
प्रतिलोमजः । भिन्नवृत्तो दुराचारः । समावृत्तोऽनैष्ठिकब्रह्मचारी ।
जड़ो मन्दबुद्धिः । तैलिकः तिलघाती । वर्षसूचकः वृष्टिसूचकः ।
नक्षत्रसूचको ज्योतिषः । अघशंसी परदोषप्रकाशकः । शौण्डिको मद्य-
विक्रयी । देवताव्याजेन द्रव्योपजौविक आत्माविष्कम्भः । कुहको-
दाभिकः । प्रत्यवसितः प्रव्रज्यातो निवृत्तः । सूचकः परदोषसूचनार्थं
राज्ञाऽभियुक्तः । भेदकृत्पिशुनः । अन्ये प्रसिद्धाः । कात्यायनोऽपि,—

* सारात्रिकयात्री,—इति का० ।

। भोजनस्थानं,—इति का० ।

“पिता बन्धुः पित्र्यश्च शशुरो गुरुवस्तथा ।

नगरग्रामदेशेषु नियुक्ता ये परेषु च* ।

वत्समांश्च न पृच्छेयुः भक्तास्ते राजपूरुषाः” इति ॥

न पृच्छेयुर्भवदीयो विवादः स कौटुम्ब इति तैर्न प्रष्टव्यं, सा-
क्षिणो न भवन्तीति यावत् । एतेषामसाक्षिणे हेतुमाह नारदः,—

“असाक्षिणो ये निर्दिष्टा दासनैकतिकादयः ।

तेषामपि न बालः स्यान्नैव स्त्री न च कूटहत् ।

न बान्धवो न चारातिः ब्रूयस्ते साक्ष्यमन्यथा ॥

बालोऽज्ञानादसत्यात् स्त्री पापान्यायाञ्च† कूटहत् ।

विब्रूयुर्बान्धवाः स्नेहादैनिर्यातिनादरिः ॥

एकोऽप्यलुब्धः‡ साक्षी स्यात् न ह्यः शूच्योऽपि न स्त्रियः ।

स्त्रीबुद्धेरस्मिरत्वाच्च दोषैश्चान्यैश्च ये वृताः”—इति ॥

वृहस्पतिरपि,—

“स्तेनास्माहमिकाः घण्टाः कितवा वज्रकास्तथा ।

न साक्षिणस्ते दुष्टत्वात् तेषु सत्यं न विद्यते”—इति ॥

याज्ञवल्क्योऽपि,—

“ओचिथास्तापसा वृद्धा ये च प्रव्रजिता नराः ।

असाक्षिणस्ते वचनान्नाच हेतुरुदाहृतः”—इति ॥

* यदेषु च,—इति का० ।

† इत्यमेव पाठः सर्वत्र । पापाभ्यासाच्च,—इति ग्रन्थान्तरीयस्तु पाठः
समीचीनः प्रतिभाति ।

‡ एकोऽलुब्धस्तु,—इति का० ।

उक्तानां साक्षिणामसम्भवे कार्यगौरवे च प्रतिप्रसवमाह नारदः,—

“साक्षिणो ये च निर्दिष्टाः* दासनेकतिकादयः ।

कार्यगौरवमासाद्य भवेयुस्तेऽपि साक्षिणः”—इति ॥

मनुरपि,—

“स्त्रियाऽप्यसम्भवे कार्यं बालेन स्वविरेण वा ।

शिश्वेण वाऽपि दासेन बन्धुना भृतकेन वा”—इति ॥

नारदोऽपि,—

“स्तेये चां साहसे चैव पाह्वे सङ्गमे स्त्रियाः ।

शृणादीनां प्रयोगे च न दोषः† साक्षिषु स्यतः”—इति ॥

व्यान्नोऽपि,—

“साहसेषु च सर्वेषु स्तेये सङ्गहणेषु च ।

वाग्दण्डयोश्च पाह्वे परीक्षेत न साक्षिणः”—इति ॥

यत्पूर्वमुक्तं साक्षी द्वादशभेदस्त्विति, तान् भेदानाह वृत्तस्थितिः,—

“लिखितो लेखितो गूढः स्मरितः कुल्लदूतकौ ।

यदृच्छोत्तरसाक्षी च कार्यमध्यगतोऽपरः ॥

नृपोऽप्यचक्षया यामः साक्षी द्वादशधा स्यतः ॥

प्रभेदमेवां वक्ष्यामि यथावदनुपूर्वम् ।

जातिनामाभिलिखितं येन स्वं पिटनाम च ।

निवासं च समुद्दिष्टं स साक्षी लिखितः स्यतः ॥

* इत्यमेव पाठः सर्व्वत्र । असाक्षिणो ये निर्दिष्टाः—इति तु ग्रन्थान्तरीयः पाठः समीचीनः ।

† स्त्रीवधे,—इति आ० ।

‡ न दोषः,—इति आ० ।

सन्धिक्रियादिभेदैर्यत्तत्कृत्वा च चण्णादिकम् ।
 प्रत्यक्षं लेख्यते यस्य लेखितः स उदाहृतः ॥
 कुड्यव्यवहितो यस्तु आच्यते चण्णभाषितम् ।
 विनिर्जुते यथाभूतं गूढसाक्षी स कीर्तितः ॥
 आह्वय यः कृतः साक्षी चण्णन्यासक्रियादिके ।
 स्मार्यते च मुञ्जस्तत्र स्मारितः सोऽभिधीयते ॥
 विभागे दानमाधाने ज्ञातिर्यत्रोपदिश्यते ।
 द्वयोः समानधर्मज्ञः कुड्यस्तु परिकीर्तितः ॥
 अर्थिप्रत्यर्थिवचने शृणुयात् प्रेषितस्तु यः ।
 उभयोः समतः साधुः दूतकः स उदाहृतः ॥
 क्रियमाणे तु कर्त्तव्ये यः कश्चित् स्वयमागतः ।
 अत्र साक्षी त्वमस्माकमुक्तोऽप्यादृष्टिको मतः ॥
 यत्र साक्षी दिग्गच्छन् मुमुर्षुर्वा यथास्ततम् ।
 अन्यं संश्रावयेत्तन्तु विद्यादुत्तरसाक्षिणम् ॥
 उभाभ्यां यस्य विश्वस्तं कार्यञ्चापि निवेदितम् ।
 कूटसाक्षी स विज्ञेयः कार्यमध्यगतस्तथा ॥
 अर्थिप्रत्यर्थिमोर्वाऽपि यद्वृत्तं भूभृता स्वयम् ।
 स एव तत्र साक्षी स्यात् विसंवादे द्वयोस्तथा ॥
 निर्णयैते व्यवहारे तु पुनर्न्यायो यदा भवेत् ।
 अथ्यक्षः सभ्यसहितः साक्षी स्यात् तत्र नान्यथा ॥
 उषितं ह्यदितं यत्र सीमायास्तु समन्ततः ।

१ सन्धिक्रियाक्रियाभेदैस्तस्य कृत्वा,—इति का० ।

स कृतोऽपि* भवेत् साक्षी प्रामात्य न संशयः"—इति ॥

तेष्वेव द्वादशसु विशेषान्तरमाह सएव,—

“लिखितौ द्वौ तथा गूढौ त्रिचतुःपञ्च लेखिताः ।

यदृक्कास्मारिताः कुल्याः तथा चोत्तरसाक्षिणः ॥

दूतकः दृष्टकायाक्षीं कार्यमध्यगतस्तथा ।

एकएव प्रमाणं स्यात् नृपोऽध्यक्षस्तथैव"—इति ॥

लिखितादावपरं विशेषमाह नारदः,—

“सुदीर्घेषापि कालेन लिखितः सिद्धिमाप्नुयात् ।

आत्मनैव लिखेज्ज्ञातमज्ञस्तन्येन लेखयेत्"—इति ॥

यत्पुनस्तनैवोक्तम्—

“अष्टमादत्तरात् सिद्धिः स्मारितस्येह साक्षिणः ।

आ पञ्चमात्तथा सिद्धिः यदृक्कोपगतस्य तु ॥

आ द्वतीयात्तथा वर्षात् सिद्धिर्गूढस्य साक्षिणः ।

आ स संवत्सरात्† सिद्धिर्वदन्तुत्तरसाक्षिणः"—इति ॥

तदेतत् परमताभिप्रायेणोक्तम् । यतः स्वमतमुपरिष्ठादाह

सएव,—

“न कालनियमो दृष्टो निर्णये साक्षिणं प्रति ।

सत्यपेक्षं हि साक्षितमाहुः शास्त्रविदो जनाः ॥

* अकृतोऽपि,—इति यश्यान्तरीयः पाठः समीचीनः ।

† छटिकायाक्षी,—इति का० ।

§ आ पञ्चवत्सरात्,—इति शा० स० ।

यस्य नोपहता बुद्धिः स्मृतिः श्रोत्रे च नित्यशः ।

सुदीर्घेणापि कालेन स साक्षी साक्ष्यमर्हति"—इति ॥

साक्षिदोषोद्भावनं विदधाति वृत्त्यतिः,—

"साक्षिणोऽर्थसमुद्दिष्टान् यस्तु दोषेण दूषयेत् ।

अदृष्टं दूषयेदादौ तत्समं दण्डमर्हति ॥

साक्षिणो दूषणं ह्यर्थं पूर्वं साक्षिपरीक्षणात् ।

शुद्धेषु साक्षिषु ततः पश्चात् कार्यं विगोधयेत्"—इति ॥

कात्यायनोऽपि,—

"सभासदा प्रसिद्धं यत्लोकसिद्धं तदापि वा ।

साक्षिणं दूषणं ग्राह्यमसाध्यं नान्यदिष्यते"—इति ।

संसदि प्रतिवादिना साक्षिदूषणे कृते साक्षिणः प्रष्टव्याः युष्मा-
कमभिहितो दोषः सत्यन्न वेति । ते च यदि दूषणमभ्युपगच्छन्ति.
तदा न साक्षिणः । अथ नाङ्गीकुर्वन्ति. तदा दूषणवादिना दूषण-
क्रिया भाव्या । अथ सम्भावयितुं न शक्नोति. तदा दूषणवादौ तदनु-
सारेण दण्ड्यः । यदि विभावयति. तदा ते न साक्षिणः । सर्वत्र
दृष्टाभवन्ति । तदाऽर्थिनः पराजयः. विपर्ययस्य निश्चितत्वात् । अथ
साक्षिणं दोषैः सभ्यानां साध्यार्थसन्देहः. तदा वादविशेषः साधना

* इत्यमेव पाठः सर्वत्र । साक्षिणोऽर्थसमुद्दिष्टान् यस्तु दोषेषु दूष-
येत्,—इति ग्रन्थान्तरीयस्तु पाठः समीचीनः

† इत्यमेव पाठः सर्वत्र । सभासदा प्रसिद्धं यत् लोकसिद्धमपि वा.
—इति ग्रन्थान्तरीयः पाठस्तु समीचीनः ।

‡ इत्यमेव पाठः सर्वत्र । मम तु, तदा ते साक्षिणः,—इति पाठः प्रति-
भाति ।

न्तरं प्रवर्त्तयितव्यः । यदि साधनान्तरं पूर्वं न निर्दिष्टं, तदा वादस-
माप्तिः । पूर्वमावेदितं न चेदिति वचनात् । न चैतत् प्रस्तुतव्य-
हाराद्भवहारान्तरं, तस्मिन्नेव व्यवहारे प्रमाणसाधनदूषणव्यवहारा-
दिति । तत् सर्वं कात्यायन आह.—

“साक्षिदोषाः प्रयोक्तव्याः संसदि प्रतिवादिना ।

अभावयन् धनं दाप्यः प्रत्यर्थौ साक्षिणं स्फुटम् ॥

भाविताः साक्षिणः सर्वे साक्षिधर्मनिराकृताः ।

प्रत्यर्थिनोऽर्थिनो वाऽपि साक्षिदूषणसाधने ॥

प्रस्तुतार्थोपयोगेन व्यवहारान्तरं न च ।

जितः स विनयं प्राप्तः शास्त्रदृष्टेन कर्मणा ।

यदि वादी निराकाङ्क्षः साक्षी सत्ये व्यवस्थितः”—इति ॥

दोषोद्भावनकालमाह सएव,—

“लेख्यदोषास्तु ये केचित् साक्षिणं चैव ये स्मृताः ।

वाढकालेषु वक्तव्याः पश्चादुक्तास्तु दूषयेत्”—इति ॥

उक्तान् पश्चाद्दूषयतो दण्डमाह सएव,—

“उक्तेऽर्थे साक्षिणो यस्तु दूषयेत् प्राग्दूषितान् ।

स च तत्कारणं ब्रूयात्[†] प्राप्नुयात् पूर्वसाहसम् ॥

* इत्यमेव पाठः सर्वत्र । ममतु, वादविषयं साधनान्तरं प्रवर्त्तयि-
तव्यम्,—इति पाठः प्रतिभाति ।

† इत्यमेव पाठः सर्वत्र । ममतु, न च तत्कारणं ब्रूयात्,—इति पाठः
प्रतिभाति । पूर्वपाठे तु, यस्तदानीं दूषयेत्, स एव तदानीं दूषणस्य
कारणं ब्रूयात् । यदि तत्कारणं न ब्रवीति, तदा पूर्वसाहसं
प्राप्नुयादिति कथञ्चित् तत्सङ्गतिः कर्तव्या ।

नातथ्येन प्रमाणं तु दोषेणैव तु दूषयेत् ।

मिथ्याऽभिद्योगे दण्डः स्यात् साधार्याच्चापि हीयते"—इति॥

साक्षिपरीक्षामाह कात्यायनः,—

"राजा क्रियां समीक्ष्यैव यद्वात् न्यायं विचारयेत् ।

लेख्याचारेण लिखितं साक्ष्याचारेण साक्षिः"—इति ॥

दृश्यतिरपि,—

"उपस्थिताः परीक्षाः सुः स्वरवर्णैर्जितादिभिः"—इति ।

इङ्गितादीन् विप्रदधति नारदः,—

"यस्मात्प्रदोषदृष्टत्वादस्वस्य इव लक्ष्यते ।

स्यानात् स्यानान्तरं गच्छेदेकैकज्ञानुधावति ॥

कासत्यकस्माच्च भ्रममभौक्षणं निश्चयस्यपि ।

विलिखत्यवनीं पद्मां बाह्व नासाञ्च धूययेत् ॥

भिद्यते मुखवर्णाऽस्य ललाटं स्निद्यते तथा ।

सोऽयमागच्छते चेष्टां पूर्वं निर्णीय वीक्षते ॥

त्वरमाण इवात्ययंमपृष्टो बह्व भाषते ।

कूटसाक्षी स विज्ञेयस्तं पापं विनयेद्भृशम्"—इति ॥

साक्ष्यनुयोजनमाह मनुः,—

"सभाऽन्तः साक्षिणः सर्वानर्थिप्रत्यर्थिसन्निधौ ।

प्राङ्निवाकः प्रयुञ्जीत विधिनाऽनेन सान्वयम् ॥

यद्वधोरनयोर्वेत्य कार्येऽस्मिन् चेष्टितं मिथः ।

तद्भूत सर्वे सत्येन युष्माकं ह्यत्र साक्षिता ॥

सत्यं सत्यं ब्रुवन् साची लोकान् प्राप्नोति पुष्कलान् ।
 इह, चानुत्तमां कीर्तिं वागेवा ब्रह्मपूजिता ॥
 ब्राह्मणो वा मनुष्याणामादित्यस्तेजसामिव ।
 शिरो वा सर्वगात्राणां धर्माणां सत्यमुत्तमम् ॥
 सत्येन पूज्यते साची धर्मः सत्येन वर्धते ।
 तस्मात् सत्यं हि वक्तव्यं सर्ववर्णेषु साक्षिभिः ॥
 सत्यमेव परं दानं सत्यमेव परं तपः ।
 सत्यमेव परो धर्मी लोकोत्तरमिति स्मृतिः ॥
 सत्ये देवाः समुद्दिष्टा मनुष्यास्तनृतं स्मृतम् ।
 इहैव तस्य देवत्वं यस्य सत्ये स्थिता मतिः ॥
 नास्ति सत्यात् परो धर्मी नानृतात् पातकं परम् ।
 साक्षिधर्मं विशेषेण सत्यमेव वदेत्ततः—इति ॥

व्यासोऽपि,—

“साक्षिणा धर्मसंस्थेन सत्यमेव वदेत्ततः ।
 साक्षिभावे नियुक्तानां देवता विंशतिः स्थिताः ॥
 पितरश्चावलम्बन्तेऽवितथाख्यानतो न तु ।
 सत्यवाक्याद् ब्रजस्यूर्द्धमधो यान्ति तथाऽनृतात् ॥
 तस्मात् सत्यं हि वक्तव्यं भवद्भिः सभ्यसन्निधौ”—इति ।

नारदोऽपि,—

“कुबेरादित्यवरुणशक्रवैवस्वतादयः ।
 पश्यन्ति लोकपालाश्च नित्यं दिव्येन शकुवा”—इति ॥

मनुरपि,—

“आत्मैव आत्मनः साची गतिरात्मा तथाऽऽत्मनः ।

माऽवमंस्थाः स्वमात्मानं नृणां साचिणमुत्तमम् ॥

मन्यन्ते वै पापकृतो न कश्चित् पश्यतीति नः ।

तांस्तु देवाः प्रपश्यन्ति तथैवान्तरपूरुषः* ॥

द्यौर्भूमिरापोऽदृश्यं चन्द्रार्काग्निमानिलाः ।

राशिः सन्ध्या च धर्मस्य तनुगाः सर्वदेहिनाम्”—इति ॥

वसिष्ठोऽपि,—

“अथ चेदनृतं ब्रूयात् सर्वतोऽसाध्यलक्षणम्† ।

मृतो नरकमायाति तिर्य्यक्कं यात्यनन्तरम्”—इति ॥

आसोऽपि,—

“बध्यन्ते वारुणैः पाशैः साचिणोऽनृतवादिनः ।

षष्टिवर्षसहस्राणि तिष्ठन्ते नरके भ्रुवम् ॥

तेषां वर्षशते पूर्णे पाशे एकः प्रमुच्यते ।

कालेऽतीते मुक्तपाशः तिर्य्यग्घोनिषु जायते”—इति ॥

वसिष्ठोऽपि,—

“शूकरो दशवर्षाणि शतवर्षाणि गर्हभः ।

आ चैव दशवर्षाणि भासो वर्षाणि विंशतिम् ॥

क्रिमिकौटपतङ्गेषु चत्वारिंशत् तथैव च ।

मृगस्तु दशवर्षाणि जायते मानवस्ततः ॥

* तथैवान्तरपूरुषः,—इति का० । मम तु. स्वैवान्तरपूरुषः,—इति पाठः प्रतिभाति ।

† सर्वतः साध्यलक्षणम्,—इति का० ।

मानुष तु यदाऽऽप्नोति मूकोऽन्धस्तु भवेत्तु सः ।
 दारिद्र्यं तु भवेत्तस्य पुनर्जन्मनि जन्मनि ॥
 न नरो जायते पश्चात् परित्यक्तस्तु बान्धवैः ।
 पशुभ्यधिरौ मूकः कुष्ठौ नग्नः पिपासितः ॥
 बुभुक्षितः शत्रुगृहे भिक्षते भार्यया सह ।
 ज्ञात्वा त्वनृतदोषांश्च ज्ञात्वा सत्ये च सद्गुणान् ॥
 अथस्करमिहामुत्र सत्यं साध्यं वदेत्ततः—इति ।

माचिप्रश्नप्रकारं दर्शयति मनुः—

“देवब्राह्मणसान्निध्ये साध्यं प्रच्छेन्नतो द्विजान् ।
 उदङ्मुखान् प्राङ्मुखान् वा सर्वानेवोपवेशयेत् ॥
 मन्येन शापयेद् विप्रं क्षत्रियं वाहनायुधैः ।
 गोवीजकाञ्चनैर्वैशं शूद्रं सर्वैस्तु पातकैः ॥
 ब्रह्मघ्नोऽस्मृता लोका ये च स्त्रीबालघातिनः ।
 मित्रद्रोहिहृत्तनघ्नस्य ते ते स्युर्बुवनस्तवा ॥
 जन्मप्रमृति यत् किञ्चित् पुण्यं भद्रं त्वया कृतम् ।
 तत्ते सर्वं शून्यो गच्छेद् यदि ब्रूयाः त्वमन्यथा ॥
 धावन्तो बान्धवास्तेऽस्मिन् हन्ति साध्येऽनृतं वदन् ।

ज्ञात्वा त्वनृततोदोषान् ज्ञात्वा सत्ये महद्गुणान्—इति का० ।

इत्यमेव पाठः सर्वत्र । ते ते स्युर्बुवनतोमृषा,—इति यज्यान्तरीयक
 पाठः समीचीनः ।

इत्यमेव पाठः सर्वत्र । मद्र, —इति यज्यान्तरीयः पाठस्तु समीचीनः ।

तावत्तत्संख्यया तस्मिन् शृणु सौम्यानुपूर्वशः ॥
 पञ्च पञ्चनृते हन्ति दश हन्ति गवानृते ।
 शतमश्वानृते हन्ति सहस्रं पुरुषानृते ॥
 हन्ति जातानजातांस्य हिरण्यार्थेऽनृतं वदन् ।
 सर्वं भूम्यनृते हन्ति मा स्म भूम्यनृतं वदः ॥
 यच्च भूमिवदित्याहुः स्त्रीणां भोगे च मैथुने ।
 अन्येषु चैव रत्नेषु सर्वेष्वग्नयेषु च ॥
 एवं दोषानवेक्ष्य त्वं सर्वानमतभाषणे ।
 यथाश्रुतं यथादृष्टं सत्यमेवाञ्जसा वद"—इति ॥

रहस्यतिरपि,—

“विहायोपानदुष्णीषौ दक्षिणं पाणिमुद्धरन् ।
 हिरण्यं गोशकृद्भान् समादाय श्रुतं वदेत्”—इति ॥

कात्यायनोऽपि,—

“समाऽन्तःस्थैस्तु वक्तव्यं साक्ष्यं नान्यत्र साक्षिभिः ।
 सर्वसाक्षिष्वयं धर्मा नित्यः स्यात् स्थावरेषु च ॥
 अर्थस्योपरि वक्तव्यं तथोरपि विना कश्चित् ।
 चतुस्तदेव्यं धर्मा दिपदस्थावरेषु च”—इति ॥

तथोः पूर्वाक्रयोः स्थानयोः । कश्चित् बधरूपविवादे, ताभ्य
 स्थानाभ्यां विनाऽपि साक्ष्यं वदेत् । तथाच सएव,—

“बधे चेत् प्राणिनां साक्ष्यं वाटयेत् शवसन्निधौ ।
 तदभावे तु चिह्नस्य नान्यथैव प्रवादयेत्”—इति ॥

श्रुतं वदेदित्यस्य कश्चिद्विषये अपवादमाह मनुः,—

“शूद्रविट्चक्रविप्राणां यथोक्तौ तु भवेद्बधः” ।

तत्र वक्रव्यमनृतं तद्विशिष्याद्विशिष्यते[†]—इति ॥

साध्युक्तौ कश्चित् विशेषमाह वसिष्ठः,—

“समवेतैस्तु यहृष्टं वक्रव्यं तु तथैव तत् ।

विभिन्नेनैव यत्कार्यं वक्रव्यं तत् पृथक् पृथक् ॥

भिन्नकाले तु यत्कार्यं ज्ञातं वा यत्र साक्षिभिः ।

एकैकं वादयेत्तत्र विधिरेव प्रकीर्तितः”—इति ॥

साध्यमुपादेयं हेयञ्च विभजते मनः,—

“समवेतेनैव यद्रूपेणैव ग्राह्यं व्यावहारिकम् ।

अतो यदन्यत् ब्रूयते धर्मार्थं तदपार्थक्यम्”—इति ॥

दृष्टस्मृतिरपि,—

“देशकालवयोद्रव्यसंज्ञाजातिप्रमाणतः ।

अन्यूनं चेन्नगदितं सिद्धं साध्यं विनिर्दिशेत् ॥

निर्दिष्टेष्वर्थजातेषु साक्षी चेत् साध्य आगतः ।

न ब्रूयादक्षरसमं न तन्नगदितम्भवेत् ॥

यस्य शेषः प्रतिज्ञाऽर्थः साक्षिभिः प्रतिवर्णितः ।

सोऽजयी स्यादन्यनीतं साध्यार्थं न समाप्नुयात्[‡] ॥

* इत्यमेव पाठः सर्वत्र । यत्रोक्तौ भवेद्बधः,—इति ग्रन्थान्तरीय-
पाठस्तु समीचीनः ।

† इत्यमेव पाठः सर्वत्र । तद्वि सत्याद्विशिष्यते,—इति ग्रन्थान्तरीयस्तु
पाठः समीचीनः ।

‡ इत्यमेव पाठः सर्वत्र । यस्याशेषं प्रतिज्ञातं साक्षिभिः प्रतिपादि-
तम् । स जयी स्यादन्यथा तु साध्यार्थं न समाप्नुयात्,—इति ग्रन्था-
न्तरीयः पाठस्तु समीचीनः ।

जनमभ्यधिकस्यार्थं त्रिभूयस्य साक्षिणः ।

तदर्थानुक्तं विज्ञेयमेव साक्षिविधिः स्मृतः"—इति ॥

कात्यायनोऽपि,—

"क्षणादिषु विवादिषु स्थिरप्रायेषु निश्चितम् ।

जने साभ्यधिके सार्थं प्रोक्ते साध्यं न सिध्यति ॥

देशं कालं धनं संख्यां मासं जात्याकृतौ वयः ।

विसंवदेद् यत्र साक्ष्ये तदनुक्तं विदुर्बुधाः"—इति ॥

कूटसाक्षिणमाह नारदः,—

"प्रावक्षित्वा ततोऽन्येभ्यः साक्षित्वं यो विनिरुते ।

स विनेयो भृशतरं कूटसाक्षी भवेद्वि सः"—इति ॥

याज्ञवल्क्यः,—

"न ददातीह यः साक्ष्यं जानन्नपि नराधमः ।

स कूटसाक्षिणं पापैस्तुल्योदण्डो न चैव हि†"—इति ॥

कूटसाक्षिणो दण्डमाह मनुः,—

"लोभान्मोहात् भयान्मैत्र्यात् कामात्क्रोधात्तथेव च ।

अज्ञानाद्दालभावाच्च साक्ष्यं वितथमुच्यते ॥

* इत्यमेव पाठः सर्वत्र । तदप्यनुक्तं,—इति यस्यान्तरीयस्तु पाठः समीचीनः ।

† रूपं,—इति का० ।

† इत्यमेव पाठः सर्वत्र । दण्डेन चैव हि,—इति यस्यान्तरीयः पाठस्तु समीचीनः ।

एषामन्यतमत्वेन यः साक्ष्यमनृतं वदेत् ।
 तस्य दण्डविशेषस्तु प्रवक्ष्याम्यनुपूर्वशः ॥
 क्रोधात् महत्तं दण्डस्तु मोहात् पूर्वं तु साहसम् ।
 भयादे मध्यमं दण्डो मैत्र्यात्पूर्वं चतुर्गुणम् ॥
 कामादृशगुणं पूर्वं क्रोधात् दुःखगुणं परम् ।
 अज्ञानाद् दे शते पूर्णं शालिष्याच्छतमेव तु ॥
 एतामाहुः कृतमाक्ष्ये प्रोक्तान् दण्डान् मनौषिभिः ।
 धर्मस्याव्यभिचारार्थमधर्मनियमाय च ॥
 कृतमाक्ष्यन्तु कुर्वाणान् चीन् वणान् धार्मिको नृपः ।
 प्रवासयेद् दण्डयित्वा ब्राह्मणान् विवासयेत् ॥
 यस्य पश्यन्तु मन्त्राहादृक्वाक्यस्य साक्षिणः ।
 रोगान्तिजातिमरणमृणं दायं दमश्च सः—इति ॥

कात्यायनः,—

“माक्षी साक्ष्यं न चेद्भूयात् समन्दण्डं वहेवृणाम् ।
 अतोऽन्येषु विवादिषु त्रिशतं दण्डमर्हति”—इति ॥

दृश्यतिः,—

“आहूतो यस्तु नागच्छेत् माक्षी रोगविवर्जितः ।
 क्षणं दमश्च दायः स्यात् त्रिपक्षात् परतस्तु सः ॥
 अष्टमत्यवसने प्रष्टव्याकथने तथा ।
 साक्षिणश्च निरोद्धव्या गच्छां दण्डाच्च धर्मतः”—इति ॥

रोगोऽन्तिजातिमरणमृणं—इति शा० त० ।

इत्यमेव पाठः सर्वत्र । मम तु, वहेद्वृणाम्,—इति पाठः प्रतिभाति ।

साक्षिणामनेकविधावशाङ्गान् विभजते वृद्धस्यतिः,—

“साक्षिदैधे प्रभृतास्तु शाङ्गाः साम्ये गुणान्विताः ।

गुणिदैधे क्रियायुक्ताः साम्ये तु शुचिमत्तराः”—इति ॥

मनुरपि,—

“न हि तं प्रतिगृह्णीयात् साक्षिदैधे नराधिपः ।

समेषु तु गुणोत्कृष्टान् गुणिदैधे द्विजोत्तमान्”—इति ॥

यत्तु कात्यायनेनोक्तम्,—

“साक्षिणां लिखितानाञ्च निर्दिष्टानाञ्च वादिनाम् ।

तेषामेकोऽन्यथावादी भेदात् सर्वे न साक्षिणः”—इति ॥

तत्र सर्वशब्देनान्यथावादिमहितानामेव बह्वनामसाक्षित्वमुक्तं,
न पुनः केवलानामिति मन्तव्यम् । अन्यथा, दैधे बह्वनामिति वचन-
विरोधात् । साक्षिले विशेषान्तरमाह नारदः,—

“द्वयोर्विवदतोरर्थे द्वयोः सत्यु च साक्षिषु ।

पूर्वपक्षो भवेद् यस्य भावयेत् तस्य साक्षिणः ॥

आधर्थ्यं पूर्वपक्षस्य यस्मिन्नर्थवशाद्भवेत् ।

विवादे साक्षिणस्तत्र प्रष्टव्याः प्रतिवादिनः”—इति ॥

अत्रोदाहरणम् । यत्रैकः क्षेत्रं प्रतिग्रहेण प्राप्य भुक्त्वा त्यक्त्वा सकु-
टुम्बो देशान्तरं प्राप्तः । पुनरन्येन लब्धं भुक्तञ्च । सोऽपि देशविश्रवा-
दिना देशान्तरं सकुटुम्बो गतः । पुनस्तौ द्वावपि चिरन्तनकाक्षा-
पगमे स्ववृत्तिलोभेन स्वकीयमागत्य क्षेत्रम् । अन्योऽपि प्रतिजानीते :

* एतावन्मात्रमेव पश्यते सर्वेषु पुस्तकेषु । मम तु, स्वकीयमागत्य क्षेत्र-
मेकः प्रतिजानीते नयवर्ष्माख्येन महा दत्तं मदाथमेवैतत् क्षेत्रम्,—
इति पाठः प्रतिभाति ।

धर्मपालेन राज्ञा मङ्गं दत्तं मदीयमेवेतत् चेन्नम् । अथ चैकस्त्रैवं
प्रतिज्ञा,—मत्तं नयवर्षास्थेन दत्तम्, एतस्य हस्ताद्धर्मपालेनैतत् चेन्नं
क्रयेण गृहीत्वा मङ्गं दत्तम्,—इति । सन्ति च द्वयोरपि वादिनोः
साक्षिणः । तत्रेदमुक्तम्,—दयोर्विवदतोरर्थे—इति । अथमर्थः । यस्य
विवदमानस्य पूर्वपक्षो भवेत् ; पूर्वकालिकस्य दानस्य स्मृत्यहेतुत-
द्योपन्यासेन यः पक्षो भवेत्, तस्य साक्षिणः सभ्यैः प्रकृत्या भवेयुः ।
अन्यतरस्य साक्षिणश्च* । तेषामुत्तरकालदानसाक्षिणामसाक्षिप्राय-
त्वात् । यदा पुनरितरप्रतिज्ञा, तदाऽर्थवशेन एतस्य हस्तात् क्रीत्वा
मङ्गं दत्तमित्यादि तु पूर्वदानोपन्यासपक्षस्याधर्म्यमकिञ्चित्करत्वं भवेत्,
तदा पश्चात्प्रतिजानानस्य साक्षिणः । पूर्ववादिनः पूर्वपक्षेऽधरीभूते
भवन्मुत्तरवादिनः,—इति । साक्ष्यमन्तरेण ज्ञानोपायानाह नारदः,—

“असाक्षिप्रत्ययास्तन्ये षड्वादाः परिकीर्त्तिताः ।

उल्काहस्तोऽग्निदो ज्ञेयः शस्त्रपाणिश्च घातकः ॥

केशाकेशि गृहीतश्च युगपत्पारदारिकः ।

कुहालपाणिर्विज्ञेयः सेतुभेत्ता ममीपगः ॥

तथा कुठारपाणिस्तु वनच्छेत्ता प्रकीर्त्तितः ।

प्रत्ययचिह्नैर्विज्ञेयो दण्डपाह्यक्षरः ।

असाक्षिप्रत्यया ज्ञेते पारुष्ये तु परीक्षणम्”—इति ।

शङ्खलिखितावपि । “केशाकेशिग्रहणात् पारदारिक उल्का-
हस्तोऽग्निदग्धा शस्त्रपाणिर्घातकः लोभहस्तस्योरः”—इति । साक्षि-
निरूपणोपसंहारपुरःसरं लिखितनिरूपणं करोति बृहस्पतिः,—

* अत्र, न प्रकृत्या,— इति भवितुमुचितम् ।

“साक्षिणामेव* निर्दिष्टः सङ्ख्यालक्षणनिश्चयः ।
 लिखितस्याधुना वस्मि विधानमनुपूर्वशः ॥
 चण्णदिकेऽपि† समये धान्तिः सञ्जायते यतः ।
 धान्ताऽधराणि सृष्टानि पञ्जरुदान्यतः पुरा ॥
 देशाचारयुतं वर्षमासपक्षादिदृष्ट्विमत् ।
 चण्णिसाक्षिलेखकानां हस्ताङ्गं लेख्यमुच्यते ॥
 राजलेख्यं स्थानकृतं स्रष्टुल्लिखितं तथा ।
 लेख्यञ्च त्रिविधं प्रोक्तं वित्तस्तद्वत् द्विधा पुनः‡”—इति ॥

एतन्नयं द्विविधेन संगृह्यति वसिष्ठः,—

“लौकिकं राजकीयञ्च लेख्यं विद्याद्विलक्षणम्”—इति ।

तयोरवान्तरभेदानाह वृहस्पतिः,—

“भागदानक्रयाधानसंविदासच्छणादिभिः ।
 सप्तधा लौकिकं लेख्यं त्रिविधं राजग्रासनम् ॥
 भ्रातरः संविभक्ता ये स्रष्टव्या तु? परस्परम् ।
 कुर्वन्ति भागपत्राणि भागलेख्यं तदुच्यते ॥
 भूमिं दत्वा तु यत्पत्रं कुर्वन्॥ स्रष्टार्ककालिकम् ।
 अनाच्छेद्यमनाहार्यं दानलेख्यन्तु तदिदुः ॥

* इत्यमेव पाठः सर्वत्र । मम तु, साक्षिणामेव,—इति पाठः प्रतिभाति ।

† बाण्णसिकेऽपि,—इति यज्जान्तरे पाठः ।

‡ वित्तं तद्वत्तु पुनः,—इति का० ।

§ स्रष्टव्यान्,—इति शा० स० ।

॥ इत्यमेव पाठः सर्वत्र । मम तु, कुर्व्यात्,—इति पाठः प्रतिभाति ।

गृहशेवादिकं क्रीत्वा तुल्यमूल्याच्चरान्वितम् ।
 पचद्धारयते यच्च कयलेख्यं तदुच्यते ॥
 जङ्गमं स्थावरं बद्धं यच्च लेख्यं करोति यः ।
 गोप्यं भोग्यक्रिदायुक्तमाधिलेख्यन्तु तन्मतम् ॥
 ग्रामादिसमयात् कुर्यात् मतं लेख्यं परस्परम् ।
 राजाविरोधिधर्माग्निं संवित्पत्रं वदन्ति तत् ॥
 वस्त्रास्त्रहीनः कान्तारे लिखितं कुरुते तु यत् ।
 कर्माणि ते करोमीति वासपत्रं तदुच्यते ॥
 धनं वस्त्रा गृहीत्वा तु स्तव्यं कुर्याच्च कारयेत् ।
 उद्धारपत्रं तत्प्रोक्तं चणलेख्यं मनोविभिः ॥
 दत्ता भृत्यादिकं राजा तासपत्रे पटेऽथ वा ।
 शासनं कारयेत् धर्मे स्नानवंशादिसंयुतम् ॥
 अनाच्छेद्यमनाहार्यं सर्वभाव्यविवर्जितम् ।
 चन्द्रार्कसमकालीनं पुत्रपौत्रान्वयानुगम् ॥
 दातुः पालयितुः स्वर्गं हर्तुर्नरकमेव च ।
 षष्ठिवर्षसहस्राणि दानच्छेदफलं लिखेत् ॥
 समुद्रं वर्षमासादिधनाभ्युच्चरान्वितम् ।
 दानमेवेति लिखितं सन्निविद्यहलेखकैः ॥

* यत्तु,—इति यज्ज्ञान्तगोपः पाठः समीचीनः ।

† गोप्यं,—इति का० ।

‡ स्नानपत्रादिकं युतम्,—इति शा० स० ।

§ पालयतः,—इति का० ।

एवंविधं राजकृतं शासनं समुदाहृतम् ।

देशादिकं यस्य राजा लिखितम् प्रयच्छति ॥

मेवागौर्यादिना तुष्टः प्रसादलिखितम् तत् ।

पूर्वाक्षरक्रियापादनिर्णयान्नं यदा नृपः ।

प्रदद्यात् जयिने लेख्यं जयपत्रं तदुच्यते"—इति ॥

यत्तु पूर्वमुदाहृतं, "लिखितं दशधा स्मृतम्"—इति । तत्तु
विभक्तं सप्ततः, लौकिकस्य सप्तविधत्वात् राजपत्रस्य त्रिविधत्वात् ।
शासनमेकं, जयपत्रं द्वितीयं, राज्ञः शासनपत्रयोरेकीकरणेन तृतीयं
द्रष्टव्यम् । वमिष्ठस्तु तयोर्भेदमाश्रित्य चातुर्विधमाह,—

"शासनं प्रथमं ज्ञेयं जयपत्रं तथाऽपरम् ।

आज्ञापत्रं प्रसादोत्थं राजकीयं चातुर्विधम्"—इति ॥

शासनजयपत्रे पूर्वमुदाहृते । तत्र शासने विशेषमाह याज्ञ-
वल्क्यः,—

"दत्त्वा भूमिं निबन्धं वा कृत्वा लेख्यम् कारयेत् ।

आगामिभद्रनृपतिपरिज्ञानाय पार्थिवः"—इति ॥

अत्र निबन्धो वाणिज्याधिकारिभिः प्रतिवर्षं प्रतिमासञ्च किञ्चि-
दुत्तमस्यै ब्राह्मणायास्तै देवतायै वा देयमित्यादि प्रभुसमय-

संमन्वितं,—इति शा० स० । मम तु, सम्पन्नं,—इति पाठः
प्रतिभाति ।

† इत्यमेव पाठः सर्वत्र । मम तु, आज्ञापत्रसादपत्रयोरेकीकरणेन,—
इति पाठः प्रतिभाति ।

सम्बोधः । अथ यद्यपि धनदातृत्वं वाणिज्यादिकर्तुः, तथापि निबन्धकर्तुरेव पुण्यं : तदुद्देशेनैव तत्प्रवृत्तेः । व्यासोऽपि,—

“राज्ञा तु स्वयमादिष्टः सन्निविष्टलेखकः ।

ताम्रपट्टे पटे वाऽपि प्रलिखेद्राजशासनम् ।

क्रियाकारकसम्बन्धं समासार्थक्रियाऽन्वितम्”—इति ॥

क्रियाकारकयोः सम्बन्धो यस्मिन् शासने, तत्तथोक्तम् । समा-
सार्थक्रियाऽन्वितं; सङ्क्षिप्तार्थं, क्रियया समक्रियया समन्वितमित्यर्थः ।

तच्च लेखनीयार्थमाह याज्ञवल्क्यः,—

“विलिखेदात्मनो वंशानात्मानं च महीपतिः ।

प्रतिग्रहपरीमाणं दानभेदोपवर्णनम्”—इति ॥

व्यासोऽपि,—

“सर्ववर्षमासपक्षाहर्मृपनामोपलक्षितम् ।

प्रतिग्रहौटजात्यादिसगोत्रब्रह्मचारिकम् ॥

स्थानं वंशानुपूर्वञ्च^१ देशं ग्राममुपागतम् ।

ब्राह्मणांस्तु तथैवान्याग्न्यान्यानधिकृतान् लिखेत् ॥

कुटुम्बिनायका यस्य दूतवैद्यमहत्तराः ।

ते च चण्डालपर्यन्ताः सर्वान् सम्बोधयन्निति ॥

मातापित्रोरात्मनश्च पुण्यायामुकसूत्रवे ।

* तदुद्देशेनैव तदुद्दिश्य प्रवृत्तेः,—इति शा० सम तु. तदुद्देशेनैव तत्प्रवृत्तेः,—इति पाठः प्रतिभाति ।

१ वंशानुपूर्वञ्च,—इति का०

दत्तं मयाऽमुकीयाय दानं सन्नद्धवारिणे"—इति ॥

अपरमपि विशेषं स एवाह,—

“सन्निवेशं प्रमाणञ्च स्मरन्त्य लिखेत् स्वयम् ।

मतं मेऽमुकपुत्रस्याप्यमुकस्य महीपतेः ॥

सामान्योऽयं धर्मसेतुर्नृपाणां

काले काले पालनीयो भवद्भिः* ।

सर्वानेताम् भाविनः पार्थिवेन्द्रान्

भूयोभूयो वाचते रामचन्द्रः"—इति ।

अथपचे विशेषमाह व्यासः,—

“व्यवहारान् स्वयं दृष्ट्वा श्रुत्वा वा प्राप्तिवाकतः ।

अथपचं ततो दद्यात् परिज्ञानाय पार्थिवः ॥

जङ्गमं स्थावरं येन परीक्ष्यायात्प्रमातुतम् ।

नानाऽभिप्रायसन्दिग्धे यः सम्यक् विजयी भवेत् ॥

तस्य राज्ञा प्रदातव्यं जयपचं सुलेखितम् ।

पूर्णान्तरक्रियापादं† प्रमाणं तत्परीचणम् ॥

निगदं स्यतिवाक्यञ्च यथा सभ्यविनिश्चितम् ।

* एतदनन्तरं, तस्मै राज्ञा प्रदातव्यं जयपचं सुलेखितम् । पूर्वपूर्व-
क्रियायुक्तं प्रमाणं तत्त्ववेदिभिः,—इत्ययं श्लोकः का० शा० पुस्तक-
योर्दृश्यते ।

† इत्यमेव सर्वत्र पाठः । मम तु, पूर्वोत्तरक्रियापादं,—इति पाठः
प्रतिभाति ।

एतत् सर्वं समासेन जयपत्रे विनोदयेत्”—इति ॥

वसिष्ठोऽपि,—

“प्राङ्निवाकादिहस्ताङ्ग*सुद्रितं राजसुद्रया ।

सिद्धेऽर्थे वादिने दद्याज्जयिने जयपत्रकम्”—इति ॥

जयपत्रभेदमाह कात्यायनः,—

“अनेन विधिना लेख्यं पञ्चात्कार्यं विदुर्बुधाः ।

तिरस्कारक्रिया यत्र प्रमाणेनैव वादिना ॥

पञ्चात्कारो भवेत्तत्र न सर्वासु विधीयते ।

अन्यवाद्यादिहीनेभ्य इतरेषां विधीयते ॥

वृत्तानुभावासन्दिग्धां तच्च स्याद्राजपत्रकम्”—इति ॥

प्राज्ञापप्रज्ञापनापचयोर्लेखणमाह वसिष्ठः,—

“प्राज्ञापप्रज्ञापनापत्रे द्वे वसिष्ठेन दर्शिते ।

सामन्तेष्वथ भृत्येषु राष्ट्रपालादिकेषु च ॥

कार्यमादिश्यते येन तदाज्ञापचमुच्यते ।

अन्तिकपुरोहिताचार्यसामान्येनार्हितेषु तु ।

कार्यं निगद्यते येन पत्रं प्रज्ञापनं यतः”—इति ॥

ज्ञानपदमपि पत्रं पुनर्यासेन निरूपितम्,—

“लेख्यं ज्ञानपदं लोके प्रसिद्धस्थानलेखकम् ।

* इत्यनेन पाठः सर्वत्र । मम तु, हस्ताङ्गं,—इति पाठः प्रतिभाति ।

† वृत्तानुवादसंविज्ञं,—इति का० ।

‡ इत्यनेन पाठः सर्वत्र । मम तु, मतम्,—इति पाठः प्रतिभाति ।

राजवंशक्रमयुतं वर्षमासार्धवासरैः* ॥

पिटपूर्वं नामजातिज्ञानिकर्णिकयोर्लिखेत्† ।

द्रव्यभेदप्रमाणस्य दृष्टिद्वयोभयसम्पत्ताम्"—इति ॥

वसिष्ठोऽपि,—

“कासं निवेष्ट्यं राजानं स्थानं निवसनं तथा ।

दायकं याचकं चैव पिटनाम्ना च संयुतम् ॥

जातिं गोचरं शाखांश्च द्रव्यमाधिं ससङ्ख्यकम् ।

दृष्टिग्राहकहस्तस्य विदितार्थो च साक्षिणौ”—इति ॥

याचकहस्तनिवेष्टनप्रकारमाह याज्ञवल्क्यः,—

“समाप्तेऽर्थे ऋणी नाम स्तहस्तेन निवेष्टयेत् ।

मतं मेऽमुकपुत्रस्य यत्पत्रोपरि लेखितम्”—इति ॥

ऋणिवत् साक्षिभिरपि स्तहस्तनिवेष्टनं कर्त्तव्यमित्याह सएव,—

“साक्षिणस्य स्तहस्तेन पिटनामकपूर्वकम् ।

अत्राहममुकः साक्षी लिखेयुरिति ते समाः ॥

उभयाभ्यर्थितेनैव मया ऋमुकसूनुना ।

लिखितं ऋमुकेनेति लेखकस्त्वन्मतो लिखेत्”—इति ॥

पूर्वं सौकिकलिखितन्तु दृष्टस्ततिना सप्तविधत्वं दर्शितं, व्यासस्तु

प्रकारान्तरेणाष्टविधत्वमाह,—

* वर्षमासार्धवासरैः,—इति का० ।

† इत्यमेव पाठः सर्वत्र । मम तु, पिटपूर्वं नाम जातिं धनिकर्णिक-
योर्लिखेत्,—इति पाठः प्रतिभाति ।

‡ इत्यमेव पाठः सर्वत्र । मम तु, निवेष्ट्य,—इति पाठः प्रतिभाति ।

§ इत्यमेव पाठः सर्वत्र । मम तु, लिखितस्य,—इति पाठः प्रतिभाति ।

“चौकरश्च* स्वरहस्तश्च तथोपगतसंज्ञितम् ।
 आधिपत्तं चतुर्थं तु पञ्चमं कथयन्त्रकम् ॥
 षष्ठ्यन्तु स्थितिपत्राख्यं सप्तमं सन्धिपत्रकम् ।
 विशुद्धिपत्रकं चैव अष्टधा लौकिकं स्मृतम्”—इति ॥
 तेषां लक्षणमुच्यते । तत्र संयहकारः,—
 “चौकरं नाम लिखितं पुराणैः पौरलेखकैः ।
 अर्थिप्रत्यर्थिनिर्दिष्टं यथासम्भवसंज्ञितैः ॥
 स्तकीयैः प्रतिनामाद्यैरर्थिप्रत्यर्थिसाक्षिणाम् ।
 प्रतिनामभिराक्रान्तं पञ्च प्रोक्तं स्वरहस्तवत् ।
 स्पष्टावगमसंयुक्तं यथास्त्युक्तलक्षणम्”—इति ॥
 कात्यायनः । “पावकेन स्वरहस्तेना लिखितं पावकेनाभ्युपगतं
 लेख्यमुपगताख्यं विज्ञेयम्” । नारदः,—
 “आधिकृता तु यद्व्यं प्रयुक्तं तत् स्मृतं बुधैः ।
 यत्तत्र कियते लेख्यमाधिपत्तं तदुच्यते”—इति ॥
 अन्याधिलेख्ये विशेषमाह प्रजापतिः,—
 “धनी धनेन तेनैव परमाधिं नयेद् यदि ।
 कृत्वा तद्व्याधिलेख्यं पूर्वं वाऽस्य समर्पयेत्”—इति ॥
 पितामहः,—
 “क्रीते कथप्रकाशार्थं द्रव्ये यत् कियते कश्चित् ।

* ‘चौकर’ स्थाने, ‘चौरक’—इति पठ्यते का० पुस्तके । एवं परत्र ।

† इत्यमेव पाठः सर्वत्र । भस्म तु, पावकेन स्वरहस्तेन वा,—इति पाठः
 प्रतिभाति ।

विक्रेतुमतं क्रेतुर्ज्ञेयं तत् कथपत्रकम् ॥

पुरःसरश्रेणिगणा यत्र पौरादिकस्थितिः ।

तत्सिद्ध्यर्थं यत्नेष्वं तद्ववेत् स्थितिपत्रकम् ॥

उत्तमेषु समस्तेषु अभिशापे समागते ।

वृत्तानुवादलेख्यं यत् तज्ज्ञेयं सन्धिपत्रकम् ॥

अभिशापे समुत्तीर्णं प्रायश्चित्ते कृते जनैः ।

विशुद्धिपत्रकं ज्ञेयं तेभ्यः* साक्षिसमन्वितम्”—इति ।

अन्यदपि लेख्यमाह कात्यायनः,—

“सौमाविवादे निर्णीते सौमापत्रं विधीयते”—इति ।

याज्ञवल्क्योऽपि,—

“दत्तं पाठयेत् पत्रं शुद्धौ चान्यत्तु कारयेत्”—इति ।

लेख्यस्य प्रयोजनमाह मरीचिः,—

“स्वावरे विक्रयाधाने विभागे दानएव च ।

प्रतिपदे च क्रीते च नालेख्या सिद्ध्यति क्रिया”—इति ।

लिप्यनभिज्ञस्त्वन्येन लेखयेदित्याह नारदः,—

“अलिपिज्ञः शृणो यः स्यात् लेखयेत् स्वमतन्तु सः ।

साक्षी वा साक्षिणोऽन्ये वा सर्वसाक्षिसमीपतः”—इति ।

पत्रनाशादौ पत्राभ्रं लेख्यमित्याह याज्ञवल्क्यः,—

* तेभ्योऽसाक्षिसमन्वितम्,—इति शा० ।

† इत्यमेव पाठः सर्वत्र । साक्षी वा साक्षिणाऽन्ये,—इति यज्ञान्तरी-

यस्तु पाठः समीचीनः ।

“देशान्तरस्थे दुर्लेख्ये नष्टे मृष्टे हते तथा ।

भिन्ने दग्धेऽथवा क्लिप्ते लेख्यमन्यत्तु कारयेत्”—इति ।

यच्च नारदेनोक्तम्,—

“लेख्ये देशान्तरे न्यस्ते ग्रीर्णे दुर्लिखिते हते ।

सतस्तत्कालकरणमसतो दृष्टदर्शनम्”—इति ।

तद्धनदानोद्यतः ऋणिकविषयम् । लेख्यपरीक्षामाह बृहद्दृष्ट-
स्यतिः,—

“चिविधस्यापि लेख्यस्य भ्रान्तिः सञ्जायते यदा ।

ऋणिसाक्षिलेखकानां हस्तात् संग्रोधयेत्ततः”—इति ।

कात्यायनः,—

“राजाज्ञया समाह्वय यथान्यायं विचारयेत् ।

लेख्याचारेण लिखितं साध्याचारेण साक्षिणः ॥

वर्णवाच्यक्रियायुक्तमसन्दिग्धस्फुटाक्षरम् ।

अहीनक्रमचिह्नञ्च लेख्यं तस्मिद्धिमाप्नुयात्”—इति ।

लेख्यस्य प्रामाण्यस्य सिद्धिमाह सएव,—

“लेख्यं तु द्विविधं प्रोक्तं स्वहस्तान्यक्तं तथा ।

असाक्षिमत्साक्षिमच्च सिद्धिर्देशस्थितेस्तयोः”—इति ।

देशस्थितिर्देशाचारः । स्वहस्तकृते विशेषमाह याज्ञवल्क्यः,—

“विनाऽपि साक्षिभिर्लेख्यं स्वहस्तलिखितं तु यत् ।

तत्प्रमाणं सत्यं सर्वं बलोपाधिकतादृते”—इति ।

* दृष्टदर्शनम्, इति शा० । सतस्तत्कालकरणमसतो दृष्टदर्शनम्,—

इति प्रशान्ताश्रयः पाठस्तु समीचीनः ।

परहस्तकृते विशेषमाह सएव,—

“वादिनामभ्यनुज्ञातं लेखकेन ससाक्षिकम् ।

लिखितं सर्वकार्येषु तत्प्रमाणं स्मृतं बुधैः”—इति ।

आधिपते नारद आह,—

“देशाचाराविरुद्धं यत् वक्तादिविधिलक्षणम् ।

तत्प्रमाणं स्मृतं लेख्यमविलुप्तक्रमाचरम्”—इति ।

लेख्यदोषमाह कात्यायनः,—

“स्नानभट्टाः सकान्तिस्था सन्दिग्धालक्षणच्युताः ।

तोयसंस्थापिता वर्णा कूटलेख्यं तदा भवेत् ॥

देशाचारविरुद्धं यत् सन्दिग्धं क्रमवर्जितम् ।

कृतमस्त्रामिना यच्च साध्यहीनञ्च दुष्यति”—इति ।

चारीतोऽपि,—

“यच्च काकपदाकीर्णं तलेख्यं कूटतामियात् ।

विन्दुमात्राविहीनं यत् संहितं महितञ्च तत्”—इति ।

दृश्यतिः,—

“दूषितो गर्हितः साक्षी यत्रैकोऽपि निवेष्टितः ।

कूटलेख्यम् तन्माङ्गलैर्लेखको वाऽपि तदिधः ॥

सुमूर्धुधनसुभार्त्तमोन्मत्तव्यसनातुरैः ।

तत् सोपाधिवशात्कारकतं लेख्यं न सिद्ध्यति ॥

अत्युज्ज्वलं चिरकृतं मलिनश्चास्पकाक्षिकम् ।

भग्नोत्सृष्टाचरयुतं लेख्यं कूटत्वमाप्नुयात्”—इति ।

नारदोऽपि,—

“मत्ताभियुक्तस्त्रीबालबलात्कारहतं तु यत् ।

तदप्रमाणं लिखितभयोपाधिकृतं तथा”—इति ।

कात्यायनोऽपि,—

“साक्षिदोषात् भवेद्दृष्टं* पत्रं वै लेखकस्य वा ।

धनिकस्यापि वै दोषात् तथा वा ष्टणिकस्य च”—इति ।

दोषोद्भावयितृन् स एवाह,—

“प्रमाणस्य हि ते दोषाः† वक्तव्यास्ते विवादिनः ।

गूढाः सुप्रकटाः सभ्यैः कार्य्यं शास्त्रप्रदर्शनात्”—इति ॥

उद्भावनप्रकारांश्च स एवाह,—

“साक्षिलेखनकर्त्तारः कूटतां यान्ति वादिनः ।

तथा दोषाः प्रयोक्तव्या दृष्टे लेख्यं प्रदुष्यति ॥

न लेखकेन लिखितं न दृष्टं साक्षिभिस्तथा ।

एवं प्रत्यर्थिनोक्तेन कूटलेख्यं प्रकीर्त्तितम् ॥

तथ्येन हि प्रमाणं तु दूषणेन तु दूषणम् ।

मिथ्याऽभियोगे दण्ड्यः स्यात् साधार्यादपि ह्यौच्यते”—इति ।

अनन्तरभाविराजकृत्यमाह बृहस्पतिः,—

“तथ्येन हि प्रमाणं तु दूषणेन तु दूषणम् ।

एवं दृष्टं नृपस्थाने यस्मिन् तद्धि विचार्यते ॥

विमृश्य ब्राह्मणैः साङ्गैः वक्तृदोषाच्च निश्चितम्”—इति ।

* इत्यमेव पाठः सर्वत्र । मम तु, भवेद्दृष्टं,—इति पाठः प्रतिभाति ।

† इत्यमेव पाठः सर्वत्र । मम तु, ये दोषाः,—इति पाठः प्रतिभाति ।

आह सएव,—

“दातुर्लेखे सहस्रन्तु ऋणिको यदि निऋते ।

पत्रस्य साक्षिभिर्वाऽपि लेखकस्य मतेन च”—इति ।

निश्चयं कुर्यादिति शेषः । सन्दिग्धलेखे निर्णयमाह याज्ञवल्क्यः,—

“सन्दिग्धलेख्यशुद्धिः स्यात् स्वहस्तलिखितादिभिः ।

युक्तिप्राप्तिक्रियाचिह्नसम्बन्धागमहेतुभिः”—इति ।

नारदोऽपि,—

“यत् साक्षिसंग्रहे लेखे भूताभूतकृते कचित् ।

तत् स्वहस्तक्रियाचिह्नप्राप्तियुक्तिभिरुद्धरेत्”—इति ।

बृहस्पतिरपि,—

“विविधस्यास्य लेख्यस्य भ्रान्तिः सञ्जायते यदा ।

ऋणिसाक्षिलेखकानां हस्तात्मशोधयेत्ततः”—इति ।

कात्यायनः,—

“अथ पञ्चत्वमापन्ने लेखके सह साक्षिभिः ।

तत् स्वहस्तादिभिर्ल्लेषां विशुध्येत न संग्रहः ॥

ऋणिसहस्तसन्देहे जीवतो वा मृतस्य च ।

तत् स्वहस्तकृतैरन्यैः पत्रैर्लेख्यविनिर्णयः ॥

समुद्रेऽपि यदा लेखे मृताः सर्वे च ते स्थिताः ।

लिखितं तत् प्रमाणं तु मृतेष्वपि हि तेषु च”—इति

विष्णुरपि,—

“यत्रर्णी धनिको वाऽपि साक्षी वा लेखकोऽपि वा ।

क्षियते तत्र तल्लेख्यं तत्सहस्रैः प्रसाधयेत्”—इति ।

निराकरणे व्यवस्थितानि साधनान्याह कात्यायनः,—

“लिखिते लिखितं नैव स* साक्षी साक्षिभिर्हरेत् ।

कूटोक्तौ साक्षिणो वाक्यात् लेखकस्य च पत्रकम् ॥

आद्यस्यां निकटस्थस्य यच्छक्तेन न याचितम् ।

शुद्धर्णशङ्कया† तत्तु लेख्यं दुर्बलतामियात् ॥

लेख्यं विंशत्समाऽतीतमदृष्टाश्रावितञ्च यत् ।

न तस्मिद्धिमवाप्नोति तिष्ठत्सपि हि साक्षिषु ॥

प्रयुक्ते शान्तिलाभे तु लिखितं यो न दर्शयेत् ।

न वाच्यते च ऋणिकं न तस्मिद्धिमवाप्नुयात्”—इति ।

नारदोऽपि,—

“योऽश्रुतार्थमदृष्टार्थं व्यवहारार्थमागतम् ।

न लेख्यं सिद्धिमाप्नोति जीवत्सपि हि साक्षिषु ॥

मृताः स्युः साक्षिणो यत्र धनिकर्णिकलेखकाः ।

तदप्यपार्थं लिखितं ऋणत्वाच्चेश्वराश्रयात्? ॥

अदृष्टाश्रावितं लेख्यं प्रमीतधनिकर्णिकम् ।

* इत्यमेव पाठः सर्वत्र । मम तु, न,—इति पाठः प्रतिभाति ।

† इत्यमेव पाठः सर्वत्र । मम तु, आद्यस्य,—इति पाठः प्रतिभाति ।

‡ इत्यमेव पाठः सर्वत्र । मम तु, शुद्धर्णशङ्कया,—इति पाठः प्रतिभाति ।

§ इत्यमेव पाठः सर्वत्र । ऋते त्वाधेः स्थिराश्रयात्,—इति ग्रन्थान्तरीयस्तु पाठः समीचीनः ।

अतयालग्नकश्चैव वज्र कालं न सिद्धति"—इति ।

लेख्यहानेरपवादमाह रुद्रस्पतिः,—

“उन्मत्तजडमूकानां राजभौतिप्रवासिनाम् ।

अप्रगल्भभयार्त्तानां न लेख्यं हानिमाप्नुयात्”—इति ।

लेख्यशुद्धिप्रकारमाह नारदः,—

“दर्शितं प्रतिकालं यत् तथा तु आवितं च यत् ।

न लेख्यसिद्धिः सर्वत्र ऋणिव्यपि हि साक्षिषु” ॥

कात्यायनोऽपि,—

“निर्दोषं प्रथितं यत्तु लेख्यं तत्सिद्धिमाप्नुयात् ।

यथादृष्टे स्फुटं दोषं नोक्तवान् ऋणिको यदि ॥

ततो विंशतिवर्षाणि क्रीतं पञ्च स्थितमवेत् ।

शक्तस्य सन्निधावर्यो यस्य लेख्येन भुज्यते ॥

वर्षाणि विंशतिं यावत् तत्परं दोषवर्जितम् ।

अथ विंशतिवर्षाण्यधिकं भुक्तिः सुनिश्चिता ॥

न लेख्येन तु तत्सिद्धं लेख्यदोषविवर्जितम् ।

सीमाविवादे निर्णीते सीमापञ्चं विधीयते ॥

तस्य दोषाः प्रवक्तव्या यावद्वर्षाणि विंशतिः ।

आधानसहितं यत्रा ऋणं लेख्यं निवेष्टितम् ॥

* इत्यमेव पाठः सर्वत्र । लेख्यं सिध्यति सर्वत्र ऋतेष्वपि च साक्षिषु,
इति ग्रन्थान्तरीयस्तु पाठः समीचीनः ।

† यथं,—इति स० शा० ।

मृतः साक्षी प्रमाणन्तु स्वल्पभोगेषु तदिदुः ।

प्राप्तं वाऽनेन चेत् किञ्चिदायञ्चात्र निरूपितम् ॥

विनाऽपि सुद्रया लेख्यं प्रमाणं मृतसाक्षिकम् ।

*यदि लब्धं न चेत् किञ्चित् प्रज्ञप्तिर्वा कृता भवेत् ।

प्रमाणमेव लिखितं मृता यद्यपि साक्षिणः*--इति ।

लेख्यानां मिथोविरोधे बाध्यबाधकमाह व्यासः । “स्वहस्ता-
ज्ञानपेतं समकालं पश्चिमं वा तत्र राजकृतं शुभम्”--इति ।
साक्षाद्यसम्भवे दारौतः,—

“न मयेतत्कृतं पत्रं कूटमेतेन कारितम् ।

अधरोक्त्य तत्पत्रमर्थे दिव्येन निर्णयः”--इति ।

प्रजापतिः,—

“स्वनामगोत्रैस्तत्तुल्यं रूपं लेख्यं कचिद् भवेत् ।

अगृहीतधने तत्र कार्य्यं दिव्येन निर्णयः”--इति ।

कृत्स्नदानासमर्थं प्रति याज्ञवल्क्यः,—

“लेख्यस्य पृष्ठे विलिखेत् दत्त्वा तद्वृणिको धनम् ।

धनिकोपगतं दद्यात् स्वहस्तपरिचिह्नितम्”--इति ।

लेख्यदोषमनुद्धरतो दण्डमाह कात्यायनः,—

“कूटोक्तौ साक्षिणां वाक्यं लेखकस्य च पत्रकम् ।

न चेत् शुद्धिं नयेत् कूटं स दाप्यो दण्डमुत्तमम्”--इति ।

साक्षिणां वाक्यं लेखकस्य च प्रति कूटोक्तौ उक्तविधां यो वादी
कूटशुद्धिं न नयेत्, स उत्तमसाहसं दण्ड्य इत्यर्थः । स्यावरादौ तु
विशेषमाह सएव,—

“स्यावरे विक्रयाधाने लेख्यं कूटं करोति यः ।

असम्यग्भावितः कार्य्यो जिज्ञापाण्डुर्भ्रिवर्जितः” ॥

अन्यलेख्यावारके याते* लेख्यागमनकारणमुद्भावनीयमित्याह
व्यासः,—

“पश्चाद्यस्य कृतं लेख्यमन्यहस्ते प्रदृश्यते ।

अवश्यं तेन वक्तव्यं पक्षस्यागमनं ततः”—इति ।

नारदोऽपि,—

लेख्यं यच्चान्यनामाङ्गं वाद्यन्तरकृतं भवेत् ।

विवृत्य वैपरीत्यां तत्सर्वैरागमहेतुभिः”—इति ।

इति लेख्यप्रकरणम् ।

लिखितोपसंहारपुरःसरभुक्तिमुपक्रमते दृश्यतिः,—

“एतद्विज्ञानमाख्यातं साक्षिणां लिखितस्य च ।

* इत्यमेव पाठः सर्वत्र । मम तु, अन्यलेख्ये अन्यकरणं याते,—इति
पाठः प्रतिभाति ।

† इत्यमेव पाठः सर्वत्र । मम तु, विविच्य वै परोक्षम्,—इति पाठः
प्रतिभाति ।

‡ इत्यमेव पाठः सर्वत्र । मम तु, एतद्विधानमाख्यातम्,—इति पाठः
प्रतिभाति ।

साम्प्रतं स्थावरप्राप्तिर्भुक्तेषु विधिरुच्यते”--इति ।

तत्र स्थावरप्राप्तिनिमित्तानि स एवाह,—

“विद्यया क्रयवन्धेन* ग्रौर्यभार्याऽन्वयागतम् ।

सपिण्डस्याप्रजस्यांशं स्थावरं सप्तधोच्यते”—इति ।

नारदोऽपि,—

“लब्धं दानक्रियाप्राप्तं ग्रौर्यं वैवाहिकं तथा ।

बान्धवादप्रजाप्यातं षड्विधस्तु धनागमः”—इति ।

आगमपूर्वकमेव भुक्तेः प्रामाण्यमित्याह चारीतः,—

“न मूलेन विना शाखा अन्तरीचे प्ररोहति ।

आगमस्तु भवेन्मूलं भुक्तिः शाखा प्रकीर्त्तिता”—इति ।

नारदोऽपि,—

“आगमेन विशुद्धेन भोगोयाति प्रमाणताम् ।

अविशुद्धागमोभोगः प्रामाण्यं नैव गच्छति”—इति ।

आगमवद्दीर्घकालादिकमपि भुक्तेः प्रामाण्यकारणमित्याह

नारदः,—

“आगमोदीर्घकालस्य विच्छेदोपरबोधितः† ।

प्रत्यर्थिसन्निधानस्य पञ्चाङ्गोभोग इव्यते”—इति ।

अन्यतराङ्गस्य वैकल्ये भोगस्य प्रामाण्यं नास्तीति आह

नारदः,—

* इत्यमेव पाठः सर्वत्र । मम तु, क्रयवन्धेन,—इति पाठः प्रतिमाति ।

† इत्यमेव पाठः सर्वत्र । निश्चिद्रोऽन्यरवोच्छिन्नः,—इति अशान्त-
रीयपाठस्तु सम्यक् ।

“सम्भोगं केवलं यस्तु कीर्त्तयेन्नागमं कश्चित् ।

भोगश्चलापदेशेन विज्ञेयः स तु तत्स्वरः”—इति ।

कात्यायनोऽपि,—

“प्रणष्टागमलेखेन भोगारूढेन वादिना ।

कालः प्रमाणं दामञ्चाकीर्त्तनीयाधिसंसदि”—इति ।

पञ्चाङ्गेषु विप्रतिपत्तौ साधनीयमित्याह संग्रहकारः,—

“भुक्तिप्रसाधने मुख्याः प्रथमन्तु कृषीवलाः ।

यामण्यः चेन्नसामन्तास्तत्सीमापतयः क्रमात् ॥

लिखितं साक्षिणोभुक्तिः क्रियाः चेन्नगृहादिषु ।

आगमे क्रयदानादौ प्रत्याख्याते चिरन्तने”—इति ।

क्रयदानादावागमे प्रतिवादिना प्रत्याख्याते सति लिखितसा-
क्षिभुक्तयः क्रियाः प्रमाणम् । भुक्तेर्भेदमाह कात्यायनः,—

“भुक्तिस्तु द्विविधा प्रोक्ता सागमाऽनागमा तथा ।

त्रिपुरुषी स्वतन्त्रा तु भवेदव्या तु बागमा”—इति ।

पुरुषत्रयानुगता भुक्तिरागमानुपन्यासेऽपि प्रमाणम् । स्वल्पा तु
भुक्तिरागमसहितेव प्रमाणम् । एतदेव* वृत्तस्यतिः,—

“भुक्तिस्त्रिपुरुषी यत्र चतुर्थं सम्प्रवर्त्तिता ।

तद्भोगः स्थितरां याति न पृच्छेदागमं कश्चित् ॥

अनिषिद्धेन यद्भुक्तं पुरुषैस्त्रिभिरेव तु ।

तत्र नैवागमः कार्यो भुक्तिस्त्रिपुरुषी यतः” ॥

“तत्र नैवागमः कार्यो भुक्तिस्तत्र गरीयसी”—इति वा पाठः ।

* इत्यमेव पाठः सर्वत्र । मम तु, एतदेवाह,—इति पाठः प्रतिभाति ।

त्रिपुरुषभोगेन षष्टिसंवत्सरादयः उपलक्ष्यन्ते । अतएव व्यासः,—

“पूर्वाणि विंशतिं भुक्त्वा स्वामिनाऽव्याहता सती ।

भुक्तिः सा पौरुषी ज्ञेया द्विगुणा च द्विपौरुषी ॥

त्रिपुरुषी त्रिगुणिता तत्र नावेष्ट्य आगमः”—इति ।

दृढस्यतिर्नवतिसंवत्सरानुपलक्षयति,—

“पितामहो यस्य जीवेज्जीवेच्च प्रपितामहः ।

त्रिंशत् समा या तु भुक्तिः सा भुक्तिर्याहता परैः ॥

भुक्तिः सा पौरुषी ज्ञेया द्विगुणा च द्विपौरुषी ।

त्रिपौरुषी च त्रिगुणा परतः सा चिरन्तनी”—इति ।

स्यत्यन्तरे पञ्चविंशद्वर्षाणि पौरुषोभोग इत्युक्तम्,—

“वर्षाणि पञ्चविंशत् पौरुषोभोग उच्यते”—इति ।

यदि विंशतिवर्षः पौरुषोभोगः, यदि वा त्रिंशद्वर्षः, पञ्चविंश-
द्वर्षा वा, सर्वथाऽपि त्रिपुरुषभोगेन तत्करणयोग्यः काल उपलक्ष्यते ।

अतएव कात्यायनः,—

“स्मार्त्तं काले क्रिया भूमेः सागमा भुक्तिरिष्यते ।

अस्मार्त्तंऽनुगमाभावात् क्रमात् त्रिपुरुषागता”—इति ।

अनुगमाभावादिति योग्यानुपलक्ष्यभावेन आगमाभावनिश्चया-
सम्भवात् । एतदुक्तं भवति । स्मरणयोग्ये पञ्चाशदधिकशतवर्षपर्यन्ताती-
तकालमध्ये पारम्भा भुक्तिस्त्वेतत्सारप्रमाणवगममूलैव स्वले प्रमाणम् ।

* इत्यमेव पाठः सर्वत्र । वर्षाणि,—इति ग्रन्थान्तरीयपाठस्तु सम्यक् ।

† त्रिंशत्समायान्तु भुक्तौ,—इति शा० ।

‡ स्याच्चिरन्तनी,—इति का० ।

तन्मूलसागमाभावाद्*योग्यानुपलब्ध्या बाध्यमानत्वात् । स्मरणयोग्ये
पुनः पञ्चाशदधिकशतवर्षातीतकालात् प्राचीनकाले प्रारम्भा स्व-
कालदार्ढ्यावसितागममूलिका विनाऽपि मानान्तरागतसागममूलतां
स्वत्वे प्रमाणमिति । अस्मार्त्तऽपि काले अनागमस्मृतिपरम्परायां
वर्षां न भोगः प्रमाणम् । अतएव नारदः,—

“अनागमस्तु यो भुङ्क्ते बह्वन्यद्दशतान्यपि ।

चोरदण्डेन तं पापं दण्डयेत् पृथिवीपतिः”—इति ।

निश्चितानागमः स्वभोगस्तेनैव दर्शितः,—

“अन्याहितं इतन्यस्तं बलावष्टब्धयाचितम् ।

अप्रत्यक्षं च यद्भुक्तं षडेतेऽप्यागमं विना”—इति ।

अन्याहितं अन्यस्मै दातुमर्पितम् । इतमाहतम् । न्यस्तं निविष्टम् ।
बलावष्टब्धं राजप्रसादादिवलावष्टब्धेन भुक्तम् । याचितं परकीय-
मलङ्काराद्यर्थमानीतम् । सम्मर्त्तऽपि,—

“या राजक्रोधलोभेन कलान्यायेन वा कृता ।

प्रदत्ताऽन्यस्य तुष्टेन न सा सिद्धिमवाप्नुयात्”—इति ।

यत्तु हारीतेनोक्तम्,—

“अन्यायेनापि यद् भुक्तं पित्रा पूर्वतरैस्त्रिभिः ।

न तत् शक्यं पराहर्तुं क्रमान् त्रिपुरुषागतम्”—इति ।

एतच्च अन्यायेनापि भुक्तमाहर्तुमशक्यम्, किं पुनर्न्यायेन
भुक्तमित्येतत्परम् । शासनविरोधे भुक्तेरप्रामाण्यमाह बृहस्पतिः,—

“यस्य त्रिपुरुषी भुक्तिः पारम्पर्यक्रममागता ।

* तन्मूलमनागमाभावाद्,—इति शा० ।

न सा चालयितुं शक्या पूर्विकाश्चासनादृते"—इति ।

यत्तु पितामहेनोक्तम्,—

“स्वहस्तादागमपदं तस्मात्तु नृपशासनम् ।

ततस्त्वैपुरुषो भोगः प्रमाणान्तरमिष्यते*”—इति ।

तत्प्रवाहपरम्परया तत्प्रसिद्ध्या निश्चितागमभोगविषयम् । सत्य-
विच्छेदे† सागमा भुक्तिः प्रमाणमित्याह वृहस्पतिः,—

“भुक्तिर्बलवती शास्त्रे ह्यविच्छिन्ना चिरन्तनी ।

विच्छिन्नाऽपि हि सा ज्ञेया या तु पूर्वप्रसाधिता”—इति ।

चिरन्तनायाः भुक्तेः कचिदपवादमाह याज्ञवल्क्यः,—

“योऽभियुक्तः परेतः स्यात् तस्य चक्षुषी तमुद्धरेत् ।

त तत्र कारणं भुक्तिरागमेन विना कृता”—इति ।

नारदोऽपि,—

“अथारूढविवादस्य प्रेतस्य व्यवहारिणः ।

पुत्रेण सोऽर्थः शोधः स्यान्न तद्भोगान्निवर्त्तयेत्‡”—इति ।

अनुद्धारे त्वभियुक्तस्यैव दण्डो न तत्पुत्रादेः । तदुक्तं स्वत्यक्तरे,—

“आगमस्तु कृतो येन स दण्डस्तमनुद्धरन् ।

* इत्यमेव पाठः सर्वत्र । मम तु, प्रमाणान्तरमिष्यते,—इति पाठः
प्रतिभाति ।

† इत्यमेव पाठः सर्वत्र । मम तु, सत्यपि विच्छेदे,—इति पाठः
प्रतिभाति ।

‡ तद्भोगमात्राद्धेतोर्व्यवहारं न निवर्त्तयेदित्यर्थः । न तं भोगोनिव-
र्त्तयेत्,—इति यस्यान्तरीयः पाठः ।

न तत्सुतस्तुतो वा भोग्यहानिस्तथोरपि"—इति ।

एतदेवाभिप्रेत्य कात्यायन आह,—

“आहन्तां युक्तभुक्तोऽपि* लेख्यदोषान् विप्रोध्यते ।

तत्सुतो भुक्तिदोषांस्तु लेख्यदोषांस्तु नाप्नुयात्”—इति ।

त्रिपुरक्षेपे व्यवस्थितं साधकं क्रमेण दर्शयति नारदः,—

“आदौ तु कारणं भुक्तिर्मध्ये भुक्तिस्तु सागमा ।

कारणं भुक्तिरेवैका सन्नता या चिरन्तनी”—इति ।

अचरार्थस्तु संप्रहकारेण दर्शितः,—

“कृतागमस्योक्तकाले भुक्तेषु प्रभुरागमः ।

तस्यैवाय द्वतीयस्य प्रभुर्भुक्तिस्तु सागमा† ॥

भुक्तिर्या वा चतुर्थस्य प्रमाणं सन्नता महत् ।

परित्यक्तागमा भुक्तिः केवलैव प्रभुर्मता”—इति ।

कश्चित् भुक्तेरेव प्रावक्ष्यमितराभ्यामित्याह कात्यायनः,—

“रथ्यानिर्गमनद्वारे जलवाहादिसंश्रये ।

भुक्तिरेव तु गुर्वी स्यात् प्रमाणेष्विति निश्चयः”—इति ।

नारदोऽपि,—

“विद्यमानेऽपि लिखिते जीवत्त्वपि हि साक्षिषु ।

विशेषतः स्थावरेषु यत्र भुक्तं न तत् स्थिरम्”—इति ।

सम्बन्तोऽपि,—

* युक्तभुक्तोऽपि,—इति भा० ।

† प्रभुर्भुक्तिः स्फुटागमा,—इति का० ।

“त्यज्यमाने गृह्येचे विद्यमाने तु राजनि ।

भुक्तिर्यस्य भवेत्तस्य न लेख्यं तत्र कारणम्”—इति ।

एतच्च लेख्यवैयर्थ्यकथनार्थमुक्तं, न पुनर्भोक्तुः स्वामित्वप्रतिपादनार्थम् । तस्य भोगमात्रेण स्वामित्वाभिद्वेः । अपहारेणापि भोगसम्भवात् । अतएव कात्यायनः,—

“नोपभोगे बलं कार्यमाहर्त्ता तत्सुतेन वा ।

पशुस्त्रीपुरुषादीनामिति धर्मो व्यवस्थितः”—इति ।

यत्तु याज्ञवल्क्येनोक्तम्,—

“पश्यतोऽब्रुवतो भूमेर्हानिर्विंशतिवार्षिकी ।

परेण भुज्यमानाया धनस्य दशवार्षिकी”—इति ।

यदपि प्रजापतिनोक्तम्,—

“दानकालादथदाऽऽरभ्य भुक्तिर्यस्य विघातिनी ।

समा विंशत्यवधिका तस्यान्तं न विचारयेत्”—इति ।

तदेतदासेधमकुर्वतां फलहानिविषयम् । न तु भूहानिविषयम् । यस्मात् तत्कालोपलक्षितभुक्तेरेव तत्र प्रामाण्यात् । अतएव गृह्यस्यतिः,—

“त्रिपुरुषं भुज्यते येन समचं भूरवारिता ।

तस्य नैवापहर्त्तव्या क्षमालिङ्गेन चेदथ”—इति ।

आधादिपञ्चकस्य न फलहानिरित्याह याज्ञवल्क्यः,—

* क्षमालिङ्गेन चेदथदा,—इति का० । मम तु, क्षमालिङ्गं न चेदथ,—
इति पाठः प्रतिभाति ।

“आधिसौमोपनिषेपजडबालधनैर्विना ।

तथोपनिधिराजस्त्रीओत्रियाणां धनैरपि”—इति ।

मनुरपि,—

“आधिः सौमा बालधनं निषेपोपनिधिस्त्रियः ।

राजस्वं ओत्रियद्रव्यं नोपभोगेन नश्यति”—इति ।

ओत्रियग्रहणमन्यासक्रोपलक्षणार्थम् । अतएव कात्यायनः,—

“ब्रह्मचारी चरेत् कश्चित् व्रतं षट्त्रिंशदाब्दिकम् ।

अर्थार्थी चान्यविषये दीर्घकालं चरेन्नरः* ॥

समावृत्तो व्रतौ कुर्यात् स्वधनान्वेषणं ततः ।

पञ्चाशदाब्दिको भोगः तद्धनस्यापहारकः ॥

प्रतिवेदं द्वादशाब्दः कालो विद्यार्थिनां स्मृतः ।

ग्रिष्पविद्यार्थिनाञ्चैव ग्रहणान्तः प्रकीर्तितः ॥

सुहृद्भिर्वन्धुभिश्चैषां यत्नं भुक्तमपश्यताम् ।

नृपापराधिनां चैव भवेत् कालेन हीयते”—इति ॥

धनस्य दशवार्षिकी हानिरिति यदुक्तं, तस्य विषयविशेषे संको-

चमाह मरीचिः,—

“धनवाञ्छालंकरणं याचितं प्रीतिकर्मणा ।

चतुःपञ्चाब्दिकं देयमन्यथा हानिमाप्नुयात्”—इति ।

अत्रापवादमाह मनुः—

“संप्रीत्या भुज्यमानानि न नश्यन्ति कदाचन ।

* वसेन्नरः,—इति का० ।

धेनुरुग्रोवहदृद्धो यस्य वयः प्रभुव्यते"—इति ।

याचितेव्यपवादमाह व्यासः,—

“याच्याधर्म्येण यहुक्तं ओचियै राजपूरुषैः ।

सुहृद्भिर्बान्धवैश्चापि न तद्भागेन हीयते"—इति ।

वृहस्पतिरपि,—

“अनागमं तु यहुक्तं गृह्यवेद्यापणादिकम् ।

सुहृद्वन्धुसकुल्यैश्च न तद्भागेन हीयते"—इति ।

हानौ कारणमाह सएव,—

“धर्म्यक्षयः ओचिये स्यादभयं राजपूरुषे ।

खेहः सुहृद्बान्धवेषु भुक्तान्येतानि हीयते"—इति ।

कचिदेकदेशभोगेऽनुपभुक्ते प्रत्येकदेशान्तरेषु* प्रमाणम् । तदाह

वृहस्पतिः,—

“यद्येकशासने ग्रामवेचारमास्य लेखिताः ।

एकदेशोपभोगेऽपि सर्वे भुक्ता भवन्ति ते"—इति ।

इति भुक्तिप्रकरणम् ।

भुक्त्युपसंहारपुरःसरं दिव्यमुपस्थापयति वृहस्पतिः,—

“स्यावरस्य तदाख्यातं† स्नाभभोगप्रसाधनम् ।

* इत्यमेव पाठः सर्वत्र । मम तु, कचिदेकदेशभोगेऽनुपभुक्तप्रत्येक-
देशान्तरेषु,—इति पाठः प्रतिभाति ।

† इत्यमेव पाठः सर्वत्र । मम तु, स्यावरस्यैतदाख्यातं,—इति पाठः
प्रतिभाति ।

प्रमाणहीने पादे तु न दोषो दैविकी क्रिया”—इति ।

दिव्यमुद्दिशति वृहस्पतिः,—

“घटोऽग्निहृदकं चैव विषं कोशश्च पञ्चमः ।

षष्ठश्च तण्डुलः प्रोक्तः सप्तमस्तप्तमाषकः ॥

अष्टमं फालमित्युक्तं नवमं धर्मकं तथा ।

दिव्यान्येतानि सर्वाणि निर्दिष्टानि स्वयम्भुवा ॥

यस्माद्देवैः प्रयुक्तानि दुष्करार्थं महात्मनः”—इति ।

शङ्खः । “तत्र दिव्यं नाम तुलाधारणं विषाशनं* कोशोऽग्नि-
प्रवेशोलोहधारणमिष्टापूर्त्तप्रदानमन्यांश्च शपथान् कारयेत्”—इति ।

शपथश्च वृहस्पतिना दर्शितः,—

“सत्यं वाहनशस्त्राणि गोवौजकनकानि च ।

देवश्राद्धपादांश्च पुत्रदारशिरांसि च ।

एते च शपथाः प्रोक्ता अल्पार्थं सुकराः सदा”—इति ।

शंखलिखितावपि । “इष्टापूर्त्तप्रदानमन्यांश्च शपथान् कारयेत्”—
इति । उद्दिष्टानां दिव्यानां मध्ये तुलादीनि महाभियोगे प्रयो-
क्तव्यानि । तथाच याज्ञवल्क्यः,—

“तुलाऽन्यापोविषं कोशो दिव्यानीह विशुद्धये ।

महाभियोगेष्वेतानि ग्रीर्षकस्थेऽभियोक्तरि”—इति ॥

एषामग्निशब्देन तप्तायःपिण्डतप्तमाषतप्ततण्डुलाश्च गृह्यन्ते ।

“न भुक्तौ कोशमन्येऽपि दापयेत्”—इति खन्याभियोगे कोशश्च ।

* विषाकर्षणं—इति शा० स० ।

कोशस्य तुलादिषु पाठः सावष्टंभाभियोगेऽपि प्राप्त्यर्थः । न महा-
भियोगेऽप्येवेति नियमार्थः । अन्यथा कोशस्य शंकाभियोगएव प्राप्तिः
स्यात्,—

“अवष्टंभाभियुक्तानां धटादौ नि विनिर्दिशेत् ।

तण्डुलाश्चैव कोशाश्च शंकाश्चैव न संशयः”—इति

स्मरणात् । शीर्षकं विवादपराजयनिबन्धनो दण्डः । तच्च शिरशि
तिष्ठतीति शीर्षकस्यः । “यदा शीर्षकस्योऽभियोक्ता न स्यात्तदा
दिव्यानि देयानि । तथाच नारदः,—

“शीर्षकस्यो यदा न स्यात् तदा दिव्यं तु दौष्यते”—इति ।

दिव्यदाने नियममाह पितामहः,—

“अभियोक्ता शिरःस्थाने दिव्येषु परिकीर्त्यते ।

अभियुक्ताय दातव्यं दिव्यं श्रुतिनिर्दिशनात्”—इति ।

कात्यायनोऽपि,—

“न कश्चिदभियोक्तारं दिव्येषु विनियोजयेत् ।

अभियुक्ताय दातव्यं दिव्यं दिव्यविशारदैः”—इति ।

अभियुक्ताय दातव्यं नान्यस्येति नियमस्य अपवादमाह याज्ञ-
वल्क्यः,—

“इत्या वाऽन्यतरः कुर्यादितरो वर्त्तयेत् शिरः”—इति ।

* इत्यमेव पाठः सर्वत्र । मम तु, यदा शीर्षकस्योऽभियोक्ता न स्यात्,
तदा दिव्यानि न देयानि । तथाच नारदः,—शीर्षकस्यो यदा न स्या-
त्तदा दिव्यं न दौष्यते । इति पाठः प्रतिपाति । अन्यथा ‘शीर्षकस्यो-
ऽभियोक्तरि’—इति याज्ञवल्क्यादिवचनविरोधापत्तेरिति ध्येयम् ।

भारदोऽपि,—

“परिचोक्ता शिरःस्थाने सर्वत्रैकः* प्रकल्पितः ।

इतरानितरः कुर्यादितरो वर्त्तयेत् शिरः†”—इति ।

कचित् विषयविशेषेऽग्नौ दिव्यं देयमित्याह कात्यायनः,—

“पार्थिवैः शंकितानाञ्च निर्दिष्टानाञ्च दक्षुभिः ।

शंकाशुद्धिपराणाञ्च दिव्यं देयं शिरो विना ॥

लोकापवाददुष्टानां शंकितानाम् दक्षुभिः ।

तुलादीनि नियोज्यानि नो शिरस्तत्र वै भृगुः ॥

न शंकासु शिरः शोके कल्प्ये न कदाचन ।

अग्निरांसि च दिव्यानि राजभृत्येषु दापयेत्”—इति ।

विषयविशेषेषु दिव्यविशेषान् व्यवस्थापयति संयहकारः,—

“धटादीनि विषान्तानि गुरुस्वर्थेषु दापयेत्”—इति ।

पितामहः,—

“अवष्टम्भाभियुक्तानां धटादीनि विनिर्दिशेत् ।

तण्डुलस्यैव कोशस्य शंकास्तेनैव नियोजयेत्”—इति ॥

कात्यायनः,—

“शंकाविश्वाससन्धाने विभागे चक्षिणां तथा‡ ।

क्रियासमूहकर्तृत्वे कोशमेव प्रदापयेत्”—इति ।

पितामहोऽपि,—

* सर्वत्रैव,—इति स० ।

† अमिथोक्ता शिरःस्थाने सर्वत्रैव प्रकीर्तितः । अथा वाऽन्यतरः कुर्यादितरो वर्त्तयेद्विरः,—इति ग्रन्थान्तरीयः पाठः समीचीनः ।

‡ सदा,—इति स० शा० ।

“विस्त्रम्भे सर्वशंकासु सन्धिकार्ये तथैवच ।

एषु कोशः प्रदातव्यो विद्वद्भिः शुद्धिवृद्धये* ॥

गिरस्थोऽपि विहीनानि दिव्यादीनि विवर्द्धयेत्

धटादीनि विषान्तानि कोशएकोऽगिरःस्थितः†”-इति ।

धनतारतम्येन ‡ दिव्यव्यवस्थामाह वृहस्पतिः,—

“विषं सहस्रापकृते पादोने च ऊताशनः ।

त्रिभागोने च सलिलं सर्वे देयो धटः सदा ॥

चतुःशतेऽभियोगे तु दातव्यं तप्तमाषकम् ।

चिशते तण्डुलं देयं कोशएकः गिरः स्मृतः ॥

शते क्षते निवृत्ते वा दातव्यं धनशोधनम् ।

गोचोरस्य प्रदातव्यं शस्ये फालं प्रयत्नतः ॥

एषा मंख्या निकृष्टानां मध्यानां द्विगुणा स्मृता ।

चतुर्गुणोत्तमानां तु कल्पनीया परीचकैः”--इति ॥

कात्यायनोपि,—

“ज्ञात्वा मंख्यां सुवर्णानां शतमाने विषं स्मृतम् ।

अशीतेस्तु विनाशे वै दद्याच्चैव ऊताशनम् ॥

षष्ठ्यानाशे विषं देयं चत्वारिंशतिके धटम् ।

त्रिंशदशविनाशे वै कोशपामं विधीयते ॥

पञ्चाधिकस्य वा नाशे तदर्धार्धस्य तण्डुलम् ।

* इत्यमेव पाठः सर्वत्र । मम तु, शुद्धिवृद्धये,—इति पाठः प्रतिभाति ।

† कोशएकः गिरः स्मृतः,—इति शा० स० ।

‡ प्रयतारतम्येन,—इति शा० स० ।

तदर्धार्धस्य नाग्रे तु देयं पुत्रादिमस्तकम् ॥

तदर्धार्धविनाग्रे तु सौकिकाश्च क्रियाः स्मृताः—इति ।

विष्णुरपि । “सर्वेषु चार्यजातेषु मूख्यं कनकं कल्पयेत् । तत्र कृष्णलोने शुद्धं दूर्वाकुरैश्च* शापयेत् । दिक्कृष्णलोने तिलकरं, चिक्कृष्णलोने रजतकरं, चतुःकृष्णलोने सुवर्णकरं, पञ्चकृष्णलोने शीरमतं, शीरोद्भूतमहीकरम् । द्विगुणार्थं यथा विहिताः† समय-क्रिया वैश्वस्य । त्रिगुणेऽर्थे राजन्यस्य । चतुर्गुणेऽर्थे ब्राह्मणस्य”—इति । पादस्पर्शादौर्णां विशेषाः स्मृत्यन्तरे दर्शिताः,—

“विप्रे तु सत्यवचनं दिनिष्के पादस्नानम् ।

ऊनं चिके तु ह्यं स्नात् कोशपानमतः परम्”—इति ॥

निष्कशब्देन काञ्चनकर्षचतुर्थ्यांशो यो मुद्रासुद्धितः प्रतिपाद्यते । तथापि कश्चिद्देशे निष्कव्यवहारात् । ज्ञात्वा संख्यां सुवर्णाना-मिति यदुक्तं, तत्र सुवर्णपरिमाणमाह मनुः,—

“लोकसंयवहारार्थं या संख्या प्रथिता भुवि ।

ताम्रहृष्यसुवर्णानाम्नाः प्रवक्ष्याम्यशेषतः ॥

जालान्तरगते भानौ यत् सूक्ष्मं कृष्यते रजः ।

प्रथमस्तत् प्रमाणानां चसरेणुं प्रचक्षते ॥

चसरेणवोऽष्टौ विज्ञेया लिखैका परिमाणतः ।

ताराजसर्वपक्षिस्तस्ते चथो गौरसर्वपः ॥

* दूर्वाकरं,—इति ग्रन्थान्तरीयः पाठः समीचीनः ।

† इत्यमेव पाठः सर्वत्र । मम तु, यथाभिहिता,—इति पाठः प्रतिभाति ।

सर्षपाः षट् यवोमध्यस्त्रियवन्वेककृष्णसम् ।

पञ्च कृष्णलकोमाषस्ते सुवर्णसु षोडश ॥

पलं सुवर्णाश्चत्वारः पलानि धरणन्दश ।

द्वे कृष्णले समधृते विज्ञेयो रौप्यमाषकः ॥

ते षोडश स्याद्धरणस्युराणञ्चैव राजतः ।

कार्षापणसु विज्ञेयस्ताधिकः कार्षिकः पणः ॥

धरणानि दश ज्ञेयः शतमानसु राजतः ।

चतुःशौवर्णिको निष्को विज्ञेयस्तु प्रमाणतः—इति ॥

माषशब्दः सुवर्णस्य शोडशे भागे वर्तते । कृष्णलशब्दसु कर्ष-
द्वितीयभागवाची । माषपञ्चमांशस्य कर्षत्वात् । रूप्यद्रव्यस्य नामनि
कर्षवचनमस्ति* । कार्षापणशब्दौ† पलचतुर्थांशस्य तत्तद्रव्यस्य नाम-
धेये । गद्यानधारणशब्दौ पलदशमांशस्य रूप्यद्रव्यस्य नामनी । कर्ष-
चत्वारिंशत्तमांशस्य रूप्यद्रव्यस्य माषसंज्ञा । निष्कशतमाषशब्दे एकपले
रूप्यद्रव्ये वर्तते‡ । अतएव रूप्यसंज्ञाऽधिकारे याज्ञवल्क्यग्राह,—

“शतमानन्तु दशभिर्धराचैः पलमेव तु ।

निष्कं सुवर्णाश्चत्वारः—”इति ।

वृहस्पतिः सुवर्णशब्दस्य अर्थान्तरमाह,—

“तास्रकर्षकता मुद्रा विज्ञेया कर्षका पणः ।

* रूप्यद्रव्यस्य नामनिष्कर्षवचनमस्ति—इति स० ।

† इत्यमेव पाठः सर्वत्र । मम तु, पुराणकार्षापणशब्दौ,—इति
पाठः प्रतिभाति ।

‡ इत्यमेव पाठः सर्वत्र । मम तु, निष्कशतमाषशब्दौ एकपले रूप्य-
द्रव्ये वर्तते,—इति पाठः प्रतिभाति ।

सएव चान्द्रिका प्रोक्ता तास्यतस्सु धानकाः ॥

तद्वादय सुवर्णसु दीनाराख्यः सएव तु"—इति ।

यान्नवलक्यसु पले विकल्पमाह,—

“पलं सुवर्णाः चत्वारः पञ्च वाऽपि प्रकीर्तितम्”—इति ।

राजतेऽपि कार्षापणोऽस्तीत्याह नारदः,—

“कार्षापणो दक्षिणस्यां दिशि रौप्ये प्रवर्तते”—इति ।

व्याससु सौवर्णनिष्कस्य प्रमाणमाह,—

“पलान्यष्टौ सुवर्णं स्युस्ते सुवर्णाश्चतुर्दश ।

एतत् निष्कप्रमाणन्तु व्यासेन परिकीर्तितम्”—इति ।

तत्र मनुक्तप्रमाणात् प्रमाणान्तरमापादि दिव्यदण्डव्यतिरिक्त
विषये देशव्यवहाराविरोधेन पाह्यम् । तथा च वृहस्पतिः,—

“संख्या रश्मिरजोभूत्वा* मनुना समुदाहृता ।

कार्षापणान्ता सा दिव्ये नियोज्या विनये तथा ॥

कार्षापणसहस्रन्तु दण्ड उत्तमसाहसः ।

तदर्द्धो मध्यमः प्रोक्तः तदर्द्धमधमः सूतः”—इति ॥

जातिभेदेन दिव्यव्यवस्थामाह नारदः,—

“ब्राह्मणस्य धटो देयः क्षत्रियस्य ऊताशनः ।

वैश्यस्य सलिलं देयं शूद्रस्य विषमेव तु ॥

साधारणः समस्तानां कोशः प्रोक्तो मनौषिभिः”—इति ॥

अनित्या चेयं व्यवस्था ।

* इत्यमेव पाठः सर्वत्र । मम तु, संज्ञा रश्मिरजोभूर्या,—इति पाठः
प्रतिभाति ।

“सर्वेषु सर्वदिभ्यं वा विषवर्जं दिजोत्तमः”—इति
कात्यायनस्मरणात् । व्यवस्थापके वयोविशेषादिना व्यव-
स्थापनीयम् । तदाह नारदः,—

“स्त्रीवानुभक्तवधिरान् पतिताश्चार्दिताम्बरान् ।
बाणदृढस्त्रिय एषां* परीचेत धटे सदा ॥
न स्त्रीणान् विषं प्रोक्तं न चापि सलिलं स्युतम् ।
धटकोशादिभिस्तासामतस्तासां विचारयेत् ॥
न मज्जनीयाः स्त्रीवासा धर्मशास्त्रविचक्षणैः ।
रोगिणो ये च दृढाः स्युः पुमांसो ये च दुर्भगाः ॥
सहसाऽप्यागतानेताश्चैव तोये निमज्जयेत् ।
न चापि हारयेदग्निं न विघ्नेषां विघ्नोधयेत्”—इति ।

कात्यायनः,—

“न खोदग्निच्छिन्नामग्निं सलिलं नानुषेविनाम् ।
मन्त्रयोगविदाश्चैव विषं दद्याच्च न कश्चित् ॥
तण्डुले न नियुञ्जीत व्रतिनां मुखरोगिणाम्”—इति ।

पितामहोऽपि,—

“कुष्ठिनां वर्जयेदग्निं सलिलं श्वासकाशिनाम् ।
पित्तक्षेपवतां गित्यं विषन्तु परिवर्जयेत् ॥
यद्वायं स्त्रीव्यसनिनां कितवानां तथैव च ।

* बाणदृढस्त्रियो येषां,—इति का० ।

† इत्यमेव पाठः सर्वत्र । मम तु, न विघ्नेषां,—इति पाठः प्रतिभाति ।

कोशः प्राञ्चैर्न दातव्यो ये च नास्तिकवृत्तयः”—इति ॥

कात्यायनोऽपि,—

“मातापिताद्विजगुरुवृद्धस्त्रीबालघातिनाम् ।

महापातकयुक्तानां नास्तिकानां विशेषतः ॥

दिव्यं प्रकल्पयेन्नैव राजा धर्मपरायणः ।

लिङ्गिनां प्रमवानान्तु मन्त्रयोगक्रियाविदाम् ।

वर्णशूद्रजातीनां पापाभ्यासप्रवर्त्तिनाम् ॥

एतेष्वेवाभियोगेषु निन्देयैव तु यत्नतः ।

एतैरेव नियुक्तानां साधूनां दिव्यमर्हति ॥

न सन्ति साधवो यत्र तत्र शोधाः स्वकैर्नरैः”—इति ।

यदपि पितामहेनोक्तम्,—

“मम्रतानां रुगाङ्गानां बालवृद्धतपस्विनाम् ।

स्त्रीणाञ्च न भवेद्विष्यं यदि धर्मस्त्ववेक्ष्यते”—इति ॥

तदग्न्यम्बुविषयम् । यत्तु कात्यायनेनोक्तम्,—

“धनदारापचाराणां स्त्रियानां पापकारिणाम् ।

प्रातिलोम्यप्रसृतानां निश्चयो न तु राजनि ॥

तत्प्रमिद्धानि दिव्यानि संग्रहेषु न निर्दिशेत्”—इति ॥

तन्नैर्नियुक्तपुरुषालाभविषयम् । हारीतः वर्णविषयो विशेष-

माह,—

“राजन्येऽग्निं धटं विप्रे वैश्ये तोयं नियोजयेत् ।

‘असृष्ट्यधनदागानां,—इति का० ।

‘इत्यमेव पाठः सर्वत्र । मम तु, वर्णविषये,—इति प्रतिभाति ।

न विषं ब्राह्मणे दद्यात् विषं वर्णान्तरे स्मृतम् ।

कोशतण्डुलधर्मस्तु धर्मसम्भवमेव च ॥

पुत्रदारादिशपथान् सर्ववर्णे प्रयोजयेत्”—इति ॥

दिव्यानां कालविशेषमाह पितामहः,—

“चेचो मार्गशिरस्यैव वैशाखस्य तथैव च ।

एते साधारणा मासा दिव्यानामविरोधिनः ॥

धटः सार्वत्रिकः प्रोक्तो वाते वाति विवर्जयेत् ।

तथा शिशिरहेमन्ते वर्षास्त्रपिष दापयेत् ।

घौघे सलिलमित्युक्तं हिमकाले तु वर्जयेत्”—इति ॥

नारदोऽपि,—

“अग्निः शिशिरहेमन्ते वर्षासु परिकौर्तितः ।

शरद्वौघे तु सलिलं हेमन्ते शिशिरे विषम् ॥

न शीते कोशसिद्धिः स्यात् नोष्णकालेऽग्निशोधनम् ।

न प्रावृषि विषं दद्यात् प्रवाते न तुलां नृप”—इति ॥

विष्णुरपि । “स्त्रीब्राह्मणविकलासमर्घरोगिणां तुला देया । सा

च न वाति वायौ न नास्तिकस्य । असद्वर्मलोहकारिणामग्निर्देयः ।

न शरद्वौघयोश्च । न कुष्ठिपैत्तिकब्राह्मणानां विषं देयम् । प्रावृषि

न । श्लेष्मव्याध्यर्दितानां भौरूणां श्वासकाशिनामनुजीविनां न चोद-

कम् । हेमन्तशिशिरयोश्च न । नास्तिकेभ्यः कोशो न देयः । कुष्ठ-

व्याधिमारकोपदृष्टेश्च”—इति । पितामहोऽपि,—

“पूर्वाह्नेऽग्निपरीक्षा स्यात् पूर्वाह्ने च धटो भवेत् ।

मध्याह्ने तु जलं देयं धर्मतत्त्वमभीषता ॥

दिवसस्य तु पूर्वाह्ने कोशशुद्धिर्विधीयते ।

रात्रौ तु पश्चिमे यामे विषं देयं सुशीतलम्”--इति ॥

दिव्यदेशानाह,—

“प्राङ्मुखी निश्चलः कार्य्यः शुचौ देशे धटः सदा ।

इन्द्रस्थाने सभायां वा राजद्वारे चतुष्पथे”—इति ॥

इन्द्रस्थानं प्रख्यातदेवायतनोपलक्षणम् । अतएव नारदः,—

“सभाराजकुलद्वारे देवायतनचलरे”—इति ।

अधिकारिविशेषेण देशविशेषान् व्यवस्थापयति कात्यायनः,—

“दण्डस्थानेऽभिग्नानां मच्चापातकिनां नृणाम् ।

नृपद्रोहप्रवृत्तानां राजद्वारे प्रयोजयेत् ॥

प्रातिलोम्यप्रसूतानां दिव्यं देयं चतुष्पथे ।

अतोऽन्येषु तु कार्य्येषु सभामध्ये विदुर्बुधाः”—इति ।

दिव्यदेशाद्यनादरे दिव्यस्य प्रामाण्यज्ञानिरित्याह नारदः,—

“अदेशकालदत्तानि वह्निर्वासकतानि च ।

व्यभिचारं सदाऽर्थेषु कुर्वन्तीह न संशयः”—इति ॥

वासो जननिवासः । तस्मादह्निर्निर्जनप्रदेशइति यावत् । तथा

च पितामहः,—

“दिव्येषु सर्वकार्याणि प्राङ्निवाकः समाचरेत् ।

अध्वरेषु यथाऽध्वर्युः सोपवासोनृपाज्ञया ॥

तत आवाहयेद्देवान् विधिनाऽनेन धर्मवित् ।

प्राङ्मुखः प्राञ्जलिर्भूत्वा प्राङ्निवाकस्ततोवदेत् ॥

एहोहि भगवन् धर्मं अस्मिन् दिव्ये समाविश ।

सहितो लोकपालैश्च वस्त्रादित्यमरुद्गणैः ॥

आवाह्य तु धटे धर्मं पश्चादङ्गानि विन्यसेत्” ।

धटग्रहणं सर्वदिव्योपलक्षणार्थम् । एषां धर्माणां सर्वदिव्यसा-
धारणत्वात् । अङ्गविन्यासप्रकारस्तैव दर्शितः,—

“इन्द्रं पूर्वे तु संस्थाप्य प्रेतेशं दक्षिणे तथा ।

वरुणं पश्चिमे भागे कुबेरञ्चोत्तरे तथा ॥

अग्न्यादिलोकपालांश्च कोणभागेषु विन्यसेत् ।

इन्द्रः पीतो यमः श्यामो वरुणः स्फटिकप्रभः ॥

कुबेरस्तु सुवर्णभस्त्रग्निस्वार्थसुवर्णभाः ।

तत्रैव निश्चरतिः श्यामो वायुस्ताम्रः प्रशस्यते ॥

ईशानस्तु भवेद्रक्तः एवं ध्यायेत् क्रमादिमान् ।

इन्द्रस्य दक्षिणे पार्श्वे वसूनावाहयेदुधः ॥

धर्मा* भुवस्तथा व्योम आपस्त्रैवामिलोऽनलः ।

प्रत्यूषश्च प्रभासश्च वसवोऽष्टौ प्रकीर्तिताः ॥

देवेशेगानयोर्मध्ये आदित्यानां यथाक्रमम् ।

धाताऽर्घ्यमा च मित्रश्च वरुणेशौ भगस्तथा ॥

इन्द्रो विवस्वान् पूषा च पर्जन्यो दशमः स्मृतः ।

ततस्त्वष्टा ततो विष्णुरजयो यो जघन्यजः ॥

इत्येते द्वादशादित्या नामभिः परिकीर्तिताः ।

अग्नेः पश्चिमभागे तु रुद्राणामयनं विदुः ॥

वीरभद्रश्च शम्भुश्च गिरीशश्च महायगाः ।

अजैकपादहिर्बुद्धयः पिनाकी चापराजितः ॥
 भुवनाधीश्वरश्चैव कपाली च विशाम्पतिः ।
 स्थाणुर्भवश्च* भगवान् रुद्रास्त्रेकादश स्मृताः ॥
 प्रेतेश्वरचोमध्ये च मातस्थानं प्रकल्पयेत् ।
 ब्राह्मी माहेश्वरी चैव कौमारी वैष्णवी तथा ॥
 वाराही च महेन्द्राणीं चामुण्डा गणसंयुता ।
 निस्तुतेस्तुत्तरे भागे गणेशायतनं विदुः ॥
 वरुणस्तोत्तरे भागे मरुतां स्थानमुच्यते ।
 गगनः स्पर्शनो वायुरनिलो मास्तस्थया ॥
 प्राणः प्राणेशजीवौ च मरुतोऽष्टौ प्रकीर्त्तिताः ।
 धटस्तोत्तरभागे† तु दुर्गमावाहयेद्बुधः ॥
 एतासां देवतानां च स्नानान्ना पूजनं विदुः ।
 भूषाऽवसानं धर्माय दत्त्वा चार्घ्यादिकं‡ क्रमात् ॥
 अर्घ्यादि पञ्चादङ्गानां भूषान्तमुपकल्पयेत् ।
 गन्धादिकां निवेद्यान्तां परिचर्यां प्रकल्पयेत् ॥
 चतुर्दिक्षु तथा होमः कर्तव्यो वेदपारगैः ।

* स्थाणुर्भवश्च—इति का० ।

† तथेन्द्राणी,—इति का० स० ।

‡ धर्मस्तोत्तरभागे,—इति का० ।

§ इत्यमेव पाठः सर्वत्र । मम तु, दत्त्वा चार्घ्यादिकं,—इति पाठः
 प्रतिभाति ।

आज्येन हविषा चैव समिद्धिर्होमसाधनैः ॥

सावित्र्या प्रणवेनाथ स्वाहान्तेनैव होमयेत्”—इति ॥

प्रणवादिकां गायत्रीमुच्चार्य पुनः स्वाहाकारान्तं प्रणवमुच्चार्य
समिदाज्यचकृन् प्रत्येकमष्टोत्तरशतं जुहुयात् ।

“अनुक्तसंख्या यत्र स्यात् शतमष्टोत्तरं स्युतम्”—इति ।

एतत् सर्वमुपवासादिपूर्वकं कर्तव्यम् । तदाह नारदः,—

“अहोरात्रोषितः खाला आर्द्रवासा स मानवः ।

पूर्वाह्न सर्वदिव्यानां प्रदानमनुकीर्तितम्”—इति ॥

याज्ञवल्क्योऽपि,—

“सचेल्लेखातमाह्वय सूर्योदयउपोषितम् ।

कारयेत् सर्वदिव्यानि देवब्राह्मणसन्निधौ”—इति ॥

पितामहोऽपि,—

“चिरात्रोपषितायैव एकरात्रोषिताय च ।

नित्यं देयानि दिव्यानि शुचये सार्द्रवाससे”—इति ॥

अयस्योपवासविकल्पोबलवद्वलवदिष्यतया द्रष्टव्यः । होमानन्तरं

पितामहः,—

“यच्चार्यमभियुक्तः* स्यात् लिखितं तन्नु पत्रके ।

मन्त्रेणानेन सहितं तत्कार्यंश्च शिरोगतम्”—इति ॥

मन्त्रश्च,—

* इत्यमेव पाठः सर्वत्र । यदर्थमभियुक्तः,—इति तु पाठः समीचीनः
प्रतिभाति ।

“आदित्यचन्द्रावनिलोऽनलश्च
द्यौर्भूमिरापोऽहदयं यमश्च ।
अहश्च रात्रिश्च उभे च सन्ध्ये
धर्मश्च जानाति नरस्य वृत्तम्” ॥

अथ च विधिः सर्वदिव्यसाधारणः ।

“इमं मन्त्रविधिं कृत्वा सर्वदिव्येषु योजयेत्”—इति
पितामहस्मरणात् । प्रयोगावसाने दक्षिणां दद्यात् । तथा च
सएव,—

“हृत्किंपुरोहिताचार्यान् दक्षिणाभिश्च तोषयेत्”—इति ।
इति दिव्यमाहिका ।

अथ धटविधिः ।

तत्र पितामहः,—

“प्राक्मुखो निश्चलः कार्यः शुद्धौ देशे धटः सदा ।
इन्द्रस्थाने सभायां वा राजद्वारे चतुष्पथे”—इति ।

नारदोऽपि,—

“सभाराजगृहद्वारसुरायतनचवरे”—इति ।

पितामहः,—

“विशालामुच्छ्रितां शुभ्रां धटशालान् कारयेत् ।
यत्रस्थो नोपहन्येत श्वभिश्चण्डालवायसैः ॥
कवाटबीजसंयुक्तां परिचारकरचिताम् ।
पानीयादिममायुक्तामशून्यां कारयेन्नृपः”—इति ॥

घटनिर्माणप्रकारमाह पितामहः,—

“चतुर्हस्ता तुला कार्या पादौ कार्यौ तथाविधौ ।

अन्तरन्तु तयोर्हस्तौ न चेदध्यर्द्धमेव च ॥

च्छिला तु याज्ञिकं वृत्तं हेतुवन्मन्त्रपूर्वकम् ।

प्रणम्य लोकपालेभ्यस्तुला कार्या मनीषिभिः”—इति ॥

नारदः,—

“खादिरीं कारयेत् तत्र निर्घ्रणं शुक्लवर्जिताम् ।

शिंशपान्तदभावे तु सालं वा कोटरैर्विना ॥

अर्जुनस्तिलकोऽशोकः शमीयो रक्तचन्दनः ।

एवंविधानि काष्ठानि घटार्थं परिकल्पयेत् ॥

ऋज्वी घटतुला कार्या खादिरी तैन्दुकी तथा ।

चतुरस्रस्त्रिभिः स्थानैर्घटः कर्कटकादिभिः”—इति ॥

पितामहः,—

“कर्कटानि च देयानि त्रिषु स्थानेषु यत्नतः ।

हस्तद्वयं निखेयन्तु पादयोर्हभयोरपि”—इति ॥

व्यासः,—

“हस्तद्वयं निखेयन्तु प्रोक्तं मुण्डकयोस्तयोः ।

षड्हस्तान्तु तयोः प्रोक्तं प्रमाणं परिमाणतः”—इति ॥

पितामहोऽपि,—

“तोरणे तु तयोः कार्यं पार्श्वयोर्हभयोरपि ।

घटादुच्चतरे स्थातां नित्यं दशभिरङ्गुलैः ॥

अवलम्बौ तु कर्त्तव्यौ तोरणाभ्यामधोमुखौ ।

मृण्मयौ सूत्रसम्बद्धौ धटमस्तकचुम्बिनौ"--इति ॥

नारदः,--

“शिक्यदयं समासाद्य पार्श्वयोर्हभयोरपि ।

एकत्र शिक्ये पुरुषमन्यत्र तुलयेच्छिलाम् ॥

धारयेदुत्तरे पार्श्वे पुरुषं दक्षिणे शिलाम् ।

पीठकं पुरतस्तस्मिन्निष्ठकां* पांशुलोष्टकम्”--इति ॥

पितामहः,--

“एकस्मिन् रोपयेन्मर्त्यमन्यस्मिन् मृत्तिकां शुभाम् ।

दृष्टकामस्यपाषाणकपालास्थिविवर्जिते”--इति ॥

अत्र मृत्तिकेष्टकाग्रावपांशूनां विकल्पः । समतानिरीक्षणार्थं
राज्ञा तद्विदो नियोक्तव्याः । तथाच पितामहः,--

“परीक्षका नियोक्तव्यास्तुलामानविशारदाः ।

वणिजो हेमकाराश्च कांस्यकारास्तथैव च ॥

कार्यं परीक्षकैर्नित्यमवलम्ब्यसमोधटः ।

उदकञ्च प्रदातव्यं धटस्थोपरि पण्डितैः ॥

यस्मिन् स्रवते तोयं स विज्ञेयः समोधटः ।

तोलयित्वा नरं पूर्वं पश्चात्तमवतारयेत् ॥

धटन्तु कारयेत् नित्यं पताकाध्वजशोभितम् ।

तत आवाहयेत् देवान् विधानेन च मन्त्रवित् ॥

वाद्येन त्वर्यधोषेण गन्धमाख्यानुलेपनैः”--इति ।

अत्र विशेषमाह नारदः,--

* पीठकं पुरयेत्तस्मिन्निष्ठकां,--इति का० ।

“रक्तैर्गन्धैश्च माल्यैश्च दध्मपूपाक्षतादिभिः ।

अर्चयेत्तु धटं पूर्वं ततः शिष्टांस्तु पूजयेत्”—इति ॥

इन्द्रादीनित्यर्थः । ततः प्राङ्निवाकस्तुलामामन्त्रयेत् । तदाह
पितामहः,—

“धटमामन्त्रयेच्चैवं विधिनाऽनेन शास्त्रवित् ।

त्वं धट, ब्रह्मणा सृष्टः परीक्षार्थं दुरात्मनाम् ॥

धकारात् धर्ममूर्तिस्त्वं टकारात् कुटिलं नरम् ।

धृतो भावयसे यस्मात् धटस्तेनाभिधीयते”—इति ॥

शास्त्रवित् प्राङ्निवाकः ।

“त्वमेव धट, जानीषे न विदुर्यानि मानवाः ।

व्यवहारेऽभिग्रस्तोऽयं मानुषस्तोच्यते त्वयि ।

तदेनं संग्रयं तस्मात् धर्मतश्चेत्तुमर्हसि”—इति ॥

ततः संग्रोर्धा तुलामामन्त्रयेत् । तदाह याज्ञवल्क्यः,—

“तुलाधारणविद्वद्भिरभियुक्तस्तुलाश्रितः ।

प्रतिमानसमीभूतो रेखां कृत्वाऽवतारितः ॥

त्वं तुले, सत्यधामासि पुरा देवैर्विनिर्मिता ।

* इत्यमेव पाठः सर्वत्र । मम तु, धटस्तेनाभिधीयसे,—इति पाठः
प्रतिभाति ।

† संग्रोर्ध्व,—इति स० । श्रोथ,—इति का० । मम तु, श्रोथ,—
इति वा, स श्रोथः,—इति वा पाठः प्रतिभाति ।

‡ सन्निधौ मासि,—इति शा० स० ।

तत् सत्यं वद कल्याणि, संग्रयान्मां विमोचय ॥

यद्यस्मि पापकृन्मातस्ततोमां त्वमधो नय ।

शुद्धिश्चेद्गमयोद्धं मां तुलामित्यभिमन्त्रयेत्—इति ॥

ततः प्राङ्निवाकस्तुलाधारकं शपथैर्निचम्य शोधं पुनरारोपयेत् ।

तथा च नारदः,—

“समयं परिगृह्याथ पुनरारोपयेत् नरम् ।

निहिते दृष्टिरहिते शिरस्थारोप्य पत्रकम्—इति ।

समयाः शपथाः । ते च विष्णुना दर्शिताः,—

“ब्रह्मघ्नानां कृता लोकाः* ये लोकाः कूटसाक्षिणाम् ।

तुलाधारस्य ते लोकास्तुलां धारयतो मृषा”—इति ॥

पुनरारोपणानन्तरं नारदः,—

“त्वं वेत्सि सर्वभूतानां पापानि सुकृतानि च ।

त्वमेव देव, जानीषे न विदुर्यानि मानवाः ॥

व्यवहाराभिग्रस्तोऽयं नानृतं तोष्यते त्वया ।

तदेवं संग्रयं कृढं धर्मतस्लातुमर्हसि ॥

देवासुरमनुष्याणां सत्ये त्वमतिरिच्यते† ।

सत्यसन्धोऽसि भगवन्, शुभाशुभविभावतः‡ ॥

* इत्यमेव पाठः सर्वत्र । मम तु, ब्रह्माहोये स्मृतालोकाः,—इति पाठः प्रतिभाति ।

† इत्यमेव पाठः सर्वत्र । मम तु, त्वमतिरिच्यसे,—इति पाठः प्रतिभाति ।

‡ इत्यमेव पाठः सर्वत्र । मम तु, विभावितः,—इति पाठः प्रतिभाति ।

आदित्यसम्रावनिर्लोऽनलस्य
 द्यौर्भूमिरापोऽदयं यमस्य ।
 अहस्य रात्रिस्तु उभे च सन्ध्ये
 धर्मस्य जानाति नरस्य वृत्तम्”—इति ।

तदनन्तरं पितामहः,—

“ज्योतिर्विद्वाद्गणश्रेष्ठः कुर्यात्काशपरीक्षणम् ।
 विनाद्यः पञ्च विज्ञेयाः परीक्षा काशकोविदैः ॥
 साक्षिणो ब्राह्मणश्रेष्ठाः यथादृष्टार्थवादिनः ।
 ज्ञानिनः शुचयोऽलुब्धाः निषोक्तव्या नृपेण तु ॥
 तेषां वचनतो गम्यः शुद्धयुक्तिविनिर्णयः*”—इति ॥
 आरूपितश्च विनाडीपञ्चकं यावन्तावन्तथैवां स्थापयेत् । दशगु-
 ळं चरौच्चारणकाशः प्राणः, षट्प्राणा विनाडिका । उक्तञ्च,—
 “दशगुलं चरः प्राणः षट्प्राणाः स्याद्विनाडिका”—इति ।
 शुद्धशुद्धिनिर्णयकारणमाह नारदः,—
 “तुलितो यदि वर्धेत विशुद्धः स्यान्न संशयः ।
 समोवा क्षीयमानो वा न विशुद्धो भवेन्नरः”—इति ॥
 व्यासः,—
 “अधोगतो न वै शुद्धोऽच्छुद्धोर्ध्वगतस्तथा ।

* इत्यमेव पाठः कश्चिन् । समं तु, शुद्धशुद्धिनिर्णयः,—इति पाठः
 प्रतिभाति :

† यावन्तथैव,—इति का० ।

समोऽपि न विशुद्धः स्नादेवा शुद्धिरुदाहता ॥

शिरस्त्रेदेऽचभङ्गे च भुयश्चारोपयेन्नरम् ।

एवं निःसंशयज्ञानात्ततो भवति निर्णयः” ॥

शुद्धेस्तु संशयो नारदेन प्रपञ्चितः,—

“तुलाशिरोभ्यामुद्गन्तं विषमं न्यस्तलक्षणम् ॥

यदा वा सुप्रणम्रा वा चलेत्पूर्वमधोऽपिवा ।

निर्मुक्तः सहसा वाऽपि तदा नैकतरं वदेत्”—इति ॥

अयमर्थः । यदा तुलाग्रभागौ तिर्यक् चलितौ, यदा वा समताज्ञा-
नार्थं न्यस्तमुदकादि चलितं, यदा च वायुना प्रेरिता तुला ऊर्ध्वमधश्च
कम्पते, यदा च तुलाधारकेण दृढात् प्रमुच्यते, तदा जयं पराजयं
वा न विनिश्चेतुं शक्यमिति । राज्ञः कर्त्तव्यमाह पितामहः,—

“सङ्घिः परितृतो राजा शुद्धं कूटं प्रपूजयेत् ।

चत्विक्पुरोहिताचार्यान् दक्षिणाभिश्च तोषयेत् ॥

एवं कारयिता राजा भुक्त्वा भोगान् मनोरमान् ।

महतीं कीर्त्तिमाप्नोति ब्रह्मभूयाय कल्पते ॥

इति धटविधिः ।

अथाम्निविधिः ।

“अग्नेर्विधिं प्रवक्ष्यामि यथावच्छास्त्रचोदितम् ।

कारयेन्मण्डलान्यष्टौ पुरस्ताच्चवमं तथा ॥

आग्नेयं मण्डलं चायं द्वितीयं दारुणं तथा ।

तृतीयं वायुदैवत्यं चतुर्थं यमदैवतम् ॥

पञ्चमं लिङ्गदैवत्यं षष्ठं कौबेरमुच्यते” ।

सप्तमं सोमदैवत्यमष्टमं सर्वदैवतम् ॥

पुरस्ताच्चवमं यत्तु तन्नाहदैवतं विदुः ।

गोमयेन कृतानि स्युरङ्गिः पर्युचितानि च ॥

द्वाविंशदङ्गुलान्याष्टमण्डलान्मण्डलान्तरम्^(१) ।

अष्टभिर्मण्डलैरेवमङ्गुलानां शतद्वयम् ॥

षट्पञ्चाशत्समधिकं भूमेस्तु परिकल्पना ।

मण्डले मण्डले देयाः कुशाः शास्त्रप्रचोदिताः”—इति ।

तत्र, सप्तमं मण्डलं परिमिताङ्गुलप्रमाणकं, तद्विहाय अष्टभिर्मण्डलैरष्टभिश्चान्तरालैः प्रत्येकं षोडशाङ्गुलप्रमाणकैरङ्गुलानां षट्पञ्चाशदधिकशतद्वयं सम्पद्यते । अङ्गुलप्रमाणञ्च सप्तत्यन्तरेऽभिहितम्,—

“तिथ्यग्नयोदराण्यष्टौ कर्द्धा वा त्रीहयस्त्रयः ।

प्रमाणमङ्गुलस्योक्तं वितस्त्रिंशदङ्गुला”—इति ।

अत्र च, गम्यानि सप्तैव मण्डलानि । “स तमादाय सप्तैव मण्डलानि शनैर्व्रजेत्”—इति याज्ञवल्क्यस्मरणात् । गारदोऽपि,—

“इस्ताभ्यां तं सहादाय प्राङ्निवाकसमिरीतः ।

(१) अत्र, मण्डलपरिमाणं षोडशाङ्गुलं मण्डलयोरन्तरपरिमाणमपि तावदेव । तथाच प्रथममण्डलमवधीकृत्य द्वितीयमण्डलपर्यन्तं द्वाविंशदङ्गुलपरिमाणं सम्पद्यते इति बोध्यम् ।

स्थितैकस्मिन् यतोऽन्यानि* ब्रजेत्सु त्वजिह्वगः ॥

असंभ्रान्तः शनैर्गच्छेदक्रुद्धः सोऽष्टमं प्रति ।

न पातयेत्तामप्राप्य या भूमिः परिकल्पिता ॥

न मण्डलमतिक्रामेच्च चावांगर्पयेत्पदम् ।

मण्डलञ्चाष्टमं गत्वा ततोऽग्निं विसृजेत्सरः"—इति ।

अग्निविमर्गश्च नवमे मण्डले कार्यः । तदाह पितामहः,—

“अष्टमं मण्डलं गत्वा नवमे निक्षिपेत्ततः”—इति ।

अथ पिण्डपरिमाणमाह पितामहः,—

“अष्टमं तं समङ्कृत्वा पञ्चाशत्पलिकं समम् ।

पिण्डन्तु तापयेद्ग्रावष्टाङ्गुलमथोमयम्”—इति ।

प्रथममण्डलाद्विण्णतोऽग्निं प्रतिष्ठाप्याग्नये पवमानायेति मन्त्रेणा-

ष्टोत्तरशतवारं प्राञ्चिवाको जुहुयात् । “अग्नौ हतमष्टोत्तरं शतम्”—

इति स्मरणात् । तस्मिन्ग्रावयःपिण्डं लोहकारेण तापयेत् । तदाह

नारदः,—

“जात्यैव लोहकारो यः कुशलश्चाग्निकर्मणि ।

दृष्टप्रयोगश्चान्यत्र तेनाथोऽग्नौ तु दापयेत् ॥

अग्निवर्णमयःपिण्डं सस्फुलिङ्गं सुरञ्चितम् ।

पञ्चाशत्पलिकं भूयः कारयित्वा शुचिर्दिजैः ॥

* इत्यमेव पाठः सर्वत्र । सम तु, ततोऽन्यानि,—इति पाठः प्रति-
भाति ।

† निक्षिपेद्गृधः,—इति का० ।

तृतीयतापे ताप्यत्नं नूयात्सत्यपुरस्कृतम्”—इति ।

लोहशुद्धयर्थमुचितजले* निक्षिप्य पुनः सन्ताप्योदके निक्षिप्य पुनः
सन्तापनं तृतीयस्तापः । तस्मिन् तापे वर्त्तमाने धर्मावाहनादिमन्-
मण्डपं पूर्वोक्तविधिं विधाय पिण्डस्थमग्निमेभिर्मन्त्रैरभिमन्त्रयेत् ।
मन्त्रास्तु नारदेन दर्शिताः,—

“त्वमग्ने, वेदास्तु त्वारः त्वञ्च यज्ञेषु ह्वयसे ।

त्वं सुखं सर्वदेवानां त्वं सुखं ब्रह्मवादिनाम् ॥

जठरस्थो हि भूतानां यथा वेत्सि शुभाशुभम् ।

पापं पुनासि वै यस्मात् तस्मात्पावक उच्यसे ॥

पापेषु दर्शयात्मानमर्चिष्मान् भव पावक ।

अथवा शुद्धभावेषु श्रौतो भव ऊताग्रज ॥

त्वमग्ने, सर्वभूतानामन्तश्चरसि साक्षिवत् ।

त्वमेव देव, जानीषे न विदुर्यानि मानुषाः ॥

व्यवहाराभिग्रस्तोऽयं मानुषः शुद्धिमिच्छति ।

तदेनं मंत्रयादस्माद्धर्मतस्मात्तुमर्हसि”—इति ।

तत्रादावेव ब्रौह्मविमर्दनेन शोध्यस्य करौ लक्षयेत् । तदाह
विष्णुः । “करौ विमृदितौ ब्रौह्मिस्तस्यादावेव लक्षयेत्”—इति ।

लक्षयेदित्यस्यार्थो नारदेन विवृतः,—

“लक्षयेत्तस्य चिह्नानि हस्तयोर्हभयोरपि ।

प्राज्ञतानीव गूढानि सन्नणान्यन्नणानि च ॥

* इत्यमेव पाठः सर्वत्र । मम तु, लोहशुद्धयर्थमुचितजले,—इति पाठः
प्रतिभाति ।

हस्तचतेषु सर्वेषु कुर्याद्व्यसपदानि तु” ।

अग्निधारणतः पूर्वमेतद्विज्ञानार्थं तस्य शोधस्य करद्वयस्थितस्य
अवधारणादिस्थानेषु *अलङ्कारकादिरसेन हंसपदानि कुर्यादित्यर्थः । ततः
कर्त्तव्यमाह याज्ञवल्क्यः,—

“करौ विमृदितग्रीही लक्षयित्वा ततो न्यसेत् ।

सप्ताश्वत्यस्य पर्णाणि तावत् सूत्रेण वेष्टयेत्”—इति ।

पर्णाणि च समानि,—

“पञ्चैरङ्गलिमापूर्य्य अश्वत्यैः सप्तभिः समैः”—इति

स्मरणात् । वेष्टनसूत्राणि च सितानि कर्त्तव्यानि ।

“वेष्टयेत् सितैर्हस्तौ सप्तभिः सूत्रतन्तुभिः”—इति

स्मरणात् । तथा, सप्त शमीपत्राणि सप्तैव दूतापत्राणि
दध्यक्षांश्चाश्वतानपि अश्वत्यपत्राणामुपरि विन्यसेत् । तदुक्तं सूत्र-
कारे,—

“सप्त पिप्पलपत्राणि अचतान् समनोदधि ।

हस्तयोर्निक्षिपेत्तत्र सूत्रेणावेष्टनं तथा”—इति ।

यत्तु सत्यन्तरम्,—

“अयस्तप्तन्तु पाणिभ्यामर्कपत्रैस्तु सप्तभिः ।

अन्तर्हितं हरन् शुद्धस्वदग्धः सप्तमे पदे”—इति ।

तदश्वत्यपत्रालाभविषयम् । यतोऽश्वत्यपत्राणां मुख्यत्वमाह
पितामहः,—

* इत्यमेव पाठः सर्वत्र । मम तु, करद्वयस्थितेषु वणादिस्थानेषु,—
इति पाठः प्रतिभाति ।

“पिप्पलाज्जायते वक्त्रिः पिप्पलो वृचराट् स्मृतः ।
अतस्तस्य तु पत्राणि हस्तयोर्निक्षिपेत् बुधः”—इति ।
तदनन्तरं कर्त्तव्यमाह सएव,—

“ततस्तं समुपादाय राजा धर्मपरायणः ।
सन्दंशेन नियुक्तोऽथ हस्तयोस्तत्र निक्षिपेत् ॥
त्वरमाणो न गच्छेत् स्वस्थो गच्छेच्छनैः शनैः ।
न मण्डलमतिक्रामेन्नान्तरा स्थापयेत् पदम् ॥
अष्टमं मण्डलं गत्वा नवमे स्थापयेत् बुधः ।
भयार्त्तः पातयेद्यस्तु व्रणञ्च न विभाव्यते ॥
पुनरारोपयेन्नोहं स्थितिरेषा दृढीकृता”—इति ।
यदा दग्धसन्देशः तदा आह नारदः,—

“यदा तु न विभाव्यते दग्धाविति करौ तदा ।
त्रौहीनतिप्रयत्नेन सप्तवारांस्तु मर्दयेत् ।
मर्दितो यदि नो दग्धः सभ्यैरेव विनिश्चितः ।
गोप्यः शुद्धस्तु तत्कृत्ये दग्धोदण्डो यथाक्रमम् ॥
पूर्वदृष्टेषु चिह्नेषु ततोऽन्यत्रापि लक्षयेत् ।
मण्डलं रक्तसङ्काशं यत्र स्वादाऽग्निसम्भवम् ॥
यो निरुद्धः स विज्ञेयः सत्यधर्मव्यवस्थितः”—इति ।
यत्तु चामात् प्रज्वालेन हस्ताभ्यामन्यत्र दह्येत, तथाप्यशुद्धो-
न भवति । तदाह कात्यायनः,—

यस्तु,—इति का० म० । मम तु, यदि तु,—इति पाठः प्रतिभाति ।

“प्रज्वालनेनाभिग्रस्तस्वेत् स्थानादन्यत्र दक्षते ।

अदग्धनां विदुर्देवाः तस्य भूयो न योजयेत्”—इति ।

शुद्धिकासावधिमाह पितामहः,—

“ततस्तद्वसयोः प्राग्देष्टव्यौत्वाऽन्यैर्यवैर्यवान् ।

निर्विशङ्केन तेषां तु हस्ताभ्यां मर्दने कृते ॥

निर्विकारे दिनस्थान्ने शुद्धिं तस्य विनिर्दिशेत्”—इति ।

इत्यग्निविधिः ।

अथ जलविधिः ।

तत्र पितामहः,—

“तोयस्थानतः प्रवक्ष्यामि विधिं धर्मं सनातनम् ।

मण्डलं धूपदोषाभ्यां पूजयेत् तद्विचक्षणः ॥

शरान् संपूजयेत् भक्त्या वैष्णवञ्च धनुस्तथा ।

मङ्गलैः पुष्पधूपैश्च ततः कर्म समाचरेत्”—इति ।

धनुषः प्रमाणमाह नारदः,—

“क्रूरं धनुः सप्तशतं मध्यमं षट्शतं स्रुतम् ।

मन्दं पञ्चशतं ज्ञेयमेव ज्ञेयो धनुर्विधिः ॥

मध्यमेन तु चापेन प्रक्षिपेच्च शरत्रयम् ।

हस्तानाञ्च शते सार्द्धं लक्ष्यं कृत्वा विचक्षणः ॥

न्यूनाधिके तु दोषः स्यात् क्षिपतः सायकांस्तथा”—इति ॥

अत्राङ्गुलिमङ्गला विवक्षिता । शरा अनायसायाः कर्त्तव्याः ।

“शरैरनायसाग्रेषु प्रकुर्वीत विशुद्धये ।

धनुषस्ताञ्करांश्चैव सुदृढानि विनिक्षिपेत्”—इति
स्मरणात् । चेन्ना चान् चत्रियः, तदुत्तिम्राह्मणो वा । तदाह
पितामहः,—

“चेन्ना च चत्रियः कार्यस्तदुत्तिम्राह्मणोऽपि वा ।
अक्रूरहृदयः शान्तः सोपवासः क्षिपेत् शरान् ॥
शरस्य पतनं ग्राह्यं सर्पणन्तु विवर्जयेत् ।
सर्पन् सर्पञ्करो याथाद्वाराद्वरतरं यतः ॥
इषून् प्रक्षिपेद्विद्वान् मारुते वाति वा भृशम् ।
विषमे वा प्रदेशे च दृढस्थानुसमाकुले ॥
तस्मिन्मलतावस्त्रिपङ्कपाणमंयुते”—इति ॥

तोरणं च मज्जनसमौपस्थाने समे श्रोत्रकर्णप्रमाणोच्छ्रितं कार्यम् ।
तदाह नारदः,—

“गत्वा तु सजलं स्थानं* तटे तोरणमुच्छ्रितम् ।
कुर्वीत कर्णमात्रन्तु भूमिभागसमे शुचौ”—इति ॥
उपादेयानुपादेयजले विविनक्ति पितामहः,—
“स्थिरवारिणि मज्जेत न ग्राहिणि न चाल्पके ।
दृणैर्वास्तरहिते जलौकामस्यवर्जिते ॥
देवखातेषु यत्तोयं तस्मिन् कुर्यादिशोधनम् ।
आहार्यं वर्जयेत्तोयं शीघ्रगासु नदीषु च ॥
आविशेदमले नित्यमृक्षिपङ्कविवर्जिते ।
स्थापयेत् प्रथमं तोये ग्राहं च पुरुषं नृपः ॥

आगतं प्राङ्मुखं कृत्वा तोयमध्ये च कारिणम् ।

ततस्त्वावाहयेद्देवान् शलिलं चानुमन्त्रयेत्"—इति ॥

तत्र सादौ वरुणपूजा कर्त्तव्या । तदाह नारदः,—

“गन्धमास्त्यैः सुरभिभिर्मधुरैश्च घृतादिभिः ।

वरुणाय प्रकुर्वीत पूजामादौ समाहितः”—इति ॥

एवं वरुणपूजाकृत्वा धर्मावाचनादिसकलदेवतापूजां होमं
समन्वयकं प्रतिष्ठापयित्वा निवेशनान्नं च कृत्वा प्राङ्निवाकोजस्ताभि-
मन्त्रणकुर्यात् । मन्त्रश्च विष्णुना दर्शितः,—

“त्वमन्तः सर्वभूतानामन्तस्वरसि शान्तिवत् ।

त्वमेषां भो विजानीषे न विदुर्यानि मानवाः ॥

व्यवहाराभिग्रस्तोऽयं मानुषस्त्वयि मज्जति ।

तदेनं संग्रहान्तस्मात् धर्कतस्वातुमर्हसि”—इति ॥

पितामहेनापि,—

“तोय, त्वं प्राणिनां प्राणः सृष्टेराद्यन्तु निर्मितम् ।

शुद्धेत्वं कारणं प्रोक्तं द्रव्याणां देहिनां तथा ॥

अतस्त्वं दर्शयात्मानं शुभाशुभपरीक्षणे”—इति ॥

शोधस्थेतिकर्त्तव्यतामाह याज्ञवल्क्यः,—

“सत्येन माऽभिरुच त्वं वरुणेत्यभिग्राह्य तम् ।

नाभिदध्नीदकस्थस्य गृहीत्वोरुजलं विणेत्”—इति ॥

तदनन्तरकर्त्तव्यमाह सएव,—

“समकालमिषुं सुक्तमानीयान्यो जवी नरः ।

गते तस्मिन् निमग्नान्नं पश्येच्चक्षुर्द्विरात्मनः”—इति ॥

अयमर्थः । चिषु शरेषु मुक्तेष्वेको वेगवान् मध्यशरपातस्थानङ्गत्वा
तमादाय तत्रैव तिष्ठति । अन्यस्तु पुरुषो वेगवान् शरमोक्षणस्थाने
तोरणमूले तिष्ठति । एवं स्थितयोस्तृतीयस्यां करतालिकायां
शोधो निमज्जति । तत्समकालमेव तोरणमूलस्थितोऽपि द्रुततरं
मध्यशरपातस्थानङ्गच्छति । शरयाही च तस्मिन् प्राप्ते तदुत्तरं तोरण-
मूलं प्राप्यान्तर्जलगतं यदि न पश्यति, तदा शूङ्खो भवतीति । तदेव
स्पष्टीकृतं पितामहेन,—

“गन्तुश्चापि च कर्तुंश्च समंगमनमज्जनम् ।

गच्छेत्तोरणमूलात्तु लक्ष्यस्थानं जवी नरः ॥

तस्मिन्गते द्वितीयोऽपि वेगादादाय सायकम् ।

गच्छेत्तोरणमूलं तु घतः स पुरुषो गतः ॥

आगतस्तु शरयाही न पश्यति यदा जले ।

अन्तर्जलगतं सम्यक् तदा शूङ्खं विनिर्दिशेत्”—इति ॥

अविनोश्च नरयोर्निर्द्धारणं कृतं नारदेन,—

“पञ्चाशतो धावकानां यौ स्यातामधिकौ जवे ।

तौ च तत्र नियोक्तयौ शरानयनकारणात्”—इति ॥

निमग्नस्य स्थानान्तरगमने अशूङ्खिमाह पितामहः,—

“अन्यस्थानविशूङ्खिः* स्यादेकाङ्गस्यापि दर्शनात् ।

स्थानादन्यत्र गमनाद्यस्मिन् पूर्वं निवेशितः”—इति ॥

एकाङ्गदर्शनादिति कर्णाद्यभिप्रायेण,

* इत्यमेव पाठः सर्वत्र । ममतु, अन्यस्थो न वि शूङ्खः,—इति पाठः
प्रतिभाति ।

“शिरोमाचन्तु दृश्येत न कर्णे नापि नासिका ।

अस्य प्रवेगने यस्य शृङ्गं तमपि निर्दिशेत्”—इति

विशेषस्मरणात् । कारणान्तरेणोन्मज्जने पुनरपि कर्त्तव्यम् ।

तदाह कात्यायनः,—

“निमज्ज्योत्प्लवते यस्य दृष्टयेत् प्राणिभिर्नरः ।

पुनस्तत्र निमज्जेत्स दंशचिह्नविभावितः*”—इति ॥

इति जलविधिः ।

अथ विषविधिः ।

तत्र प्रजापतिः । विषस्यापि प्रवक्ष्यामीति । विषं च वत्सना-
भादि पाण्ड्यम् ।

“शृङ्गिणो वत्सनाभस्य हिमजस्य विषस्य च”—इति ॥

वर्ज्यान्त्याह सएव,—

“चारितानि च जीर्णानि कृत्रिमाणि तथैव च ।

भूमिजानि च† सर्वाणि विषाणि परिवर्जयेत्”—इति ॥

नारदोऽपि,—

“भृष्टं च चारितं चैव भूमिजं‡ मिश्रितं तथा ।

कालकूटमलाबुद्धं विषं यत्नेन वर्जयेत्”—इति ॥

* निमज्जेत शशिचिह्नविभावितः,—इति शा० ।

† भूमिज्जातानि,—इति शा० स० ।

‡ धूपितं,—इति का० ।

कालस्य तेनैवोक्तः,—

“तोलपितेष्विते काले देयं तद्धि हिमागमे ।

नापराह्णे न मध्याह्णे न सन्ध्यायां तु धर्मवित्”—इति ॥

कालान्तरे तूक्तप्रमाणादल्पं देयम् । तदाह सएव,—

“वर्षे चतुर्यवा मात्रा यौग्रे पञ्चयवा स्युता ।

हेमन्ते सा सप्तयवा शरद्यन्ता ततोऽपि हि”—इति ॥

विषञ्च दत्तशुतं देयम् । तदाह सएव,—

“विषस्य पलषड्भागाद्भागो विंशतिमस्तु यः ।

तमष्टभागहीनन्तु शोघे दद्यात् दत्तशुतम्”—इति ॥

पलं चात्र चतुःसुवर्णकम् । तस्य षष्ठो भागो दश माषाः, माषस्य दश यवाश्च भवन्ति । त्रियवत्वं च कृष्णलं, पञ्चकृष्णलको माषः । एको माषः पञ्चदशयवा भवन्ति । एवं दशानां माषाणां यवाः सार्द्धशतं भवन्ति । पूर्वं च दश यवाः । एवं षष्ठ्यधिकशतं यवाः पलस्य षष्ठो भागः । तस्मादिंशतितमो भागो अष्टयवाः । तस्याष्टमभागहीनः एकयवहीनः । तं सप्तयवं दत्तशुतं दद्यात् । दत्तञ्च विषात् त्रिंशद्गुणं याज्यम् । तदाह भारदः,—

“प्रदद्यात्सोपवासाय देवब्राह्मणमन्त्रिधौ ।

धूपोपहारमन्त्रैश्च पूजयित्वा महेश्वरम् ॥

द्विजानां सन्निधावेव दक्षिणाभिमुखे स्थिते ।

उदङ्मुखः प्राङ्मुखो वा दद्याद्विप्रः समाहितः”—इति ॥

प्राङ्निवाकः कृतोपवासो महेश्वरं समूज्य तत्पुरतो विषं स्थापयित्वा धर्मादिपूजां हवनान्तां पूर्ववद्विधाय प्रतिज्ञापनं शोध्यस्य

शिरसि निधाय विषमभिमन्त्रयेत् । मन्त्रस्य पितामहेनोक्तः,—

“त्वं विष, ब्रह्मणा सृष्टं परीक्षार्थं दुरात्मनाम् ।

पापेषु दर्शयात्मानं शुद्धानाममृतम्भव ॥

मृत्युमूर्त्ते, विष, त्वं हि ब्रह्मणा परिनिर्मितम् ।

चायस्त्वेनं नरं पापात्सत्येनास्मामृतम्भव”—इति ॥

कर्त्ता तु विषमभिमन्त्र्य भवयेत् । मन्त्रस्य याज्ञवल्क्येनोक्तः,—

“त्वं विष, ब्रह्मणः पुत्र, सत्यधर्मे व्यवस्थितः ।

चायस्मास्मादभीशापात् सत्येन भव मेऽमृतम् ॥

एवमुक्त्वा विषं शार्ङ्गं भवयेद्विमिश्रितम् ।

यस्य वेगैर्विना जीर्येत् शुद्धिं तस्य विनिर्दिशेत् ॥

वेगो रोमाञ्चमाद्योरचयति विषजः स्वेदवक्त्रोपशोषौ

तस्योर्ध्वं तत्परौ द्वौ वपुषि च जनयेद्वर्णभेदप्रवेपौ ।

यो वेगः पञ्चमोऽसौ नयनविवशतां कण्ठभङ्गं च हिक्कां

षष्ठो निश्वासमोहौ वितरति च मृतिं सप्तमो भवकस्य”—इति ।

गोध्वस्तु कुहकादिभ्यो रचणीय इत्याह पितामहः,—

“चिरात् पञ्चरात्रं स्थात्युत्पैः खैरधिष्ठितम् ।

कुहकादिभयाद्राजा रचयेद्विव्यकारिणम् ॥

श्रोत्रधीर्मन्त्रयोगांश्च मणीनथ विषापहान् ।

कर्त्तुः शरीरसंस्थांस्तु गूढोत्पन्नान् परीचयेत्”—इति ॥

शुद्धेः कालावधिमाह नारदः,—

“पञ्चतालशतं कालं निर्विकारो यदा भवेत् ।

तदा भवति संशुद्धस्ततः कुर्याच्चिकित्सितम्”—इति ॥

यावत् करतालिकागतपञ्चकं, तावत् प्रतीक्षणीयमित्यर्थः । यत्तु
पितामहेनोक्तम्,—

“भक्षिते तु यदा स्तब्धो मूर्काकृद्दिविवर्जितः ।

निर्विकारो दिनस्थान्ते शुद्धन्मपि निर्दिशेत्”—इति ॥

तदेतत् चतुर्मासाविषयम् ।

इति विषविधिः ।

अथ कोशविधिः ।

तत्र गारदः,—

“अतः परं प्रवक्ष्यामि कोशस्य विधिमुत्तमम् ।

शास्त्रविद्विर्यथा प्रोक्तं सर्वकालाविरोधिनम् ॥

पूर्वाह्णे सोपवासस्य स्वातस्यार्द्रपटस्य च ।

सशूकस्थायमग्निः कोशपानं विधीयते ।

रक्षतः अद्धानस्य देवब्राह्मणसन्निधौ”—इति ॥

देवस्येति दुर्गाऽऽदित्यादयो याज्ञाः । पितामहोऽपि,—

“प्राक्पुखं कारिणं कृत्वा पाययेत् प्रसूतित्रयम् ।

पूर्वाक्तेन विधानेन पीतमार्द्रपटञ्च तम्”—इति ॥

पूर्वाक्तेनेति धर्मावाहनादि शोध्यग्निरसि पचारोपणान्तमङ्गक-
क्षापं विधायेति । कारिणं नियुक्तं प्राक्पुखं कृत्वा प्रसूतित्रयं पाय-
येत् । तत्र विशेषो गारदेनोक्तः,—

“तमाह्वयाभिग्रस्तन्तु मण्डलाभ्यन्तरे स्थितम् ।

पथश्च स्नापयित्वा तु पाययेत् प्रसूतित्रयम्”—इति ॥

स्नापनीयदेवानाह पितामहः,—

“भक्तो यो यस्य देवस्य पाययेत् तस्य तज्जलम् ।
समभावे तु देवानामादित्यस्य तु पाययेत् ॥
दुर्गायाः पाययेत् चोरान् ये च शस्त्रोपजीविनः ।
भास्करस्य तु यत्तोयं ब्राह्मणं तन्न पाययेत्”—इति ॥

स्नापनीयप्रदेशविशेषमाह सएव,—

“दुर्गायाः पाययेच्छूलमादित्यस्य तु मण्डलम् ।
इतरेषान्तु देवानां स्नापयेदायुधानि तु”—इति ॥

शुद्धिकालावधिमाह पितामहः,—

“त्रिरात्रात् सप्तरात्राद्वा द्विसप्ताहान्तथाऽपि वा ।
वैद्वतं यत्र दृश्येत पापकृत्सु तु मानवः ॥
तस्यैकस्य तु सर्वस्य जनस्य यदि वा भवेत् ।
रोगोऽग्निर्जातिमरणं सैव तस्य विभावयेत्”—इति ॥

विष्णुः,—

“यस्य पश्येत् द्विसप्ताहान् त्रिसप्ताहान् तथाऽपि वा ।
रोगोऽग्निर्जातिमरणं राजदण्डमथापि वा ॥
तमशुद्धं विजानीयाद्विशुद्धं तद्विपर्यये”—इति ॥

नारदोऽपि,—

“सप्ताहाभ्यन्तरे यस्य द्विसप्ताहेन वा पुनः ।

* तन्न,—इति शा० ।

† इत्थमेव पाठः सर्वत्र । समस्तु, स्नापये,—इति पाठः प्रतिभाति ।

‡ तस्यैकस्य न,—इति ग्रन्थान्तरीयः पाठः समीचीनः ।

रोगोऽग्निर्ज्ञातिमरणमर्थसंगोधनक्षयः ॥

प्रत्यात्मिकं भवेत्तस्य विद्यात्तस्य पराजयम्”—इति ॥

एतानि द्वित्रिसप्ताहाद्यवधिवचनानि द्रव्याल्पत्वमहत्वाभ्यामभि-
योगात्पत्वमहत्वाभ्यां वा व्यवस्थापनीयानि । अवधेरुद्धं वैकृतदर्शने न
पराजय इत्याह नारदः,—

“ऊर्द्धं तस्य द्विसप्ताहादैकृतं सुमहद्भवेत् ।

नाभियोज्यस्त विदुषा कृतकालव्यतिक्रमात्”—इति ॥

वृहस्पतिरपि,—

“सप्ताहाद्वा द्विसप्ताहाद्यस्य किञ्चित् न जायते ।

पुचदारधनानां वा स शुद्धः स्यान्न संग्रहः”—इति ॥

इति कोशविधिः ।

अथ तण्डुलविधिः ।

तत्र पितामहः,—

“तण्डुलानां प्रवक्ष्यामि विधिं भक्षणचोदितम् ।

चौर्यं तु तण्डुला देया नान्यचेति विनिश्चयः”—इति ॥

चौर्यग्रहणमर्थविवादप्रदर्शनार्थम् । “ततश्चार्थस्य तण्डुलाः”—इति
धनविवादे कात्यायनेन दर्शितत्वात् । पूर्वद्युर्यत्कर्त्तव्यं, तदाह सएव,—

“तण्डुलान् कारयेच्छुक्रान् शालेर्नान्यस्य कस्यचित् ।

मृगमये भाजने कृत्वा आदित्यस्यायतः शुचिः ॥

स्नानोदकेन संमिश्रान् रात्रौ तत्रैव वासयेत् ।

आवाहनादि पूर्वन्तु कृत्वा रात्रौ विधानतः”—इति ॥

धर्मावाहनादि हवनानां साधारणविधिना दिव्यस्य, पुरतः कृत्वा
देवतास्नानोदकेन तण्डुलानामृत्य प्रभातपर्यन्तं प्राङ्निवाकस्तथैव
स्थापयेत् । तदनन्तरकर्त्तव्यं तेनैव दर्शितम्,—

“प्रभाते कारिणो देवाः त्रिः कृत्वा प्राङ्मुखं तथा ।

प्राङ्निवाकसमाहृतस्तण्डुलान् भक्षयेच्छुचिः ॥

शुद्धिः स्याच्छुक्लनिष्ठौवे विपरीते च दोषभाक् ।

श्रेणितं दृश्यते यस्य हनुस्तालु च शीर्यते ॥

गात्रं च कम्पते यस्य तस्याशुद्धिं विनिर्दिशेत्”—इति ॥

इति तण्डुलविधिः ।

अथ तप्तमाषविधिः ।

तत्र पितामहः,—

“तप्तमाषस्य वक्ष्यामि विधिमुद्धरणे शुभम् ।

कारयेदायसम्पात्रं ताघं वा षोडशाङ्गुलम् ॥

चतुरङ्गुलखातन्तु मृण्मयं वाऽथ मण्डलम्”—इति ॥

मण्डलं वर्त्तुलम् । एवंविधपात्रं हततैलाभ्यां पूरयेत् । तथाच

सएव,—

“पूरयेत् हततैलाभ्यां विंशत्या वै पलैस्तु तत् ।

तैलं हतमुपादाय तदग्नौ पाचयेच्छुचिः ॥

सुवर्णमाषकं तस्मिन् सुतप्ते निक्षिपेत्ततः ।

अङ्गुष्ठाङ्गुलियोगेन उद्धरेत्तप्तमाषकम् ॥

कराग्रं यो न धनुयात् विस्फोटो वा न जायते ॥

शुद्धो भवति धर्मेण निर्विकारा यदाऽङ्गुलिः”—इति ॥

अङ्गुष्ठाङ्गुलियोगेन तर्जन्यङ्गुष्ठमध्यमानां समूहेनेत्यर्थः । केवल-
गव्यहततापने विशेषमाह सएव,—

“सौवर्णं रजते ताप्ते आयसे मृण्मयेऽपिवा ।

गव्यं हतमुपादाय तदग्नौ तापयेच्छुचिः ॥

सौवर्णं राजतीन्ताम्रीमायसीं वा सुशोधिताम् ।

सलिलेन सकृद्धौतां प्रक्षिपेत् तत्र सुद्रिकाम् ॥

भ्रमदीचीतरङ्गाद्यो अनस्रस्पर्शगोचरे ।

परीक्षेदार्द्रपर्णेन सचित्कारं सधोषकम्”—इति ॥

प्राङ्निवाको धर्मावाहनादि शोध्यशिरःपचारोपणान्तं कर्ष्यं
कृत्वाऽभिमन्त्रणं कुर्यात् । मन्त्रस्तु तेनैव दर्शितः,—

“परमविचममृतं हत, त्वं यज्ञकर्मसु ।

इह पावक, पापन्तु हिमशीतं शुचौ भव ॥

उपोषितं ततः स्नातमार्द्रवाससमागतम् ।

याहयेन्सुद्रिकां तान्तु हतमध्यगतां तथा”—इति ॥

शोध्यस्तु, त्वमग्रे सर्वभूतानामित्यादिमन्त्रं पठेत् । शुद्धिचिह्ना-
न्याह सएव,—

“प्रवेग्नं च तस्मात् परीक्षेयुः परीक्षकाः ।

यस्य विस्फोटका न स्तुः शुद्धोऽभावान्यथाऽङ्गुलिः”—इति ॥

इति तप्तमाषविधिः ।

अथ फालविधिः ।

तत्र वृहस्पतिः,—

“आयसं द्वादशपलघटितं फालमुच्यते ।

अष्टाङ्गुलं भवेद्दीर्घं चतुरङ्गुलविस्तृतम् ॥

अग्निवर्णन्तु तस्योरो जिह्वया लेलिहेत्यकृत् ।

न दग्धश्चेच्छुचिर्भूयात् अन्यथा तु स हीयते”—इति ॥

अत्रापि धर्मावाहनादिशोधशिरःपन्नारोपणान्तं कार्यम् ।

इति फालविधिः ।

अथ धर्माधर्मविचारविधिः ।

तत्र पितामहः,—

“अधुना सम्रवक्ष्यामि धर्माधर्मपरीक्षणम् ।

राजतं कारयेद्धर्ममधर्मं मौसकायसम् ॥

लिखेत् भूर्जे पटे वाऽपि धर्माधर्मौ सिताक्षितौ ।

अभ्युक्ष्य पद्मगव्येन गन्धमाल्यैः समर्चयेत् ॥

सितपुष्पसु धर्मः स्यात् अधर्माऽसितपुष्पधृक् ।

पवंविधायोपलिप्य पिण्डयोस्तौ निधापयेत् ॥

गोमयेन सृदा वाऽपि पिण्डौ कार्थ्यौ समन्ततः ।

सृङ्गाण्डकेऽनुपहिते* स्थाप्यौ चानुपलक्षितौ ॥

उपलिप्य शुचौ देशे देवब्राह्मणमन्त्रिणौ ।

आवाहयेत् ततो देवान् लोकपालांश्च पूर्ववत् ॥

* उपक्षितौ,—इति का० ।

धर्मावाहनपूर्वन्तु प्रतिज्ञापत्रकं लिखेत् ।

यदि पापविमुक्तोऽहं धर्मस्त्रायातु मे करे ॥

अभियुक्तस्तत्तैकं प्रगृहीताविलम्बितम्* ।

धर्मं गृहीते शुद्धः स्याद्धर्मं तु स हीयते ॥

एवं समासतः प्रोक्तं धर्माधर्मपरौघणम्"—इति ॥

सौमकायसमिति सौमकमिश्रायसम् ।

इति धर्माधर्मद्वयविधिः ।

इति क्रियापादः ।

अथ क्रमप्राप्तो निर्णयपादः कथ्यते ।

अत्र दृश्यति:—

“धर्मेण व्यवहारेण चरित्रेण नृपाज्ञया ।

चतुःप्रकारोऽभिहितः सन्दिग्धार्थविनिर्णयः ॥

एकैको द्विविधः प्रोक्तः क्रियाभेदान्मनीषिभिः ।

अपराधानुरूपन्तु दण्डन्तु परिकल्पयेत् ॥

प्रतिवादी प्रपद्येत यत्र धर्मस्य निर्णयः ।

द्विष्यैर्विशोधितस्साम्यम्विनयस्समुदाहृतः ॥

प्रमाणनिश्चितो यस्तु व्यवहारः स उच्यते ।

वाक्कुलानुत्तरत्वेन द्वितीयः परिकीर्तितः ॥

अनुमानेन निर्णीतं चरित्रमिति कथ्यते ।

देशस्थित्या तृतीयस्तु तत्त्वविद्भिर्मुदाहृतः ॥

* प्रगृहीताविलम्बितम्—इति का० ।

प्रमाणसमतायान्तु राजाज्ञा निर्णयः स्मृतः ।

शास्त्रसम्भ्याविरोधेन चतुर्थः परिकीर्तितः”—इति ॥

संग्रहकारोऽपि,—

“उक्तप्रकाररूपेण स्वमतस्थापिता क्रिया ।

राज्ञा परीक्ष्या सभ्यैश्च स्थाप्यौ जयपराजयौ ॥

सोऽर्थोऽन्यतमया चैव क्रियया सम्प्रसाधयेत् ।

भाषाऽचरसमं साध्यं स जयौ परिकीर्तितः ॥

असाध्यन् साध्यन् वा विपरीतार्थमात्मनः ।

दृष्टकारणदोषो वा यः पुनः स पराजितः”—इति ॥

व्यासोऽपि,—

“तन्तु प्रदण्डयेद्राजा जेतुः* पूजां प्रवर्त्तयेत् ।

अजितास्त्रापि दण्ड्याः सुर्वेदशास्त्रविरोधिनः”—इति ॥

पूजाकरणानन्तरं कात्यायनः,—

“सिद्धेनार्थेन संयोज्यो वादी सत्कारपूर्वकम् ।

लेख्यं स्वहस्तसंयुक्तं तस्मै दद्यान्तु पार्थिवः”—इति ॥

नारदोऽपि,—

“मध्ये यत् स्थापितं द्रव्यं चलं वा यदि वा स्थिरम् ।

पश्चात् तत्सोदयं दाप्यं जयिने पञ्चसंयुतम्”—इति ॥

पञ्चं जयपञ्चम् । तदाह वृहस्पतिः,—

“पूर्वोत्तरक्रियायुक्तं निर्णयान्तं यदा नृपः ।

प्रदद्याज्जयिने लेख्यं जयपञ्चं तदुच्यते”—इति ॥

* जितं,—इति शा० सं० ।

धनदापनप्रकारे विशेषमाह* कात्यायनः,—

“राजा तु स्वामिने विप्रं सान्त्वेनैव प्रदापयेत् ।

देशाचारेण चान्यासु दुष्टान् सम्यैव दापयेत् ॥

रिक्थिनः सुहृदं वाऽपि क्लृप्तेनैव प्रदापयेत्”—इति ॥

न केवलं स्वामिने धनदापनमात्रं, स्वयमपि दण्डं गृहीयादि-
त्याह नारदः,—

“ऋणिकः सधनोयसु दौरात्यान् प्रयच्छति ।

राज्ञा दापयितव्यः स्वात् गृहीत्वा तन्तुविंशकम्”—इति ॥

एतदपि सम्प्रपन्नऋणिकविषयम् । विप्रतिपन्नऋणिकविषये विष्णु-
राह । “उत्तमर्णश्चेद्राजानमियात् तदिभाविताऽधमर्णीदशमभागसमं
दण्डं दद्यात् । प्राप्तार्थश्चोत्तमर्णी विंशतितमम्”—इति । उत्तमर्णी
धनदानं भृत्ये दण्डत्वे[†] । यदा तु राज्ञः प्रियोऽधमर्णीऽपलापबुद्ध्या
राज्ञे पूर्वं निवेदयति, तत्र दण्डविशेषमाह मनुः,—

“यः शोधयन् स्वच्छन्देन वेदयेद्धनिकं नृपे ।

स राज्ञर्णचतुर्भागं दाप्यस्तस्य च तद्धनम्”—इति ॥

यत्तु तेनैवोक्तम्,—

“यो यावन्निह्वीतार्थं मिथ्या वा ह्यभिवादयेत् ।

तौ नृपेण ह्यधर्मज्ञौ दाप्यौ तद्विगुणं दमम्”—इति ॥

* इत्यमेव पाठः सर्वत्र । मम तु, धनदापने प्रकारविशेषमाह,—
इति पाठः प्रतिभाति ।

† इत्यमेव पाठः सर्वत्र । मम तु, उत्तमर्णस्य धनदानं भृत्यत्वेन न
दण्डत्वेन,—इति पाठः प्रतिभाति ।

तद्गुताधमर्णोत्तमर्णविषयम्* । यत्तु याज्ञवल्क्येनोक्तम्,—

“निऋवे भावितो दद्यात् धनं राज्ञे च तत्समम्”—इति ॥

तद्विगुणदण्डपर्याप्तधनाभावविषयम् । मिथ्याऽभियोगिनस्तु अत्या-
पर्याप्तधनस्यापि न तत्समं दण्डः । यदाह सएव,—

“मिथ्याभियोगाद्विगुणमभियोगाद्धनं वहेत्”—इति ॥

धनाभावेऽपि, “आनृणं कर्मणा गच्छेत्”—इत्यनुकल्पो द्रष्टव्यः । †प्र-
थमतो निऋवं कृत्वा पश्चात्स्वयं सम्प्रतिपद्यते, तस्याद्धं दण्डमाह व्यासः,—

“निऋवे तु यदा वादी स्वयं तत्प्रतिपद्यते ।

ज्ञेया सा प्रतिपत्तिस्तु तस्याद्धं विनयः स्यात्”—इति ॥

यत्पुनर्मनुनोक्तम्,—

“अर्थेऽप्ययमानन्तु कारणेन विभावितम् ।

दापयेद्धनिकस्यार्थं दण्डलेभं च शक्तिः”—इति ।

तत्सद्वृत्तमाह्वयधमर्णविषयम् । विऋवविषये विशेषमाह याज्ञवल्क्यः,—

“निऋते लिखितं नैकमेकदेशविभावितः ।

दाप्यः सर्वं नृपेणार्थं न याह्यस्त्वनिवेदितः”—इति ।

नैकमनेकं प्रतिज्ञाकाले लिखितमभियुक्तं प्रत्यर्थी यदि सर्वमेव
मिथ्येतदिति प्रतिजानीते, तदाऽर्थिना एकदेशभूहिरण्यादिविषये
प्रमाणादिभिः‡ प्रत्यर्थी भावितः अङ्गीकारितः, तदा स सर्वं पूर्वलि-

* तद्गुताधमर्णोत्तमर्णविषयम्,—इति का० । मम तु, तत् सद्गुताधमर्णो-
त्तमर्णविषयम्,—इति पाठः प्रतिभाति ।

† अत्र, यत्तु,—इति भवितुमुचितम् ।

‡ दण्डं देयं,—इति शा० ।

§ आक्रमणादिभिः,—इति का० ।

खितमर्थिने नृपेणार्थं दाप्यः । सर्व* भाषाकाले अर्थिनाऽनिवेदितश्चत्,
पश्चात् निवेद्यमानो न ग्राह्यो नादर्त्तव्यो नृपेणेत्यर्थः । नारदोऽपि,—

“अनेकार्थाभियुक्तेन सर्वार्थस्थापलापिना ।

विभावितैकदेशेन देयं यदभियुज्यते”—इति ।

ननु प्राचीनवचनानां प्रागुक्तार्थाभिधाने धर्मनिर्णयार्थत्वं न
स्यात्, कलानुसारेण तेषां व्यवहारनिर्णयाभिधायकत्वात् । सत्यं,
तथापि न दोषः । प्रागुक्तविषये व्यवहारनिर्णयस्य धर्मनिर्णयबाध-
कत्वात् । अतएव वृहस्पतिः,—

“केवलं शास्त्रमाश्रित्य क्रियते यत्र निर्णयः ।

व्यवहारः स विज्ञेयो धर्मस्तेनापि हीयते”—इति ।

यत्तु कात्यायनवचनम्,—

“अनेकार्थाभियोगे तु यावत्तत्साधयेद्भनम् ।

साक्षिभिस्तावदेवाप्तौ लभते साधितं धनम्”—इति ।

तत्पुत्रादिदेयपित्रादिच्छणविषयम् । तत्र हि बहूनर्थानभियुक्तः
पुत्रादिर्न ज्ञायते इति वदन् निरुक्तवादी न भवतीति एकदेश-
विभावितन्यायस्य तत्रापवृत्तिः । दिव्ये जयपराजयावधारणदण्ड-
विशेषः कात्यायनेन दर्शितः,—

“ग्रताङ्गं दापयेत् शुद्धं, न शुद्धो दण्डभाग्यवेत् ।

विषे तोये कृताग्रे च तण्डुले तप्तमाषके”—इति ।

* इत्यमेव पाठः सर्वत्र । मम तु, पूर्व्वे,—इति पाठः प्रतिभाति ।

† धर्मेनिर्णयाधायकत्वात्,—इति शा० ।

‡ तदंश,—इति शा० । मम तु, इति वदन् तदंशनिरुक्तवादी,—इत्यादि
पाठः प्रतिभाति । तदंशस्य अभियोगविषयार्थांशस्य,—इत्यर्थः ।

दिव्यक्रमादृणं प्रकल्पयेत्,

“सहस्रं षट्शतञ्चैव तथा पञ्चशतानि च ।

चतुस्त्रीन् द्वेकमेकन्तु हीनं हीनेषु कल्पयेत्”—इति* ।

सपणविधाने† विशेषमाह याज्ञवल्क्यः,—

“सपणस्येद्विवादः स्याद्राजा हीनन्तु दापयेत् ।

दण्डश्च सपणञ्चैव धनिने धनमेवच”—इति ।

गारदोऽपि‡,—

“विवादे चोत्तरपणो१ इयोर्यस्तत्र हीयते ।

स पणं स्वरुतं दाप्यो विनयं च पराजये”—इति ।

उक्तस्य दण्डस्य द्वैविध्यमाह सएव,—

“शरीरस्वार्थदण्डश्च दण्डो वै द्विविधः स्मृतः ।

शरीरस्ताडनादिस्तु मरणान्तः प्रकीर्तितः ॥

काकिन्यादिस्वार्थदण्डः सर्वतस्तु॥ तथैवच ।

शरीरो दग्धधा प्रोक्तो स्वार्थदण्डस्त्वेकधा”—इति ।

दग्धेति न सङ्ख्यानियमार्थम् । बड्दविधस्य बन्धनाङ्ककरण-
कर्मकरणबन्धनागारप्रवेशमताडनरूपस्य शरीरे विद्यमानत्वात् । तत्र
दग्धविधत्वं शरीरदण्डस्य दर्शयति मनुः,—

“दग्ध स्थानानि दण्डस्य मनुः स्वायम्भुवोऽब्रवीत् ।

* इति वचनात्,—इति भवितुमुचितम् ।

† इत्यमेव पाठः सर्वत्र । मम तु, सपणविवादे,—इति पाठः प्रतिभाति ।

‡ शातातपोऽपि,—इति शा० ।

§ इत्यमेव पाठः सर्वत्र । मम तु, सौत्तरपणे,—इति पाठः प्रतिभाति ।

॥ इत्यमेव पाठः सर्वत्र । मम तु, सर्वस्वान्तः,—इति पाठः प्रतिभाति ।

उपस्थमुदरं जिह्वा हस्तौ पादौ च पञ्चमम् ॥

चक्षुर्नासा च कर्णौ च नरदेहस्तथैव च"—इति ।

द्विविध इत्युपलक्षणार्थम्,

"शिरसोमुण्डनं दण्डस्तथा निर्वासनं पुरात् ।

ललाटे चाभिगस्ताङ्गः प्रयाणं गर्दभेन च"—इति

विध्यन्तरसूतत्वात् । याज्ञवल्क्यस्तु दण्डस्य चातुर्विध्यमाह,—

"वाग्दण्डस्त्वथ धिग्दण्डो धनदण्डो बधस्तथा ।

थोज्या व्यस्ताः समस्ता वा अपराधवशादितः"—इति ।

वाग्दण्डः परुषशापवचनात्मकः । धिग्दण्डो धिगिति भर्त्सनम् ।

समस्तानां योजने क्रममाह मनुः,—

"वाग्दण्डं प्रथमं कुर्यात् धिग्दण्डं तदनन्तरम् ।

तृतीयं धनदण्डं बधदण्डमतः परम्"—इति ।

व्यस्तानां योजने व्यवस्थामाह बृहस्पतिः,—

"स्वल्पेऽपराधे वाग्दण्डो धिग्दण्डः पूर्वमाहमे ।

मध्यमे धनदण्डस्तु राजद्रोहे च बन्धनम् ॥

निर्वासनं बधो वाऽपि कार्य्यमात्महितैषिणा ।

व्यस्ताः समस्ता एकस्मान् महापातककारिणाम्"—इति ।

पुरुषतारतम्येन व्यवस्थामाह सएव,—

"मित्रादिषु प्रयुञ्जीत वाग्दण्डं धिक् तपस्विनाम् ।

विवादिनो नरांश्चापि न्यायादर्थेन दण्डयेत् ॥

गुरुन् पुरोहितान् पूज्यान् वाग्दण्डेनैव दण्डयेत् ।

* एकस्यां,—इति का० । मम तु, एकस्मिन्,—इति पाठः प्रतिभाति ।

विवादिनो नरांश्चान्यान् धिग्धनाभ्यां च दण्डयेत्"—इति ।

यत्तु गङ्गेनोक्तम् । "अदण्ड्यौ मातापितरौ स्नातकपुरोहितौ परि-
ब्राजकवानप्रस्थौ जन्मकर्मश्रुतशीलशौचाचारवन्तश्च"—इति । यदपि
कात्यायनेन,—

“आचार्यस्य पितुर्मातुर्बान्धवानां तथैव च ।

एतेषामपराधे तु दण्डो नैव विधीयते"—इति ।

यच्च गौतमेन । “षड्भिः परिहार्यो राज्ञाऽवध्यश्चादण्ड्यश्चावहिः-
कार्यश्चापरिवाद्यश्चापरिहार्यश्च”—इति । तदेतत्, “सएव वज्र-
श्रुतो भवति । वेदवेदाङ्गविदाकोवाक्येतिहासपुराणकुशलस्तदपेक्षस्त-
द्वृत्तिश्चाष्टचत्वारिंशत्संस्कारैः संस्कृतः त्रिषु कर्मस्वभिरतः सम-
याचारेष्वपि निविष्टः^(१)”—इति प्रतिपादितवज्रश्रुतविषयम् । यत्तु
पित्रादीनां दण्डविधानं मनुवृहस्पतिभ्यामुक्तम्,—

(१) अत्र, अष्टचत्वारिंशत् संस्कारैः संस्कृत इत्यस्य, अष्टभिरात्मगुणै-
स्त्वचत्वारिंशत् संस्कारैश्च संस्कृत इत्यर्थो बोध्यः । यस्मादनन्तरं गौतम-
एवाह । “गर्भाधानपुंसवनसौमन्तोन्नयनजातकर्मनामकरणाग्रभक्षणं,
चौजोपनयनं, चत्वारि वेदव्रतानि, स्नानं, सहधर्मचारिणीसंयोगः,
पश्चानां यज्ञानामनुष्ठानं, देवपितृमनुष्यब्रह्मणामेतेषां चाष्टका, पार्वण्य-
आहुत्यावर्णायहायणी चैत्याम्बयुजीति सप्त पाकयज्ञसंस्थाः, अग्न्या-
धेयमग्निहोत्रं दर्शपूर्णमासौ आग्रयणं चातुर्मास्यानि निरुद्धप्रशुबन्धः
सौत्रामणीति सप्त हविर्यज्ञसंस्थाः, अग्निष्टोमोऽत्यग्निष्टोमउक्थः
घोडुशी वाजपेयोऽतिरात्र आतोर्याम इति सप्त सोमसंस्थाः, इत्येते
चत्वारिंशत् संस्काराः । अथाष्टावात्मगुणाः, यथा सर्वभूतेषु क्षान्ति-
रनसूया शौचमनायासो मङ्गलमकार्षणमस्पृहेति । यस्यैते न चत्वा-
रिंशत् संस्काराः न चाष्टावात्मगुणा न स ब्रह्मणः सान्नोक्तं सायुज्यं
च गच्छति”—इति । त्रिषु कर्मेषु दानाध्ययनयागेषु । समयाचाराः
यज्ञाध्ययनदानयाजनाध्यापनप्रतिग्रहाः ।

“पिताऽऽचार्यः सुहृन्माता भार्या पुत्रः पुरोहितः ।

नादण्डो नाम राज्ञोऽसि धर्माद्विचलिताः स्वकात् ॥

अन्तिकपुरोहितामात्याः पुत्राः सम्बन्धिवान्भवाः ।

धर्माद्विचलिता दण्डा निर्वाखा राजभिः पुरात्”—इति ।

तदेतच्छारीरार्थदण्डव्यतिरिक्तदण्डविषयम्,

“गुरुम् पुरोहिताम् पूज्यान् वाग्दण्डेनैव दण्डयेत्”—इति

उक्तत्वात् । ब्राह्मणस्य बध्दण्डो नैव कार्यः, किन्तु स बहिष्कार्य-

इत्याह कात्यायनः,—

“न जातु ब्राह्मणं हन्यात् सर्वपापेष्ववस्थितम् ।

राष्ट्रात्त्वेन बहिः कुर्यात् समग्रधनमक्षतम्”—इति ।

यस्तु बहिष्कारं नाङ्गीकारोति, तस्य चत्विधादिवदेव दण्ड-

इत्याह सएव,—

“चतुर्णामपि वर्णानां प्रायश्चित्तमकुर्वताम् ।

शारीरं धनसंयुक्तं दण्डं धर्मं प्रकल्पयेत्”—इति ।

यस्तु गौतमेन । “न शारीरो ब्राह्मणदण्डः”—इति । तदङ्गभङ्ग-

रूपदण्डनिषेधार्थम् ।

“न त्वङ्गभेदं विप्रस्य प्रवदन्ति मनीषिणः”—इति

शारीरतेनोक्तत्वात् । यस्तु शङ्खेनोक्तम् । “नयाणामपि वर्णानाम-

पहारबध्वन्धक्रिया, विवासनधिकरणं ब्राह्मणस्य”—इति । तदकि-

ञ्चनब्राह्मणविषयम् । तथाच गौतमः । “कर्मविधोगविख्यापनविवा-

सनाङ्गकरणाद्यवृत्तौ”—इति । अवृत्तिनिर्धनः । धनदानासमर्थं

प्रत्याह मनुः,—

“वचविट्शूद्रयोनिषु दण्डं दातुमशक्नुवन् ।

आनृण्यं कर्मणा गच्छेत् विप्रो दद्याच्छनैश्चनैः”—इति ।

कर्मकरणसामर्थ्यं तु कात्यायन आह,—

“धनदानासहं बुद्ध्या स्वाधीनं कर्म कारयेत् ।

अशक्तौ बन्धनागारप्रवेशो ब्राह्मणादृते”—इति ।

मनुरपि,—

“स्त्रीबालोन्मत्तवृद्धानां दरिद्राणां च रोगिणाम् ।

त्रिधिष्ठाविल्लरग्याद्यैर्विद्याभूषतिमर्दनम्”—इति ।

ब्राह्मणस्य बधस्थाने मौण्ड्यं विदधाति मनुः,—

“मौण्ड्यं प्राणान्तिको दण्डो ब्राह्मणस्य विधीयते ।

इतरेषान्तु वर्णानां दण्डः प्राणान्तिको भवेत् ॥

न ब्राह्मणबधात् पापाद्धर्मो विद्यते कश्चित् ।

तस्मादस्य बधं राजा मनसाऽपि न चिन्तयेत् ॥

ललाटाङ्गो ब्राह्मणस्य नान्यो दण्डो विधीयते ।

महापातकयुक्तोऽपि न विप्रो बधमर्हति ॥

निर्वाधनाङ्ककरणे मौण्ड्यं कुर्यान्नराधिपः”—इति ।

अङ्कने च विशेषो नारदेन दर्शितः,—

“गुरुतल्पे भगः कार्यः सुरापाने सुराध्वजः ।

स्तेये च श्वपदं कार्यं ब्रह्महण्यग्निराः पुमान्”—इति ।

अङ्कनं न चक्षियादिषु कर्तव्यम् ।

“ब्राह्मणस्यापराधे तु चतुर्विधं विधीयते ।

गुरुतल्पे सुरापाने स्तेये ब्राह्मणहिंसने ॥

इतरेषान्तु वर्णानामङ्गनं नात्र कारयेत्”—इति ।

न केवलं सभ्यादीनामेव दण्डः, किन्तु जयिनोऽप्येत्याह
बृहस्पतिः,—

“निश्चित्य बह्वभिः साद्धै ब्राह्मणैः शास्त्रपारगैः ।

दण्डयेज्जयिना साकं पूर्वसभ्यांस्तु दोषिणः”—इति ।

याज्ञवल्क्योऽपि,—

“दुर्दृष्टांस्तु पुनर्दृष्ट्वा व्यवहारान् नृपेण तु ।

सभ्याः सजयिनो दण्ड्या विवादाद्विगुणं दमम्”—इति ।

जयलोभादिना व्यवहारस्य अन्यथा करणे जयिसहिताः सभ्याः
प्रत्येकं विवादपराजयनिमित्तादर्शनात् द्विगुणं दण्ड्याः । यदा पुनः
साक्षिणो दोषेण व्यवहारस्यान्यथात्वं, तदा साक्षिणएव दण्ड्या न
सभ्यादय इत्यर्थः । यः पुनर्न्यायतो निर्णेतमपि व्यवहारं मौढ्या-
दधर्म इति मन्यते, तम्प्रत्याह नारदः,—

“तौरितं चानुशिष्टञ्च यो मन्येत विधर्मवित् ।

द्विगुणं दण्डमास्त्याय तत्कार्यं पुनरुद्धरेत्”—इति ।

वसिष्ठोऽपि,—

“यो मन्येताजितोऽस्मीति न्यायेनापि पराजितः ।

* इत्यमेव पाठः सर्वत्र । ममतु, विवादपराजयनिमित्तादर्शनात्,—इति
पाठः प्रतिभाति ।

यस्तं पापमजित्वा च पातयेद्विगुणं दमम्"—इति ।

तौरितानुशिष्टयोर्भेदः कात्यायनेन स्पष्टीकृतः,—

“असत्सदिति यः पचः सभ्येर्वा योऽवधार्यते ।

तौरितः सोऽनुशिष्टस्तु साचिवाक्यात् प्रकीर्तितः”—इति ।

यत्पुनर्मनुनोक्तम्,—

“तौरितं चानुशिष्टं च यत्र कचन यद्ववेत् ।

कृतं तद्वर्मतो विद्यान् तद्व्योऽपि वर्त्तयेत्”—इति ।

तत्त्वौक्यत्वादिनिवृत्तिहेत्वभावविषयम् । स्त्यादिविषये पुनर्व्यव-
हारः प्रवर्त्तनीयः । तदाह नारदः,—

“स्तौषु राधौ वहिर्गामादन्तर्वैष्णवरातिषु ।

व्यवहारः कृतोऽप्येषु पुनः कर्त्तव्यतामिमात्”—इति ।

बलात्कारादिना कृतोऽपि व्यवहारो निवर्त्तनीय इत्याह
याज्ञवल्क्यः,—

“बलोपधिविनिर्दृक्तान् व्यवहारान् निवर्त्तयेत् ।

स्त्रौनकमन्तरागारवहिःशत्रुकृतं तथा”—इति ।

कृतेर्वैगुण्येऽपि पुनर्व्यवहारसिद्धिमाह शण्व,—

“मत्तोन्मत्तार्त्तव्यमनिबालभौतादियोजितः ।

असंबद्धकृतश्चैव व्यवहारो न सिध्यति”—इति ।

आदिशब्देन वृद्धादिप्रयुक्तव्यवहारो गृह्यते । तथाच मनुः,—

• इत्यमेव पाठः सर्वत्र । मम तु, पुनर्जित्वा च तं पापं,—इति पाठः
प्रतिभाति ।

। तद्व्योनिवर्त्तयेत्,—इति यस्यान्तरीयः पाठः समीचीनः ।

“मत्तोन्मत्तार्त्तव्यसनिबालेन स्वविरेण वा ।

असंबद्धतश्चैव व्यवहारो न सिध्यति”—इति ।

नारदोऽपि,—

“पुरराष्ट्रविरुद्धस्य यश्च राज्ञा विवर्जितः ।

असंबद्धो भवेदादो धर्मविद्विहताहतः”—इति ।

हारीतोऽपि,—

“राज्ञा विवर्जितो यस्तु स्वयं पौरविरोधकृत् ।

राष्ट्रस्य वा समस्तस्य प्रकृतौनां तथैवच ॥

अन्ये वा ये पुरग्राममहाजनविरोधकाः ।

अगादेयास्तु ते सर्वे व्यवहाराः प्रकीर्त्तिताः”—इति ।

स्ववाक्यजितस्य तु न पुनर्न्याय इत्याह नारदः,—

“साक्षिसभ्यावसन्नानां दूषणे दर्शनं पुनः ।

स्ववाचैव जितानान्तु नोक्तः पौनर्भवो विधिः”—इति ।

अन्यानपि निवर्त्तनीयव्यवहारानाह मनुः,—

“योगाधमनविक्रीतं योगदानप्रतियहम् ।

यत्र वाऽप्युपधिं पश्येत्तत्सर्वं विनिवर्त्तयेत्”—इति ।

परकीयधनस्यात्मीयत्वहेत्वभावे याचितकादिना प्राप्तिर्योगः ।

आधमनमाधिः । योगे आधमनं योगाधमनम् । एवं क्रीतमित्यत्रापि

योज्यम् । यमोऽपि,—

“बलादुक्तं बलाद्भुक्तं बलाच्चापि विलेखितम् ।

सर्वान् बलकृतानर्थान् निवर्त्यानाह वै मनुः”—इति ।

कात्यायनोऽपि,—

“उक्तमेव मत्तेन तथा वाचान्तरेण* वा ।

यदुक्तं यत्कृतं वाऽपि प्रमाणं नैव तद्ववेत् ।

यद्वाक्यः कुरुते कार्यमस्तन्वस्तथैवच ।

अकृतं तदपि प्राहुः शास्त्रे शास्त्रविदो जनाः ॥

गर्भस्थसदृशो ज्ञेयः अष्टमादत्तरात्रिंशुः ।

वाक्य आषोडशादधर्मात् पौगण्ड्येति कथ्यते ॥

परतो व्यवहारज्ञः स्वतन्त्रः पितरावृते ।

जीवतोर्न स्वतन्त्रः स्यात्पुत्रस्याऽपि समन्वितः ॥

तयोरपि पिता श्रेयान् बीजप्राधान्यदर्शनात् ।

अभावे बीजिनो माता तदभावे तु पूर्वजः”—इति ।

केषुचित् कार्यविशेषेषु स्त्रीणामस्वातन्त्र्यमित्याह शरीतः,—

“दाने वाऽधमने वाऽऽपि धर्मार्थे वाऽविशेषतः ।

आदाने वा विसर्गे वा न स्त्री स्वातन्त्र्यमर्हति”—इति ।

नारदः,—

“अस्वतन्त्राः प्रजाः सर्वाः स्वतन्त्रः पृथिवीपतिः ।

अस्वतन्त्रः स्वतः शिष्य आचार्ये तु स्वतन्त्रता”—इति ।

अथास्वतन्त्रकृतव्यवहारनिवर्त्तनं स्वतन्त्रानुमत्यभावविषयं वेदि-
तव्यम् । तथाच नारदः,—

“एतान्येव प्रमाणानि भर्ता यद्यनुमन्यते ।

पुत्रः पत्युरभावे वा राजा वा पतिपुत्रयोः ॥

तत्र दासकृतं कार्यं न कृतं परिचक्षते ।

* इत्यमेव पाठः सर्वत्र । सम तु, वादान्तरेण,—इति पाठः प्रतिभाति ।

अन्यत्र स्वामिसन्देशात् न दासः प्रभुरात्मनः ॥
 पुत्रेण वा कृतं कार्यं यस्यादृक्कन्दतः पितुः ।
 तदप्यकृतमेवाङ्गदासः पुत्रश्च तौ समौ”—इति ।

कात्यायनोऽपि,—

“न चेन्नृगृहदामानां दानाधमनविक्रयाः ।
 अस्वतन्त्रकृताः सिद्धिं प्राप्नुयुर्नानुवर्णिताः ॥
 प्रमाणं सर्वेष्वेते पश्यानां क्रयविक्रये ।
 यदि स्वं व्यवहारन्ते कुर्वन्तो ह्यनुमोदिताः ॥
 चेन्नादीनां तथैव स्युर्भाता भादसुतः सुतः ।
 निस्पृष्टाः कृत्यकरणे गुरुणा यदि गच्छति”—इति ।

बृहस्पतिरपि,—

“स्वस्वामिना नियुक्तस्तु धनमस्यापलापयेत् ।
 कुमीदृक्कृषिवाणिज्ये निस्पृष्टार्थस्तु स स्यतः ॥
 प्रमाणं तत्कृतं सर्वं लाभालाभं व्ययोदयम् ।
 स्वदेशे वा विदेशे वा न स्वातन्त्र्यं विमंवेदेत्”—इति ।

अनुमत्यभावेऽपि कुटुम्बभरणार्थं अस्वतन्त्रकृतं नान्यथा कर्तुमर्हं

तौत्याह मनुः,—

“कुटुम्बार्थेऽप्यधीनोऽपि व्यवहारं समाचरेत्” ।

* इत्यमेव पाठः सर्वत्र । यः स्वामिना नियुक्तस्तु धनायक्यपालने,—

इति यज्जान्तरीयस्तु पाठः समीचीनः ।

† कुटुम्बार्थेऽधीनोऽपि,—इत्यादि का० । कुटुम्बार्थेऽप्यधीनोऽपि व्यव-

हारं समाचरेत्,—इति यज्जान्तरीयः पाठस्तु समीचीनः ।

स्वदेशे वा विदेशे वा तत्रायं न विचालयेत्"—इति ।

प्रकृतिस्वतन्त्रकृतं कार्यं सिध्यति, नाप्रकृतिस्वकृतम् । तथा च
नारदः,—

“कुलज्येष्ठस्तथा श्रेष्ठः प्रकृतिस्वस्य यो भवेत् ।

तत्कृतं स्यात् कृतं कार्यं नास्वतन्त्रकृतं कृतम्”—इति ।

स्वतन्त्रप्रकृतिस्वकृतमपि कार्यं कचिन्न सिध्यतीत्याह कात्या-
यनः,—

“सुतस्य सुतदाराणां दामीलं तनुशामने ।

विक्रये चैव दाने च स्वातन्त्र्यं न सुते पितुः”—इति ।

एवं शास्त्रोक्तमार्गेण निर्णयं कुर्वतो राज्ञः फलं दर्शयति
रुद्रस्यतिः,—

“एवं शास्त्रोदितं राजा कुर्वन्निर्णयपालनम् ।

वितत्येह यशो लोके महेन्द्रमदृशो भवेत् ॥

मालिणश्चानुमानेन प्रकुर्वन् कार्यनिर्णयम् ।

वितत्येह यशो राजा ब्रध्नस्याप्नोति विष्टपम्”—इति ।

इति निर्णयपादः समाप्तः ।

* न स्वतन्त्रकृतं,—इति का० ।

† वशित्वं,—इति का० ।

‡ वितत्यं च,—इति का० ।

§ इत्यनेव पाठः सर्वत्र । मम तु, साक्षिभिश्चानुमानेन,—इति पाठः
प्रतिभाति ।

अष्टादशपदोपयोगिनी व्यवहारमातृका निरूपिता ।
अथेदानीमष्टादशपदान्यनुक्रमेण निरूप्यन्ते ।

तत्र दृश्यतिः,—

“पदानां सहितस्त्वेष व्यवहारः प्रकीर्तितः ।

विवादकारणान्यस्य पदानि शृणुताधुना ॥

अष्टादानप्रदानानि* धृताङ्गानादिकानि च ।

क्रमशः सम्प्रवक्ष्यामि क्रियाभेदांश्च तत्त्वतः”—इति ।

तत्र प्रथमोद्दिष्टत्वेन अष्टादानाख्यस्य पदस्य विधिरुच्यते । तत्र
अष्टादानं सप्तविधम् । तदाह नारदः,—

“अष्टं देयमदेयञ्च येन यत्र यथा च यत् ।

दानयहणधर्मांश्च अष्टादानमिति स्मृतम्”—इति ।

तत्राधमर्णं पञ्चविधमीदृशमष्टं देयमीदृशमदेयमनेनाधिका-
रिणा देयमस्मिन्मये देयमनेन प्रकारेण देयमिति । उत्तमर्णं
द्विविधं, दानविधिरादानविधिश्चेति । तत्र दानविधिपूर्वकलादि-
तरेषां तत्रादौ दानविधिरुच्यते । तत्र दृश्यतिः,—

“परिपूर्णं गृहीत्वाऽलं वृद्धेर्वा बाधु लग्नकम् ।

लेख्यारुढं सचिमदा अष्टं दद्याद्धनौ सदा”—इति ।

वृद्धेः परिपूर्णत्वं सवृद्धिकमूलद्रव्यपर्याप्तता । वृद्धिप्रभेदाश्च
दृश्यतिना निरूपिताः,—

“वृद्धिश्चतुर्विधा प्रोक्ता पञ्चधाऽन्यैः प्रकीर्तिता ।

* इत्यमेव पाठः सत्त्वं च । मम तु, अष्टादानप्रधानानि,—इति पाठः प्रतिभाति ।

षड्विधाऽस्मिन्समाख्याता तत्त्वतस्तान् निबोधत ॥

कायिका कालिका चैव चक्रवृद्धिरतः परा ।

कारिता च शिखावृद्धिर्भोगलाभस्तथैव च ॥

कायिका कर्ममयुक्ता मासग्राह्या तु कालिका ।

वृद्धेर्वृद्धिश्चक्रवृद्धिः कारिता तृणिना कृता ॥

प्रत्यहं गृह्यते या तु शिखावृद्धिस्तु सा मता ।

गृहान् स्तोमः सदः क्षेत्रात्^(१)भोगलाभः प्रकीर्तितः"—इति ।

वृद्धेस्तु परिमाणं मनुनोक्तम्,—

"अग्नीतिभागं गृहीयान्मामि वार्धुषिकः शते"—इति ।

वृद्धये निष्कशते प्रयुक्ते मपादनिक्षपरिमितां वृद्धिं मामि
मामि गृहीयात् । एतत्सबन्धकविषयम् । तथाच याज्ञवल्क्यः,—

"अग्नीतिभागोवृद्धिः स्यान्मामि मामि मवन्धके ।

वर्णक्रमाच्छतद्विचिचतुःपञ्चकमन्यथा ॥

मासस्य वृद्धिं गृहीयात् वर्णानामनुपूर्वशः"—इति ।

मलशुक्रप्रयोगे व्यासः,—

"सबन्धे भाग अग्नीतः षष्ठो भागः सलशुके ।

निराधाने द्विकशतं सामलाभ उदाहृतः"—इति ।

ग्रहीत्वभेदैर्वृद्धेः परिमाणान्नरमाह याज्ञवल्क्यः,—

* तत्त्वतस्तान् निबोधत,—इति का०

(१) स्तोमोऽत्र गृहवासाग्निसत्तकं भाटकम् । सदः क्षेत्रभवं पलादि,—
इति ऋषेःश्रुतेन व्याख्यातम् ।

“कान्तारगास्तु दशकं सामुद्रा विंशकं शतम्”—इति ।

कान्तारगाः दुर्गमवर्तगन्तारः, ते प्रतिमासन्दशकं शतं दद्युः ।
सामुद्रास्तु दशगन्तारः विंशकं शतं दद्युरित्यर्थः । कारितायां तु न
नियम इत्याह सएव,—

“दद्युर्वा स्मृतां वृद्धिं सर्वे सर्वासु जातिषु”—इति ।

सर्वे ग्राह्याणादयोऽधमर्णाः । सबन्धके अबन्धके सर्वासु जातिषु-
न्तमर्णानुभूतासु स्वाभ्युपगतां वृद्धिं दद्युः । कश्चिदनङ्गीकृताऽपि
वृद्धिर्भवति । तदाह विष्णुः,—

“यो गृहीत्वा ऋणं पूर्वं दास्यामीति च सामकम् ।

न दद्यान्नोभतः पश्चात् स तस्मात् वृद्धिमाप्नुयात्”—इति ।

सममेव सामकम् । प्रतिदिनकालावधिमङ्गीकृत्य गृहीतम-
वृद्धिकं धनं यदि न प्राग्ददाति, तदा अवधेरनन्तरकालादारभ्य
वर्द्धतएवेत्यर्थः । कालावधिमनङ्गीकृत्य स्वीकृतस्य धनस्य षण्मासा-
दूर्ध्वं वृद्धिर्भवतीत्याह नारदः,—

“न वृद्धिः प्रीतिदत्तानां या त्वनाकारिता कश्चित् ।

अनाकारितमण्डूङ्गं वत्सरार्द्धादिवर्धते”—इति ।

याचितकं गृहीत्वा देशान्तरगमने कात्यायनः,—

“यो याचितकमादाय तमदत्त्वा दिशं व्रजेत् ।

ऊर्ध्वं संवत्सरान्तस्य तद्धनं वृद्धिमाप्नुयात्”—इति ।

एतच्चाप्रतियाचितविषयम् । प्रतियाचिते तु सएवाह,—

“हत्वोद्धारमदत्त्वा यो याचितस्तु दिशं व्रजेत् ।

ऊर्ध्वं मासत्रयान्तस्य तद्धनं वृद्धिमाप्नुयात्”—इति ।

हृत्वोद्धारं, याचितकमादायेत्यर्थः । यस्तु याचितकं गृहीत्वा
देशे एव स्थितोऽपि याचितकं न प्रयच्छति, तं प्रत्याह सएव,—

“स्वदेशेऽपि स्थितो यस्तु न दद्यादयाचितः कश्चित् ।

तं ततोऽकारितां वृद्धिमनिष्कृतञ्च दापयेत्”—इति ।

ततः, प्रतियाचनकालादारभ्येत्यर्थः ।

“याच्यमानं न वर्द्धेत यावन्न प्रतियाचितम् ।

याच्यमानमदत्तञ्चेत् वर्द्धते पञ्चकं शतम्”—इति ।

निक्षेपादावपि सएव,—

“निक्षिप्तं वृद्धिगेषञ्च कथविक्रयएवच ।

याच्यमानमदत्तं चेत् वर्द्धते पञ्चकं शतम्”—इति ।

गृहीतपण्यमौल्यानर्पणविषये तु सएव,—

“पण्यं गृहीत्वा यो मौल्यमदत्तैव दिशं ब्रजेत् ।

अतुनयस्योपरिष्टात्तद्वनं वृद्धिमाप्नुयात्”—इति ।

एतच्चाप्रतियाचितविषयम् । अनाकारितवृद्धेरपवादो नारदेन
दर्शितः,—

“पण्यमूल्यं भूतिन्यासो दण्डो यश्च प्रकल्पितः ।

वृथादानाच्चिकपणं वर्द्धते नाविवक्षितम्”—इति ।

वृथादानं, गटादिभ्यः प्रतिश्रुतम् । आच्चिकपणं द्यूतद्रव्यम् ।
विवक्षितं अनाकारितम् । पण्यमूल्यस्य वृद्ध्यभावः, प्रवासप्रतियाचना-
भावे । न्यासस्य तु वृद्ध्यभावः, यथाऽवस्थाने प्रतियाचनाभावे च ।

अन्यथा कात्यायनवचनविरोधापत्तेः । सम्बर्त्तोऽपि,—

“न वृद्धिः स्वीधने लाभे निक्षिप्ते च यथास्थिते ।

सन्दिग्धे प्रातिभाष्ये च यदि न स्यात्सयं कृता”—इति ।

यथास्थिते निचेपे व्यक्तन्याकरणरहिते । दातुं योग्यम-
योग्यञ्चेति सन्दिग्धे । प्रातिभाष्ये ऋणिप्रत्यर्पणादौ । कात्यायनोऽपि,—

“कर्मसस्यासवचूते पण्यमूख्ये च सर्वदा ।

स्त्रीशुक्लेषु न वृद्धिः स्यात् प्रातिभाष्यगतेषु च”—इति ।

सर्वदेति प्रतियाचनादेः परस्तादण्यवृता वृद्धिर्नास्तीत्यर्थः ।
पण्यमूख्ये कात्यायनवचनविरोधः पूर्वमेव परिहृतः । व्यासोऽपि,—

“प्रातिभाष्यं भुक्तवन्धमगृहीतञ्च दिक्षतः ।

न वर्द्धते प्रपन्नः स्यादथ शुक्तं प्रतिश्रुतम्”—इति ।

भुक्तवन्धग्रहणं निचेपोपायने यथा वृद्धिर्देया, तथा गोण्यभोगे
वृद्धिर्न देयेत्येवमर्थम् । “भुक्ताधिर्न वर्द्धते”—इति गौतमस्मरणात् ।
अगृहीतं च दिक्षतः,—इति कृतवृद्धापवादः, अकृतवृद्धापवादप्रसङ्गा-
दुक्तः । कृतवृद्धापवादश्च याज्ञवल्क्येन दर्शितः,—

“दौघमानं न गृह्णाति नियुक्तं यत्सुकं धनम् ।

मध्यस्थस्यापितं तस्याद्वर्द्धते न ततः परम्”—इति ।

प्रयुक्तस्य द्रव्यस्य वृद्धिग्रहणमन्तरेण चिरकालावस्थितस्य परम् ।
वृद्धिद्रव्यभेदानाह याज्ञवल्क्यः,—

“मन्ततिस्तु पशुस्त्रीणां रसस्याष्टगुणा परा ।

वस्त्रधान्यहिरण्यानां चतुस्त्रिंशद्गुणा परा”—इति ।

पशुस्त्रीणां मन्ततिरेव वृद्धिः । रसस्य तैलघृतादेः स्वकृतया
वृद्ध्या वर्द्धमानस्याष्टगुणा वृद्धिः परा । नातः परं वर्द्धते । वस्त्रधान्य-
हिरण्यानां यथाक्रमं चतुर्गुणा त्रिगुणा द्विगुणा च परा वृद्धिः ।

यत्तु वशिष्ठेनोक्तम् । “द्विगुणं हिरण्यं त्रिगुणं धान्यं धान्येनैव रमा
व्याख्याताः । पुष्पमूलफलानि च तुलाद्यतमष्टगुणम्”—इति । यच्च
मनुनोक्तम्,—

“धान्ये शदे लवे वाह्ये नातिक्रमति पञ्चताम्”—इति ।

शदः चेत्रफलं पुष्पमूलफलानि । लवो मेघोर्णाचमरीकेशादिः ।
वाह्यो वलीवर्धतुरगादिः । धान्यशदलववाह्यविषया वृद्धिः पञ्चगुणत्वं
नातिक्रामतीति ।

“उक्ताऽप्यष्टगुणा शाके बीजेक्षौ षड्गुणा स्मृता ।

लवणे कुप्यदमघेषु वृद्धिरष्टगुणा मता ॥

गुडे मधुनि चैवोक्ता प्रयुक्ते चिरकालिका”—इति ।

कुप्यन्तपुसीसकम् । तदेतत्सर्वमधमर्णयोग्यताऽनुसारेण दुर्भिन्ना-
दिकालवशेन व्यवस्थापनीयम् । देशभेदेनापि परां वृद्धिं दर्शयति
नारदः,—

“द्विगुणं त्रिगुणं चैव तथाऽस्मिंश्च चतुर्गुणम् ।

तथाऽष्टगुणमन्यस्मिन् देयं देशेऽवतिष्ठते”—इति ।

देयमृणं वर्द्धमानं चिरकालावस्थितं कचिल्लिगुणं कचिच्चतुर्गुणं
कचिदष्टगुणं भवतीत्यर्थः । वशिष्ठोऽपि,—

“वज्रमुक्तिप्रवालानां रत्नस्य रजतस्य वा ।

द्विगुणा दीयते वृद्धिः कृतकालानुसारिणी ॥

ताम्रायःकांसरीतीनान्नपुणस्तीसकस्य च ।

त्रिगुणा तिष्ठते वृद्धिः कालास्त्रैरकृतस्य तु”—इति ।

मुक्तिरिति मुक्ताफलं लक्ष्यते, वज्रमाहचर्यात् । व्यासोपि,—

“शाककार्पासबीजेद्यौ षड्गुणा परिकीर्तिता ।

वदन्यष्टगुणान् काले मद्यस्नेहरसासवान्”—इति ।

कात्यायनोऽपि,—

“तैलानाञ्चैव सर्वेषां मद्यानामथ सर्पिषाम् ।

वृद्धिरष्टगुणा ज्ञेया गुडस्य सवणस्य च”—इति ।

यच्च वृद्धिविशेषो न श्रूयते, तच्च दिगुणैव । तथाच विष्णुः ।
“अनुक्तानां दिगुणा”—इति । अथ च वृद्धुपरमः सक्तप्रयोगे सक्त-
दाहरणे च वेदितव्यः । तथाच मनुः,—

“कुषीदवृद्धिर्द्वैगुण्यं नात्येति सक्तदाहिता”—इति ।

उपचयार्थं प्रयुक्तं द्रव्यं कुषीदं, तस्य वृद्धिः कुषीदवृद्धिः । द्वैगुण्यं
नात्येति नातिक्रामति । यदि सक्तदाहिता सक्तप्रयुक्ता । पुरुषान्तर-
संक्रमणादिना प्रयोगान्तरकरणे, तस्मिन्नेव वा पुरुषे रेकसेकाभ्यां*
प्रयोगान्तरकरणे द्वैगुण्यमतिक्रम्य पूर्ववत् वर्द्धते । सक्तदाहतेति पाठे
अनैः अनैः प्रतिदिनं प्रतिमासं प्रतिसंवत्सरं वाऽधमर्णादाहृत्य द्वैगुण्य-
मत्येतीति व्याख्येयम् । गौतमोऽपि । “चिरस्थाने द्वैगुण्यं प्रयोगश्च”—
इति । प्रयोगस्येत्येकवचननिर्देशेन प्रयोगान्तरकरणे द्वैगुण्यातिक्रमो-
ऽभिप्रेतः । चिरस्थाने,—इति निर्देशाच्छूनैः अनैः वृद्धिरष्टगुणे द्वैगु-
ण्यातिक्रमोऽभिमतः । उक्तस्य वृद्धुपरमस्य कश्चिद्द्रव्यविशेषोऽपवादमाह
वृहस्पतिः,—

* एकशफाभ्यां,—इति शा० ।

“दणकाष्ठेष्टकासूत्रकिण्वर्मास्थिवर्मणाम् ।

हेतिपुष्पफलानाञ्च वृद्धिस्तु न निवर्त्तते”—इति ।

किण्वः सुराद्रव्योपादानभूतो मलविशेषः । चर्म वाणादिनिवारकफलकः । वर्म तनुचम् । हेतिरायुधम् । पुष्पफलयोर्वृद्ध्यनिवृत्तिरत्यन्तसमृद्धाधमर्णविषयः । अन्यथा त्रिगुणवृद्धिप्रतिपादकव्यासवचनविरोधः पूर्ववद्विज्ञेयः । वसिष्ठोऽपि,—

“दण्डवर्मास्थिशृङ्गाणां मृण्मयानां तथैव च ।

अथवा वृद्धिरेतेषां पुष्पमूलफलस्य च”—इति ।

वृहस्पतिरपि,—

“शिखावृद्धिं कायिकाञ्च भोगलाभं तथैव च ।

धनी तावत्समादद्यात् यावन्मूलं न शोधितम्”—इति ।

तदेवं, परिपूर्णं गृहीत्वाऽऽधिमित्यत्र आधेः परिपूर्णत्वनिरूपणप्रसङ्गागता सविशेषा वृद्धिर्निरूपिता ।

इदानीमाधिर्निरूप्यते ।

तत्र नारदः,—

“अधिक्रियत इत्याधिः स विज्ञेयो दिसक्षणः ।

कृतकालोपनेयस्य यावद्देयोद्यतस्तथा ॥

स पुनर्द्विविधः प्रक्तो गोप्योभोग्यस्तथैव च”—इति ।

गृहीतस्य द्रव्यस्योपरि विश्वासार्यमधमर्णनोत्तमर्ण अधिक्रियते

आधीयते इत्याधिः । कृतकाले आधानकालएवेतद्विवक्षावध्य-
माधिर्भया भोक्ष्यते, अन्यथा तवैव भविष्यतीत्येवं निरूपितकाले ।
उपरिष्ठात्सेवनीय इत्यर्थः* । यावद्देयोद्यतः, गृहीतधनप्रत्यर्पणावधि-
निरूपितकाल इत्यर्थः । गोप्यो रचणीयः, भोग्यः फलभोग्यादिः ।
बृहस्पतिरपि,—

“आधिर्वन्धः समाख्यातः स च प्रोक्तश्चतुर्विधः ।

जङ्गमः स्थावरश्चैव गोप्योभोग्यस्तथैवच ॥

यादृच्छिकः सावधिश्च लेख्यारूढोऽथ साक्षिमान्”—इति ।

आधिर्नाम बन्धः । स द्विविधः, गोप्यो भोग्यश्च । पुनश्चैकैकशो-
द्विविधः, जङ्गमः स्थावरश्चेत्येवं चतुर्विधः । पुनरपि प्रत्येकं द्विविधः,
यादृच्छिकः सावधिश्चेति । यावद्दृष्टान्तव न ददामि तावदयमाधि-
रित्येवं कालविशेषावधिशून्यतया कृतो यादृच्छिकः । कृतकालोप-
नेयः सावधिः । पुनश्च लेख्यारूढः साक्षिमानिति द्विविधः । भर-
दाजः प्रकारान्तरेणाधेश्चातुर्विध्यमाह,—

“आधिश्चतुर्विधः प्रोक्तो भोग्यो गोप्यस्तथैवच ।

अर्थप्रत्ययहेतुश्च चतुर्थस्वाज्ञया कृतः ॥

आवणात्पूर्वलिखितो भोग्याधिः श्रेष्ठ उच्यते ।

गोप्याधिसु परेभ्यः खन्दत्वा यो गोप्यते गृहे ॥

अर्थप्रत्ययहेतुर्य अर्थहेतुः स उच्यते ।

आज्ञाधिर्नामयो राज्ञा संसदि त्वाज्ञया कृतः”—इति ।

* स विनेय इत्यर्थः,—इति शा० ।

आवणं संसदि प्रकाशनम् । आधिग्रहणानन्तरं नाशविकारा-
दयोयथा न भवन्ति, तथा पालनीय इत्याह हारीतः,—

“बन्धं यथा स्थापितं स्यात्तथैव परिपालयेत् ।

अन्यथा नश्यते लाभो मूलं वा तद्व्यतिक्रमात्”—इति ।

वृहस्पतिरपि,—

“न्यासवत्परिपाल्योऽमौ वृद्धिर्नश्येत्तथाऽकृते ।

भुक्ते वाऽमारतां प्राप्ते मूलहानिः प्रजायते ।

वज्रमन्त्रं यत्र नष्टमृणिकं न च तोषयेत् ॥

दैवराजोपघाते च यत्राधिनाशमाप्नुयात् ।

तत्राधिं दापयेद्दृष्टान् सोदयं धनमन्यथा”—इति ।

तथाच व्यासः,—

“दैवराजोपघाते तु न दोषो धनिनां कश्चित् ।

अन्यथा नश्यते लाभो मूलं वा नाशमाप्नुयात् ॥

चणं दाप्यस्तु तन्नाशे बन्धनान्यमृणं तथा”—इति ।

आधेरसारत्वेऽप्येवमनुमन्त्र्यम् । तथाच नारदः,—

“रचमाणोऽपि यश्चाधिः कालेनेयादसारताम् ।

आधिरन्योऽथवा कार्य्या देयं वा धनिने धनम्”—इति ।

याज्ञवल्क्योऽपि,—

“आधेः स्त्रीकरणात्सिद्धी रचमाणोऽप्यसारताम् ।

यातयेदन्य आधेयो धनभावा धनी भवेत्”—इति ।

अयमर्थः । आधेगोप्यस्य भोग्यस्य च स्त्रीकरणात् ग्रहणात् उप

भोगाद्याधियक्षणसिद्धिः, न चाचिलेखमात्रेण मायुद्देशमात्रेण ।
तदाह नारदः,—

“आधिसु द्विविधः प्रोक्तो जङ्गमः स्थावरस्तथा ।

सिद्धिरसौभयस्यापि भोगो यद्यस्ति नान्यथा”—इति ।

एवं च सति, या स्त्रीकारान्ता क्रिया पूर्वा, सा बलवती; या
पूर्वाऽपि स्त्रीकारादिरहिता, सा न बलवतीत्युक्तं भवति । आधिः
प्रयत्नेन रचमाणोऽपि कालादिवशेन यद्यभारताङ्गतस्तदाऽन्य आधेयः ।
अथ वा धनिने धनं देयम् । आधिसिद्धौ भोगएव प्रमाणमित्याह
विष्णुः—

“दयोर्निचिप्रयोराधिर्विवदेतां यदा मरौ ।

यस्य भुक्तिर्जयस्तस्य बलात्कारं विना कृता”—इति ।

दयोरपि भुक्तस्याह दृढस्यतिः,—

“चेन्नमेकदयोर्बन्धे यद्वत्तं समकालिकम् ।

येन भुक्तं भवेत्तस्य तत् तत्सिद्धिमवाप्नुयात्”—इति ।

वसिष्ठोऽपि,—

“तुल्यकाले विमृष्टानां लेख्यानामाधिकर्मणि ।

येन भुक्तं भवेत्पूर्वं तस्याधिर्बलवत्तरा”—इति ।

भोगाधिग्रेषे अण्वाह,—

“यद्येकदिवसे तौ तु भोक्तुकामानुपागतौ ।

विभज्याधिः समन्तेन भोक्तव्य इति निश्चयः”—इति ।

दयोरेकमाधिं कुर्वतो दण्डमाह कात्यायनः,—

“आधिमेकं द्वयोः कृत्वा यद्येका प्रतिपद्भवेत् ।

तयोः पूर्वकृतं याच्च तत्कर्त्ता दण्डभाग्यवेत्”—इति ।

प्रतिपदिति प्रतिपत्तिरित्यर्थः । आधिविशेषे दण्डविशेषमाह
विष्णुः । “गोचर्ममात्राधिकां भुवमन्यस्य आधिङ्कृत्वा तस्मादनिर्मा-
यान्यस्य यः प्रयच्छेत् बन्धः । ऊनां चेत्, षोडशसुवर्णं दण्डः,—
इति । साचिलेख्यमिद्विर्लेख्यमिद्विर्बलवतीत्याह कात्यायनः,—

“आधानं विक्रयो दानं लेख्यसाचिकृतं यदा ॥

एकक्रियाविरुद्धन्तु लेख्यं तत्रापहारकम्”—इति ।

लेख्यमिद्वत्त्वाविशेषेऽपि स एवाह,—

“अनिर्दिष्टञ्च निर्दिष्टमेकत्र च विलेखितम् ।

आकाशभूतमादाय अनादिष्टं च तद्भवेत् ॥

यद्यद्यदाऽस्य विद्येत तदादिष्टं विनिर्दिशेत्”—इति ।

अयमर्थः । आधातुराधानकाले यद्विद्यमानं धनं निरूपित-
स्वरूपं च, तद्धनमाधित्वेनादिष्टं, तन्निर्दिष्टमित्युच्यते । तद्विपरीतन्तु
धनमाधित्वेन कस्यमानमनिर्दिष्टमिति निर्दिशेदिति । निर्दिष्ट-
त्वाविशेषे याज्ञवल्क्यः,—

“आधौ प्रतिग्रहे क्रीते पूर्वा तु बलवत्तरा”—इति ।

एकमेव चेन्नमेकस्याधिं कृत्वा किमपि गृहीत्वा पुनरन्यस्याधाय
किमपि गृह्णाति, तत्र पूर्वस्यैव तत्चेन्नभवति नोत्तरस्य । एवं प्रतिग्रहे
क्रये च योजनीयम् । अणुनादिषूत्तरक्रियायाः प्राबल्यमाह स एव,—

“सर्वस्वार्थविवादिषु बलवत्युत्तरा क्रिया”—इति ।

यद्येकं चेन्नमेकस्याधिं कृत्वाऽन्यस्य विक्रीणीते, तत्राह वसिष्ठः,—

“यः पूर्वोत्तरमाधाय विक्रीणीते तु तं पुनः ।

किमेतयोर्बलीयः स्यात् प्रोक्तेन बलवत्तरम्”—इति ।

आध्यादीनां द्यौगपद्येऽप्याह सएव,—

“कृतं यत्रैकदिवसे दानमाधानविक्रयम् ।

त्रयाणामपि सन्देहे कथं तत्र विचिन्तयेत् ॥

त्रयोऽपि तद्धनं धार्यं विभजेयुर्यथाऽंशतः ।

उभौ क्रियानुसारेण त्रिभागोनं प्रतिग्रही”—इति ।

एतदाधितोऽप्यधिकर्णिकविषयम् । ऋणपर्याप्ताधिनाशे त्वाह

नारदः,—

“विनष्टे मूलनाशः स्यात् दैवराजकृतादृते”—इति ।

वज्रमूल्याधिनाशे धनिकं समर्पयेदित्युक्तम् । तत्र विशेषमाह

मनुः,—

“मूलेन तोषयेदेनमाधिस्तेनोऽन्यथा भवेत्”—इति ।

गोष्याधिभोगे लाभहानिमाह याज्ञवल्क्यः,—

“गोष्याधिभोगे नो वृद्धिः शोपकारेऽयं हापिते ।

नष्टो देयो विनष्टश्च दैवराजकृतादृते”—इति ।

अयमर्थः । गोष्यस्याधेः समयातिक्रमेण भोगे सति महत्यपि वृद्धिर्दातव्या । शोपकारे सवृद्धिके भोग्याधौ हापिते व्यवहारा-
क्षमत्वं प्रापिते सति न वृद्धिः । गोष्याधिर्विकारं प्रापितः, पूर्वव-
त्त्वा देयः । विनष्टश्चेदात्यन्तिकनाशं प्राप्तश्चेत्तन्मूल्यादिद्वारेणैव
निवेद्यः । गोष्याधिभोगे नो वृद्धिरित्येतद्वलात्कारभोगविषयम् । अत-
एव मनुः,—

“न भोक्तव्यो बलादाधिर्भुञ्जानो वृद्धिसुखजेत्”—इति ।

वपनादिना आधिभोगे भोगानुसारेण लाभद्रव्यस्य नाशमाह
सएव,—

“यः स्वामिनाऽननुज्ञातमाधिं भुङ्क्तेऽविचक्षणः ।

तेनार्धवृद्धिर्मेकतया तस्य भोगस्य निष्कृतिः”—इति ।

कचिद्विषये मूलद्रव्यनाशेन सह लाभनाशस्य विकल्पमाह
कात्यायनः,—

“अकाममननुज्ञातमाधिं यः कर्म कारयेत् ।

भोक्ता कर्मफलं दाप्यो वृद्धिं वा लभते न सः”—इति ।

दास्याद्याधौ कर्मफलं वेतनम् । आहितदास्यादिपौडने सए-
वाह,—

“यस्त्वाधिं कर्म कुर्वाणः वाल्यादन्तेन कर्मभिः* ।

पौडयेत् भर्त्सयेच्चैव प्राप्नुयात्पूर्वसाहसम्”—इति ।

आहितस्य द्रव्यस्य खलनिवृत्तिकालमाह याज्ञवल्क्यः,—

“आधिः प्रणश्येद्विगुणे धने यदि न मोक्ष्यते ।

काले कालकृतो नश्येत् फलभोग्यो न नश्यति”—इति ।

प्रयुक्ते धने खलकृतया वृद्ध्या कालक्रमेण द्वैगुणं प्राप्ते सति यद्यकृत-
कालो गोप्याधिर्न मोक्ष्यते, तदा नश्येदधमर्णस्य, धनं प्रयोक्तुः सम्भ-
वति । कृतकालो गोप्यो भोग्यश्चाधिः सम्प्रतिपन्ने काले यदि न

* वाल्या दण्डेन कर्मभिः,—इति का० । सम तु, यस्त्वाधिं कर्म
कुर्वाणं वेगुदण्डेन चर्मभिः,—इति पाठः प्रतिभाति ।

मोक्ष्यते, तदाऽधमर्णस्य नश्येत् । अस्तकालः कलभोग्यः कदाचिदपि न नश्यति । द्वैगुण्यनिरूपितकालयोरुपरि चतुर्दशदिवसप्रतीक्षणं कर्त्तव्यमित्याह व्यासः,—

“हिरण्ये द्विगुणीभूते पूर्णकाले कृतावधौ ।

बन्धकस्य धनस्वामी दिवसाहं प्रतीक्षते ॥

तदन्तरा धनं दत्त्वा क्षणी बन्धमवाप्नुयात्”—इति ।

नन्वाधेः स्वल्पनिवृत्तेः स्वलोत्पत्तेश्च कारणं नास्ति, विषयोऽपि नास्ति । मैवम् । न केवलं दानादिरेव स्वल्पनिवृत्तिकारणम्, प्रति-
यक्षादिरेव स्वल्पापत्तिकारणम्; किन्तु द्वैगुण्यनिरूपितकालप्राप्तौ
द्रव्यादौनामपि तस्य याज्ञवल्क्यवचनेनैव क्षणधनिनोरात्यन्तिक-
स्वल्पनिवृत्तिस्वलोत्पत्तिकारणत्वावगमात् । न च मतुवचनविरोधः,
तस्योक्तकालभोग्याधिविषयत्वेनाप्युपपत्तेः । यत्तु बृहस्पतिना दशाह-
प्रतीक्षणमुक्तम्,—

“पूर्णावधौ सान्तलाभे बन्धस्वामी धनी भवेत् ।

अनिर्गते दशाहे तु क्षणी मोक्षितुमर्हति”—इति ।

तदस्त्रादिविषयम् । हिरण्ये द्विगुणीभूते,—इति व्यासेन विशेषो-
पादानात् । यत्पुनस्तेनैवोक्तम्,—

“गोप्याधिर्द्विगुणादूर्ध्वं सतकालस्तथाऽवधेः ।

आवेदयेदृणिकुले भोक्तव्यस्तदनन्तरम्”—इति ।

तद्भोगमात्रविधिपरम्, न पुनः स्वल्पापत्तिपरम् । यदा तु
सान्तलाभे धने बन्धस्य तथैवावस्थितस्य मोक्षनात् प्राग्वहिकस्य
भरणादिर्भवेत्, तदा किं कार्यमित्यपेक्षितमाह बृहस्पतिः,—

“हिरण्ये द्विगुणीभूते मृते नष्टेऽधमर्णिके ।

द्रव्यन्तदौघं संमृष्टा विक्रिणीत ससाक्षिकम् ॥

रचेद्वा कृतमूल्यं तु दशाहं जनसंसदि ।

स्रष्टानुरूपं परतो मृहीलाऽन्यत्तु वर्जयेत्”—इति ।

हिरण्ये द्विगुणीभूते पसादाधिमोचसाद्वर्गधमर्णिके मृते नष्टे कुचचिह्नते चिरकालमविज्ञाते सति, आधिहृतं द्रव्यं ससाक्षिकं विक्रीय चरितानुरूपं द्विगुणीभूतद्रव्यपर्याप्तं मृहीत, ततोऽवशिष्टं वर्जयेत् राज्ञे समर्पयेदित्यर्थः । तथाच कात्यायनः,—

“आधाता यत्र नष्टः स्नात् धनी बन्धं निवेदयेत् ।

राज्ञा ततः स विख्यातो विक्रेय इति धारणा ॥

सष्टद्विकं मृहीला तु श्रेष्ठं राजन्ययार्पयेत्”—इति ।

राज्ञे समर्पणञ्च ज्ञात्याद्यभावविषयम् । तत्सद्भावे तत्रैव समर्पणस्य न्याय्यत्वात् । अन्यत्तु वर्जयेदित्यनेन धनदेगुण्येऽप्यकृतकालावधिकाधौ धनिकस्यास्त्रामित्वमवगम्यते । धनदेगुण्ये स्तत्प्रतिपादकं याज्ञवल्क्यवचनं समानाधिविषयम्* । अतएव, न्यूनं अधिकं च बन्धे आधिनाशो नास्ति, किन्तु द्विगुणीभूतं द्रव्यमेव राज्ञा दाप्य इत्याह याज्ञवल्क्यः,—

“चरित्रबन्धककृतं सष्टद्व्या दापयेद्धनम् ।

सत्यद्वारकृतं द्रव्यं द्विगुणं दापयेत् ततः”—इति ।

चरित्रं शोभनाचरितं स्तच्छाश्वत्यम् । तेन यत् बन्धकं, चरित्र-बन्धकम् । तेनाधिकेन यद्द्रव्यमात्मसात् कृतं पराधीनं वा कृतं, तच्च

* समानाधिविषयम्,—इति शा० ।

रिचबन्धककृतम् । अथवा चरिचमग्निहोत्रादिजनितमपूर्वम् । तदेव
बन्धकं चरिचबन्धकम् । तेन यद्रव्यमात्मसात्कृतं, तत्सद्विक्रमेव
दापयेत्, न तु धनद्वैगुण्येऽप्याधिनाशः । सत्यस्य कारः सत्यङ्कारः ।
तेन कृतं सत्यङ्कारकृतम् । तदपि द्विगुणमेव देयं, न तु लाभादि-
नाशः* । अथमभिप्रायः । बन्धकार्पणसमयएव मया द्विगुणमेव द्रव्यं
दातव्यं नाधिनाशः इति नियमे कृते, तदेव द्विगुणभूतं दातव्यं नाधि-
नाशः इति । क्रयविक्रयादिव्यवस्थानिर्वाहय यदङ्गुलीयकादि पर-
हस्ते समर्पितं, तत्सत्यङ्कारकृतम् । तत्राङ्गुलीयकादि गृहीत्वा व्यवस्था-
मतिक्रामन् तदेवाङ्गुलीयकादि द्विगुणं प्रतिपादयेत् । इतरस्येद-
ङ्गुलीयकादिकमेव त्यजेत् । वस्त्राधौ नियममाह प्रजापतिः,—

“यो वै धनेन तेनैव परमाधिं नयेद् यदि ।

कृत्वा तदाऽऽधिं लिखितं पूर्वज्ञापि समर्पयेत्”—इति ।

यद्बन्धकस्वामिनि धनं प्रयुक्तं तत्तुल्येनैव धनेन परं धनिका-
न्तरमाधिं नयेत्, न त्वधिकेन । अयं वस्त्राधिर्धनस्य द्वैगुण्ये सति ।
सम्यतिपत्तौ तु द्वैगुणादवांगपि द्रष्टव्यः ।

अथाधिभोचनम् ।

तत्र ब्रह्मसूत्रिः,—

“धनं मूलीकृतं दत्त्वा यदाऽऽधिं प्रार्थयेद्गुणी ।

तदैव तस्य मोक्तव्यस्त्वन्यथा दोषभागधनी”—इति ।

* लाभनाशः,—इति का० ।

मूलीकृतमधमर्णेन देयं धनम्; वस्तुभोग्याधौ मूलमात्रं, गो-
षाधौ तु सट्टिकम् । यदा तद्वा ऋणी आधिं प्रार्थयते, तदा
धनिना स मोक्तव्यः । अन्यथा दोषभाग्यवेदित्यर्थः । तदाह याज्ञ-
वल्क्यः,—

“उपस्थितस्य मोक्तव्यः आधिस्तेनोऽन्यथा भवेत् ।

प्रयोजके सति धनं कुलेऽन्यस्याधिमाप्नुयात्”—इति ।

धनप्रयोक्तव्यसन्निहिते सति तदाप्तहस्ते सट्टिकं धनं निधाय
स्वकीयमाधिं गृहीयात् । भोग्याधिसु मूलमात्रं दत्वा फलकालान्ते
मोक्तव्यइत्याह व्यासः,—

“फलभोग्यं पूर्णकालं दत्वा द्रव्यन्तु सामकम्”—इति ।

सममेव सामकम् । मूलमात्रं दत्वा ऋणी बन्धमवाप्नुयादिति ।
आधिनाशनिबन्धनत्वे वैगुण्यादिकालादर्वागेव आधिर्मीक्तव्यः ।
तथाच सएव,—

“अतोऽन्तरा धनं दत्वा ऋणी बन्धमवाप्नुयात्”—इति ।

यत्तु तेनैवोक्तम्,—

“गोषाधिं दिगुणादूर्ध्वं मोचयेदधमर्णिकः”—इति ।

तद्वैगुण्यादूर्ध्वं, अर्वाक् दिसप्ताहान्मोचयेदित्येवम्परम् । अन्यथा,
आधिः प्रणश्येद्विगुणे धने इति याज्ञवल्क्यवचनविरोधापत्तेः । यदि
प्रयोक्तव्यसन्निहिते तत्कुले धनग्रहीतारो न सन्ति, यदि वाऽऽधि-
विक्रयेण धनादिना स्यादधमर्णस्य, तत्र यत्कर्त्तव्यं तदाह याज्ञ-
वल्क्यः,—

“तत्कालकृतमूख्यो वा तत्र तिष्ठेदट्टिकः”—इति ।

अणुदानेच्छाकाले यत् तस्याधेर्मूल्यं, तत्परिकल्प्य तत्रैव धनिनि
तमाधिं वृद्धिरहितं स्थापयेत्तत ऊर्ध्वं न वर्द्धते इति । भोग्याधि-
विषये कचिद्विशेषमाह बृहस्पतिः,—

“चेत्रादिकं यदा भुक्तमत्यन्तमधिकं ततः ।

मूलोदयं प्रविष्टं चेत्तदाऽऽधिं प्राप्नुयादृणी”—इति ।

तेन प्रविष्टे सोदये द्रव्ये त्वयैतन्मोक्तव्यमित्येवं परिभाष्य यदा
चेत्रादिकमादध्यात्, तदा भोगेन चेत्रार्थव्ययसहितसृष्टद्विकधनप्रवेशे
सति आधिमादद्यादधमर्ण इत्यर्थः । याज्ञवल्क्योऽपि,—

“यदा तु द्विगुणीभूतमृणमाधौ तदाऽऽखिलम् ।

मोक्ष्यन्नाधिसुदुत्पन्ने प्रविष्टे द्विगुणे धने”—इति ।

अयमेव जयाधिरित्युच्यते लोकैः । यत्र तु वृद्ध्यर्थेव भोग-
इति परिभाषते, तत्र भोगेनाधिकधनप्रवेशे यावन्मूलदानं नाधि-
मोक्तव्यः ।

“परिभाष्य यदा चेन्न तथा तु धनिके ऋणी ।

त्वयैतदृत्तलाभेऽर्थं मोक्तव्यमिति निश्चयः ॥

प्रविष्टे सोदये द्रव्ये प्रदातव्यन्वया मम”—इति ।

अणुग्रहणकाले धनदैगुणानन्तरं भोगः । मूलमात्रं दत्त्वाऽधमर्णे
बन्धनं प्राप्नोति । धनी च ऋणं मूलमात्रं न गृह्णीयात् । किन्तु
पूर्णे वर्षे समग्रवृद्धिपर्याप्ति धने प्रविष्टे सति धनिनो मूलमात्रं
देयम् । ऋणिनो बन्धलाभ इति । परस्परानुमतौ तु वृद्ध्यपर्याप्त-
भोगेऽपि मूलमात्रदानेनैवाधिलाभः इत्यर्थः । परिभाषितकालैक-
देशेनैव समग्रवृद्धिपर्याप्तवर्षप्रवेशे स एवाह,—

“यदि प्रकर्षितं तत्स्यात्तदा न धनभागधनी ।
 ऋणी न लभते बन्धं परस्परमतं विना”—इति ।
 इत्याधिविधिः ।

अथ प्रतिभूः ।

तत्र दृश्यति,—

“दर्शने प्रत्यये दाने ऋणे द्रव्यार्पणे तथा ।
 चतुःप्रकारः प्रतिभूः शास्त्रे दृष्टो मनीषिभिः ॥
 आहैको दर्शयामीति साधुरित्यपरोऽब्रवीत् ।
 दाताऽहमेतद्रविणमर्पयामीति चापरः”—इति ।

अहमेव तदीयं धनमर्पयामीति ब्रवीतीत्यर्थः । दर्शनप्रतिभूवः

कृत्यमाह सएव,—

“दर्शनप्रतिभूर्यस्तु देशे काले च दर्शयेत् ।
 निबन्धं वाहयेत् तत्र नैव राजकृतादृते”—इति ।

निबन्धं ऋणं वाहयेत् धनिनं प्रापयेत् । यस्तु न दर्शयति, तं
 प्रत्याह मनुः,—

“यो यस्य प्रतिभूस्तिष्ठेत् दर्शनायेह मानवः ।
 अदर्शयन्स तं तत्र प्रयच्छेत् स्वधनादृणम्”—इति ।

दर्शनाय कालं दद्यादित्याह दृश्यति,—

“नष्टस्यान्वेषणे कालं दद्यात्प्रतिभूवे धनी ।
 देशानुरूपतः पचं मासं सार्द्धमथापिवा”—इति ।

कात्यायनोऽपि,—

“नष्टस्यान्वेषणार्थन्तु देयं पक्षत्रयं परम् ।

यद्यसौ दर्शयेत्तस्य मोक्तव्यः प्रतिभूर्भवेत् ॥

कालेऽप्यतीते प्रतिभूर्यदि तं नैव दर्शयेत् ।

स तमर्थं प्रदायः स्यात्प्रेते चैवं विधीयते”—इति ।

दानप्रत्ययप्रतिभुवोः कृत्यमाह नारदः,—

“अणिश्चप्रतिकुर्वन्तु प्रत्यये वाऽथ हापिते ।

प्रतिभूस्तु ऋणं दद्यादनुपस्थापयंस्तदा”—इति ।

अप्रतिकुर्वन्तु बन्धनदार्ढ्येन अददन्तु । प्रत्यये ज्ञापिततद्वि-
ज्ञासेऽपगते । धनार्पणप्रतिभुवः कृत्यमाह सएव,—

“विश्वासायं कृतस्त्वाधिर्न प्राप्तो धनिना यदा ।

प्रापणौयस्तदा तेन देयं वा धनिनां धनम्”—इति ।

आधिप्रत्यर्पणप्रतिभुवं प्रत्याह सएव,—

“खादको वित्तहीनश्च लग्नको वित्तवान् यदि ।

मूलं तस्य भवेद्देयं न वृद्धिं दातुमर्हति”—इति ।

खादको बन्धभक्षकः, लग्नकः प्रतिभूः । स तु वृद्धिं दातुं नार्हति ।

खादकादप्यत्र, मूलेन तोषयेदिति वचनात् तन्मूलमात्रमेव देयम् ।

एवमितरेषां प्रतिभुवामपि देयद्रव्यविधयो द्रष्टव्याः । प्रतिभूर्पाञ्च-

इति प्रकृतमाह कात्यायनोऽपि,—

“दानोपस्थानवादिषु विश्वासप्रपथाय च ।

लग्नकं कारयेदेवं यथायोगं विपर्यये”—इति ।

* इत्यमेव पाठः सर्वत्र । मम तु, मूलेन तोषयेदिति वचनात् मूलमात्र-
मेव,—इति पाठः प्रतिभाति ।

उपस्थानं दर्शनम् । व्यासोऽपि,—

“लेख्ये कृते च दिव्ये वा दानप्रत्ययदर्शने ।

मृहीतवन्धोपस्थाने ऋणिद्रव्यार्पणे तथा”—इति ।

प्रतिभूर्पात्र इति शेषः । प्रतिभूमरणे व्यवस्थामाह याज्ञ-
वल्क्यः,—

“दर्शनप्रतिभूर्धनं मृतः प्रात्यधिकोऽपिवा ।

न तत्पुत्रा ऋणं दद्युर्दद्युर्दानाय यः स्थितः”—इति ।

यदा दर्शनप्रतिभूः प्रात्यधिको वा मृतः, तदा तयोः पुत्राः प्राति-
भाव्यायातं पित्रकृतमृणं न दद्युः । यस्तु दानाय स्थितः प्रतिभूर्मृत-
स्तत्पुत्रा ऋणं दद्युः । तत्पौत्रपुत्रैरपि मूल्यमेव* देयं, न वृद्धिर्देया ।
तथाच व्यासः,—

“ऋणं पैतामहं पौत्रः प्रातिभाव्यागतं सुतः ।

समं दद्यात्तत्सुतौ तु न दाप्याविति निश्चयः”—इति ।

तत्सुतौ पौत्रप्रपौत्रौ । वृहस्पतिः,—

“आद्यौ तु वितथे दाप्यौ तत्काष्ठावेदितं धनम् ।

उत्तरौ तु विसंवादे तौ विना तत्सुतौ तथा”—इति ।

आद्यौ दर्शनप्रत्ययप्रतिभुवौ, वितथे अहमेनं दर्शयिष्यामि असौ
साधुरित्येवं विधयोर्वाक्ययोः मिथ्यात्वे राज्ञा दाप्यौ । उत्तरौ दान-
र्णिद्रव्यार्पणप्रतिभुवौ विसंवादे दाढ्यादिना धने ऋणिकेन अप्रति-
दत्ते दाप्यौ । तयोरभावे तत्सुतौ दाप्यौ । प्रत्ययप्रतिभुवग्रमाण

* इत्यमेव पाठः सर्वत्र । मम तु, मूलमेव,—इति पाठः प्रतिभावि ।

प्रतिभूरेव दाप्यो न तत्पुत्रः विवादप्रतिभूकसाधितं धनं दण्डश्च
दाप्यः । तदभावे तत्पुत्रोऽपीत्याह व्यासः,—

“विप्रत्यये लेख्यदिव्ये दर्शने वाऽकृते सति ।

ऋणं दाप्याः प्रतिभुवः पुत्रन्तेषां न दापयेत् ॥

दानवादप्रतिभुवौ दाप्यौ तत्पुत्रकौ तथा”—इति ।

यत्र दर्शनप्रत्ययप्रतिभुवौ बन्धकं गृहीत्वा प्रातिभाव्यमङ्गीकुरुतः,
तत्र विशेषमाह कात्यायनः,—

“गृहीत्वा बन्धकं यच्च दर्शनस्य खितो भवेत् ।

विना पित्रा धनं तस्माद्दाप्यस्तस्य ऋणं सुतः”—इति ।

अनेकप्रतिभूदानप्रकारमाह याज्ञवल्क्यः,—

“बहवः सूर्यदि स्वांशैर्दद्युः प्रतिभुवो धनम् ।

एककायाश्रितेष्वेधु धनिकस्य यथा रुचिः”—इति ।

‘एकस्मिन् प्रयोगे द्वौ बहवो वा प्रतिभुवः, तदणं विभज्य स्वांशेन
दद्युः । एककायाश्रितेषु यं पुरुषं धनिकः प्रार्थयेत्, स एव कृत्स्नं
दद्यात् नांशतः । एककायाधिष्ठितेषु यदि कश्चिद्देशान्तरङ्गतः, तदा
तत्पुत्रोऽपि दद्यात् । मृते तु पितरि पुत्रः पित्रंशमेव दद्यात्, न
कृत्स्नम् । तथाच कात्यायनः,—

“एककायाप्रविष्टानां दाप्योयस्तत्र दृश्यते ।

प्रोषिते तत्सुतः सर्वं पित्रंशन्तु मृते तु सः”—इति ।

प्रातिभाव्यापलापे दण्डमाह पितामहः,—

“यो यस्य प्रतिभूर्भूत्वा मिथ्या चैव तु पृच्छति ।

* अत्र, यदि,—इति भवितुमुचितम् ।

धनिकस्य धनं दाप्यो राजा दण्डेन तत्समम् ॥

कुर्याच्च प्रतिभुर्वादं कार्यं चार्थैर्धर्षिणा सह ।

सोपसर्गस्तदा दण्डो विवादात् द्विगुणं दमम्”—इति ।

अत्र प्रतिक्रियाविधिः । तत्र याज्ञवल्क्यः,—

“प्रतिभुर्दापितो यत्र प्रकाशं धनिने धनम् ।

द्विगुणं प्रतिदातव्यं ऋणिकैस्तस्य तद्भवेत्”—इति ।

धनिकेन पीडितः सन् प्रतिभुस्तत्सुतोवा जनसमक्षं राजा यद्धूनं
दापितस्तद्विगुणमृणिकः प्रतिभुवे दद्यात् । यदाह नारदः,—

“यं चार्थं प्रतिभुर्दद्याद्धनिकेनोपपीडितः ।

ऋणिकः स्वप्रतिभुवे द्विगुणं प्रतिदापयेत्”—इति ।

कदा हि द्विगुणं दद्यादित्यपेक्षिते आह कात्यायनः,—

“प्रतिभावं तु यो दद्यात्पीडितः प्रतिभावितः ।

त्रिपक्षात्परतः सोऽर्थं द्विगुणं लभ्यमर्हति”—इति ।

द्वैगुणं हिरण्यविषयम् । पश्चादौ तु विशेषो याज्ञवल्क्येनोक्तः,—

“सन्ततिः स्त्रीपशुस्येव धान्यं त्रिगुणमेव च ।

वस्त्रं चतुर्गुणं प्रोक्तं रसश्चाष्टगुणस्तथा”—इति ।

प्रातिभावे निषेधानाह कात्यायनः,—

“न स्वामी न च वै शत्रुः स्वामिनाऽधिकृतस्तथा ।

निरुद्धो दण्डितश्चैव सन्दिग्धश्चैव न कश्चित् ॥

नैव रिक्तो न मित्रं वा न चैवात्यन्तवासिनः ।

राजकार्यनियुक्तश्च ये च प्रव्रजिता नराः ॥

नाशक्तो धनिने दातुं दण्डं राज्ञे च तत्समम् ।

जीवन् वाऽपि पिता यस्य तथैवेच्छाप्रवर्त्तकः ॥

नाविज्ञातो यद्दौतव्यः प्रतिभूः स्वक्रियां प्रति"—इति ।

सन्दिग्धोऽभिग्रस्तः । अत्यन्तवासिनो नैष्ठिकब्रह्मचारिणः । याज्ञ-
वल्क्योऽपि,—

“भ्रातृणामथ दम्पत्योः पितुः पुत्रस्य चैव हि ।

प्रातिभाव्यमृणं साक्ष्यं अविभक्ते न तु स्यतम्”—ति ।

नारदोऽपि,—

“साक्षित्वं प्रातिभाव्यञ्च दानं ग्रहणमेव च ।

विभक्ता भ्रातरः कुर्युः नाविभक्ताः परस्परम्”—इति ।

अस्तन्त्रेषु धनप्रयोगनिषेधमाह याज्ञवल्क्यः,—

“न स्त्रीभ्यो दासबालेभ्यः प्रयच्छेच्च कचिद्धनम् ।

दत्तञ्च लभते तत्तु तेभ्यो दत्तं तु यद्धनम्”—इति ।

अथर्णाग्रहणधर्माः ।

तत्र याज्ञवल्क्यः,—

“प्रच्छन्नं साधयन्नर्थं स वाच्यो नृपतेर्भवेत् ।

साध्यमानो नृपं गच्छेत् दण्डो दाण्यञ्च तद्धनम्”—इति ।

अस्यार्थः । अधमर्णेनाभ्युपगतं साक्ष्यादिभिर्भावितं वा धर्मादि-
भिरूपायैः साधयन् राज्ञा न निवारणीयः । यदि तु पापात्तदा
दृश्यति,—

“धर्मापधिवलात्कारैर्गृहसम्बोधनेन* च”—इति ।

* इत्यमेव पाठः सर्वत्र । मम तु, संरोधनेन,—इति पाठः प्रतिभाति ।

धर्मादीन् स्वयमेवाह,—

“सुहृत्सम्बन्धिसन्दिष्टैः सामोक्ताऽनुगमेन च ।
प्रायेणाय ऋणी दाप्यो धर्म एवमुदाहृतः ॥
कृशना याचितं चार्थमानीय ऋणिकात् धनी ।
अन्वाहितं समाहृत्य दाप्यते यत्र सोपधिः ॥
यदा खगृहमानीय ताडनाद्यैरुपक्रमैः ।
ऋणिको दाप्यते यत्र बलात्कारः प्रकीर्तितः ॥
दारपुत्रपशून् बध्वा कृत्वा द्वारोपरोधनम् ।
यत्रणं दाप्यतेऽर्थन्तु तदाचरितमुच्यते”—इति ।

मनुरपि धर्मादीनुपायान् दर्शयति,—

“धर्मेण व्यवहारेण क्लृप्तेनाचरितेन च ।
प्रयुक्तं साधयेदर्थं पञ्चमेन बलेन च”—इति ।

धर्मादयस्त्रयोपायाः पुरुषापेक्षया प्रयोक्तव्याः । तदाह कात्या-

यनः,—

“राजा तु स्वामिनं विप्रं सास्त्रेणैव प्रदापयेत् ।
रिक्थिनं सुहृदं वाऽपि क्लृप्तेनैव प्रदापयेत् ॥
वर्णिकाः कर्षिकाः चैव शिल्पिनश्चाब्रवीद्भृगुः ।
देमाचारेण दाप्याः सुर्दुष्टान् समीक्ष्य दापयेत्”—इति ।

दापने विशेषमाह याज्ञवल्क्यः,—

“गृहीतानुक्रमाद्दाप्यो धनिनामधमर्णिकः ।
दत्त्वा तु ब्राह्मणायैव नृपतेस्तदनन्तरम्”—इति ।

समानजातीयेषु धनिषु युगपत्प्राप्तेषु गृहीतानुक्रमात् धनं

दाप्यः, भिन्नजातीयेषु तु ब्राह्मणादिक्रमेण । साधयितुमशक्तं धनिकं
प्रत्याह याज्ञवल्क्यः,—

“राज्ञाऽधमर्णिकोदाप्यः साधितादशकं शतम् ।

पञ्चकन्तु शतं दाप्यः प्राप्तार्थो ह्युत्तमर्णिकः”—इति ।

प्रतिपन्नस्थार्थस्य राजा दशमांशमधमर्णिकादृणरूपेण गृही-
यादुत्तमर्णादिंशतितमं भागं वृत्त्यर्थं गृहीयादित्यर्थः । अधनिक-
च्छणादानप्रकारमाह याज्ञवल्क्यः,—

“हीनजातिं परिचीणमृणार्थं कर्म कारयेत् ।

ब्राह्मणस्तु परिचीणः शनैर्दाप्यो यथोदयम्”—इति ।

ब्राह्मणग्रहणमुक्त्युज्जात्युपलक्षणार्थम् ।

“कर्मणाऽपि समं कार्यं धनिकं वाऽधमर्णिकः ।

समोऽप्युज्जातिश्च दद्यात् श्रेयांस्तु तच्छनैः”—इति स्मरणात् ।

नारदोऽपि,—

“अथ शक्तिविहीनश्चेदृणी कालविपर्ययात् ।

शक्नोतेऽप्युज्जात्युदयम्”—इति ।

दुष्टाधमर्णिकं प्रत्याह मनुः,—

“ऋणिकः सधनोयस्तु दौराव्यान्न प्रयच्छति ।

राज्ञा दापयितव्यः स्यात् गृहीत्वा द्विगुणो दमः”—इति ।

सन्दिग्धेऽर्थे ऋणग्रहणं कुर्वतोऽर्थहानिर्दण्डश्चेत्याह बृहस्पतिः,—

“अनावेद्य तु राज्ञे यः सन्दिग्धार्थं प्रवर्तते ।

प्रसह्य स प्रवेशः स्यात् त्रीऽप्यर्थो न सिध्यति”—इति ।

कात्यायनोऽपि,—

पीडयेत्तु धनी यत्र ऋणिकं न्यायवादिनम् ।

तस्मादर्थात्स ह्येते तत्समं प्राप्नुयात् दमम्"—इति ।

यस्त्वधमर्णस्त्वत्तमर्णसकाशात् व्यवहारार्थं धनं गृहीतवान्, स तस्यैव धनं दद्यात्, नान्येषाम् । तदाह कात्यायनः,—

“यस्य द्रव्येण यत्पण्यं साधितं यो विभावयेत् ।

तद्रव्यमृणिकेणैव दातव्यं तस्य नान्यथा”—इति ।

निर्धनाधमर्णविषये ऋणप्रतिदानप्रकारमाह भारद्वाजः,—

“ऋणिकस्य धनाभावे देयोऽन्योऽर्थस्तु तत्तन्मात् ।

धान्यं हिरण्यं लौहं वा गोमहिष्यादिकं तथा ॥

वस्त्रं भूदासवर्गञ्च वाहनादि यथाक्रमम् ।

धनिकस्य तु विक्रीय प्रदेयमनुपूर्वशः ॥

स्त्रेणाभावे तथाऽऽरामस्तस्याभावे हयक्रयः ।

द्विजातीनां गृह्णाभावे कालहारो विधीयते”—इति ।

मनुरपि,—

“ऋणं दातुमशक्तो यः कर्तुमिच्छेत्पुनः क्रियाम् ।

स दत्त्वा निर्जितां वृद्धिं करणं परिवर्त्तयेत्”—इति ।

अयमर्थः । प्रतिदानकाले धनासम्पत्तिवशात्संवृद्धिकमूलदाना-
शक्तोऽधमर्णः ऋणस्य चिरन्तनत्वं परिहरतो धनिकस्य समानार्थ-
क्रियां लेख्यादिरूपां पुनः कर्तुमिच्छेत्, स निष्पन्नां वृद्धिं दत्त्वा
करणं परिवर्त्तयेत् : पुनर्लेख्यादिक्रियां वर्त्तमानवत्सरादिचिह्नितां
कुर्यादिति । यः पूर्वनिर्जितवृद्धिं दातुमसमर्थः, स तु तां मूलत्वे-
नारोपयेत् । तदाह सएव,—

“अदर्शयित्वा तत्रैव हिरण्यं परिवर्त्तयेत् ।

यावती सन्भवेद्वृद्धिः तावती हातुमर्हति”—इति ।

हिरण्यमदर्शयित्वा निर्जितां वृद्धिमदत्ता तत्रैव लेख्ये परि
वर्त्तयेत् । यस्तु ऋणप्रतिदानकाले सवृद्धिकं मूलं दातुं न शक्नोति,
तं प्रत्याह याज्ञवल्क्यः,—

“लेख्यस्य पृष्ठेऽभिलिखेत् दत्ता दत्तर्णिको धनम्”—इति ।

लेख्यासन्निधाने विष्णुः । “असमयदाने लेख्यासन्निधाने चोत्त-
मर्णस्य लिखितं दद्यात्”—इति । नारदोऽपि,—

“गृहीतोपगतं दद्याद्दृष्टिकात् वृद्धिमाप्नुयात् ।

यदि वा नो परिलिखेद्दृष्टिना चोदितोऽपि धनं ॥

धनिकस्यैव वर्द्धेत तथैव ऋणिकस्य च”—इति ।

यस्तु ऋणापाकरणं न करोति, तस्य प्रत्यवायः पुराणेऽपि
दर्शितः,—

“तपस्वी चाग्निहोत्री च ऋणवान् धियते* यदि ।

तपस्यैवाग्निहोत्रञ्च सर्वं तद्धुनिने भवेत्”—इति ।

कात्यायनोऽपि,—

“उद्धारादिकमादाय स्वामिने न ददाति यः ।

स तस्य दासोभूत्यः स्त्री पशुर्वा जायते गृहे”—इति ।

उद्धारादिकं दातुमर्ह्येयतया स्थितम् । नारदोऽपि,—

“याच्यमानं न दद्यात्तु ऋणमाधिप्रतिग्रहम् ।

तद्वच्यं वर्द्धयेत्तावत् यावत्कोटिग्रतं भवेत् ॥

* ऋणं नो धियते,— इति शा० ।

ततः कोटिशते पूर्णे दाननष्टेन* कर्मणा ।

अश्वः खरोदृषोदासो भवेज्ज्वानि अन्नानि”—इति ।

प्रतिदातुः कर्त्तव्यमाह याज्ञवल्क्यः,—

“दत्तवर्णं पाटयेत्तेष्वं शुद्धे चान्यत्तु कारयेत् ।

साक्षिणं स्थापयेद्यदा दातव्यं वा ससाक्षिकम्”—इति ।

ससाक्षिकमृणं पूर्वसाक्षिसमचमेव दातव्यम् । पूर्वसाक्षिणामसम्भवे
साक्ष्यन्तरसमचमेव दातव्यमिति । नारदोऽपि,—

“लेखं दत्त्वा ऋणी शुद्धोत्तदभावे सुतैरिति” ।

†अल्पकालमदीर्घकालमृणं याच्यमानसमनन्तरमेव देयम् ।

सावधित्वेन कृतं तु पूर्णे त्वधौ सान्तलाभं संश्रवे । धनिकर्णिकयो-
रेवं विशुद्धिः स्यात् प्रतिश्रवमिति† । ऋणप्रतिदातृनाह बृहस्पतिः,—

“याच्यमानाय दातव्यमल्पकालमृणं कृतम् ।

पूर्णेऽवधौ सान्तलाभमभावे च पितुः क्वचित्”—इति ॥

अनन्तरं ऋणग्रहणं तस्य पितुरभावे पितृकृतमृणं सुतैरवश्यं
दातव्यम् । अवश्यं दातव्यमित्यत्र हेतुमाह नारदः,—

* वार्थे नष्टेन,—इति का० ।

† इत्यमेव पाठः सर्वत्र । मम तु, “अल्पकालमृणं देयं याचितं समन-
न्तरम् । पूर्णेऽवधौ सावधौ तु सान्तलाभं विनिर्दिष्टेत् । धनिकर्ण-
िकयोरेवं विशुद्धिः स्यात् प्रतिश्रवम्”—इति । अल्पकालमदीर्घ-
कालमृणं याच्यमानसमनन्तरमेव देयम् । सावधित्वेन कृतन्तु पूर्णे
अवधौ सान्तलाभं देयम् । इति पाठोभवितुमर्हति, अन्यथा कोऽ-
प्येवं विधः पाठः स्यात्,—इति प्रतिभाति । परं सर्वत्र दर्शनादसं-
लभ्यैव पाठोमूलो रक्षितः । एवं परत्र ।

‡ इत्यमेव पाठः सर्वत्र ।

“इच्छन्ति पितरः पुत्रान् स्वार्थहेतोर्यतस्ततः ।

उत्तमर्णाधमर्णाभ्यां मामयं मोचयिष्यति ॥

अतः पुत्रेण जातेन स्वार्थमुत्सृज्य यत्नतः ।

अष्टणात्पिता भोचनीयो यथा न नरकं व्रजेत्”—इति ।

उत्तममृणं, “जायमानोहवै ब्राह्मणस्त्रिभिर्हणवान् जायते”—
इति श्रुतिप्रतिपादितमृणम् । अधममृणं परहस्तात् कुम्भीदविधिना
मृहीतम् । कात्यायनोऽपि,—

“नृणान् सन्तुभिर्जातैः दानेनैवाधमादृणात् ।

विमोचस्तु यतस्तस्मादिच्छन्ति पितरः सुतान्”—इति ।

जातेनेत्यभिधानाच्च जातमात्रस्य अष्टणमोचनेऽधिकारः, किन्तु
प्राप्तव्यवहारस्येत्याह सएव,—

“नाप्राप्तव्यवहारस्तु पितर्युपरते कश्चित् ।

काले तु विधिना देयं वसेयुर्नरकेऽन्यथा”—इति ।

कचिद्विद्यमानेऽपि पितरि सुतैर्देयमित्याह सएव,—

“विद्यमानेऽपि रोगार्त्तं स्वदेशात्प्रोषिते तथा ।

विंशात्संवत्सराद्देयमृणं पितृकृतं सुतैः”—इति ।

दृष्टव्यतिरपि,—

“सन्निध्येऽपि पितुः पुत्रैः अष्टणं देयं विभावितम् ।

जात्यन्धपतितोन्मत्तचयश्चिवादिरोगिणः”—इति ।

अष्टणदाने अधिकारिणं पुत्रं दर्शयति कात्यायनः,—

“अष्टणं तु दापयेत्पुत्रं यदि सान्निरुपद्रवम् ।

द्रविणार्हश्च धूर्यश्च नान्यथा दापयेत्सुतम्”—इति ।

नारदोऽपि,—

“पितर्युपरते पुत्रा ऋणं दद्याथाऽंशतः ।

विभक्तो वाऽविभक्तो वा यो वा तामुदहेद्दुरम्”—इति ।

विभागोत्तरकालं पित्रा यदृणं कृतं, तत्केन देयमित्यपेक्षिते आह

कात्यायनः,—

“पितृणां विद्यमानेऽपि न च पुत्रो धनं हरेत् ।

देयं तद्वनिके द्रव्यं मृते मृणंसु दाप्यते”—इति ।

पित्रादिहृतर्णसमवाये दानक्रममाह बृहस्पतिः,—

“पित्रमादावृणं देयं पश्चादात्मन्येव च ।

तयोः पैतामहं पूर्वं देयमेवमृणं सदा”—इति ।

पैतामहमृणं सममेव देयम् । तथाच सएव,—

“ऋणमात्मन्येवत् पित्र्यं पुत्रैर्देयं च याचितम् ।

पैतामहं समं देयमदेयं तत्सुतस्य च”—इति ।

तत्सुतस्यामृहीतधनस्य प्रपौत्रस्य । एतदेव अभिप्रेत्य नारदः,—

“ऋणादव्याहतं प्राप्तं पुत्रैर्यत्रर्णमुद्धृतम् ।

दद्युः पैतामहं पौत्रास्तच्चतुर्थांशवर्त्तते”—इति ।

कात्यायनोऽपि,—

“पित्रभावेऽपि दातव्यमृणं पौत्रेण यत्नतः ।

चतुर्थेण न दातव्यं तस्मात्तदिनिवर्त्तते”—इति ।

देयमृणमनेन देयमित्यस्मिन्काले देयमित्येतच्चितयं याज्ञ-

वल्क्य आह,—

“पितरि प्रोक्षिते प्रेते व्यसनाभिप्लुतेऽपि वा ।

पुत्रपौत्रैर्ऋणं देयं निऋवे साक्षिभावितम्”—इति ।

अदेयमृणमाह बृहस्पतिः,—

“सौराक्षिकं वृथादानं कामक्रोधप्रतिश्रुतम् ।

प्रातिभाष्यं दण्डशुक्लं श्रेष्ठं यत्तन्म दापयेत्”—इति ।

सुरापानार्थं यत्कृतं तत्सौरम् । द्यूतपराजयनिमित्तकं साक्षि-
कम् । वृथादानं धूर्त्तादिभ्यो यत्तु दत्तम् । कामक्रोधप्रतिश्रुतयोः
स्वरूपं कात्यायनेन दर्शितम्,—

“लिखितं मुक्तकं वाऽपि देयं यत्तु प्रतिश्रुतम् ।

परपूर्वस्थितैर् दत्तं विद्यात्कामकृतं नृणाम् ॥

यत्र हिंसां समुत्पाद्य क्रोधाद्व्यं विनाशश्च ।

उक्तं तुष्टिकरं तत्तु विद्यात्क्रोधकृतं तु तत्”—इति ।

मुक्तकं लेखनरहितम् । प्रातिभाष्यं दर्शनप्रातिभाष्यागतम् । तथाच
मनुः,—

“प्रातिभाष्यं वृथादानमाक्षिकं सौरिकञ्च तत् ।

दण्डशुक्लावशिष्टञ्च न पुत्रो दातुमर्हति”—इति ।

दर्शनप्रातिभाष्ये तु नैष विधिः स्यात् ।

“दण्डो वा दण्डश्रेष्ठं वा शुल्कं तच्छेषमेव वा ।

न दातव्यं तु पुत्रेण यच्च न व्यावहारिकम्” ।

कुटुम्बार्थे पितृव्यादिना हतमृणं गृही दद्यादित्याह बृहस्पतिः,—

“पितृव्यभ्रातृपुत्रस्त्रीदामशिश्यानुजौविभिः ।

यद्गृहीतं कुटुम्बार्थं तद्गृही दातुमर्हति”—इति ।

नारदोऽपि,—

“शिश्यान्नेवासिदासस्त्रीप्रेष्यकृत्यकरैश्च यत् ।

कुटुम्बहेतोरुत्क्षिप्तं दातव्यं तत्कुटुम्बिना”—इति ।

शिश्योऽत्र विद्यार्थी । शिल्पशास्त्रार्थी अन्नेवासौ । उत्क्षिप्तम-
सन्निधानादिना स्वानुज्ञां विनाऽपि कृतमृणम् । कात्यायनोऽपि,—

“प्रोषितस्यामतेनापि कुटुम्बार्थमृणं कृतम् ।

दासस्त्रीभ्रातृशिश्वैर्वा दद्यात्पुत्रेण वा पिता”—इति ।

भृगुरपि,—

“कृणुं पुत्रकृतं पित्रा शोधं यदनुमोदितम् ।

सुतस्त्रेहेन वा दद्यान्नान्यत्तदातुमर्हति”—इति ।

नारदोऽपि,—

“पितुरेव नियोगादा कुटुम्बभरणाय च”—इति ।

कुटुम्बव्यतिरिक्तविषये याज्ञवल्क्यः,—

“न योषित्यतिपुत्राभ्यां न पुत्रेण कृतं पिता ।

दद्यादृणं कुटुम्बार्थी न पतिः स्त्रीकृतं तथा”—इति ।

न पुत्रेण कृतं पितेत्यस्य कचिदपवादमाह बृहस्पतिः,—

“कृतं वा यदृणं कृच्छं दद्यात्पुत्रेण तत्पिता”—इति ।

अत्र पुत्रग्रहणं कुटुम्बोपलक्षणार्थम् । पितृग्रहणञ्च प्रभोरुप-
लक्षणार्थम् । तथाच कात्यायनः,—

“कुटुम्बार्थमशक्ते तु गृहीतं व्याधिनाऽथवा :

उपपन्ननिमित्तञ्च विद्यादापत्कृतन्तु तत् ॥

कन्यावैवाहिकञ्चैव प्रेतकार्थेषु यत्कृतम् ।

* इत्यमेवं पाठः सर्वत्र । मम तु, दद्यान्नान्यथा दातुमर्हति,—इति
पाठः प्रतिभाति ।

एतत्सर्वं प्रदातव्यं कुटुम्बेन कृतं प्रभोः”—इति ।

न पतिः स्त्रीकृतं तथेत्यस्यापवादमाह याज्ञवल्क्यः,—

“गोपग्रौण्डिकग्रैलूपरजकव्याधयोषिताम् ।

कणं दद्यात्पतिस्त्रासां यस्माद्वृत्तिस्तदाश्रया”—इति ।

योषित्यस्या कृतमृणं न दद्यादित्यस्यापवादमाह नारदः,—

“दद्यादपुत्रा विधवा नियुक्ता वा सुमूर्षुणा ।

या वा तदृक्थमादद्याद् यतो ऋक्थमृणं ततः”—इति ।

याज्ञवल्क्योऽपि,—

“प्रतिपन्नं स्त्रिया देयं पत्या वा सह यत् कृतम् ।

स्वयं कृतं वा यदृणं नान्यत् स्त्री दातुमर्हति”—इति ।

अप्रतिपन्नमपि तदृक्थग्रहणे स्त्रिया देयमित्याह कात्यायनः,—

“ऋणे कृते कुटुम्बार्थं भर्तुः कामेन या भवेत् ।

दद्युः तदृक्थिनः प्रेते प्रोषिते वा कुटुम्बिनि”—इति ।

अविभक्तैः कुटुम्बार्थं कृतमृणं कुटुम्बी दद्यात् । तस्मिन् प्रोषिते

तदृक्थिनः सर्वे दद्युः । नारदोऽपि,—

“पितृव्येणाविभक्तेन भ्रात्रा वा यदृणं कृतम् ।

भ्रात्रा वा यत्कुटुम्बार्थं दद्युस्तत्सर्वमृक्थिनः”—इति ।

अनेककणदाहसमवाये याज्ञवल्क्यः,—

“रिक्थग्राही कणं दाप्यो योषिद्याहस्तथैवच ।

पुत्रोऽनन्याश्रितद्रव्यः पुत्रहीनस्य रिक्थिनः”—इति ।

यो यदीयं द्रव्यं ऋक्थरूपेण गृह्णाति, स तत्कृतमृणं दाप्यः ।

तदभावे तु रागादिवशाद्द्वयो यदीयां भार्यां गृह्णाति, स तत्कृतमृणं

दायः । तदभावे अनन्याश्रितद्रव्यः पुत्र ऋणं दाप्यः । पुत्रहीनस्य
ऋक्षियनः ऋणं दायाः । एतेषां समवाये पाठक्रमादेव दाप्यः ।

नन्वेतेषां समवाय एकदाऽनुपपन्नः । पुत्रे सत्यन्यस्य ऋक्षयपाहिला-
सम्भवात् । न च पुत्रे सत्यपि पित्रभाबोः ऋक्षयहारित्वमिति वाच्यम् ।

“न भ्रातरौ न पितरः पुत्रे तदृक्षयहारिणः ।

यतो ऋक्षयहरा एते पुत्रहीनस्य ऋक्षियनः”—इति

पुत्रे सति ऋक्षयपाहित्वस्यास्यतत्वात् । योषिदृषाहित्वमपि न
सम्भवति,

“न द्वितीयस्य साध्वीनां कश्चिद्भर्त्तापदिश्यते”—इति

तेनैवोक्तत्वात् । पुत्रोऽनन्याश्रितद्रव्यः,—इत्येतदप्यनर्थकम् । ऋ-
क्षयपाही ऋणं दाप्यः,—इत्यनेनैकार्थत्वात् । पुत्रहीनस्य ऋक्षियनः,—
इत्येतदपि । पुत्रस्य ऋक्षयपाहिणएव ऋणपाकरणाधिकारस्य ऋक्षय-
पाही ऋणं दाप्य इत्युक्तत्वात्,—इति ।

तदेतदसङ्गतम् । सत्त्वपि क्लीवादिषु पुत्रेष्वन्यायवर्त्तिषु वा
सर्वणपुत्रेषु पित्र्यादीनां ऋक्षयपाहित्वसम्भवात् । क्लीवादीनां
ऋक्षयपाहित्वाभावं मनुराह,—

“अनंग्रौ क्लीवपतितौ जात्यन्धबधिरौ तथा ।

उन्मात्तजडमूकाश्च ये च केचिन्निरिन्द्रियाः”—इति ।

सर्वणपुत्रस्यान्यायवृत्तस्य ऋक्षयायोग्यतां गौतम आह । “तथा
सर्वणपुत्रोऽन्यायवृत्तो न लभेतैकेषाम्”—इति । अतः पुत्रे सत्यपि
ऋक्षयपाही अन्यः सम्भवति । योषित्पाही शास्त्रनिषिद्धोऽप्यतिका-
मनिषेधः सम्भवत्येव । तदाह नारदः,—

“परपूर्वाः स्त्रियस्त्रियाः सप्त प्रोक्तायथाक्रमम् ।
 पुनर्भूस्त्रिविधास्तार्सा स्त्रैरिणी च चतुर्विधा ॥
 कन्यैवाक्षतयोनिर्या पाणिग्रहणदूषिता ।
 पुनर्भूः प्रथमा प्रोक्ता पुनः संस्कारकर्कणा ॥
 देशधर्मानपेक्ष्य स्त्री गुरुभिर्या प्रदीयते ।
 उत्पन्नसाहसाऽन्यस्त्रै सा द्वितीया प्रकीर्तिता ॥
 असत्सु देवरेषु स्त्री बान्धवैर्या प्रदीयते ।
 सवर्णाथ सपिण्डाय सा तृतीया प्रकीर्तिता ॥
 स्त्री प्रसूताऽप्रसूता वा पत्यावेव तु जीवति ।
 कामात्ममाश्रयेदन्यं प्रथमा स्त्रैरिणी तु सा ॥
 कौमारं पतिमुत्सृज्य त्वन्यं पुरुषमाश्रिता ।
 पुनः पत्युर्गृहं यायात् सा द्वितीया प्रकीर्तिता ।
 मृते भर्त्तरि तु प्राप्तान् देवरादीनपास्य या ।
 उपगच्छेत्परं कामात् सा तृतीया प्रकीर्तिता ॥
 प्राप्तादेशा धनक्रीता चुत्पिपासाऽऽतुरा च या ।
 तवाहमित्युपगता सा चतुर्थी प्रकीर्तिता ॥
 अन्तिमा स्त्रैरिणीणां या प्रथमा च पुनर्भुवाम् ।
 क्षणं तयोः पतिकृतं दद्याद्यस्ते उपासितः”—इति ।
 यत्तु तेनैवोक्तम्,—

“या तु लब्धधनैव स्त्री सापत्या वाऽन्यमाश्रयेत् ।
 सोऽस्यादद्यादृणं भर्त्तुस्तृजेद्वा तथैव ताम्”—इति ।
 तदाश्रितभ्रात्रादिविषयम् । अतएव कात्यायनः,—

“बालपुत्राऽधिकार्या वा भ्रातरं* याऽन्यमाश्रिता ।

आश्रितस्तदृणं दद्याद्बालपुत्राविधिः स्मृतः”—इति ।

यदपि नारदेनोक्तम्,—

“अधनस्य ह्यपुत्रस्य मृतस्योपैति यः स्त्रियम् ।

ऋणं वोढुः स भजते सैव चास्य धनं स्मृतम्”—इति ।

तत्, धनभागिनोः पुत्रयोषिद्वाहयोरभावे यः कोऽपि तदुप-
भोक्ता स ऋणं दद्यादित्येवं प्रतिपादनार्थम् । यदा, पुत्रहीनस्य
ऋक्थिन इत्यनेन पुत्राभावे योषिद्वाहो दाप्य इत्युच्यते । ऋक्थ-
शब्देन सैव चास्य धनं स्मृतमिति योषितो विवक्षितत्वात् । अयमभि-
प्रायः । स्त्रैरिणीनामन्तिमायाः पुनर्भुवां प्रयमायाश्च स्वप्रधनायाः
सापत्यस्त्रियाश्च याहिणः अभावे पुत्रोदाप्यः, पुत्राभावे धनं निरपत्य-
योषिद्वाहो दाप्य इति । अतएव नारदः,—

“धनस्त्रीहारिपुत्राणामृणभाग्यो धनं हरेत् ।

पुत्रो धनस्त्रीधनिनोः स्त्रीहारौ धनिपुत्रयोः”—इति ।

धनस्त्रीहारिपुत्राणां समवाये धनहारौ ऋणं दद्यात् । धन-
हारिणः स्त्रीहारिणस्याभावे पुत्रएव दद्यात् । धनपुत्रहीनस्य ऋक्थि-
नइत्यनेन पुत्रहीनस्योत्तमर्णस्य यो ऋक्थी, तस्य धनस्त्रीहारि-
पुत्रऋणं दाप्य इत्युच्यते । तथाच नारदः,—

“ब्राह्मणस्य तु यद्देयं सान्वयस्य न चास्ति चेत् ।

निर्वपेत् तत्सकुल्येषु तदभावेऽस्य वन्धुषु ॥

यदा तु न संकुल्याः सुर्गं च सम्मन्त्रिष्यान्मवाः ।

तदा दद्याद्विजेभ्यस्तु तेऽस्यसत्सु निचिपेत्”—इति ॥

इति ऋणादानप्रकरणम् ।

अथ निक्षेपाख्यस्य द्वितीयपदस्य विधिरुच्यते ।

तत्र निक्षेपस्वरूपं नारद आह,—

“खं द्रव्यं यत्र विस्मयाच्चिपत्यविशङ्कितः ।

निक्षेपो नाम तत्प्रोक्तं व्यवहारपदं बुधैः”—इति ।

उपनिधिन्यासौ निक्षेपविशेषौ । तयोः स्वरूपमाह बृहस्पतिः,—

“अनास्थातं व्यवहितमसङ्घातमदर्शितम् ।

मुद्राद्वित्तञ्च यद्वत्तन्तदौपनिधिकं स्मृतम् ।

राजपौरादिकभयाद् दायादानाञ्च वञ्चनात् ।

स्थाप्यतेऽन्यस्य यद्रूपं न्यासः स परिकीर्तितः”—इति ।

रूपसङ्ख्याविशेषमकथयित्वा समग्रमन्यहसो रक्षणार्थं यत् स्थाप्यते,
तद्रूपमौपनिधिकम् । निक्षेपणविधिमाह मनुः,—

“कुलजे वृत्तसम्पन्ने धर्मज्ञे सत्यवादिनि ।

महापदे धनिन्याय्ये निक्षेपं निक्षिपेद्बुधः”—इति ।

बृहस्पतिः,—

“स्थानं गृहं स्थलञ्चैव तदर्णं विविधान् गुणान्” ।

सत्यं ग्रीवं बभ्रुजनं परौष्ठ्य स्थापयेन्निधिम्”—इति ।

तस्य निक्षेपस्य पुनर्द्विविध्यमाह नारदः,—

* स्थानं गृहं गृहस्थञ्च तदर्णं विभवं गुणान्,—इति पुस्तकान्तरे पाठः ।

“अ पुनर्द्विविधः प्रोक्तः साधिमानीतरक्षया ।
प्रतिदानं तथैवास्त्य प्रत्ययः स्याद् विपर्यये”—इति ।

इत्यस्यतिरपि,—

“वशाच्चिकं रहोदत्तं द्विविधं तदुदाहृतम् ।
पुत्रवत् परिपाल्यं तद्विनश्यत्यनवेक्षया ॥
स्नापितं येन विधिना येन यच्च विभावितम्* ।
तथैव तच्च दातव्यमदेयं प्रत्यनन्तरे”—इति ।

स्नापनेतरस्त्य यस्त्य स्नापितद्रव्ये स्वागममस्ति, स इह प्रत्यनन्तर-
इत्युच्यते । अनुरपि,—

“यो यथा निक्षिपेद्भुक्तो यमर्थं यस्त्य मानवः ।
स तथैव ग्रहीतव्यो यथा दायस्तथा गृहः”—इति ।

दायो दानं स्नापनमिति यावत् । ग्रहीतव्यम् । पास्त्यितुः

कञ्जमाह इत्यस्यतिः,—

“ददतो यद्भवेत्पुण्यं हेमरूप्याम्बरादिकम् ।
तत् स्नात् पास्त्यतो न्यासं तथैव शरणागतम्”—इति ।

भवकस्त्य च दोषस्तेनैव दर्शितः,—

“भर्तृद्रोहे यथा नाय्याः पुंसः पुत्रसुहृद्वधे ।
दोषोभवेत्तथा न्यासे भक्षितोपेक्षिते मृणाम्”—इति ।

देवासुपघाते तु न दोष इत्याह इत्यस्यतिः,—

“राजदेवोपघातेन यदि तस्मात्प्रमाप्नुयात् ।
ग्रहीतव्यमसहितं तच्च दोषो न विद्यते”—इति ।

* वधाविधिः,—इति पुस्तकान्तरे पाठः ।

ग्रहीतुरिति शेषः । राजशब्देनासमाधेयनिमित्तमुपलक्ष्यते ।

अतएव कात्यायनः,—

“अराजदैविकेनापि निचिप्रं यत्र नाशितम् ।

ग्रहीतुः सह भाण्डेन दातुर्नष्टं तदुच्यते”—इति ।

नारदः,—

“ग्रहीतुः सह योऽर्थेन नष्टो नष्टः स दायिनः ।

दैवराजकृते तदस्य चेत् तज्जिह्वाकारितम्”—इति ।

दैवग्रहणं तस्करोपलक्षणार्थम् । अतएव याज्ञवल्क्यः,—

“न दाप्योऽपहतं तत्तु राजदैविकतस्करैः”—इति ।

मनुरपि,—

“चौरैर्हतं जलेनोद्धमग्निना दग्धमेव च ।

न दद्याद्यदि तस्मात्स न संहरति किञ्चन”—इति ।

यदि तस्माद्धनात् लोकमपि स गृह्णाति, तदा दद्यादित्यर्थः ।

तथाच सएव,—

“समुद्रे नाप्नुयात् किञ्चित् यदि तस्मान्न संहरेत्”—इति ।

कचित् केनचित् हेतुना नष्टमपि ग्रहीता मूलदारेण न दाप्य-

दत्याह कात्यायनः,—

“ज्ञात्वा द्रव्यवियोगन्तु दाता यत्र विनिचिपेत् ।

सर्वापायविनाशेऽपि ग्रहीता नैव दाप्यते”—इति ।

उपेक्षादिना नाशे तु दृढस्यतिराह,—

“भेदेनोपेक्षया न्यासं गृहीत्वा यदि नाशयेत् ।

न दद्याद्याच्यमानो वा दाप्यन्तं सोदयं भवेत्”—इति ।

कात्यायनोऽपि,—

“न्यायादिकं परद्रव्यं प्रभक्षितमुपेक्षितम् ।

अज्ञाननाशितञ्चैव येन दाप्यः स एव तत्”—इति ।

अथ विशेषमाह व्यासः,—

“भक्षिते सोदयं दाप्यः समं दाप्य उपेक्षिते ।

किञ्चिदूर्णं प्रदाप्यः स्वाद्रूपमज्ञाननाशितम्”—इति ।

याचनानन्तरं अदत्तस्य पश्चाद्देवराजोपघाते स्नापकाय मूलमात्रं
देयम् । तथाच व्यासः,—

“याचनानन्तरं नाग्रे देवराजकृतेऽपि सः ।

यक्षीता प्रतिदाप्यः स्नात्”—इति ।

मूलमात्रमिति शेषः । प्रत्यर्पणविस्मयमात्रपराधेन वृद्धिदाना-
योगात् । याचनानन्तरमदाने दण्डमाह नारदः,—

“याच्यमानस्तु यो दातुर्निचेपं न प्रयच्छति ।

दण्डः स राज्ञा भवति नष्टे दाप्यस्तु तत्समम्”—इति ।

यः पुनः स्नापकाननुज्ञया निचेपं प्रयुक्ते, तस्य दण्डमाह स एव,—

“यथार्थं साधयेत्तेन निचेतुरननुज्ञया ।

तथापि स भवेद्दण्डस्तस्य सोदयमावहेत्”—इति ।

वाचस्पत्योऽपि,—

“आजीवन् स्नेह्या दण्डो दाप्यस्तथापि सोदयम्”—इति ।

वृहस्पतिरपि,—

“न्यासद्रव्येण यः कश्चित् साधयेदात्मनः सुखम्* ।

* साधयेत् कार्यमात्मनः,—इति का० ।

दण्डः स राज्ञा भवति दाप्यस्तथापि सोदयम्”—इति ।

अथ दण्डोऽपि समएव ग्राह्यः । तदाह मनुः,—

“निक्षेपस्यापहर्तारं तत्समं दापयेद्भनम् ।

तथोपनिधिहर्तारं विशेषेणैव पार्थिवः”—इति ।

बृहस्पतिरपि,—

“गृहीतं निष्कृते यत्र साक्षिभिः शपथेन वा ।

विभाव्य दापयेद्ग्राहं तत्समं विनयं नृपः”—इति ।

स्थापकस्यानृतवादित्वे दण्डमाह मनुः,—

“निक्षेपो ह्यनिवेद्यो यः धनवान् कुलसन्निधौ ।

तावानेव स विज्ञेयो विबुद्धं दण्डमर्हति”—इति ।

ससाक्षिनिक्षेपे साक्षिवचनविरुद्धं न दण्डः । असाक्षिके तु बृह-

स्पतिराह,—

“रहो दत्ते निधौ यत्र विसंवादः प्रजायते ।

विभावकं तत्र दिव्यमुभयोरपि च स्मृतम्”—इति ।

गृहीतस्थापकयोरनृतवादित्वे दण्डमाह मनुः,—

“निक्षेपस्यापहर्तारं अनिक्षेपारमेव च ।

सर्वरूपाथैरन्विच्छेत् शपथेच्चैव वैदिकैः ॥

यो निक्षेपं नार्पयति यस्यानिक्षिप्य याचते ।

तावुभौ चौरवष्कास्यौ प्रदाप्यौ तत्समं दमम्”—इति ।

निक्षिप्तद्रव्यमकाले ददतो द्विगुणोदण्डः । तदाह कात्यायनः,—

“ग्राह्यस्वरूपनिधिः काले कालहीनन्तु वर्जयेत् ।

कालहीनं दददण्डं द्विगुणञ्च प्रदाप्यते”—इति ।

यद्गयादुपनिधिरन्यस्य हस्तो न्यस्तः, तद्गयातीते काले च याच्यः ।
तद्गयातीतेऽपि काले स्वयमेव नार्पणीयः । “सकृद्वाचनेऽर्पयेत्”—
इति बृहस्पतिस्मरणात् । तद्गये वर्त्तमाने स्वयमेव दीयमानं काल-
हीनम् । तद्गानमिष्टं नैवेति तद्गतोऽपि दण्डोयुक्तः । यस्तु वस्त्रा-
वष्टम्भेन निक्षेपं न ददाति, तं राजा निगृह्य दापयेदित्याह भनुः,—

“येषां न दद्याद्यदि तु तद्विरस्यं यथाविधि ।

इत्थं निगृह्य दाप्यः स्वादिति धर्मस्य धारणा ॥

निक्षिप्तस्य धनस्यैव प्रीत्योपनिहितस्य च ।

कुर्व्यादिनिर्णयं राजाऽप्रक्षिप्तस्यासधारिणम्”—इति ।

अप्रक्षिप्तं अताडयन् । यदा तु स्वयमेव न दद्यात्, तदा प्रत्य-
गन्तरं प्रत्याह स एव,—

“अच्छलेनैव वाऽन्विच्छेत्तमर्थं प्रीतिपूर्वकम् ।

विचार्य तस्य वा वृत्तं वाचैव परिखाधयेत्”—इति ।

निक्षेपेऽभिहितं धर्मं याचितादिस्त्वितिदिशति नारदः,—

“एष एव विधिर्दृष्टो याचितान्वाहितादिषु ।

ग्रिष्पिषूपनिधौ न्यासे प्रतिन्यासे तथैव च”—इति ।

याज्ञवल्क्योऽपि,—

“याचितान्वाहितन्यासनिक्षेपादिस्त्वर्थं विधिः”—इति ।

याचितमुखवादिषु परकीयमसङ्काराद्यर्थम् । अन्वाहितं स्वस्मिन्
स्थितं परधनं धनिकान्तरस्य तथा कृतम् । न्यासनिक्षेपौ पूर्वमेवा-
भिहितौ । बृहस्पतिरपि,—

“अन्वाहिते याचितके ग्रिष्पिन्यासे सवन्भजे ।

एषएवोदितो धर्मस्तथाच शरणागते”—इति ।

शिल्पिन्यासोनाम, अङ्गुलीयकरणाय स्वर्णकारादिहस्तसमर्पितः ।
अनेनायाचितस्य शिल्पिहस्तन्यस्तस्य दैवराजोपघातेन विनाशे स्वर्ण-
कारप्रभृतयस्तदा न दाप्या इत्युक्तं भवति । अत्रापवादमाह कात्या-
यनः,—

“यैश्च संस्क्रियते न्यासो दिवसैः परिनिश्चितैः ।

तदूर्द्ध्वं स्थापयन् शिल्पी दाप्यो दैवहतेऽपि तम्” इति ।

नेर्मन्थार्यं रजकादिन्यस्तवस्त्रादिविषयेऽप्याह सएव,—

“न्यासदोषाद्विनाशः स्थाच्छिल्पिनस्तत्र दापयेत् ।

दापयेच्छिल्पिदोषात्तत् संस्कारार्थं यदर्पितम्”—इति ।

यत्र तत्त्वादिकं वस्त्राद्यर्थं कुविन्दादौ न्यस्तं, खण्डपटादिदशायां
नष्टं, परिपूर्णदशायां वा कुविन्दादिना दीयमानं स्वामिना न गृहीतं
नष्टञ्च, तत्राप्याह सएव,—

“स्वल्पेनापि च यत्कर्म नष्टं चेद्भृतकस्य तत् ।

पर्याप्तं दिवसतस्तस्य विनश्येत्तदगृह्यतः”—इति ।

स्वल्पेन प्राप्तरचनादिना विकलं नष्टञ्चेत्, भृतकस्य शिल्पिनो-
नष्टम् । पुनर्वर्तनग्रहणमन्तरेणैव रचनादिक्रियां कुर्यादित्यर्थः । यदि
स्वामी पुनस्तत्त्वादिकं नार्पयति, तदा पुनर्वानाद्यभावे वेतनं शिल्पि-
न्येने दत्तं दाता न लभते । पर्याप्तं परिपूर्णवस्त्रादिकं, आदिसतो-
भृतकस्य यः स्वामी, तस्य दीयमानमगृह्यतस्तत्पर्याप्तं विनश्यति ।
याचितकविषयेऽपि विगेषस्तेनैवोक्तः,—

“यदि तत्कार्यमुद्दिश्य कालं परिनिधय वा ।

याचितोऽर्द्धकृते तस्मिन्प्राप्तं न तु दाप्यते”—इति ।

यत्तु कार्यं दीर्घकालमाध्यं, तत्कार्यार्थं यदि याचितः, यदि वा संवत्सरपर्यन्तं दीयतामित्येवं कालं परिनियम्य याचेत, तच्च कार्यमध्ये परिनियतकालमध्ये वा प्रतियाच्यमानो याचितकं न ददाति ; असौ न सोदयं दाप्यः । याचितकमात्रमेवासौ कृते कार्यं परिनियतकालात्यये वा दद्यात् । यदि तदाऽपि न ददाति, तदा देवादितोविनाशे जाते मूल्यं देयमित्यर्थः । आह सएव,—

“अथ कार्यविपत्तिस्तु तथैव स्वामिनो भवेत् ।

अप्राप्ते चैव काले तु दाप्यन्वर्द्धकृतेऽपि तत्”—इति ।

इति निक्षेपप्रकरणम् ।

अथास्वामिविक्रयः ।

तस्य स्वरूपमाह नारदः,—

“निक्षिप्तं वा परद्रव्यं नष्टं सन्ध्याऽपच्यत वा ।

विक्रीयेतासमक्षं* यस्तु ज्ञेयोऽस्वामिविक्रयः”—इति ।

बृहस्पतिरपि,—

“निक्षेपान्वाहितश्यासहतयाचितवन्धकम् ।

उपांशु येन विक्रीतमस्वामी सोऽभिधीयते”—इति ।

अस्वामिना कृतो व्यवहारो निवर्त्तते इत्याह कात्यायनः,—

“अस्वामिविक्रयं दानमाधिं च विनिवर्त्तयेत्”—इति ।

* विक्रीयेतेऽसमक्षं,—इति ग्रन्थान्तरवृत्तः पाठः ।

नारदोऽपि,—

“अस्त्रामिना कृतो यस्तु क्रयो विक्रयएवच ।

अकृतः स तु विज्ञेयो व्यवहारेषु नित्यशः”—इति ।

ततश्चास्त्रामिविक्रये याज्ञवल्क्यः,—

“इतं प्रणष्टं यद्रूपं परहस्तादवाप्नुयात् ।

अनिवेद्य नृपे दण्ड्यः स तु पणवतिं पणान्”—इति ।

यदा पुनः परहस्तादवाप्नुयात्स धनस्त्रामी, तदा त्वाह सएव,—

“नष्टापहतमासाद्य हर्तारं ग्राहयेन्नरम् ।

देशकालातिपत्तौ वा गृहीत्वा* स्वयमर्पयेत्”—इति ।

नष्टमपहतं वा स्वकीयद्रव्यं अधिगन्तुरपहर्तुर्वा हस्ते दृष्ट्वा अधिगन्तारमपहर्तारं वा राजपुरुषादिभिर्ग्राहयेत् पुरुषः; राजा-
द्यानयनार्थदेशकालातिक्रमयेद्भवति, तदा स्वयमेव गृहीत्वा राज्ञे
समर्पयेदित्यर्थः । यदा पुनर्विक्रयार्थमेव स्वकीयं द्रव्यं केतुर्हस्ते
पश्यति, तदाऽप्याह सएव,—

“स्वं सभेतान्यविक्रीतं केतुर्दोषोऽप्रकाशिते ।

हीनाद्रहो हीनमूख्ये वेल्लाहीने च तस्करः”—इति ।

स्त्रामी स्वसन्निद्रव्यमन्यविक्रीतं यदि पश्यति, तदा सभेत
गृहीयात् । अस्त्रामिविक्रयस्य स्वलहेतुलाभावात् । केतुः पुनरप्रका-
शिते गोपिते क्रये दोषो भवति । हीनाद्रह्यागमोपायहीनात् रह-
एकान्ते हीनमूख्ये अल्पतरेण द्रव्येणाधिकमूख्ये वेल्लाहीने रात्र्यादौ

* गृहीता,—इति मन्मान्तरहतः पाठः ।

कृते क्रये च स चोरो भवति । तस्करवद्वण्डो भवतीत्यर्थः । यथोक्तं
मतुना,—

“द्रव्यमस्यामिविक्रीतं प्राक् राज्ञे विनिवेदितम् ।

न तत्र विद्यते दोषः सेनः स्यादुपविक्रये”—इति ।

येन केचा हीनमुखेन क्रयात् प्रागेव राज्ञे निवेदितं, न तत्र
दोषः । उपविक्रयग्रन्थस्यार्थसेनैव दर्शितः,—

“अनर्हं हि वहिर्पामाश्विग्राह्यामघतो जनात् ।

हीनमुखश्च यत्क्रीतं ज्ञेयोऽसादुपविक्रयः”—इति ।

अघतो जनात् च स्यादादेरित्यर्थः । असद्वृत्तं स्यात्स्वनुज्ञाता-
द्युपसन्नार्थम् । अतएव नारदः,—

“अस्याम्यनुमतादासादघतश्च जनाद्रहः ।

हीनमुखमवेसायां क्रीणस्तदोपभागवेत्”—इति ।

कात्यायनः,—

“नाष्टिकस्तु प्रकुर्वीत तद्वृत्तं ग्राहभिः स्वकम्”—इति ।

नाष्टिको नष्टधनः, तद्वृत्तं नष्टधनं, ग्राहभिः साक्षादिभिः,
प्रकुर्वीत साधयेदित्यर्थः । आह याज्ञवल्क्यः,—

“आगमेनोपभोगेन नष्टं भाव्यमतोऽन्यथा ।

पञ्चबन्धोद्गमस्तत्र राज्ञेनाविभाविते”—इति ।

आगमस्तु सत्यन्तरेऽभिहितो द्रष्टव्यः,—

“सत्त्वं दानकथप्राप्तं श्रौत्यै वैवाहिकं तथा ।

बान्धवाद्प्रजातस्तु धनधस्तु धनागमः”—इति ।

स्वकीयधनस्तु स्वकीयत्वापगत्यपि दानाद्यभावेन साधनीये-

त्याह कात्यायनः,—

“अदत्तव्यक्तविक्रीतं कृत्वा स्वं लभते धनम्”—इति ।

अथैतद्व्यक्तव्यक्तं विक्रीतञ्च न भवतीति प्रमाणैः प्रसाध्य स्वकीयं धनं नाष्टिकः विक्रेत्रादेः सकाशात्लभते इत्यर्थः । पञ्चविषये* विशेष-
माह बृहस्पतिः,—

“पूर्वस्वामी तु तद्व्यं यदाऽऽगत्य विभावयेत् ।

तत्र मूलं दर्शनीयं केतुः शुद्धिस्ततो भवेत्”—इति ।

मूलं विक्रेता । विक्रेतुर्दर्शनानन्तरं व्यासः,—

“मूले समाहते केता नाभियोष्यः कथञ्चन ।

मूलेन सह वादस्तु नाष्टिकस्य तदा भवेत्”—इति ।

यदा तु मूलभूतो दर्शितोविक्रेता न किञ्चिदुत्तरं ददाति,
तदालाह बृहस्पतिः,—

“विक्रेता दर्शितो यत्र विहीनो व्यवहारतः ।

केद्वराष्ट्रोर्मूल्यदण्डौ प्रदद्यात् स्वामिनोर्धनम्”—इति ।

यदा तु मूलभूतोविक्रेता देशान्तरङ्गतः, तदा कात्यायन आह,—

“मूलानयनकालश्च देयो योजनसङ्ख्याया ।

प्रकाशं प्रकयं कुर्यात् साक्षिभिर्ज्ञातिभिः स्वकैः ॥

न तत्रान्या क्रिया प्रोक्ता दैविकी न च मानुषी ।

प्रसाधिते क्रये राज्ञा वक्तव्यः स न किञ्चन”—इति ।

अयमर्थः । यस्तु केता कालविलम्बेनापि मूलं दद्यात्तु न

* यत्र विषये,—इति का० । मम तु, अत्र विषये,—इति याठः
प्रतिभाति ।

शक्नोति, क्रयप्रकाशनञ्च करोति, स नराधमः । तस्माच्च नाष्टिको धनं
संभते इति । तदुक्तं मतुना,—

“अथ मूलमनाहार्यं प्रकाशक्रयशोधितम् ।

अदण्डो मुच्यते राज्ञा नाष्टिको संभते धनम्”—इति ।

क्रेतुः सकाशाद्भूतग्रहणमर्द्धमूल्यं दत्तैव । तथाच कात्यायनः,—

“वणिज्वीथीपरिगतं विज्ञातं राजपूरुषैः ।

अविज्ञाताश्रयात् क्रीतं विक्रेता यत्र वा मृतः ॥

स्वामी दत्ताऽर्द्धमूल्यम् प्रगृह्णीयात्स्वकं धनम्”—इति ।

अविज्ञाताश्रयादविज्ञातस्थानकादित्यर्थः । क्रयप्रकाशनपक्षयोः*

सति सम्भवे मूलानयनपक्षेण वाह्यः । तदुक्तं कात्यायनेन,—

“यदा मूलमुपन्यस्य पुनर्वादी क्रयं वदेत् ।

आहरेत् मूलमेवासौ न क्रयेण प्रयोजनम् ॥

असमाहार्यमूलस्तु क्रयमेव विशोधयेत्”—इति ।

यदा मूलदर्शनं क्रयप्रकाशनं वा न करोति, तदा दण्ड इत्याह

सएव,—

“अनुपस्थापयन्मूलं क्रयं वाऽप्यविशोधयन् ।

यथाऽभियोगं धनिने धनं दाप्योदमञ्च सः”—इति ॥

नाष्टिकविप्रयोगमाह सएव,—

“यदि स्वं नैव कुरुते ज्ञातिभिर्नाष्टिको धनम् ।

प्रसङ्गविनिवृत्त्यर्थं चोरवद्दण्डमर्हति”—इति ।

* इत्यमेव पाठः सर्वत्र । मम तु, मूलानयनक्रयप्रकाशनपक्षयोः,—इति

पाठः प्रतिभाति ।

यत्तु प्रकाशिते क्रये केतुः स्वत्वप्रतिपादकं मरीचिवचनम्,—

“वणिग्वीथीपरिगतं विज्ञातं राजपूरुषैः ।

दिवा गृहीतं यत् केचा च शुद्धो लभते धनम्”—इति ।

तदेवं नाष्टिकेन साधितद्रव्यविषयम्* । अन्यथा, अथ मूलमना-
हार्यम्,—इति प्रागुदाहृतमनुवचनविरोधप्रसङ्गात् । यदा केता
साक्षादिभिः क्रयं न विभावयति, नाष्टिकोऽपि स्वकीयत्वं, तदा
निर्णयमाह दृहस्यतिः,—

“प्रमाणहीनवादे तु पुरुषापेक्षया नृपः ।

समन्यूनाधिकत्वेन स्वयं कुर्यादिर्निर्णयम्”—इति ।

ननु मानुषप्रमाणाभावेऽपि दिव्यस्य विद्यमानत्वात्प्रमाणहीन-
वादएव न सम्भवति । उच्यते । अस्मिन्नामिविक्रयविवादे दिव्या-
भावात् तथा ।

“प्रकाशं च क्रयं कुर्यात् साधुभिर्ज्ञातिभिः स्वकैः ।

न तत्रान्या क्रिया प्रोक्ता दैविकी न च मानुषी ॥

अभियोक्ता धनं कुर्यात् प्रथमं ज्ञातिभिः स्वकम् ।

पश्चादात्मविशुद्ध्यर्थं क्रयं केता स्वबन्धुभिः” ॥—इति

वचनेन साक्षीतरप्रमाणाभावोऽवगम्यते । तदेवाह कात्यायनः,—

“अद्वैतं दयोरपहतं तच्च स्याद्भवहारतः ।

अविज्ञातक्रयोदोषस्तथा चाप्ररिपासनम् ॥

* इत्यमेव पाठः सर्वत्र । मम तु, तदेवं नाष्टिकेनासाधितद्रव्यविषयम्,
—इति पाठः प्रतिभाति ।

† अस्मिन्नामिविक्रये दिव्याभावान्न तथा,—इति का० ।

एतद्वयं समाख्यातं द्रव्यहानिकरं बुधैः ।

अविज्ञातस्थानकृतक्रेतनाष्टिकयोर्दयोः”—इति ।

अस्वामिविक्रेतुरिव स्वाभ्यदत्तमुपभुञ्जानस्य दण्डमाह नारदः,—

“उद्दिष्टमेव भोक्तव्यं स्त्री पशुर्वसुधाऽपि वा”—इति ।

*अविज्ञातात् कथोऽविज्ञातकथः । अथवा परमार्थतोऽयं स्वामी-
त्यज्ञानात्कथोऽविज्ञातकथः* । मरीचिरपि,—

“अविज्ञातनिवेशत्वादयच मूर्खो न विद्यते ।

हानिस्तत्र समा कस्या क्रेतनाष्टिकयोर्दयोः ॥

अनर्पितन्तु यो भुङ्क्ते भुक्तभोगं प्रदापयेत् ।

अनिर्दिष्टन्तु यद्रव्यं वासचेचगृहादिकम् ॥

स्वबलेनैव भुञ्जानः चोरवद्दण्डमर्हति ।

अनङ्गारं तथा धेनुं नावं दासं तथैव च ॥

अनिर्दिष्टं च भुञ्जानो दद्यात्पणचतुष्टयम् ।

दासी मौका तथा धुर्यो बन्धकं गोपभुष्यते ।

उपभोक्ता तु तद्रव्यं पण्येनैव विशोधयेत् ॥

दिवसे द्विपणं दासीं धेनुमष्टपणं तथा ।

त्रयोदशमनङ्गारं मत्स्यं भूमिश्च षोडश ॥

नौकामश्वश्च धेनुश्च लाङ्गलं कार्मिकश्च च ।

बलात्कारेण यो भुङ्क्ते दाप्यष्टापणं दिने ॥

* अयं ग्रन्थः, अस्वामिविक्रेतुरिवेत्यादिग्रन्थात् पूर्वं भवितुमुचितः ।

परमादर्शपुस्तकेषु दर्शनादत्रैव इक्षितः ।

† इत्यमेव पाठः सर्वत्र । मम तु, मूर्खः,—इति पाठः प्रतिभाति ।

उलूखले पणार्द्धन्तु मुसलस्य पणद्वयम् ।
 शूर्पस्य च पणार्द्धन्तु दैविद्यं मुनिरब्रवीत्—इति ।
 अस्त्रामिविक्रयाख्यं पदं समाप्तम् ।

अथ सम्भूयसमुत्थानाख्यं पदमुच्यते ।

तस्य स्वरूपमाह नारदः,—

“वणिक्प्रभृतयो यत्र कथं* सम्भूय कुर्वते ।
 तत्सम्भूयसमुत्थानं व्यवहारपदं स्मृतम्”—इति ।

तत्राधिकारिणो दर्शयति दृश्यतिः,—

“कुलीनदक्षानलमैः प्राज्ञैः नाणकवेदिभिः ।

आयव्ययज्ञैः शुचिभिः शूरैः कुर्यात्सह क्रियाम्”—इति ।

क्रियां कृषिवाणिज्यशिल्पिकृतसङ्गीतसैन्यात्मिकाम् । नाणक-
 विज्ञानं वाणिज्यक्रियायामुपयुज्यते । आयव्ययज्ञानमात्रं कृषिक्रिया-
 याम् । सङ्गीतादिशिल्पिक्रियायां प्राज्ञत्वमुपयुज्यते । कृतक्रियायां
 तु कुलीनत्वप्राज्ञत्वशुचित्वादि । सैन्यक्रियायां शूरत्वमात्रम् । दक्षता-
 नलमले तु सर्वत्रोपयुज्यते । अतएवादक्षादि निषेधति मएव,—

“अशक्तालसदुर्बुद्धिमन्दभाग्यनिराश्रयैः ।

वाणिज्याद्याः सहैतैस्तु न कर्त्तव्याभुधैः क्रियाः”—इति ।

ये तु सम्भूय वाणिज्यादिक्रियां कुर्वन्ति, ते द्रव्यानुसारेण
 लाभभाजः । तथाच दृश्यतिः,—

“प्रयोगं कुर्वते ये तु हेमधान्यरमादिना ।

* कर्म,—इति क.० । कर्म,—इति ग्रन्थान्तरदृष्टस्त पाठः समीचीनः ।

समन्यूनाधिकैरंशैर्लाभस्तेषां तथाविधः"—इति ।

लाभवदेव यथादिरपि तथैवेत्याह सएव,—

“समन्यूनाधिकोवाऽंशो येन क्षिप्तस्तथैव सः ।

अथं दद्यात्कर्म कुर्यात्ततस्तेषां* तथाविधः"—इति ।

द्रव्यानुसारेण लाभ इत्यस्यापवादमाह याज्ञवल्क्यः,—

“समवायेन वणिजां लाभार्थं कर्म कुर्वताम् ।

लाभालाभौ यथाद्रव्यं यथा वा संविदा कृतौ"—इति ।

संविदा समयेन पुरुषविशेषानुसारेण, कृतौ कल्पितौ लाभालाभौ ज्ञेयौ, न तु द्रव्यानुसारेणेत्यर्थः । सम्भूयकारिणां कर्तव्यमाह व्यासः,—

“समक्षमसमक्षं वाऽवश्चयन्तः परस्परम् ।

नानापणानुसारान्ते प्रकुर्युः क्रयविक्रयौ ॥

अगोपयन्तो भाण्डानि शुल्कं दद्युश्च तेऽध्वनि ।

अन्यथा दिगुणं दाप्यः शुल्कस्थानात् वहिः स्थिताः"—इति ।

नारदोऽपि,—

“भाण्डपिण्डव्ययोद्धारभारसाराद्यवेक्षणम्^(१) ।

कुर्युस्तेऽव्यभिचारेण समये स्वे व्यवस्थिताः"—इति ।

* इत्यमेव पाठः सर्वत्र । मम तु, कुर्यात् लाभस्तेषां,—इति पाठः प्रति-
भाति । कुर्यात् लाभं गृहीत चेवहि,—इति ग्रन्थान्तरघृतः पाठः ।

(१) भाण्डं क्रयविक्रयसमूहः । पिण्डं पात्रेयम् । व्ययोवेतनम् । उद्धार-
स्तस्मात् देयद्रव्यात् प्रयोजनविशेषादाकर्षणम् । भारउदाहृतः । सारं
प्रकृतं चन्दनादि । अन्ववेक्षणं रक्षणयोजनादि । इति विवादरत्ना-
करीया व्याख्या ।

सम्भूयकारिणां परस्परं विवादनिर्णयप्रकरमाह बृहस्पतिः,—

“परचीकाः साक्षिणश्च तएवोक्ताः परस्परम् ।

संन्दिग्धेऽर्थे वक्ष्यमायां ते न चेद् देशसंयुताः* ॥

यः कश्चिद्वक्षकस्तेषां विज्ञातः क्रयविक्रये ।

ग्रपथैः स विशोक्तः स्यात् सर्ववादेऽप्ययं विधिः”—इति ।

दैवराजकृतद्रव्यहानिविषयेऽप्याह सएव,—

“क्षयहानिर्यदा तत्र दैवराजकृताह्वयेत् ।

सर्वेषामेव या प्रोक्ता कल्पनीया यथाऽंशतः”—इति ।

क्षयाथैव हानिः क्षयहानिः, न तु क्षयाद्यर्थं क्षयः । प्रातिस्निक-
दोषेण द्रव्यमात्रे सएवाह,—

“अनिर्दिष्टो वार्यमाणः प्रमादाद्यस्तु नाग्रयेत् ।

तेनैव तद्ववेद्देयं सर्वेषां समवायिनाम्”—इति ।

अनिर्दिष्टः समवायः, न तु अनुज्ञातः । चौरादिभ्यः पालयितु-
र्लाभाधिक्यमस्तीत्याह कात्यायनः,—

“चौरतः सलिलादग्नेर्द्रव्यं यस्तु समाहरेत् ।

तस्यांशो दशमो देयः सर्वद्रव्येष्वयं विधिः†”—इति ।

समाहरेत् स्तनशला परिपालयेत् ।

यस्तु समवायिभिः प्रयुक्तं धनं समवायिभिः सह प्रतिपादना-
दिभिः न साधयति, तस्य लाभहानिः । तदाह बृहस्पतिः,—

* न चेद्विधेषसंयुताः,—इति ग्रन्थान्तरदृष्टः पाठः ।

† प्रवासार्थं,—इति का० ।

‡ तस्यांशं दशमं दत्त्वा ऋद्धीयुस्ते ततोऽपरम्,—इति पाठान्तरम् ।

“समवेतैस्तु यद्दत्तं प्रार्थनीयं तथैव तत् ।

न याचते अथः कश्चित् स्नाभात्स परिहीयते”—इति ।

सर्वानुगतः सर्वेषां कार्यमेकएव कुर्यात् । तदाह सएव,—

“बहूनां समतो यस्तु दद्यादेकीधनं नरः ।

करणं कारयेद्वाऽपि सर्वैरेव कृतम्भवेत्”—इति ।

करणान्तरस्यादिकर्मा । सम्भूयकारिणामृत्विजां कर्त्तव्यमाह मनुः,—

“ऋत्विजः समवेतास्तु यथा सचे निमन्त्रिताः ।

कुर्युर्यथाऽर्हतः कर्म गृह्णीयुर्दक्षिणान्तथा”—इति ।

तथेति कर्मानुसारेण दक्षिणां गृह्णीयुरित्यर्थः । तथाच सएव,—

“सम्भूय स्नानि कर्माणि कुर्वद्भिरिह मानवैः ।

अनेन कर्मयोगेन कर्त्तव्यांश्चकल्पयेत्”—इति ।

इयं चांशकल्पना “तस्य द्वादशशतं दक्षिणा”—इत्येवं क्रतुसम्बन्धि-
माचतया विहितायां दक्षिणायामेव, न ऋत्विग्विशेषोल्लेखेन विहि-
तायाम् । अतएवोक्तं तेनैव,—

“रथं हरेत वाऽध्वर्युर्ब्रह्माऽऽधाने च वाजिनम् ।

होता हरेत्तथैवाश्वं उद्गाता चाप्यनः क्रये^(१)”—इति ।

दक्षिणांश्चकल्पनामाह सएव,—

* इत्यमेव पाठः सर्वत्र । मम तु, साधनीयं,—इति पाठः प्रतिभाति ।

† करणं लेख्यादिकम्,—इति विवादरत्नाकरव्याख्या ।

(१) केषांश्चिद्वाहिनामाधाने अध्वर्यवे रथव्याप्तायते, ब्रह्मणे वेगवा-
नश्च, होत्रे चाश्वः, उद्गात्रे सोमोदाहकमनः शकटम् । इति
अष्टश्रुतीया व्याख्या ।

“सर्वेषामर्धिनोमुख्यास्तदर्धेनार्धिनोऽपरे ।

तृतीयिनस्तृतीयांशास्तुरीयांशास्तु पादिनः”—इति ।

सर्वेषां षोडशर्त्विजां मध्ये मुख्याश्चत्वारोद्दोत्रध्वर्युब्रह्मोद्गातारः ।
ते गोशतस्यार्धिनः, सर्वेषां भागपरिपूर्णापपत्तिवशादायाताष्टाचत्वारिंशद्रूपाद्धैर्णाद्धैर्भाजः । अपरे मैत्रावरुणप्रतिप्रस्थादब्राह्मणाच्छंसि-
प्रस्तोतारस्तद्धैर्धनः धनमुख्यांशस्याद्धैर्न चतुर्विंशतिरूपेणाद्धैर्भाजः ।
ये पुनस्तृतीयिनोऽश्वावाकनेद्वग्रीधप्रतिहत्तारस्ते तृतीयिनोमुख्यांशस्य
षोडशगोरूपतृतीयांशभाजः । ये पादिनो यावस्तोदनेद्वपोद्वसुब्रह्म-
ण्यास्ते मुख्यस्य भागस्य चतुर्थांशेन द्वादशगोरूपेणांशभाजः । मुख्यानां
चतुर्णां मिथोविभागः समत्वेनैव । एवं तदनन्तरादीनामपि मिथोवि-
भागः । तथाच कात्यायनसूत्रम् । “द्वादश द्वादशाद्येभ्यः षट्षट्द्विती-
येभ्यः चतस्रश्चतसस्तृतीयेभ्यस्तिस्रस्तिस्रः इतरेभ्यः”—इति । स्वकी-
यकर्मकलापस्याशक्त्याऽकरणे कृतानुसारेण भागोदेयइत्याह मनुः,—

“ऋत्विग्यदि दृतो यज्ञे स्वकर्म परिहापयेत् ।

तस्य कर्मानुरूपेण देयोऽंशः सहकर्तृभिः”—इति ।

सहकर्तृभिः, सम्भूयकारिभिरित्यर्थः । कृतकर्मांशानुसारेण
दक्षिणां दद्यादित्युक्तम् । तस्य कचिदपवादमाह सएव,—

“दक्षिणासु प्रदत्तासु स्वकर्म परिहापयन् ।

कृत्स्नमेव सभेतांशमन्येनैव च कारयेत्”—इति ।

अन्येन स्वस्वगणवर्त्तिनां मध्ये प्रत्यासन्नेन । कर्ममध्ये ऋत्विक्करणे

नारद आह,—

* इत्यमेव पाठः सर्वत्र । सम तु, ऋत्विङ्मरणे,—इति पाठः प्रतिभाति ।

“स्रविजां व्यसनेऽथेवमन्यस्तत्कर्म विस्तरेत् ।

सभते दक्षिणाभागं स तस्मात्सम्प्रकल्पितम्”—इति ।

सम्भूयकारिणां कृषिकराणां कर्त्तव्यमाह दृढस्यतिः,—

“पर्वते नगराभ्यासे तथा राजपथस्य च ।

ऊपरं सुषिकव्याप्तं क्षेत्रं यत्नेन वर्जयेत्”—इति ।

वाङ्मविवर्जनीयानाह सएव,—

“हृशतिदृढं चुद्रं च रोगिणं प्रपलायिनम् ।

काणं खञ्जं विनाऽऽदद्यात् वाङ्मं प्राज्ञः क्षणीवल्”—इति ।

प्रातिस्निकदोषात् फलहानौ विशेषमाह सएव,—

“वाङ्मबीजात्ययाद्यस्य क्षेत्रहानिः प्रजायते ।

तेनैव सा प्रदातव्या सर्वेषां कृषिजीविनाम्”—इति ।

वाङ्मबीजग्रहणं कृषिसाधनानामुपलक्षणार्थम् । सम्भूयकारिणां

शिल्पिनां विभागमाह सएव,—

“हेमकारादयो यत्र शिल्पं सम्भूय कुर्वते ।

कर्मानुरूपं निर्वेशं सभेरस्ते यथाऽंशतः”—इति ।

निर्वेशोद्भूतिः । कात्यायनोऽपि,—

“शिक्षाकारिभकुशला* आचार्यश्चेति शिल्पिनः ।

एकदिचिचतुर्भागान् हरेयुस्ते यथाऽंशतः”—इति ।

स्तेनान् प्रत्याह सएव,—

“स्वाभ्याशया तु यक्षोरैः परदेशात्समाहतम् ।

राज्ञे दत्वा तु षड्भागं भजेयुस्ते यथाऽंशतः ॥

* शिक्षाकारिभकुशला,—इति राजाकथितः पाठः ।

चतुरोऽग्रान् भजेन्मुखः शूरस्यंशमवाप्नुयात् ।

समर्थस्तु हरेर्द्व्यंशं शेषास्त्रन्ये समांशिनः"—इति ।

परदेशात् वैरिदेशादित्यर्थः । प्रबलवैरिदेशादाहतधनविषय-
मेतत् । दुर्बलवैरिदेशादाहतविषये त्वाद कात्यायनः,—

“परराज्ञाद्धनं यस्य चोरेऽष्टेदाश्रयाऽऽहतम् ।

राज्ञे दशांशमुद्धृत्य विभजेरन् यथाविधि”—इति ।

सन्धूयसमुत्थानाख्यं पदं समाप्तम् ।

अथ दत्ताप्रदानिकाख्यं पदमुच्यते ।

तत्र नारदः,—

“दत्त्वा ब्रह्ममसम्यग्धः पुनरादातुमिच्छति ।

दत्ताप्रदानिकं नाम तद्विवादपदं स्मृतम् ॥

अदेयमय देयं च दत्तं सादत्तमेव च ।

व्यवहारेषु विज्ञेयो दानमार्गश्चतुर्विधः”—इति ।

अदेयस्वरूपभेदानाह वृहस्पतिः,—

“क्षामान्यं पुत्रदाराधिसर्वस्वन्यासयाचितम् ।

प्रतिश्रुतमथान्यस्य न देयं त्वष्टया स्मृतम्”—इति ।

क्षामान्यमनेकस्वत्वकं रथ्यादि । नारदोऽपि,—

“अन्वाहितं याचितकमाधिः साधारणञ्च यत् ।

निक्षेपं पुत्रदारञ्च सर्वस्वं चान्यथेति ॥

आपत्स्यपि हि कष्टासु वर्त्तमानेन देहिना ।

अदेयान्धाऊराचार्या यच्चान्यस्मै प्रतिश्रुतम्”—इति ।

अन्वाहितादिवत् स्त्रीधनमप्यदेयम् । अतएव दण्डः,—

“सामान्यं चाचितं न्यासआधिर्दाराश्च तद्वनम् ।

अन्वाहितश्च निक्षेपं सर्वस्वं चान्वये सति ॥

आपत्स्यपि न देयानि नव वस्त्रानि पण्डितैः ।

यो ददाति स मूढात्मा प्रायश्चित्तोच्यते नरः”—इति ।

अदेयदाने प्रतिगृहे च दण्डो मनुनाऽभिहितः,—

“अदेयं यश्च गृह्णाति यश्चादेयं प्रयच्छति ।

तावुभौ चोरवच्छास्यौ दण्डौ चोत्तमसाहसम्”—इति ।

अदेयगृहणमदत्तस्थाप्यपलक्षणार्थम् । अतएव नारदः,—

“गृह्णात्यदत्तं यो लोभाद्यश्चादेयं प्रयच्छति ।

दण्डनीयावुभावेतौ धर्मज्ञेन महीक्षिता”—इति ।

किं तर्हि देयमित्यपेक्षिते स एवाह,—

“कुटुम्बभरणाद्व्ययं यत्किञ्चिदतिरिच्यते ।

तदेयमुपरुद्धान्यत् ददद्दोषमवाप्नुयात्”—इति ।

भर्त्तव्यं कुटुम्बमुपरुध्येत्यर्थः । कात्यायनोऽपि,—

“सर्वस्वं गृहवर्जन्तु कुटुम्बभरणाधिकम् ।

यद्व्ययं तत्सकं देयमदेयं स्यादतोऽन्यथा”—इति ।

याज्ञवल्क्योऽपि,—

“स्वं कुटुम्बाविरोधेन देयं दारसुतादृते”—इति ।

सुतस्यादेयत्वं एकपुत्रविषयम् । तस्यापि दाने कृते सन्तानविच्छे-
दापत्तेः । अतएवैकस्य पुत्रस्य दानं निषेधति वसिष्ठः । “न स्वेकं
पुत्रं दद्यात् प्रतिगृह्णीयाद्वा स हि सन्तानाय पूर्वेषाम्”—इति ।

“अतश्च सुतदाराणां वशित्वं त्वनुशासने ।

विक्रये चैव दाने च वशित्वं न सुतेपितुः”—इति ।

एवमादीनि सुतस्यादेयत्वप्रतिपादकानि वचनान्येकपुत्रविषया-
णीत्यवगम्यते । अनेकपुत्रेष्वपि मातापितृवियोगसहनक्षम एव देयः ।

“विक्रयं चैव दानं च न नेयाः स्युरनिच्छवः ।

दाराः पुत्राश्च सर्वस्वमात्मन्येव तु योजयेत्”—इति
कात्यायनस्मरणात् । न नेयाः स्युरनिच्छव इत्यनापदिषयम् ।

“आपत्कालेऽपि कर्तव्यं दानं विक्रय एव वा ।

अन्यथा न प्रवर्त्तत इति शास्त्रविनिश्चयः”—इति

तानेवाधिकृत्य तेनैवोक्तत्वात् । पुत्रस्य प्रतियहप्रकारविशेषो-
वमिष्टेन दर्शितः । “पुत्रं प्रतियहीष्यन् बन्धूनाह्वय राजानि च
निवेद्य निवेशनस्य मध्ये व्याहृतिभिर्ज्जत्वाऽदूरवान्भवमसन्निकृष्टमेव
गृह्णीयात्”—इति । अदूरवान्भवं सन्निकृष्टमातुलादिबान्धवम् ।
असन्निकृष्टं सन्निकृष्टभ्रातृपुत्रादिव्यतिरिक्तमेव । स्यावरविषये देयं
द्रव्यमाह प्रजापतिः,—

“सप्तागमात् गृह्यतेचाद् यद्यत् सेवं प्रचीयते ।

पित्र्यं वाऽथ स्वयं प्राप्तं तद्दातव्यं विवक्षितम्”—इति ।

सप्तम्यश्चागमेभ्यो यत् प्रचीयते समधिकं स्यात्तद्दातव्यत्वेन
विवक्षितमिति । स्वयं प्राप्तं द्रव्यं अविभक्तधनैर्भातृशिरननुज्ञातमपि
देयम् । “स्वेच्छादेयं स्वयम्प्राप्तम्”—इति बृहस्पतिवचनात् । यत्
तेनैवोक्तम्,—

“विभक्ता वाऽविभक्ता वा दायादाः स्यावरे समाः ।

एकोऽप्यनीशः सर्वत्र दानाधमनविक्रये”—इति ।

तद्विभक्त्यावरविषयं, सप्तानधिकस्यावरविषयं वा । सप्ता-
धिकस्यैव देयत्वेनाभिधानात् । किञ्चिद् भर्वा भार्ययाऽनुज्ञातमेव
देयम् । किञ्चिद्वासेन स्वार्जितमपि स्वाम्यनुज्ञातमेव देयम् ।
तथाच सएव,—

“सौदायिकं क्रमायातं शौर्य्यप्राप्तश्च यद्ववेत् ।

स्त्रीज्ञातिस्वाम्यनुज्ञातं दत्तं सिद्धिमवाप्नुयात्”—इति ।

सौदायिकं विवाहलभ्यम् । क्रमायातं पितामहादिक्रमायातम् ।
स्त्रीज्ञात्यनुमतं सावशेषं देयम् ।

“वैवाहिके क्रमायाते सर्वं दानं* न विद्यते”—इति

तेनैवोक्तत्वात् ।

इत्थं देयादेयस्वरूपनिरूपितम् । दत्तादत्तयोस्तु स्वरूपं निरूप्यते ।

तत्र दत्तं सप्तविधमदत्तं षोडशात्मकम् । तथाच नारदः,—

“दत्तं सप्तविधं प्रोक्तमदत्तं षोडशात्मकम् ।

पशून्मूखं भृतिशुश्रूषा स्त्रीणां प्रत्युपकारतः ॥

स्त्रीशुश्रूषानुयहार्यं दत्तं दानविदो विदुः ।

अदत्तान् भयक्रोधशोकवेगानुगर्हितम् ॥

तयोत्कोचपरीहासव्यत्यासच्छलयोगतः ।

बालमूढास्त्रतन्त्रार्त्तमत्तोन्मत्तापवर्जितम् ॥

कर्त्ता भमाद्यं कर्मैति प्रतिलाभेच्छया च यत् ।

अपात्रे पात्रमित्युक्ते कार्ये चाधर्मसंहिते ॥

* इत्थमेव पाठः सर्वत्र । मम तु, सर्वदानं,—इति पाठः प्रतिभाति ।

यद्वत्तं स्यादविज्ञानाददत्तमिति तत् स्यात्तम्”—इति ।

पशस्य क्रीतद्रव्यस्य मूल्यम् । भृतिर्वेतनं कृतकर्षणे दत्तम् ।
तुष्ट्या वन्दिचारणादिभ्यो दत्तम् । खेहाहुचिचादिभ्यो दत्तम् ।
प्रत्युपकारतः उपकृतवते प्रत्युपकाररूपेण दत्तम् । स्त्रीशुल्कं परि-
णयनार्थं दत्तम् । अनुग्रहार्थं अदृष्टार्थं* दत्तम् । तदेतत्पशुमूल्यादि
सप्तविधं दत्तमेव न प्रत्याहरणीयम् । तथाच याज्ञवल्क्यः,—

“देयं प्रतिश्रुतञ्चैव दत्ता नापहरेत्पुनः”—इति ।

भयेन वन्दिपहादिभ्यो दत्तम् । क्रोधेन पुत्रादिविषयकोपनि-
र्यातनायान्यस्यै दत्तम् । पुत्रवियोगादिनिमित्तशोकावेगेन दत्तम् ।
उत्कोचेन कार्यप्रतिबन्धनिरासार्थमधिकृतेभ्यो दत्तम् । परिहा-
सेनोपहासेन दत्तम् । द्रव्यव्यत्यासेन दत्तं एकस्य द्रव्यमन्यस्यै
ददाति, दानव्यत्यासेन दत्तं अन्यस्यै दातव्यस्यान्यस्यै दानम् ।
कृत्तयोगतः श्रतदानमभिसन्धाय सहस्रमिति परिभाष्य दत्तम् ।
वालेनाप्राप्तषोडशवर्षेण दत्तम् । मूढेन लोकवेदानभिज्ञेन दत्तम् ।
अस्वतन्त्रेण पुत्रदासादिना दत्तम् । आर्त्तं रोगोपहतेन दत्तम् ।
मत्तेन मदनियमितेन, उन्मत्तेन वातिकाद्युन्मादयस्तेन अपवर्जितं
दत्तम् । अयं मदीयमिदं करिष्यतीति प्रतिलाभेच्छया प्रति-
ष्ठाभमकुर्वाणाय दत्तम् । अयोग्याय योग्योक्तिमात्रेण दत्तम् । यज्ञं
करिष्यामीति धनं लब्ध्वा द्यूतादौ विनियुञ्जानाय दत्तम् । एवं
षोडशप्रकारमपि दत्तं पुनः प्रत्याहरणीयत्वाददत्तमित्युच्यते ।
तथाच कात्यायनः,—

* अदृष्टार्थः,—इति का० पुस्तके नास्ति ।

“कामक्रोधाखतन्नादा क्रीवोन्मत्तप्रमोहितैः ।

अत्यासपरिहासाच्च यद्वत्तं तत्पुनर्हरेत् ॥

या तु कार्यस्य सिद्ध्यर्थमुत्कोषा स्यात्प्रतिश्रुता ।

तस्मिन्नपि प्रसिद्धेऽर्थे* न देया स्यात् कथञ्चन ॥

अथ प्रागेव दत्ता स्यात् प्रतिदायः स तां वृत्तात् ।

दण्डश्चेकादशगुणमाहुर्गार्गीयमानवाः”—इति ।

उत्कोषस्वरूपमाह सएव,—

“स्नेहसाहसिकोद्धतपारदारिकसम्भवात्† ।

दर्शनाहुत्सनष्टस्य तथाऽसत्यप्रवर्त्तनात् ॥

प्राप्तमेतैस्तु यत्किञ्चिदुत्कोषाख्यं तदुच्यते ।

न दाता तत्र दण्डः स्यान्मध्यस्थस्यैव दोषभाक्”—इति ।

मध्यस्थ उक्तानुवादकः‡ । चकारात् यादकः समुच्चीयते । तावुभौ
दोषभाजौ दण्डनीयावित्यर्थः । आर्त्तदत्तेत्यादिकं तु धर्मकार्य-
प्रतिरिक्तविषयम् । तथाच सएव,—

“स्वस्थेनार्त्तेन वा दत्तं आवितं धर्मकारणात् ।

अदत्त्वा तु मृते दायस्तत्सुतो नाच संग्रहः”—इति ।

मनुरपि सोपाधिकदानादेर्निवर्त्तनीयतामाह,—

“योगाधमनविक्रीतं योगदानप्रतिपदम् ।

* इत्यमेव पाठः सर्वत्र । तस्मिन्नर्थेऽप्रसिद्धे तु,—इति म.श्रान्तरीयः
पाठस्तु समीचीनः ।

† संभवात्,—इति म.श्रान्तरहस्यः पाठः ।

‡ उक्तायादकः,—इति का० ।

यत्र वाऽप्युपधिं पश्येत् तत् सर्वं विनिवर्त्तयेत्”—इति ।
 योगउपधिः । अदेयदानतत्प्रतिपहयोर्दण्डो नारदेनोक्तः,—
 “गृह्णात्यदत्तं थोलोभाद्यस्यादेयं प्रयच्छति ।
 अदेयदायको* दण्डस्तथाऽदत्तप्रतीच्छकः”—इति ।
 इति दत्ताप्रदानिकम् ।

अथ वेतनस्थानपाककर्माख्यं विवादपदमुच्यते ।

तस्य स्वरूपमाह नारदः,—

“भृत्यानां वेतनस्थोक्तो दानादानविधिक्रमः ।

वेतनस्थानपाकर्म तद्विवादपदं स्मृतम्”—इति ।

वेतनं कर्ममूल्यम् । तस्थानपाकर्म भृत्याया समर्पणं, समर्पितस्य
 परावर्त्तनं वा । तच्च समर्पणे विशेषमाह नारदः,—

“भृत्याय वेतनं दद्यात् कर्मस्वामी यथाक्रमम् ।

आदौ मध्येऽवसाने च कर्मणो यदिनिश्चितम्”—इति ।

एतावदेव तत्कर्मकरणाद्वास्थामीति भाषाया अभावे विशेष-
 माह सएव,—

“भूतावनिश्चितायास्तु दशभागमवाप्नुयुः ।

स्वाभगोवैर्यग्रस्थानां वणिग्गोपक्षपीवलाः”—इति ।

गोवैर्यं पाठ्यमानगवादिप्रभवं पयःप्रभृति । यदि कर्मस्वामी
 भृत्याय दशमं भागं न प्रयच्छति, तदाऽसौ राज्ञा दाय इत्याह
 याज्ञवल्क्यः,—

* दायको,—इति का० ।

“दायसु दशमं भागं वाणिज्यपशुशस्यतः ।

अनिश्चित्य भृतिं यस्तु कारयेत्स महौचिता”-इति ।

यत्तु बृहस्पतिनोक्तम्,—

“त्रिभागं पञ्चभागं वा गृहीयात्सीरवाहकः”-इति ।

तदायाससाध्याकृष्टचेत्रकर्तृविषयम् । तत्रापि त्रिभागपञ्चभागौ व्यवस्थया विकल्पितौ वेदितव्यौ । तथाच सएव,—

“भक्ताच्छादभृतः सीराङ्गां गृहीत पञ्चकम् ।

जातशस्ये त्रिभागन्तु प्रगृहीयान्तथाऽभृतः”-इति ।

अशनाच्छादानाभ्यां भृतः कृषौबलः चेत्रजातशस्यात्पञ्चमं भागं गृहीयात् । ताभ्यामभृतसृतीयं भागमित्यर्थः । एतावद्दास्यामीति परिभाषायां सत्यामपि कचित्ततोऽन्यूनं स्वाभिबुद्धिपरिकल्पितं वेतनं देयं, कचित्ततोऽप्यधिकं देयम् । तदाह याज्ञवल्क्यः,—

“देशं कालञ्च योऽतीयात्ताभं कुर्याच्च योऽन्यथा ।

तदा तु स्वाभिनः कन्दोऽधिकं देयं ततोऽधिके”-इति ।

यः स्वाभ्याज्जामन्तरेण वाणिज्यादिलाभसाधनदेशकालातिक्रमं करोति, लाभं च बज्जतरव्ययकरणादल्पं करोति, तस्मै स्वामी स्वेच्छानुसारेण किञ्चिद्देयात् । यस्तु स्वातन्त्र्येण बज्जलाभं करोति, तस्मै परिभाषितमूल्यादधिकं देयमित्यर्थः । अनेकभृत्यकर्तृककर्मणि वेतनार्पणप्रकारमाह सएव,—

“यो यावत् क्रियते कर्म तावत्तस्य तु वेतनम् ।

उभयोरप्यमाध्यं चेत् साध्ये कुर्यात् यथाश्रुतम्”-इति ।

यदा पुनरेकं कर्म नियतवेतनमुभाभ्यां बज्जभिर्वा क्रियमाणं

मुभयोरप्यसाध्यं चेदुभाभ्यामेवापरिसमापितं; तदा यो यावत्कर्म-
करोति, तस्मै तत्कर्मानुसारेण मध्यस्थकल्पितं वेतनं देयं, न पुनः
समम् । साध्ये उभाभ्यां कर्मणि परिसमापिते तु यथाश्रुतं यथावत्प-
रिभाषितं तावदुभाभ्यां देयम् । न पुनः प्रत्येकं कृत्स्नवेतनं देयं,
नापि कर्मानुरूपं परिकल्प्य देयम् । भृत्यानां कर्तृत्वमाह नारदः,—

“कर्मापकरणं तेषां क्रियां प्रति यदाहितम् ।

आप्तभावेन तद्रक्ष्यं न जैह्वेन कदाचन”—इति ।

तेषां कर्मस्वामिनां कर्मापकरणं साङ्गलादि क्रियां उद्दिश्य
यस्मिन् कृत्ये निहितं, तेन सर्वदा निःश्रायेन रक्ष्यमित्यर्थः । बृह-
स्पतिरपि,—

“भृतकस्तु न कुर्वीत स्वामिना श्रायमण्वपि ।

भृतिहानिं समाप्नोति ततो वादः प्रवर्त्तते”—इति ।

यस्तु भृतिं स्वीकृत्य कर्म न करोति, तं प्रत्याह सएव,—

“गृहीतवेतनः कर्म न करोति यदा भृतः ।

समर्थश्चेद्दमं दाप्यो द्विगुणं तच्च वेतनम्”—इति ।

अगृहीतवेतनविषये याजवल्क्य आह,—

“अगृहीते समं दाप्यो भृत्यैरक्ष उपस्करः”—इति ।

समं, यावता वेतनेन भृत्यत्वमङ्गीकृतं, तावदेव स्वामिने दद्यात्,
न तु राशे दण्डमित्यर्थः । यदा, अत्राङ्गीकृतवेतनं दत्त्वा बला-
त्कारयितव्यः । तदाह नारदः,—

“कर्माकुर्वन् प्रतिश्रुत्य कार्यादत्वा भृतिं बलात् ।

भृतिं गृहीत्वाऽकुर्वाणः द्विगुणं भृतिमाप्नुयात्”—इति ।

प्रतिश्रुत्येति प्रारम्भस्याप्युपलक्षणार्थम् । तदाह कात्यायनः,—

“कर्मारम्भं तु यः कृत्वा सर्वं नैव तु कारयेत् ।

बलात् कारयितव्योऽसावकुर्वन् दण्डमर्हति ।

स चेन्न कुर्यात् तत्कर्म प्राप्नुयाद्विगुणं दमम्”—इति ।

दिशतं कार्षापणदिशतमित्यर्थः^(१) । यत्तु मनुवचनम्,—

“भृत्योऽनार्त्ता न कुर्याद् यो दर्पात्कर्म यथोचितम् ।

स दण्ड्यः कृष्णलान्यष्टौ न देयं तस्य वेतनम्”—इति ।

तदर्धाविशेषितविषयम् । किञ्चिन्मात्रावशेषे तु दण्डवर्जवेतना-

दानम् । तदाह सएव,—

“यथोक्तमार्त्तः स्वस्थो वा यस्तु कर्म न कारयेत् ।

न तस्य वेतनं देयमन्योनस्यापि कर्मणः”—इति ।

यस्तु कालविशेषावधिकं कर्म प्रतिज्ञाय कालात्पूर्वमेव कर्म
त्यजति, तं प्रत्याह नारदः,—

“कालेऽपूर्णं त्यजन् कर्म भूतेर्नाशमवाप्नुयात् ।

स्वामिदोषादकरणे यावद्भृतिमवाप्नुयात्”—इति ।

स्वामिदोषात् पारुष्यकरणादिस्वामिदोषात् । नारदः,—

“भाण्डं व्यसनमागच्छेद्यदि वाहकदोषतः ।

दाप्योयत्तत्र नष्टं स्यादैवराजकृतादृते”—इति ।

वाहकदोषतः भूतकदोषतः । वृद्धमनुः,—

(१) एतद्व्याख्यानदर्शनात् दिशतं दममिति पाठः प्रतीयते । लेखक-
प्रमादात् सर्वत्रैव द्विगुणं दममिति पाठोदृश्यते ।

“प्रमादनाश्रितं दाप्यः समं द्विर्द्रोहनाश्रितम् ।

न तु दाप्यो हतस्रोरेर्दग्धमूढं जलेन वा”—इति ।

द्रोहनाश्रितं तीव्रप्रहरादिना द्रोहेण नाश्रितम् । उद्धमनुः,—

“यः कर्मकाले संप्राप्ते न कुर्याद्विघ्नमाचरेत् ।

उद्धृत्यान्वस्तु कार्यः स्यात् स दाप्योद्विगुणं भृतिम्”—इति ।

यश्चवक्तव्यः,—

“अराजदैवकोघातं भाण्डं दाप्यस्तु वाहकः ।

प्रस्थानविघ्नस्तत्रैव प्रदाप्यो द्विगुणं भृतिम् ॥

प्रक्रान्ते सप्तमं भागं चतुर्थं पथि संत्यजन् ।

भृतिमर्द्धपथे सर्वां प्रदाप्यस्याजकोऽपि च”—इति ।

अराजदैवकोघातो यस्य भाण्डस्य, तद्यदि प्रज्ञाहीनतया वाहकेन नाश्रितं, तदा तन्मूल्यानुसारेण तद्भाण्डं दापनीयः । यस्तु प्रस्थान-
लक्ष्मणमयएव व्यवस्थाऽभ्युपगतं कर्म त्यजन् प्रस्थानविघ्नं करोति,
तदाऽसौ द्विगुणं भृतिं दाप्यः । यस्तु भृत्यान्तरोपादानावसरसम्भवे
स्नातृणीकृतं कर्म त्यजति, असौ भृत्यः सप्तमं भागं दाप्यः । यः पुनः
पथि प्रक्रान्ते गमने वर्त्तमाने सति कर्म त्यजति, स भृतेस्तुतुर्थं भागं
दाप्यः । अर्द्धपथे त्यजन् सर्वाभृतीर्दापनीयः । यस्तु स्नातृणी भृत्यं
स्वयमेव कर्म त्याजयति पूर्वाक्तदेशेषु, असावपि पूर्वाक्तसप्तमभागा-
दिकं दापनीयः । एतच्चाव्याधितादिविषयम् । व्याधितस्यापराधा-
भावान् । यदा पुनर्व्याधितो व्याध्युपगमे तदितरदिवसान् परिगणय्य
पूरयति, तदा सप्तमएव सर्वा भृतिम् । तदाह मनुः,—

“आर्तः स कुर्यात् स्वस्यः सन् यथाभाषितमादितः ।

सुदीर्घस्यापि कालस्य तल्लभेतैव वेतनम्”—इति ।

त्याजकस्य स्वामिनश्चतुर्थभागादिदापनमविक्रीतभाण्डविषयम् ।

विक्रीते तु भाण्डे विशेषो वृद्धमनुनाऽभिहितः,—

“पथि विक्रीय तद्भाण्डं वणिग्भृत्यज्यजेद्यदि ।

अगतस्यापि^(१) देयं स्यात् भूतेरर्द्धं लभेत सः”—इति ।

आसेधेन प्रतिवद्धभाण्डविषये राजाद्यपहृतभाण्डविषये* चाह कात्यायनः,—

“यथा† च पथि तद्भाण्डमासिद्धेत ह्रियेत वा ।

यावानध्वा गतस्तेन प्राप्नुयात् तावतो भूतिम्”—इति ।

भाटकस्वीकृतेन यानादिना भाण्डनेतरं प्रत्याह नारदः,—

“आनीय भाटयित्वा तु भाण्डवान् यानवाहने^(२) ।

दाप्यो भूतेः चतुर्भागं सर्वामर्द्धपथे त्यजन् ॥

अनयन् वाहकोऽप्येवं भूतिहानिमवाप्नुयात्”—इति ।

यः शकटादिकं भाटयित्वा तदेवोपकार‡ शून्यमादाय देशा-

* इत्यमेव पाठः सर्वत्र । मम तु, राजाद्यपहृतभाण्डविषये,—इति पाठः

प्रतिभाति ।

† इत्यमेव पाठः सर्वत्र । मम तु, यदा,—इति पाठः प्रतिभाति ।

‡ इत्यमेव पाठः सर्वत्र । मम तु, उपकार,—इति पाठः प्रतिभाति ।

एवं परञ्च ।

(१) अगतस्यापि यावद् गन्तव्यमगतस्यापीति चण्डेश्वरीया व्याख्या ।

(२) भाण्डवान् स्वामी । यानं शकटादि । वाहनमश्वादि ।

अरङ्गच्छति भाटकः* । उपकारशब्देन तदाधारोल्लङ्घ्यते । परभूमौ
गृहनिर्माणदिभाटकदातारम्रत्याह नारदः,—

“परभूमौ गृहं कृत्वा स्तोमं^(१) दत्त्वा वसेत्तु यः ।

स तद्गृहीत्वा निर्गच्छेत् तृणकाष्ठानि चेष्टकाम्”—इति ।

तथा,—

“स्तोमादिना वसित्वा तु परभूमावनिश्चितः ।

निर्गच्छंस्तृणकाष्ठादि न गृहीयात् कथञ्चन ॥

यान्येव तृणकाष्ठानि लिष्टकाविनिवेशिताः ।

विनिर्गच्छंस्तु तत्सर्वं भूमिस्वामिनि वेदयेत्”—इति ।

अनिश्चितः तृणकाष्ठादिग्रहणापरिभाषायामित्यर्थः । परिभा-
षितं तु यथा परिभाषा तथेति । वेदयेत्, निवेदयेदित्यर्थः । भाटकं
दत्त्वा द्रव्याद्यर्पणार्थं गृहीतमणिकादिपात्रभेदनादावप्याह स एव,—

“स्तोमवाहीनि भाण्डानि पूर्णकालान्युपानयेत् ।

ग्रहीतुरावहेद्भूमं नष्टं वाऽन्यत्र संश्रवात्”—इति ।

संश्रवः परस्परसंघर्षः । तेनान्यकेनां कात्स्न्येन वा भिक्षं पूर्ववत्कृत्वा
भाण्डं वा तन्मूल्यं वा स्वामिने देयम् । संश्रवादित्यत्र भेदे तु भाटक-
ग्रहीतुरेव तदित्यर्थः । कृतकर्मणे भूत्याद्य वेतनादातारम्रत्याह
गृहस्पतिः,—

* इत्यमेव पाठः सर्वत्र । स भूतिं न प्राप्नुयात्,—इति त्वधिकं भवितुं
युक्तम् ।

† तेन श्रेयतः,—इति का० ।

(१) स्तोमं वासमूल्यम् ।

“हते कर्मणि यः स्वामी न दद्यादेतन् भूते ।

राज्ञा दापयितव्यः स्यात् विमयं चानुरूपतः”—इति ।

निमग्नं भूतं पथि त्यजतो दण्डमाह कात्यायनः,—

“त्यजेत्पथि सहायं यो भूतं रोगार्त्तमेव च ।

प्राप्नुयात् साहसं पूर्वं ग्रामे अहमपालयन्”—इति ।

पण्यस्त्रीतदुपभोक्तृविषये त्वाह नारदः,—

“शुल्कं गृहीत्वा पण्यस्त्री नेच्छन्ती द्विगुणं वहेत्* ।

अनिच्छन् शुल्कादाताऽपि शुल्कहानिमवाप्नुयात्”—इति ।

एतदव्याधितादिविषयम् । व्याधितविषये तु सत्यन्तरम्,—

“व्याधिता संभ्रमा व्यया राजाधर्मपरायणा ।

आमन्त्रिता च नागच्छेत् अवाच्या वड्वा सृता”—इति ।

अत्यन्तावशुके जातसम्भ्रमा सम्भ्रमपदेन उक्ता । तच्चैव व्याकुला व्यया । वड्वा दासी । दासीग्रहणमत्र पण्यस्त्रीप्रदर्शनार्थम् । उपभोक्तारं प्रत्याह नारदः,—

“अप्रयच्छन् तथा शुल्कमनुभूय पुमान् स्त्रियम् ।

अक्रमेण च सङ्गच्छेद्वातयेद्वा नखादिभिः ॥

अयोगौ यः समाक्रामेद्द्वज्जभिर्वा विवासयेत्^(१) ।

* तदा,—इति का० ।

† वड्वा,—इति का० शा० ।

(१) अक्रमेण कामशास्त्रोक्तप्रकारविरोधेन । वातयेद्वा नखादिभिरित्य-
चाप्येतदनुषङ्गनीयम् । अयोगौ मुखादौ, समाक्रामेत् ग्रामधर्मं
कुर्यात् । आत्मार्थं भाटयित्वा वज्जभिः पुरुषैः सह विशेषेण वासये-
दिति वचनार्थः ।

शुक्लं त्वष्टृगुणं दायी विनथं तावदेव तु”—इति ।

पणस्तियास्त्वपराधे दण्डादिकं मत्स्यपुराणेऽभिहितम्,—

“गृहीत्वा वेतनं वेष्ट्या लोभादन्यत्र गच्छति ।

तां दमं दापयेद्वन्यादित्यस्यापि च भाटकम्”—इति ।

अत्र निर्णयमाह नारदः,—

“वेष्ट्या प्रधाना यास्तत्र कामुकाः तद्गृहोषिताः ।

तत्समुत्थेषु कार्येषु निर्णयं संग्रहे विदुः”—इति ।

इत्थं वेतनस्थानपाकर्माभिहितम् ।

अथेदानीमभ्युपेत्याशुश्रूषाख्यं विवादपद-
मभिधीयते ।

तस्य स्वरूपं नारद आह,—

“अभ्युपेत्य तु शुश्रूषां यस्तां न प्रतिपद्यते ।

अशुश्रूषाऽभ्युपेत्यैतद्विवादपदमुच्यते”—इति ।

आज्ञाकरणं शुश्रूषा । शुश्रूषकस्य पञ्चप्रकारः । तथाच शण्व,—

“शुश्रूषकः पञ्चविधः शास्त्रे दृष्टो मनीषिभिः ।

चतुर्विधः कर्मकरः श्रेया दासास्त्रिपञ्चकाः ॥

त्रिष्यान्तेवासिभृतकाः चतुर्थस्त्वधिकर्महत् ।

एते कर्मकराज्ञेया दासास्तु गृहजादयः ॥

सामान्यमस्वतन्त्रत्वं तेषामाज्जर्मनौषिण ।

जातकर्मकरस्तुतो^(१) विशेषो वृत्तितस्तथा ॥

कर्मापि द्विविधं ज्ञेयमशुभं शुभमेव च ।

अशुभं दासकर्मोक्तं शुभकर्मकरे स्तुतम् ॥

गृहद्वाराशुचिस्थानरथाऽवस्करगोधनम् ।

गुह्याङ्गस्यर्शनोच्छिष्टविण्मूत्रघण्टणोज्ञानम् ॥

दृच्छतः स्वामिनश्चाङ्गैरूपस्थानमयान्ततः ।

अशुभकर्म विशेषं शुभमन्यदतः परम्”—इति ।

तत्र शिष्यो वेदविद्यार्थी । अन्तेवासी शिष्यशिष्यार्थी । मूखेन

यः कर्म करोति, स भूतकः । अधिकर्मस्तत्कर्मकुर्वतामधिष्ठाता ।

अशुचिस्थानं उच्छिष्टप्रक्षेपार्थङ्गर्तादिकम् । अवस्करः गृहसंमार्जित-

पांश्वादिनिचयत्यागस्थानम् । भूतकश्च त्रिविधः । तदुक्तं तेनैव,—

“उत्तमः कार्यकर्त्ता च मध्यमस्तु कथौवसः ।

अधमो भारवाही स्वादित्येवं त्रिविधो भूतः”—इति ।

दासस्वरूपमपि तेनैव दर्शितम्,—

“गृहजातस्तथा क्रीतो सञ्चोदावादुपागतः ।

अन्नाकासभूतस्तददाहितः स्वामिना च यः ॥

मोक्षितो महत्सर्पाद्युद्धे प्राप्तः पणे जितः ।

तवाहमित्युपगतः प्रव्रज्याऽवसितः कृतः ॥

भक्तदासश्च विशेषस्तथैव बह्व्याऽऽहतः ।

विक्रोता चात्मनः शास्त्रे दासाः पञ्चदश स्मृताः”—इति ।

(१) जातएव यः कर्मकरः स जातकर्मकरः । ग्रन्थान्तरे तु जातिकर्मकर-
इति यावत् । अत्रापि तथैवार्थः ।

गृहजातः स्वगृहे दास्यां जातः । क्रीतो मूखेन । लब्धः प्रति-
 गृहादिना । दायागतो रिक्थ्यादित्वेन प्राप्तः । अन्नाकालभृतः दुर्भिक्षे
 दासत्वाय पोषितः । आहितः स्वामिना धनग्रहणेनाधीनतां गतः ।
 ऋणमोचित ऋणमोचनप्रत्युपकारतया दासत्वमभ्युपगतः । युद्धप्राप्तः
 समरे विजित्य गृहीतः । पणविजितः दासत्वपणके द्युतादौ जितः ।
 तवाहमित्युपगतः तव दासोऽस्मीति स्वयमेवागतः । प्रव्रज्याऽवसितः
 प्रव्रज्यातस्थितः । कृतः कृतकालः, एतावत्कालं त्वं महास इत्युपगत-
 इति । भक्तदासः सर्वकालं भक्तार्थे एव दासत्वमभ्युपगतः । बड़वया
 गृहदास्या आहतः तस्मिन्नेन तामुदाह्य दासत्वेन प्रविष्टः । यः
 आत्मानं विक्रीणीते असावात्मविक्रेता । एवं पञ्चदशप्रकाराः । यत्तु
 मनुनोक्तम्,—

“ध्वजाक्षतो भक्तदासो गृहजः क्रीतदन्त्रिमौ ।

पैतृको दण्डदामश्च सप्तैते दामयोनयः”—इति ।

तत् तेषां दासत्वप्रतिपादनार्थं, न तु परिसङ्ख्यार्थम् । अत्र शिष्याणां
 कर्मकृतौ विशेषो नारदेनोक्तः,—

“आ विद्याग्रहणाच्छिष्यः शृणुषेत् प्रथमो गुरुम् ।

तद्वृत्तिर्गुरुदारेषु गुरुपुत्रे तथैव च”—इति ।

विद्या चात्र त्रयी । तदुक्तं बृहस्पतिना,—

“विद्या त्रयी समाख्याता ऋग्यजुःसामलक्षणा ।

तदर्थं गुरुश्रूषां प्रकुर्व्याच्च प्रचोदिताम्”—इति ।

अन्तेवासिनामपि कर्मकृतौ विशेषस्तेनैवोक्तः,—

“विज्ञानमुच्यते शिष्यं हेमरूप्यादिसंस्कृतिः ।

गृह्यादिकञ्च तन्प्राप्तं* कुर्यात्कर्मा गुरोर्गृहे”—इति ।

नारदोऽपि,—

“खं शिष्यमिच्छन्वाहन्तुं बान्धवानामनुज्ञया ।

आचार्यस्य वसेदन्ते कालं कृत्वा मुनिस्थितम्”—इति ।

आचार्यस्यापि कर्त्तव्यमाह सएव,—

“आचार्यः शिष्येदेनं खगृहे दत्तभोजनम् ।

न चान्यत्कारयेत्कर्मा पुत्रवच्चैवमाचरेत्”—इति ।

अन्यकर्माकारकमाचार्यं प्रत्याह कात्यायनः,—

“यस्तु न याहयेत् शिष्यं कर्माण्यन्यानि कारयेत् ।

प्राप्नुयात्साहसं पूर्वं तस्मात् शिष्यो निवर्त्तते”—इति ।

परिभाषितकालात्प्रागेव विद्याप्राप्तावपि तावत्कालं वसेदित्याह

नारदः,—

“शिषितोऽपि कृतं कालमन्तेवासी समापयेत् ।

तत्र कर्मा च यत् कुर्यादाचार्यस्यैव तत्फलम्”—इति ।

याम्नावस्थोऽपि,—

“कृतशिष्योऽपि निवसेत् कृतकालं गुरोर्गृहे ।

अन्तेवासी गुरुप्राप्तभोजनस्तत्फलप्रदः”—इति ।

दुष्टं प्रत्याह नारदः,—

“शिष्यन्तमदुष्टञ्च यस्माचार्यं परित्यजेत् ।

बलादासयितव्यः स्यात् बध्वन्धं च सोऽर्हति”—इति ।

* तत् शिष्यन्,—इति ग्रन्थान्तरद्वयः पाठः ।

बधोऽप ताडनादिः । परिभाषितकालसंपूर्त्तौ कर्त्तव्यमाह
नारदः,—

“मृहीतग्रिह्यः समये कृत्वाऽऽचार्य्यप्रदक्षिणम् ।

शक्तिस्तानुमान्येन अन्तेवासी निवर्त्तते”—इति ।

भूतकामामपि भूतिकृतः कालकृतश्च विशेषो दृश्यतिना
दर्शितः,—

“यो भुङ्क्ते परदासीन्तु स ज्ञेयो बड्वाभूतः ।

कर्म्म तत्स्त्रामिनः कुर्यात् यथाऽऽज्ञेन भूतो नरः ॥

बड्वाभूतः प्रोक्तस्तथा भागभूतोऽपरः ।

हीनमध्योत्तमत्वञ्च सर्वेषामेव चोदितम् ॥

दिनमासाह्वणमासचिमासाब्दभूतस्तथा ।

कर्म्म कुर्यात् प्रतिज्ञातं लभते परिभाषितम्”—इति ।

अर्थभूतस्य बड्वाभूतं समर्थाव्यमहत्वाभां द्रष्टव्यम् । ते चात्यल्प-
महत्वे शक्तनुसारतो द्रष्टव्ये । तथाच नारदः,—

“भूतस्य चिद्विधो ज्ञेय उत्तमो मध्यमोऽधमः ।

शक्तिभक्तानुसाराभां तेषां कर्माश्रया भूतिः”—इति ।

भागभूतस्य द्वैविध्यमाह दृश्यतिः,—

“दिप्रकारो भागभूतः रूपणो जीवितः स्मृतः ।

जातसंस्थान्तया क्षीरास्तभते तु न संशयः”—इति ।

अधिकर्म्मकृतस्य स्वरूपमाह नारदः,—

“अर्थव्यधिकृतो यः स्यात् कुटुम्बस्य तथोपरि ।

सोऽधिकर्म्मकृतोज्ञेयः स च कौटुम्बिकः स्मृतः”—इति ।

एवं निरूपितेभ्यः शिष्यान्तेवासिभ्यः भृतकाधिकर्मकरेभ्यो*
दायानां भेदं दासशब्दव्युत्पत्तिदर्शनमुखेनाह कात्यायनः,—

“स्वतन्त्रस्वात्मनोदानादासत्वं दारवद्गुणः”—इति ।

अयमर्थः । यथा भर्तुः सम्भोगार्थं स्वशरीरदानादारत्वं, तथा
स्वतन्त्रस्वात्मनो दानादासत्वम्,—इति भृगुराचार्यीमन्यते,—इति ।
तेन स्वात्मनपारार्थमासाद्य शुश्रूषकाः दासाः पारार्थमावमासाद्य
शुश्रूषकाः कर्मकरा इत्युक्तं भवति । दासत्वञ्च ब्राह्मणव्यतिरिक्तेष्वेव
चिषु वर्षेषु विज्ञेयम् । “दासं विप्रस्य न कश्चित्”—इति तेनैवोक्त-
त्वात् । तेनैव दास्यमानुसोम्येनैवेत्याह सएव,—

“वर्णानामानुसोम्येन दास्यं न प्रतिसोमतः ।

राजन्यवैश्याशूद्राणाम्भजतां हि स्वतन्त्रताम्”—इति ।

प्रातिसोम्येन दासत्वप्रतिषेधः स्वधर्मपरित्यागिभ्योऽन्यत्र द्रष्टव्यः ।
तथाच नारदः,—

“वर्णानां प्रातिसोम्येन दासत्वं न विधीयते ।

स्वधर्मपरित्यागिनोऽन्यत्र दारवदासता मता”—इति ।

दारवदासता मतेति वचनात् ब्राह्मणस्य सर्वत्र प्रति दासत्व-
प्रामाण्यमाह कात्यायनः,—

“असर्वत्र तु विप्रस्य दासत्वं नैव कारयेत्”—इति ।

यदि ब्राह्मणः स्वेच्छया दास्यं भजते, तदाऽप्यौ नाशुभं कर्म
कुर्वाद्याह सएव,—

“अुताश्चयनसम्पन्नं तदूनं कर्म कामतः ।

* भृतकाधिकर्मकरेभ्यश्च,—इति भवितुं युक्तम् ।

तथापि नाशुभं किञ्चित् प्रकुर्वीत द्विजोत्तमः”—इति ।

जनं हीनमपि कर्म कामतो वेतनग्रहणमन्तरेण स्नेह्या पर-
हितार्थम् । चन्विष्यैषविषये स्वामिनः कर्त्तव्यमाह मनुः,—

“चन्विष्यैषैव वैश्वं ब्राह्मणोऽवृत्तिकर्षितम् ।

विभ्रयादानग्रंथेन स्वानि कर्माणि कारयेत्”—इति ।

यस्य द्विजातिं वसाहास्यं कर्म कारयति, तस्य दण्डमाह सएव,—

“दास्यन्तु कारयेन्मोहाद्ब्राह्मणः संस्कृतान् द्विजान् ।

अनिष्कृतः प्रभावलाद्राज्ञा दास्यः शतानि षट्”—इति ।

प्रभावस्य भावः प्रभावत्वं, तस्मादिति । शूद्रन्तु यथा कथमपि
दास्यं कारयेदित्याह सएव,—

“शूद्रन्तु कारयेदास्यं क्रीतमक्रीतमेव च ।

दास्यायैव हि सृष्टोऽसौ स्वयमेव स्वयम्भुवा”—इति ।

पञ्चदशप्रकाराणां दासानां मध्ये गृहजातक्रीतसञ्चदायामतानां
चतुर्णां दासत्वं स्वामिप्रसादादेव मुच्यते नान्यथेत्याह नारदः,—

“तच्च पूर्वस्यतुर्वर्गा दासत्वात् न विमुच्यते ।

प्रसादात् स्वामिनोऽन्यच्च दास्यमेषां क्रमागतम्”—इति ।

आत्मविक्रेतुरपि दासत्वं स्वामिप्रसादादन्यतो नापैतीत्याह
नारदः,—

“विक्रीणीते स्वतन्त्रः सन् य आत्मानं नराधमः ।

स जघन्यतमस्तेषां सोऽपि दास्यान्न मुच्यते”—इति ।

प्रव्रज्याऽवसितस्यापि दास्यमोक्षो नास्तीत्याह सएव,—

“राज्ञएव हि दासः स्यात् प्रव्रज्याऽवसितो नरः ।

न तस्य प्रतिमोक्षोऽस्ति न विशुद्धिः कथञ्चन"—इति ।

याज्ञवल्क्योऽपि,—

“प्रव्रज्याऽवसितो राज्ञो दास आमरणान्तिकम्”—इति ।

प्रव्रज्याऽवसितस्य दासत्वं ब्राह्मणेतरविषयम् । ब्राह्मणस्तु निर्वाख-
इत्याह कात्यायनः,—

“प्रव्रज्याऽवसिताये तु त्रयोवर्णाद्विजातयः ॥

निर्वासं कारयेद्विप्रं दासत्वं चक्षिणं विप्रः”—इति ।

निर्वासनप्रकारमाह नारदः,—

“पारिव्राज्यं गृहीत्वा तु यः स्वधर्मं न तिष्ठति ।

अपदेनाङ्गयित्वा तं राजा ग्रीचं प्रवासयेत्”—इति ।

प्रव्रज्यावसितात्मविक्रेदव्यतिरिक्तानामन्नाकालभृतादीनां दास्या-
पनयनप्रकारमाह सएव,—

“अन्नाकाले भृतोदास्यान्मुच्यते गोदयं ददत् ।

तद्भक्षितं दुर्भिक्षे यत् न तु प्रुद्धोदकर्मणा* ॥

आहितोऽपि धनं दत्वा स्वामी यद्येनमुद्धरेत् ।

स्वपथ्याप्तमृणं दत्वा तद्दृणात्स विमुच्यते ॥

भक्तस्योत्क्षेपणेनैव भक्तदासो विमुच्यते ।

निग्रहाद्बड्वायास्तु मुच्यते बड्वाऽऽहतः”—इति ।

स्वामिनः प्राणसंरक्षणादपि गृहजातादयः सर्वे दास्यान्मुच्यन्ते
इत्याह नारदः,—

* इत्यमेव पाठः सर्वत्र । भक्षितश्चापि यत्नेन न तच्छुध्यति कर्मणा,—

इति ग्रन्थान्तरेष्टपाठस्तु समीचीनः ।

“यज्ञेषां स्वाभिनं कश्चिन्मोचयेत्प्राणसंश्रयात् ।

दासत्वात् विमुच्येत पुत्रभागं लभेत च”—इति ।

दासाभाषानां मोचनमाह चाश्रवण्यः,—

“बलादासीकृतसौरैर्विक्रीतश्चापि मुच्यते”—इति ।

चकारादाहितो दत्तश्च गृह्यत । नारदोऽपि,—

“चोरापहतविक्रीता ये च दासीकृताबलात् ।

राज्ञा मोचयितव्यास्तो दासत्वं तेषु नेष्यते”—इति ।

यस्त्वेकस्य पूर्वं दास्यमङ्गीकृत्य परस्मापि दासत्वमङ्गीकरोति,
असावपरेण विमर्जनीय इत्याह सएव,—

“तवाहमिति वाऽऽत्मानं योऽस्त्रतन्त्रः प्रयच्छति ।

न च तस्मात्पुयात्कामं पूर्वस्वामी लभेत तम्”—इति ।

दासविमोचनेतिकर्त्तव्यतामाह सएव,—

“स्वदासमिच्छेद्यः कर्त्तुमदासम्रीतमानसः ।

स्कन्धादादास तस्यासौ भिन्नात्कुशं सहाग्रसा ॥

सावताभिः सपुण्याभिर्मूढ्व्यङ्गिरवाकिरेत् ।

अदास इति चोक्त्वा चिः प्राप्नुवन्तु तथोत्सृजेत्* ॥

ततः प्रभृति वक्तव्यः स्वाम्यनुपहृत्पाक्षितः ।

भोज्यान्नोऽथ प्रतिपाक्षो भवत्यभिमतः सताम्”—इति ।

इत्यभ्युपेत्याश्रमूषाख्यं विवादपदं समाप्तम् ।

* प्राप्नुवं तमथोत्सृजेत्,—इति अत्रान्तररुद्धतः पाठः ।

अथ सम्बिद्ध्यतिक्रमाख्यविवादपदस्य विधिरुच्यते ।

तस्य लक्षणं नारदेन व्यतिरेकमुखेन दर्शितम्,—

“पाषण्डनैगमादीनां स्थितिः समय उच्यते ।

समयस्थानपाकर्षं तद्विवादपदं स्मृतम्”—इति ।

समयस्थानपाकर्षं अव्यतिक्रमः समयपरिपालनम् । तद्व्यतिक्रम-
माणं विवादपदं भवतीत्यर्थः । तदुपयोगिनमर्थमाह बृहस्पतिः,—

“वेदविद्याविदोविप्रान् ओत्रियांश्चाग्निहोत्रिणः ।

आहृत्य स्थापयेत्तत्र तेषां वृत्तिं प्रकल्पयेत्”—इति ।

याज्ञवल्क्योऽपि,—

“राजा कृत्वा पुरे स्थानं ब्राह्मणान् न्यस्य तत्र तु ।

चैविद्यान् वृत्तिमद्भूयात्स्वधर्मः पात्यतामिति”—इति ।

ब्राह्मणान् चैविद्यान् वेदत्रयसम्पन्नान् वृत्तिमद्भूरिहिरण्यादि-
उत्पन्नं कृत्वा स्वधर्मोवर्णाश्रमश्रुतिसूतिविहितो भवद्भिरनुष्ठेयता-
मेति तान् ब्रूयात् । वृत्तिसम्पत्तिश्च बृहस्पतिना दर्शिता,—

“अनाच्छेद्यकरास्तेभ्यः प्रदद्यात् गृहभूमयः ।

मुक्तभावाश्च^(१) नृपतिर्लैखयित्वा स्वशासने”—इति ।

तेभ्यो दद्यादित्यर्थः । तेषां कर्तव्यमाह बृहस्पतिः,—

“नित्यं नैमित्तिकं काम्यं शान्तिकं पौष्टिकं तथा ।

(१) अनाच्छेद्यकराः, न आच्छेद्यः आहर्तव्यः करोराजयाज्ञभागोयासां
तथाविधाः । गृहभूमय इति द्वितीयार्थे प्रथमा । गृहभूमिरित्यर्थः ।
मुक्तभावास्त्यक्तराजदेवाः ।

पौराणां कर्म कुर्युस्ते सन्दिग्धेऽर्थे च निर्णयम्"—इति ।

याज्ञवल्क्योऽपि,—

“निजधर्माविरोधेन यस्तु सामयिको भवेत् ।

सोऽपि यत्नेन संरक्ष्यो धर्मीराजकृतश्च यः”—इति ।

अतस्मात्तर्तधर्मानुपमर्देन गोत्राचारेक्षण-देवगृहपालनादिरूपो-
यो धर्मः समयाक्षिप्यन्नो भवेत्, सोऽपि यत्नेन पालनीयः । तथा,
राज्ञा च निजधर्माविरोधेनैव यावत्पथिकभोजनं देयं अस्मदराति-
मण्डलं तुरङ्गदयो न प्रस्थापनीया इत्येवं रूपः समयनिष्पन्नः, सोऽपि
रक्षणीयः । एवं राजनियुक्तसमुदायविशेषस्य कर्तव्यविशेषोऽभिहितः ।
ग्रामादिसर्वसमुदायानां तु साधारणकार्यमाह बृहस्पतिः,—

“ग्रामश्रेणीगणानाञ्च सङ्केतः समयक्रिया ।

बाधाकाले तु सा कार्या धर्मकार्यं तथैव च ॥

वाटचौरभये बाधा सर्वसाधारणी स्यता ।

तत्रोपशमनं कार्यं सर्वैकेन केनचित्”—इति ।

चकारेण पाषण्डनैगमदीनां चोपसंयहः । ततश्च ग्रामश्रेणीगण-
पाषण्डनैगमादीनामुपद्रवकाले धर्मकार्यं च यां पारिभाषिकौ
समयक्रियां विना उपद्रवो दुःपरिहरः धर्मकार्यञ्च दुःसाध्यं, सा
पारिभाषिकौ समयक्रिया सर्वैर्मिलितैः कार्या । वाटचौरेभ्यो भये
प्राप्ते तदा चोरोपशमनं सर्वैः सम्भूय कर्तव्यमित्यर्थः । धर्मकार्यं तु
विशेषस्तेनैवोक्तः,—

* गोप्रचारेक्षण,—इति का० ।

“सभा प्रपा देवगृहं तडागारामसंस्कृतिः ।

तथाऽनायदरिद्राणां संस्कारो यजनक्रिया ॥

कुलायनं निरोधश्च कार्यमस्माभिरंगतः ।

यत्नेवं* लिखितं पञ्च धर्म्या सा समयक्रिया ॥

पालनीया समलैस्तु यः समर्थो विसंवदेत् ।

सर्वस्वहरणं दण्डस्तस्य निर्वासनं पुरात्”—इति ।

यजनक्रिया सोमयागादिकर्तव्यो दानम् । कुलायनं दुर्भिक्षा-
दिपीडितवृथागमनम्† । तस्मिन्नागते सति यत्संविधानं विधेयं,
तदेव तच्छब्देनोच्यते । निरोधः दुर्भिक्षापगमपर्यन्तं धारणम् ।
अंगतः गृह्यचेचपुरुषादिप्रयुक्तसंग्रहोतधनेनाकृतत्वेन वा स्थितेन
कार्यमिति । एवं कृता समयक्रिया न केवलं समुदायिभिः पाल-
नीया, किन्तु राज्ञाऽप्येत्याह नारदः,—

“पाषण्डनेगमश्रेणिपूगप्रातगणादिषु ।

संरक्षेत्समथं राजा दुर्गे जनपदे तथा”—इति ।

पाषण्डा वेदवाद्या वेदोक्तलिङ्गधारिणो वा अनिरिक्ता वा सर्वे
लिङ्गिनः । तेषु मध्ये अभिचरणाद्याः समयाः सन्ति । नेगमाः
सार्थिका वणिक्प्रभृतयः । तेषु सकल्पकसन्देहहरपुरुषतिरस्का-
रिणो दण्डा इत्येवमादयो बहवः समयाः विद्यन्ते । अथवा, नेगमा-

* इत्यमेव पाठः सर्वत्र । मम तु, यत्नेवं,—इति पाठः प्रतिभाति ।

† इत्यमेव पाठः सर्वत्र । मम तु, पीडितजनागमनम्,—इति पाठः
प्रतिभाति ।

आप्तप्रणीतत्वेन वेदप्रामाण्यमिच्छन्ति ये पाशुपतादयः । ब्रातगण-
शब्दयोरर्थः कात्यायनेन दर्शितः,—

“नामायुधधराब्राताः समवेतास्तु कौर्त्तिताः ।

कुलानान्तु समूहस्तु गणः स परिकौर्त्तितः”—इति ।

पूगे ब्राते चान्योन्यमुत्सृज्य समरे न गन्तव्यमित्यादयः सन्ति
समयाः । गणे तु पञ्चमेऽहनि पञ्चमे वाऽब्दे कर्णबेधः कर्त्तव्य इत्यादि-
समयाः । दुर्गे धान्यादिकं गृहीत्वा अन्यत्र यास्यता न तद्विक्रय-
मित्यास्ते समयः । जनपदे तु क्वचिद्विकेतुर्हस्ते कश्चित् क्रोढहस्ते
शुल्कग्रहणमित्यादिकोऽस्त्यनेकविधः समयः । तत्समयजातं यथा न
भ्रश्यति न च व्यतिवर्तते, तथा राजा कुर्यादित्यर्थः । समुदाये तु
पुरुषविषये विशेषमाह बृहस्पतिः,—

“कोशेन लेख्यक्रियया मध्यस्थैर्वा परस्परम् ।

विश्वासं प्रथमं कृत्वा कुर्युः कार्याण्यनन्तरम्”—इति ।

मध्यस्थैः प्रतिभूभिः । कार्याणि समूहकार्याणि । कात्यायनोऽपि,—

“समूहानां तु यो धर्मः तेन धर्मेण ते सदा ।

प्रकुर्युः सर्वकर्माणि स्वधर्मेषु व्यवस्थिताः”—इति ।

समूहकार्यकारिषु हेयोपादेयान्विभजति बृहस्पतिः,—

“विदेषिणो व्यसनिनः शालीनालसभीरवः ।

बृद्धा लुब्धाश्च बालाश्च न कार्याः कार्यचिन्तकाः ॥

शुचयो वेदधर्मज्ञाः दत्ताः दान्ताः कुलोद्भवाः ।

सर्वकार्यप्रवीणाश्च कर्त्तव्यास्तु महत्तमाः”—इति ।

ते च कियन्तः कर्त्तव्या इत्यपेक्षिते स एवाह,—

“द्वौ त्रयः पञ्च वा कार्याः समूहहितवादिनः ।

यस्तत्र विपरीतः स्यात्स दाप्यः प्रथमं दमम्”—इति ।

कात्यायनोऽपि,—

“युक्तियुक्तञ्च यो हन्याद्यः कार्यानिवकाग्रदः ।

अयुक्तञ्चैव यो ब्रूयात्स दाप्यः पूर्वसाहसम्”—इति ।

बृहस्पतिरपि,—

“यस्तु साधारणं हिंसात् क्षिपेत् त्रैविध्यमेव वा ।

संविक्त्रियां विहन्याच्च स निर्वास्यस्ततः पुरात्”—इति ।

समूहिनामप्यधर्मेण देशादिना कार्य्यकरणे दण्डमाह सएव,—

“बाधाङ्कुर्य्यदैकस्य सम्भूतादेषसंयुताः ।

राज्ञा सर्वे गृहीतार्थाः शास्याश्चैवानुबन्धतः ॥

न यथा समयं जह्युः स्वमार्गं स्थापयेच्च तान्”—इति ।

यस्तु मुख्यः समूहद्रव्यादिकमपहरति, तस्य दण्डमाह याज्ञ-

वल्क्यः,—

“गणद्रव्यं हरेद्यस्तु संविदं लङ्घयेन्नु यः ।

सर्वस्वहरणं कृत्वा तं राष्ट्रादिप्रवासयेत्”—इति ।

मर्माद्वाटकादीनां पुरान्निर्वासनमेव दण्डमाह बृहस्पतिः,—

“अरुन्तुदः सूचकश्च भेदकृत्साक्षमी तथा ।

श्रेणीपूगनृपदेष्टा क्षिप्रं निर्वास्यते तदा ॥

पुरश्रेणीगणाध्यक्षाः पुरदुर्गनिवासिनः ।

वाग्धिग्दमं परित्यागं प्रकुर्व्युः पापकारिणः ॥

तैः कृतं यत्सधर्मेण नियद्दानुग्रहं नृणाम् ।

तद्राज्ञाऽप्यनुमन्तव्यं निरुद्धार्था हि ते स्मृताः”—इति ।

निरुद्धार्थाः, अनुज्ञातकार्या इत्यर्थः । पाषण्ड्यादिसर्वसमूहेषु
यथा राज्ञा वृत्तित्वं, तदाह नारदः,—

“यो धर्मः कर्म यस्यैषामुपस्थानविधिश्च यः ।

यस्यैषां प्राप्नुयादर्थमनुमन्येत तत्तथा ॥

प्रतिकूलश्च यद्राज्ञः प्रकृत्यवमत च यत् ।

दोषवत् करणं यत्तु स्यादनाप्रायकम्पितम् ॥

प्रवृत्तमपि तद्राजा श्रेयस्कामो निवर्त्तयेत्”—इति ।

धर्माजटावत्त्वादि । कर्म प्राप्त*पर्युषितभिषाटनादि । उपस्था-
नविधिः समूहकार्यार्थं पटहादिध्वनिमाकर्षणं मण्डपादौ मेलनम् ।
वृत्त्युपादानं^(१) जीवनार्थं तापसवेषपरिग्रहः । राज्ञः प्रतिकूलमाधि-
कारिशुद्धकर्तृकं वैवर्षिकविवादे धर्मविवेचनम् । तस्य च प्रतिकूल-
त्वमुक्तं स्मृत्यन्तरेण,—

“यस्य राज्ञस्तु कुर्वते शुद्धो धर्मविवेचनम् ।

तस्य प्रणश्यते राष्ट्रं वलं कोषश्च नश्यति”—इति ।

* इत्यनेन पाठः सर्वत्र । मम तु, प्रातः,—इति पाठः प्रतिभाति ।

(१) इत्यत्र, यस्यैषां प्राप्नुयादर्थमित्यस्य व्याख्या । एतद्व्याख्यादर्शनेन, यस्यैषां
प्राप्नुयादर्थमित्यत्र, यस्यैषां वृत्त्युपादानम्,—इति पाठः प्रतिभाति ।
विवादरत्नाकरे तथैव पाठोऽस्त्युक्तते । परमादर्शपुस्तकेषु दर्शनात्
यस्यैषां प्राप्नुयादर्थमित्यनेन पाठो मूले रक्षितः । शा० का० पुस्त-
कयोस्तु, प्रवृत्त्युपादानं,—इति पाठो वर्त्तते ।

प्रकृत्यवमतं स्वभावतएव यदननुज्ञातं; पाषण्ड्यादिषु तादृश-
भक्षणं, परस्पररोपतापः, राजपुरुषाश्रयणेनान्योन्यमर्थापहरणादि ।
दोषवत्करणं श्रुतिस्मृतिविरुद्धं विधवादी वेष्मालादिकं पाषण्ड्या-
दिभिः प्रकल्पितम् । संविज्ञाने दण्डमाह मतुः,—

“द्यौ यामदेग्रसंधानां कृत्वा सत्येन संविदम् ।

विसंवदेऽस्रोसोभातं राद्रादिप्रवासयेत् ॥

निष्कृत्य दापयेदेनं समयव्यभिचारिणम् ।

चतुःसुवर्णकं निष्कं* शतमानश्च राजतम्^(१) ॥

एवं दण्डविधिदुर्व्यात् धार्मिकः पृथिवीपतिः ।

यामजातिसमूहेषु समयव्यभिचारिणाम्”—इति ।

सत्येन शपथेन । एतेषां निर्वासनचतुःसुवर्णनिष्कशतमानरूपाणां
जातिविद्यागुणाद्यपेक्षया व्यवस्था कल्पनीया । समूहपूजार्थं राज्ञा
समर्पितं द्रव्यं समूहाय द्यौ न ददाति, तं प्रत्याह याज्ञवल्क्यः,—

“समूहकार्यं आयातान् कृतकार्यान् विसर्जयेत् ।

सदा सन्मानसत्कारैः पूजयित्वा महीपतिः ॥

---

* चतुः सुवर्णान् षट् निष्कान्,—इति ग्रन्थान्तरद्वयतः पाठः ।

---

(१) अथ च, “सायं शतं सुवर्णानां निष्कमाज्जमनीषिणः”—इत्यादि-
निष्काणां व्यवच्छेदार्थं चतुःसुवर्णकमिति निष्कविशेषसमुपात्तम् ।
शतमानं राजतं रत्निकानां विंशत्यधिकं शतत्रयमिति चण्डेश्वरेण
आख्यातम् ।

समुहकार्यप्रहितो यत्नभेत तदर्पयेत् ।

एकादशगुणं दाप्यो यद्यसौ नार्पयेत् स्वयम्”—इति ।

विभज्य ग्रहणमण्ड्रव्यविषयम् । यतस्तत्पञ्चविषये स एवाह,—

“षाण्मासिकं वत्सरं वा विभक्त्यं यथाऽंशतः ।

देयं बधिर* वृद्धान्धस्त्रीवालातुररोगिषु ॥

सान्त्वानिकादिषु तथा धर्मेषु सनातनः”—इति ।

राज्ञः प्रसादलब्धवद्गुणमपि सर्वेषां सममित्याह स एव,—

“यत्नेः प्राप्तं रक्षितं वा गणार्थं वा ऋणं कृतम् ।

राज्ञः प्रसादलब्धं सर्वेषां तत्समाहितम्”—इति ।

एतदभक्षितविषयम् । भक्षिते तु कात्यायन आह,—

“गणमुद्दिश्य यत्किञ्चित्कलणं भक्षितं भवेत् ।

आत्मार्यं विनियुक्तं वा देयं तैरेव तद्भवेत्”—इति ।

ये तु समुदायं प्रसाद्य तदन्तर्गता ये च समुदायचोभादिना
ततो वहिर्भूताः, तान् प्रत्याह स एव,—

“गणिनां शिष्यवर्गाणां गताः सूर्यं तु मध्यताम् ।

प्राकृतस्थाधर्मण्य्या ममांशाः सर्वे एव ते ॥

* देयं वा निस्त्र, —इति का० ।

† सर्वेषां तत्समाहितम्,—इति का० । सर्वेषामेव तत्समम्,—इति
ग्रन्थान्तररहितः पाठः ।

‡ इत्यमेव पाठः सर्वत्र । प्राकृतस्य धर्मण्य्या,—इति ग्रन्थान्तररहितस्तु
पाठः समीचीनः ।

तथैव भोजनैर्भावं* दानधर्मक्रियासु च ।

समूहस्योऽंशभागी स्यात् प्रगतस्त्वंशभागभाक्—इति ।

संविद्यतिक्रमाख्यं विवादपदम् ।

अथ क्रीतानुशयः कथ्यते ।

तत्स्वरूपं नारदेनोक्तम्,—

“क्रीत्वा मूल्येन यः पण्यं क्रीता न बद्ध मन्यते ।

क्रीतानुशय इत्येतद्विवादपदमुच्यते”—इति ।

क्रीत्वाऽनुशयानुत्पत्त्यर्थं क्रीता कयात् प्रागेव सम्यक् परीचेत ।

तथाच सएव,—

“क्रीता पण्यं परीचेत प्राक् स्वयं गुणदोषतः ।

परीचाऽभिमतं क्रीतं विक्रेतुर्न भवेत्पुनः”—इति ।

परीचाऽभिमतं क्रीतं तद्दोषदर्शनेऽपि ग्रहीतुरेव भवति, न विक्रेतुः । तथाच ब्रह्मसूत्रिः,—

“परीक्षितं बद्धमतं गृहीत्वा न पुनस्त्यजेत्”—इति ।

तत्कालपरीक्षितस्य पुनरर्पणभावः सावधिविषयः । तत्सद्यः† परीक्षणस्य विहितत्वात् । तथाच व्यासः,—

“चर्मकाष्ठेष्टकासूचधान्यासवरसस्य च ।

* भोज्यवैभान्य,—इति का० ।

† प्रगतस्त्वंशभागिति,—इति का० । प्रगतस्त्वंशमाह न तु,—इति यश्चान्तरौयः पाठस्तु समीचीनः ।

‡ इत्यमेव पाठः सर्वत्र । मम तु, अन्येषां सद्यः,—इति पाठः प्रतिभाति ।

वस्वरूप्यद्विरण्यानां सद्यएव परीक्षणम्”—इति ।

क्रीतानां पण्यानां द्रव्यविशेषेण परीक्षणकालावधिमाह सएव,—

“अहादोह्यं परीचेत पञ्चाहादाह्यमेव तु ।

मणिमुक्ताप्रवालानां सप्ताहात् स्यात् परीक्षणम् ॥

द्विपदामर्धमासं स्यात् पुंसान्तद्विगुणं स्त्रियाः ।

दशाहात्सर्वबीजानामेकाहाहोहवाससाम् ॥

अतोऽर्वाक् पण्यदोषस्तु यदि संज्ञायते कचित् ।

विक्रेतुः प्रतिदेयं तत् क्रेता मूल्यमवाप्नुयात्”—इति ।

यथोक्तपरीक्षाकालातिक्रमे तु न प्रतिदेयमित्याह कात्यायनः,—

“अविज्ञातं तु यत्क्रीतं दृष्टं पश्चादिभावितम् ।

क्रीतं तत् स्वामिने देयं पण्यं कालेऽन्यथा न तु”—इति ।

अविज्ञातं परीक्षया तलतोऽपरिज्ञानं यस्य द्रव्यस्य ; तत् यावत्

परीक्षाकाल उक्तः, तस्मिन् काले प्रतिदेयम् । अन्यथा तत्कालाति-

क्रमे दृष्टतया परिज्ञातमपि क्रीतं तत्स्वामिने न देयमित्यर्थः । पण्यानां

देशकालवशादुपचयापचयौ प्रथमतो ज्ञातव्यावित्याह नारदः,—

“क्षयं वृद्धिं च जानीयात् पण्यानामागमं तथा”—इति ।

अथादिपण्यानामस्मिन् काले अस्मिन्देशे च वृद्धिर्भविष्यतीति

जानीयात्, तथा आगमं कुलीनत्वादिज्ञानार्थमुत्पादकजन्मभूम्या-

दिकञ्च जानीयादित्यर्थः । एवं मम्यक् परीक्ष्य गुणदोषदर्शनादि-

कारणमन्तरेण नानुग्रयः कार्य इत्याह याज्ञवल्क्यः,—

“क्षयं वृद्धिञ्च वणिजा पण्यानामविजानता ।

क्रीत्वा नानुग्रयः कार्यः कुर्वन् षड्भागदण्डभाक्”—इति ।

परीक्षितपण्यानां क्रयकालोत्तरकालम् । क्रयकालपरिज्ञाने
पुनः केतुर्विकेतुः अनुश्रयो न भवतीति व्यतिरेकादुक्तं भवति । पण्य-
दोषतद्वृद्धिचयकारणचितयाभावेऽनुश्रयकालाभ्यन्तरे यद्यनुश्रयं
करोति, तदा पण्यषड्भागं दण्डनीयः । अनुश्रयकारणसद्भावे-
ऽप्यनुश्रयकालातिक्रमेण योऽनुश्रयं करोति, सोऽप्येवं दण्डनीयः ।
एतच्चोपभोगविनश्वरवस्तुविषयम् । उपभोगेनाविनश्वरवस्तुविषये प्रत्य-
र्पणे वृद्धिमाह नारदः,—

“क्रीत्वा मूल्यान यः पण्यं दुष्क्रीतं मन्यते क्रयीः ।

विक्रेतुः प्रतिदेयन्तत्तस्मिन्नेवाविवक्षितम्?” इति ।

द्वितीयादिदिवसप्रत्यर्पणे तु विशेषस्तेनैवोक्तः,—

“द्वितीयेऽङ्गि ददत्केता मूल्यात् त्रिंशांशमावहेत् ।

द्विगुणन्तु तृतीयेऽङ्गि परतः केतुरेव च”—इति ।

परतोऽनुश्रयः न कर्त्तव्य इत्यर्थः । यत्तु पुनर्मनुनोक्तम्,—

“क्रीत्वा विक्रीय वा किञ्चिद्यस्येहानुश्रयो भवेत् ।

सोऽन्तर्दशाहान्तद्वयं दद्याच्चैवाददीत वा”—इति ।

* अत्र, इति शेषः,—इति भवितुमुचितम् ।

† इत्यमेव पाठः सर्वत्र । मम तु, केतुरिव विकेतुः,—इति पाठः
प्रतिभाति ।

‡ दुष्क्रीतां मन्यते क्रियाम्,—इति का० ।

§ तस्मिन्नेवाङ्गि चाक्षतम्,—इति, तस्मिन्नेवाङ्गवोक्षितम्,—इति च
ग्रन्थान्तरद्वयौ पाठौ ।

तदुपभोगेनाविनश्वरगृहचेन्नक्रयानुशयादिविषयम् । तत्रैव द-
शाहादेरुक्तत्वात् । तथाच कात्यायनः,—

“भूमेर्दशाहे विक्रेतुरायः तत्क्रेतुरेव च* ।

द्वादशाहः सपिण्डानामपि चाल्पमतः परम्”—इति ।

वासोविषयेऽपि नारदः,—

“परिभुक्तन्तु यदासः क्षिष्टरूपं मलीमसम् ।

सदोषमपि तत्क्रीतं विक्रेतुर्न भवेत्पुनः”—इति ॥

इति क्रीतानुशयः ।

अथ विक्रीयसम्प्रदानम् ।

तस्य स्वरूपं नारदेनोक्तम्,—

“विक्रीय पण्यं मूल्येन क्रेतुर्यज्ञं प्रदीयते ।

विक्रीयसम्प्रदानन्तत् विवादपदमुच्यते”—इति ।

पण्यद्वैविध्यमुक्तं तेनैव,—

“लोकेऽस्मिन् द्विविधं द्रव्यं स्थावरं जङ्गमन्तथा ।

क्रयविक्रयधर्मेषु सर्वं तत्पण्यमुच्यते ॥

षड्विधस्तस्य तु बुधेः दानादानविधिक्रमः ।

गणिमन्तुलिमं मेयं क्रियया रूपतः श्रिया”—इति ।

गणिमं सङ्ख्येयं कमुकफलादि । तुलिमं तुलया धार्यं हेमचन्द-
नादि । मेयं ग्रीह्यादि । क्रियया वाहनदोहनादिक्रियोपलक्षितमश्व-

* इत्यमेव पाठः सञ्जय ।

महिष्यादि । रूपतः पण्यंगनादि । श्रिया पद्मरागादि । तदेतत् षट्-
प्रकारमपि पण्यं विक्रीयाप्रयच्छन्सोदयन्दाय इत्याह याज्ञवल्क्यः,—

“गृहीतमूल्यं यः पण्यं क्रेतुर्नैव प्रयच्छति ।

सोदयं तस्य दाप्योऽसौ दिग्ग्लामं वा दिगागते”—इति ।

गृहीतमूल्यं पण्यं विक्रेता यदि प्रार्थयमानाय स्वदेशवणिजे
क्रेत्रे न समर्पयति; तच्च पण्यं परिक्रयकाले बज्रमूल्यं सत्कालान्तरे
स्वल्पमूल्येनैव लभ्यते, तदा सोदयं वृद्ध्या सहितं विक्रेता क्रेत्रे दाप-
नीयः । यदा मूल्यह्रासकृतः पण्यसोदयो नास्ति; किन्तु क्रयकाले
यावदेव यतो मूल्यस्य यत्पण्यमिति प्रतिपन्नं तावदेव, तदा तत्पण्य-
मादाय तस्मिन् देशे विक्रीणानस्य योलाभस्तेनोदयेन सहितं दाप-
नीयः । यथाऽऽह नारदः,—

“अर्घ्येदवहीयेत सोदयं पण्यमावहेत् ।

स्थानिनामेष नियमोदिग्ग्लामं दिग्विचारिणाम्”—इति ।

यदा त्वर्घमहत्त्वेन पण्यस्य न्यूनभावस्तदा तस्मिन् पण्ये वस्त्रगृहा-
दिके य उपभोगः तदाच्छादनसुखनिवासादिरूपो विक्रेतुः, तत्-
सहितं पण्यमसौ दाप्यः । यथाऽऽह नारदः,—

“विक्रीय पण्यं मूल्येन यः क्रेतुर्न प्रयच्छति ।

स्यावरस्य चयं दाप्यो जङ्गमस्य क्रियाफलम्”—इति ।

चयशब्देन गतभोग उक्तः । यद्यपि तस्य दानमशक्यं, तथापि
तदनुगुणद्रव्यं देयम् । जङ्गमानां तु तत्कर्मनिमित्तं मूल्यं दाप्यः ।
यदा त्वसौ क्रेता देशान्तरात्पण्यग्रहणार्थमागतस्तदा तत्पण्यमादाय
देशान्तरे विक्रीतस्य यो लाभस्तेन सहितं पण्यं विक्रेता क्रेत्रे दाप-

नीयः । विष्णुस्तु विक्रेतुर्दण्डमप्याह । “गृहीतमूल्यं यः पण्यं केतुर्नैव
दद्यात्तस्यासौ सोदयं दाप्यो राज्ञा चापि पण्यग्रतं दण्ड्यः”—इति ।
यस्तु विक्रीयानुग्रयवशात्प्रार्थयति, यस्तु क्रीताऽनुग्रयवशात् गृह्णाति,
तं प्रत्याह कात्यायनः,—

“क्रीता प्राप्तं न गृहीयाद् यो न दद्याददूषितम् ।

स मूल्याद्दशभागस्तु दत्त्वा स्वश्रव्यमाप्नुयात् ॥

अप्राप्तेऽर्थे कृच्छ्रकाले कृते नैव प्रदापयेत् ।

एवं धर्मा दशाहास्तु परतोऽनुग्रयो न तु”—इति ।

अदूषितं, जलादिनेति शेषः । दोहवाद्यादिपण्यस्य दोहना-
दिनेति शेषः । दोहवाद्यादिपण्यस्य दोहनादिकासोऽर्थक्रिया-
कालः । तस्मिन् प्राप्ते सति अग्रहणे अदाने वा कृते दशमभागं
प्रदापयेत्^(१) । किन्तु तमदत्तैव स्वश्रव्यमाप्नुयात् । एष धर्मा-
दशाहात् प्राप्तेदित्यः । ततः परमनुग्रयो न कर्त्तव्यः । विक्रीया-
समग्रच्छतोऽपि विक्रीतं पण्यं विक्रेतृपात्रे स्थितं तस्य यदि दैवादिना
नाशः स्यात्तदा विक्रेतुरेव हानिरित्याह याज्ञवल्क्यः,—

“दैवराजोपघातेन पण्यदोषउपागते ।

हानिर्विक्रेतुरेवासौ याचितस्याप्रयच्छतः”—इति ।

याचितस्येति विशेषणेन अथासने न विक्रेतुर्हानिरित्यर्थादव-
गम्यते । नारदोऽपि,—

(१) एतद्व्याख्यानदर्शनात्, अप्राप्तेऽर्थक्रियाकाले कृते नैव प्रदापयेत्,—
इति वचनपाठः प्रतिभाति । परमादर्शपुस्तकेषु दृष्टं एव पाठः
मूले निवेष्टितः । मम तु, अग्रहणे अदाने वा कृते,—इत्येव पाठः
प्रतिभाति ।

“उपहृत्य वा पण्यं दत्तेतापहृत्येत वा ।

विक्रेतुरेव सोऽनर्थो विक्रीयामप्रयच्छतः”—इति ।

यथा याचितस्याप्रयच्छतो विक्रेतुर्हानिः, तथा दीयमानपण्य-
मगृह्यतः केतुरपीत्याह सएव,—

“दीयमानं न गृह्णाति क्रीतं पण्यञ्च यः क्रयो ।

सएवाख्य भवेद्दोषो विक्रेतुर्थोऽप्रयच्छतः”—इति ।

याज्ञवल्क्योऽपि,—

“विक्रीतमपि विक्रेयं पूर्वं केतर्थगृह्णाति* ।

हानिश्चेत् केददोषेण केतुरेव हि सा भवेत्”—इति ।

यस्तु विशेषं पण्यं दर्शयित्वा सदोषं विक्रीणीते, यश्चान्यहस्ते
विक्रीय तदन्यस्मै तत् प्रयच्छति, तयोः समानदण्ड इत्याह,—

“निर्दोषं दर्शयित्वा तु सदोषं चः प्रयच्छति ।

मूल्यं तद्विगुणं दाप्यो विनयं तावदेव च ॥

अन्यहस्ते च विक्रीय तथाऽन्ये तत् प्रयच्छति ।

सोऽपि तद्विगुणं दाप्यो विनयं तावदेव च”—इति ।

एतद्वुद्धिपूर्वकविषयम् ।

“ज्ञात्वा सदोषं पण्यं यो विक्रीणीतेऽविचक्षणः ।

तदेव विगुणं दाप्यस्तस्मिन् विनयं तथा”—इति

गृह्यतिनोक्त्वात् । अवुद्धिपूर्वके तु केतुः अपरावर्त्तनमेव ।

अतएव एवंविधनिधमोदत्तमूल्ये क्रये द्रष्टव्यः । अदत्तमूल्ये पुनः

* इत्यमेव पाठः सर्वत्र । पूर्वकेतर्थगृह्णाति,—इति ग्रन्थान्तरघृत-
पाठस्तु समीचीनः ।

पक्षे क्रैद्विक्रेतोः समयादृते प्रवृत्तौ वा न कश्चिदोषः । तथाच
नारदः,—

“दत्तमूल्यस्य पण्यस्य विधिरेव प्रकीर्तितः ।

अदत्तेऽन्यत्र समयाच्च विक्रेतुरतिक्रमः”—इति ।

यत्र पुनर्वाप्यापेक्ष क्रयोमा भूदिति विक्रेद्वहस्ये क्रेषा यत्कि-
ञ्चिद्रथं दत्तम्, तत्र केतुर्दोषवशेन क्रयासिद्धौ आह व्यासः,—

“सत्यंकारश्च^(१) यो दत्ता यथाकाशं न दृश्यते ।

पण्यमेव निस्पृह्यन्तद्दीयमानमगृह्यतः”—इति ।

अत्र पण्यद्रव्यस्योत्सर्गः सत्यंकारद्रव्यस्योत्सर्गोऽभिमतः । अस्मिन्नेव
विषये विक्रेद्वहस्यवशेन क्रयासिद्धौ आह याज्ञवल्क्यः,—

“सत्यंकारकृतं द्रव्यं दिगुणं प्रतिदापयेत्”—इति ।

क्रीडाऽनुश्रयानुत्पत्त्यर्थं कतिपयपण्यानां विक्रयानर्हत्वमाह मनुः,—

“नान्यदन्येन संस्पृष्टं रूपं विक्रयमर्हति ।

न सावद्यश्च न न्यूनं न दूरे न तिरोहितम्,—इति ।

इति क्रयविक्रयानुश्रयाख्यं विवादपदम् ।

अथ स्वामिपालविवादपदविधिः ।

तत्र तु तदभिधानप्रतिज्ञा मनुना कृता,—

“पशुषु स्वामिनाश्चैव पाशानाञ्च व्यतिक्रमे ।

(१) यत् केतुर्कामेन क्रयपरिस्थितये विक्रेत्रे समर्पितं, तत्सत्यंकारपदार्थः—

इति चण्डेश्वरीया आख्या ।

विवादं सम्प्रवक्ष्यामि यथावदुस्मृतत्वंतः"—इति ।

विवादं विवादापनोदमित्यर्थः । स्वामिपालयोः कर्त्तव्यमाह नारदः,—

“उपानयेद्वाः गोपालः पुनः प्रत्यर्पयेत्तथा”—इति ।

यावन्तः प्रातः समर्पितास्तावन्तः सायं प्रत्यर्पणीया इत्यर्थः ।
गवादिपरिपालकस्य भृतिपरिमाणमाह नारदः,—

“गवां शताद् वत्सतरी धेनुः स्याद्विशताद् भृतिः ।

प्रतिभंवत्सरं गोपे सन्दोहो वाऽष्टमेऽहनि”—इति ।

प्रतिभंवत्सरं वत्सतरी दिहायनी गौः भृतिः भृतके कल्पनीया,
द्विगते तु सवत्सा गौः, अष्टमे दिवसे दोहश्च भृतित्वेन कल्पनीय-
इत्यर्थः । सन्दोहः सर्वदोहः ।

“तथा धेनुभृतः क्षीरं लभेतैवाष्टमेऽखिलम्”—इति

बृहस्पतिसंस्मरणात् । इयञ्च भृतिकल्पना परिभाषितभृतिवि-
शेषाभावविषये । परिभाषिते तु भृतिविशेषे स एव देयः । मनुस्तु
प्रकारान्तरेण भृतिमाह,—

“गवां क्षीरभृतोयस्तु स दद्याद्दशतोवराम् ।

गोस्नान्यनुमतो भृत्यः सा स्यात्पालेऽभृते भृतिः”—इति ।

दशतो दशदोग्धूणां मध्ये वरामुत्क्रष्टां स्वीकृत्य तत्क्षीरं क्षीर-
भृतो गृह्णीयात् । क्षीरशून्यानां तु क्षीरमून्यतो भृतिः कल्पनीया ।
यद्यसौ द्रव्यान्तरेण भृतः, न तच्चैषा भृतिरित्यर्थः । यस्त्वेवं परि-
कल्पितं वेतनं गृह्णीत्वा पशून् पालयन् भृत्यः स्वदोषेण पशून् मार-
येत् विनाशयति वा, तं प्रत्याह याज्ञवल्क्यः,—

“प्रमादमृतनष्टांश्च प्रदाप्यः कृतवेतनः”—इति ।

प्रमादग्रहणं पालकदोषोपलक्षणार्थम् । प्रमादश्च मनुना स्पष्टी-

कृतः,—

“नष्टं विनष्टं कृमिणा दंशितं विषमे मृतम् ।

हीनं पुरुषकारेण प्रदद्यात् पालएव तु”—इति ।

प्रसङ्गं चोरैरपहतो न दाप्यः । तथाच सएव,—

“विश्लिष्य तु हतं चोरैर्न पालो दातुमर्हति ।

यदि देशे च काले च स्वामिनः स्वस्य ग्रंथति”—इति ।

व्यासोऽपि,—

“पालग्रहे ग्रामघाते तथा राष्ट्रस्य विज्ञवे ।

यत्प्रणष्टं हतं वा स्थानं पालेष्वत्र किल्बिषम्”—इति ।

एतत्पुरुषकारकरणे वेदितव्यम् । पुरुषकाराकरणे तु भवत्येव
किल्बिषी । पुरुषकारस्य स्वरूपं नारदेन दर्शितम्,—

“कृमिचोरव्याघ्रभयात् दरौश्चभ्राञ्च पालयेत् ।

व्यायच्छेच्छक्तिः क्रोशेत् स्वामिने तु निवेदयेत्”—इति ।

व्यायच्छेत्, प्रयतेतेत्यर्थः । यः प्रसृतार्थं न यतते, तं प्रत्याह

सएव,—

“अव्यायच्छन्नविक्रोशन् स्वामिने चानिवेदयन् ।

दातुमर्हति गोपस्तान् विनयञ्चैव राजनि”—इति ।

विनयप्रमाणमाह याज्ञवल्क्यः,—

“पालदोषविनाशे तु पाले दण्डो विधीयते ।

अर्द्धचयोदग्रपणाः स्वामिने द्रव्यमेव च”—इति ।

अर्द्धचयोदशपणाः सार्द्धद्वादशकार्षापणाः । पालदोषमाह मनुः,—

“अजाविके तु संरुद्धे वृकैः पाले त्वनायति ।

यां प्रसह्य वृकोह्न्यात्पाले तत्किल्बिषं भवेत्”—इति ।

अनायति, उपद्रवनिराकरणाय अनागच्छतीत्यर्थः । यां, अजा-
विकजातीयाम् । एतत्सुगमस्थलस्थविषयम् । दुर्गमस्थलविषये तु न
दोष इत्याह सएव,—

“तासां चेदवरुद्धानां चरन्तीनां मिथोवने ।

यामुपेत्य वृकोह्न्यान् पालस्तत्र किल्बिषौ”—इति ।

अवरुद्धानां, पालकेन स्थापितानामित्यर्थः । दैवमृतानां पुनः
कर्णादिकं दर्शनीयम् । तथाच मनुः,—

“कर्णौ चर्म च बालांश्च वस्त्यस्थिस्त्रायुरोचनम् ।

पशुस्त्रामिषु दद्यात्तु मृतेष्वङ्गाभिर्दर्शनम्”—इति ।

स्त्यन्तरमपि,—

“कर्णौ चर्म च बालांश्च शृङ्गस्त्राय्यस्थिरोचनम् ।

पशुस्त्रामिषु दद्यात्तु मृतेष्वङ्गानि दर्शयेत्”—इति ।

गोप्रचारभूमिमाह याज्ञवल्क्यः,—

“ग्रामेच्छया गोप्रचारौ भूमौराजेच्छयाऽपिच”—इति ।

ग्रामेच्छया ग्रामाल्पत्वमहत्त्वापेक्षया यदृच्छया वा गवां तृणादि-
भक्षणार्थं कियानपि भूभागः कृतः परिकल्पनीयः । गवां प्रचार-
स्थानासनसौकर्यार्थं ग्रामचेत्रयोरन्तरमाह सएव,—

“धनुःशतं परीणाहो ग्रामचेत्रान्तरमभवेत् ।

दे शते खर्वटे शस्यं नगरस्य चतुःशतम्”—इति ।

ग्रामक्षेत्रयोरन्तरं धनुःशतपरिमितम् । सर्वदैवंविधिना ग्रहं
कार्यम् । खर्वटस्य प्रचुरकण्टकसन्तानस्य ग्रामस्य द्वे शते अन्तरे ग्रहं,
नगरस्य च दण्डजनसङ्कीर्णस्य चतुःशतपरिमिते अन्तरे ग्रहं
कार्यमिति । तत्र पशुनिवारणाय वृतिरपि कल्पनीयेत्याह
कात्यायनः,—

“अजातेष्वेव ग्रहेषु कुर्यादावरणं सदा ।

दुःखेन विनिवार्यन्ते लब्धस्वादुरसा मृगाः”—इति ।

भारद्वोऽपि,—

“पथि क्षेत्रे वृतिः कार्या यामुद्रो नावलोकयेत् ।

न लङ्घयेत् पशुर्नाश्वो न भिन्द्यात् यां च सूकरः”—इति ।

एवं च पशुनिवारणे कृतेऽपि तामतिक्रम्य ग्रहादिविनाशे सति
मनुराह,—

“पथि क्षेत्रे परिवृते ग्रामान्तीयेऽथवा पुनः ।

स पालः शतदण्डार्हो विपालान् वारयेत् पशून्”—इति ।

पथि क्षेत्रे परिवृते सति तां वृत्तिमतिक्रम्य ग्रहघाते स पालः
पशुकार्थं पणशतदण्डार्हः । एवं, ग्रामान्तीये ग्रामसमीपवर्त्तिनि
क्षेत्रे परिवृते सति तां वृत्तिमतिक्रम्य ग्रहघाते स पालः शतपण-
दण्डार्हः । तदनेन, अपरिवृते पालस्य दण्डाभावः सूचितः । मनुस्तु
भावात् दण्डं निषेधति,—

“तत्रापपरिवृतं धान्यं प्रक्षिप्युः पशवो यदि ।

न तत्र प्रणयेद्दण्डं नृपतिः पशुरक्षिणम्”—इति ।

एतददीर्घकालप्रचारविषयम् । दीर्घकालप्रचारे तु दण्डमर्हति ।

अतएवावकाशप्रचारे दोषाभावमाह विष्णुः । “पयि ग्रामप्रान्ते च न दोषोऽवकाशम्”—इति । दण्डपरिमाणन्तु पशुविशेषेण दर्शितं यावदवकाशेन,—

“माषानष्टौ तु महिषी ग्रस्यघातस्य कारिणी ।

दण्डनीया तदर्द्धन्तु गौस्तदर्द्धमजाविकम् ॥

भक्षयित्वोपविष्टानां यथोक्तदिगुणोदमः ।

सममेषां विव्रीतेऽपि खरोष्ट्रं महिषीसमम्”—इति ।

परग्रस्यघातकारिमहिषीस्वामी प्रतिमहिष्यष्टौ माषान् दण्डनीयः । चतुरोमाषान् गोस्वामी । मेषस्वामी द्वौ द्वौ माषौ । एषामेव पशूनां ग्रस्यभक्षणादारभ्य यावच्छयनमनिवारितानां स्वामी यथोक्तदण्डात् दिगुणं दण्डनीयः । तथा,

“तथाऽजाविकवत्सानां पादोदण्डः प्रकीर्तितः”—इति

सूत्यन्तरोक्तं वेदितव्यम् । माषश्चात्र तादृशकपणस्य विंशतितमो भागः,

“माषो विंशतिमो भागः पणस्य परिकीर्तितः”—इति

नारदस्मरणात् । भक्षयित्वोपविष्टस्यवत्सविषये यथोक्ताश्चतुर्गुणोदण्डः । तदुक्तं सूत्यन्तरे,—

“वत्सानां दिगुणः प्रोक्तः सवत्सानां चतुर्गुणः”—इति ।

यत्पुनर्नारदेनोक्तम्,—

“माषं गां दापयेद्दण्डं द्वौ माषौ महिषं तथा ।

तथाऽजाविकवत्सानां दण्डः स्यादर्द्धमाषिकः”—इति ।

तन्मूर्तमात्रभक्षणविषयम् । अतएवाहतुः गृह्यलिखितौ ।

“रात्रौ चरन्ती गौः पञ्च माषान् रात्रिमुहूर्ते माषं दण्डं यासे”-इति ।

आतुरपशुविषये तु न दण्ड इत्याह नारदः,—

“जराग्रह* गृहीतो वा वज्राग्निहतोऽपि वा ।

अपि सर्पेण वा दष्टो वृक्षादा पतितो† भवेत् ॥

व्याघ्रादिभिर्हतो वाऽपि व्याधिभिर्वाऽप्युपद्रुतः ।

न तत्र दोषः पालस्य न च दोषोऽस्ति गोमिनाम्”—इति ।

अनातुरेष्वपि केषुचित् पशुषु दण्डाभावमाह सएव,—

“गौः प्रसूता दग्धाहन्त महोच्चो वाऽपि कुञ्जराः ।

निवार्याः स्युः प्रयत्नेन तेषां स्वामी न दण्डभाक्”—इति ।

मनुरपि,—

“अनिर्दग्धां गां सूतां वृषान् देवपशून् तथा ।

सपालान् वा विपालान् वा न दण्ड्यामनुरव्रवीत्”—इति ।

वृषामहोचाः । अथवा, वृषोत्सर्गविधानेनोत्सृष्टाः । याज्ञ-

वल्क्योऽपि,—

“महोच्चोत्सृष्टपशवः सूतिकाऽऽगन्तुकादयः ।

पालोयेषां च ते मोच्या दैवराजपरिभुताः”—इति ।

आदिशब्देन मृतवत्सादयो गृह्यन्ते । अतएवोभना,—

“अदण्ड्या मृतवत्सा च संज्ञा रोगवती कृशा ।

अदण्ड्याऽऽगन्तुकी गौश्च सूतिका चाभिसारिणी ॥

अदण्ड्या चोत्सवे गावः आद्रुकाले तथैव च”—इति ।

* ग्राह,—इति शा० ।

† वृक्षादापतितो,—इति का० ।

परशस्यविनाशे न केवलं स्वामी दण्डनीयः, अपि तु शस्यमपि दापनीयः । तथाच बृहस्पतिः,—

“शस्यान्निवारयेत् गास्तु चीर्णे दोषदयं भवेत् ।

स्वामी शतदमं दाप्यः पालस्ताडनमर्हति ॥

शदस्य सदमं चीर्णे समूले कार्षभक्षिते”—इति ।

अतएव नारदः,—

“समूलशस्यानाशे तु तत्स्वामी प्राप्नुयाच्छतम् ।

बधेन गोपोमुच्येत दण्डं स्वामिनि पातयेत्”—इति ।

तत्स्वामी शस्यस्वामी । शदस्य सामन्तादिभिः परिकल्पितो देयः ।

तथाच सएव,—

“गोभिस्तु भक्षितं शस्यं यो नरः प्रतियाचते ।

सामन्तानुमतं देयं धान्यवत्तत्र कल्पितम्”—इति ।

यस्तु शनसा शदयाचननिशेधोऽर्थात् कृतः,—

“गोभिर्विनाशितं धान्यं यो नरः प्रतियाचते ।

पितरस्तस्य नाश्रन्ति नाश्रन्ति त्रिदिवौकसः”—इति ।

स ग्रामादिसमीपस्थानावृतचेत्रविषयः ।

इति स्वामिपालाख्यं विवादपदम् ।

अथ सीमाविवादनिर्णयः ।

तत्र तावत्सीमा चतुर्विधा । जनपदसीमा ग्रामसीमा गृहसीमा चेत्रसीमा च,—इति । सा च यथाक्रमं पञ्चलक्षणा । तदुक्तं नारदेन,—

“ध्वजिनी मत्स्यिनी चैव नैधानी भयवर्जिता ।

राजशासननीता च सीमा पञ्चविधा स्मृता”—इति ।

ध्वजिनी वृक्षादिलक्षिता । मत्स्थिनी जललिङ्गान्विता । नैधानी
निखाततुषाङ्गारादिमती । भयवर्जिता अर्थिप्रत्यर्थिपरस्परविषया-
पत्तिनिर्मिता । राजशासननीता ज्ञातचिह्नाद्यभावे राजेक्ष्या
निर्मिता । तथाच व्यासः,—

“शामयोरुभयोः सौमि वृक्षा यत्र समुन्नताः ।

समुच्छ्रिता ध्वजाकारा ध्वजिनी सा प्रकीर्तिता ॥

स्वच्छन्दगा वज्रजला मत्स्यकूर्मसमन्विता ।

प्रत्यक् प्रवाहिनी यत्र सा सीमा मत्स्थिनी मता ॥

तुषाङ्गारकपालैस्तु कुञ्जैरायतनैस्तथा ।

सीमाऽत्र चिह्निता कार्या नैधानी सा निगद्यते”—इति ।

वृक्षाश्च न्यग्रोधादयः । तदाह मनुः,—

“सीमावृक्षांस्तु कुर्वीत न्यग्रोधाश्चत्यकिंसुकान् ।

शास्त्रालीशालवृक्षांश्च क्षीरिणश्चैव पादपान्”—इति ।

प्रत्यक् प्रवाहिनीत्यनेन वाण्यादीनि प्रकाशचिह्नान्युपलक्ष्यन्ते ।

तानि च वृहस्पतिना दर्शितानि,—

“वापीकूपतडागानि चैत्यारामसुरालयाः ।

स्थलनिबन्धनदौस्तोतःशरगुल्मनगादयः ॥

प्रकाशचिह्नान्येतानि सीमायां कारयेत् भद्रा”—इति ।

तुषाङ्गारकपालैरिति करीषादीनां गुप्तलिङ्गानामप्युपलक्षणम् ।

तानि च तेनैव दर्शितानि,—

“करीषास्थितुषाङ्गारशर्कराऽश्मकपालिका ।

सिकतेष्टकगोवालकार्पासाखीनि भस्म च ॥

प्रक्षिप्य कुम्भेष्वेतानि सीमान्तेषु निधापयेत्”—इति ।

तानि च सीमालिङ्गानि स्थविरैर्वालानां दर्शनीयानि । तथाच
वृहस्पतिः,—

“ततः पौगण्डवासानां प्रयत्नेन प्रदर्शयेत् ।

वार्द्धके च शिशूनान्ते दर्शयेयुस्तथैव ॥

एवं परम्पराज्ञाते सीमाभ्रान्तिर्न जायते”—इति ।

एवं निरूपितैर्लिङ्गैः सीमाविवादनिर्णयं कुर्यादित्याह मनुः,—

“एतैर्लिङ्गैर्नयेत् सीमां राजा विवदमानयोः ।

यदि संग्रथएव स्थालिङ्गानामपि दर्शने ॥

साक्षिप्रत्ययएव स्यात् सीमावादविनिर्णये ।

साक्ष्यभावे तु चत्वारो ग्रामाः सीमान्तवासिनः ॥

सीमाविनिर्णयं कुर्युः प्रयता राजमन्त्रिधौ”—इति ।

प्रथमं तावदर्थिप्रत्यर्थिलिङ्गैः सीमाविवादनिर्णयः । अथाचाप्य-
विश्वामस्तदा लिङ्गविषयकात् सीमाविषयकाद्वा साक्षिप्रत्ययात्
निर्णयः । यदा साक्षिनामभावस्तदा सामन्तैर्विनिर्णयः इत्यर्थः ।
“तेषामभावे सामन्ताः”—इति कात्यायनेनोक्तत्वात् । के पुनः साम-
न्ता इत्यपेक्षिते सएवाह,—

“संसक्तकास्तु सामन्तास्तत्संसक्तास्तथोत्तराः ।

संसक्तसक्तसंमक्ताः पद्माकाराः प्रकीर्त्तिताः”—इति ।

विप्रतिपन्नसीमकस्य क्षेत्रस्य चतसृषु दिबु मन्त्रिहितयामादि-
भोक्तारः संमक्ताः । एतएव सामन्तशब्दाभिधेयाः । यदा पुनरदृष्ट-

संसक्तका न सन्ति, तदा संसक्तसंसक्ततत्संसक्तैः निर्णयः कार्यः। तदाह
सएव,—

“स्वार्थसिद्धौ च दुष्टेषु सामन्तेष्वर्थगौरवात् ।
तत्संसक्तैस्तु कर्त्तव्य उद्धारो नात्र संशयः ॥
संसक्तसक्तदोषे तु तत्संसक्ताः प्रकीर्त्तिताः ।
कर्त्तव्यास्त्वविदुष्टास्तु राज्ञा धर्मं विजानता ॥
तेषामभावे सामन्तामौलवृद्धोद्धृतादयः ।
स्यावरे षट्प्रकारेऽपि कार्या नात्र विचारणा”—इति ।

वृद्धादिलक्षणं तेनैवोक्तम्,—

“निबध्यमानं येदृष्टं तत्कार्यं सुगुणान्वितैः ।
वृद्धा वा यदि वाऽवृद्धास्ते च वृद्धाः प्रकीर्त्तिताः ॥
ये तत्र पूर्वसामन्ताः पश्चाद्देशान्तरङ्गताः ।
तन्मूलत्वात् ते मौलाः ऋषिभिः परिकीर्त्तिताः ।
उपश्रवणसम्भोगभयस्थानोपचिह्निताः ।
उद्धरन्ति पुनर्यस्मादुद्धृतास्ते ततः स्मृताः”—इति ॥

साक्षिप्रभृत्युद्धृतपर्यन्तानामभावे मनुराह,—

“सामन्तानामभावे तु मौलानां सौमसाक्षिणम् ।
इमानप्यनुयुञ्जीत पुरुषान् वनगोचरान् ॥
व्याधान् शाकुनिकान् गोपान् केवर्त्तान्मूलखानकान् ।
व्यालघ्राहानुञ्जवृत्तीनन्यांश्च वनगोचरान्”—इति ।

अन्यांश्चेति चकारेण सौमाकर्षका उपलक्ष्यन्ते । तथाच याज्ञ-

तस्म्यः,—

“सीमोविवादे क्षेत्रस्य सामन्ताः स्थविरादयः ।

गोपाः सीमाकृषाणाञ्च सर्वे च वनगोचराः ।

नयेयुरेते सीमान् स्थलाङ्गारतुषट्कुमैः ॥

सेतुवल्लीकनिष्ठास्थिचैत्याद्यैरुपलक्षिताम्”—इति ।

नारदोऽपि,—

“ग्रामसीमासु च वहिर्ये च स्युः कृषिजौविनः ।

गोपाः शाकुनिकव्याधा ये चान्ये वनगोचराः”—इति ।

ते च शपथैः शापिताएव निर्णयं ब्रूयुः । तथाच बृहस्पतिः,—

“शापिताः शपथैः स्त्रैः स्त्रैर्ब्रूयुः सीमाविनिर्णयम् ।

दर्शयेयुश्च लिङ्गानि तत्प्रमाणमिति स्थितिः”—इति ।

स्त्रैः स्त्रैरिति,

“संख्येन शापयेद्विप्रं चित्रियं वाहनायुधैः”—

इत्यादि लोकव्यवस्थया प्रतिपादितैः इत्यर्थः । मनुरपि,—

“ग्रामेयककुलानां तु समचं सीमसाक्षिणः ।

प्रष्टव्याः सीमलिङ्गानि तथैवच विवादिनोः ॥

ते पृष्टास्तु यथा ब्रूयुः सीमासन्धिषु लक्षणम् ।

तत्तथा स्थापयेद्राजा धर्मेण ग्रामयोर्द्वयोः”—इति ।

सीमासाक्षिणां तु लक्षणमाह बृहस्पतिः,—

“आगमञ्च प्रमाणञ्च भोगं कामञ्च नाम च ।

भूभागलक्षणञ्चैव ये विदुस्तेऽत्र साक्षिणः”—इति ।

यदा पुनश्चिह्नानि न सन्ति, तद्यमानानि वा लिङ्गालिङ्गतया*

मन्दिग्धानि, तदा निर्णयोपायमाह याज्ञवल्क्यः,—

* लिङ्गतया,— इति का० ।

“सामन्ता वा समग्रामाश्चत्वारोऽष्टौ दशापि वा ।

रक्तस्रग्भसनाः सीमां नयेयुः क्षितिधारिणः”—इति ।

रक्तस्रग्भिनो रक्ताम्बरधरा धर्मारोपितक्षितिखण्डाः* सीमां प्रदर्श-
येयुः । स्रैः स्रैः श्रपयैः श्रापिताः सन्तः सीमां नयेयुः । तथाच मनुः,—

“शिरोभिस्ते गृहीत्वोर्वीं स्रग्भिनो रक्तवाससः ।

मुह्यतैः श्रापिताः स्रैः स्रैर्नयेयुस्ते समञ्जसम्”—इति ।

नयेयुरिति बहुवचनमपि अविवक्षितम् । एकस्यापि सीमा-
प्रदर्शकस्य दृष्ट्यतिना दर्शितत्वात्,—

“शादचिक्लैर्विना साधुरेकोऽप्युभयसंमतः ।

रक्तमाल्याम्बरधरो मृदमादाय मूर्द्धनि ॥

सत्यव्रतः सोपवासः सीमानं दर्शयेन्नरः”—इति ।

यत्तु नारदेनोक्तम्,—

नैकः समुच्चयेत्सीमां नरः प्रत्ययवानपि ।

महत्त्वादस्य कार्यस्य क्रियैषा बहुषु स्थिता”—इति ।

तदुभयानुमतधर्मविद्वतिरिक्तविषयम् । स्रलादिचिह्नाभावे-
ऽपि साक्षिसामन्तादीनां सीमाज्ञान उपायविशेषमाह नारदः,—

“निम्नगाऽपहतोत्सृष्टनष्टचिह्नासु भूमिषु ।

तत्प्रदेशानुमानाच्च प्रमाणाद्भोगदर्शनात्”—इति ।

प्रत्यर्थिसमक्षमविप्रतिपन्नाया अस्मार्त्तकालोपलक्षितभुक्तेर्वा नि-
श्चिन्युरित्यर्थः । एतेषां साक्षिसामन्तप्रभृतीनां सीमाचङ्क्रमण-

* इत्यमेव पाठः सर्वत्र । मूर्द्धारोपितक्षितिखण्डाः—इति तु भवितुं
युक्तम् ।

† साक्षिसामन्तादिना सीमाज्ञानोपाये विषयमाह,—इति शा० ।

‡ निम्नगापहतोत्सृष्टचिह्नैर्विगतभूमिषु,— इति शा० ।

दिनादारभ्य यावत् त्रिपञ्चं यदि राजदैविकव्यसनं नोत्पद्यते, तदा तत्प्रदर्शनात् सीमानिर्णयः । तथाच कात्यायनः,—

“सीमाचङ्क्रमणे कोशे पादस्पर्शे तथैवच ।

त्रिपञ्चपञ्चसप्ताहं दैवराजकमिष्यते”—इति ।

यस्त्वच निषेधः स्मृत्यन्तरेऽभिहितः,—

“वाक्पादस्थे महीवादे दिव्यानि परिवर्जयेत्”—इति ।

स उक्तलक्षणपुरुषाभावविषय इत्यविरोधः । कथन्तर्ह्येव निर्णय-
इत्यपेक्षिते नारदः,—

“यदा तु न सृज्ज्ञातारः सीमायाश्चापि लक्षणम् ।

तदा राजा दयोः सीमामुन्नयेद्विष्टतः स्वयम्”—इति ।

इष्टतः, इच्छातः । याज्ञवल्क्योऽपि,—

“अभावे ज्ञातृचिह्नानां राजा सीमाः प्रवर्त्तिता”—इति ।

ज्ञातृणां सामन्तादीनां चिह्नानां वृक्षादीनामभावे राजैव सीमाः
प्रवर्त्तयिता । ग्रामद्वयमध्यवर्त्तिनीं विवादास्पदीभूतां भुवं समं
प्रविभज्य उभयोर्ग्रामयोः समर्थं तन्मध्ये सीमालिङ्गानि कारयेत् ।
यदा तस्याभूमेर्यत्रैवोपकारातिशयो दृश्यते, तदा तस्यैव ग्रामस्य
सकला भूः समर्पणीया । तथाह मनुः,—

“सीमायामविषह्यायां स्वयं राजैव धर्मवित् ।

प्रदिशेद्भूमिमेकेषां उपकारादिति स्थितिः”—इति ।

अविषह्यायां, ज्ञातृज्ञापकशून्यायामित्यर्थः । अण्णादिनिर्णयवत्
सीमानिर्णयो नावेदनानन्तरमेव कार्यः, किन्तु प्रकाशितेषु
सेनादिषु । तदाह मणव,—

“सौमां प्रति समुत्पन्ने विवादे ग्रामयोर्दयोः ।

ज्येष्ठे मासे नयेत्सीमां सप्रकाशेषु सेतुषु”—इति ।

ग्रामग्रहणं नगरादेरप्युपलक्षणार्थम् । अतएव कात्यायनः,—

“सौमान्तवासि* सामन्तैः कुर्यात् चेत्तदिनिर्णयम् ।

ग्रामसीमादिषु तथा तद्वन्नगरदेशयोः”—इति ।

यदा रागलोभादिवशात् सीमासाक्षिणोर्निर्णयं न कुर्युः, तदा दण्डनीया इत्याह सएव,—

“बह्वनान्तु गृहीतानां न सीमानिर्णयं यदि ।

कुर्युर्भयादा लोभादा दायास्तत्तमसाहसम्”—इति ।

एतत् ज्ञानविषयम् । अज्ञानविषये तु नारदः,—

“अथ चेदनृतं ब्रूयुः सामन्ताः सीमनिर्णये ।

सर्वे पृथक् पृथग्दण्ड्याः राज्ञा मध्यमसाहसम् ॥

सामन्तात्परतो ये सुस्तत्संक्रा मृषोदिते ।

संसक्तसक्तसक्तास्तु विनेयाः पूर्वसाहसम् ॥

मौलवृद्धादयस्तन्ये दण्डं दत्त्वा पृथक् पृथक् ।

विनेयाः प्रथमेनैव साहसेन व्यवस्थिताः”—इति ।

साक्षिणां मिथोवैमत्याभिधाने दण्डमाह कात्यायनः,—

“कीर्त्तिते यदि भेदः स्याद्दण्ड्यास्तत्तमसाहसम्”—इति ।

सीमाचङ्क्रमणकर्तृणामपि दण्डमाह सएव,—

“यथोक्तेन नयन्तस्ते पूयन्ते सत्यसाक्षिणः ।

विपरीतं नयन्तस्तु दायास्तु दिशतं दमम्”—इति ।

अज्ञानादनृतवचने साक्ष्यादीन् दण्डयित्वा पुनर्विचारः प्रवर्त्तयितव्यः । तथाच कात्यायनः,—

“अज्ञानोक्तान्* दण्डयित्वा पुनः सीमां विचारयेत् ।

त्यक्त्वा दुष्टांस्तु सामन्तान् तस्मान्मौलादिभिः सह ।

समीक्ष्य कारयेत्सीमामेवं धर्मविदो विदुः”—इति ।

नद्युत्सृष्टचेत्रविषये निर्णयमाह बृहस्पतिः,—

“अन्यग्रामासमाहृत्य† दत्ताऽन्यस्य यदा मही ।

महानद्याऽथवा राज्ञा कथं तत्र विचारणा ॥

नद्योत्सृष्टा राजदत्ता यस्य तस्यैव सा मही ।

अन्यथा न भवेत्लाभो नराणां राजदैवकः ॥

क्षयोदथौ जीवनञ्च देवराजवशान्नृणाम् ।

तस्मात्सर्वेषु कार्येषु तत्कृतं न विचालयेत् ॥

ग्रामयोर्भयोर्यत्र मर्यादा कल्पिता नदी ।

कुरुते दानहरणं भाग्याभाग्यवशान्नृणाम् ॥

एकत्र कूलपातन्तु भूमेरन्यत्र संस्थितिम् ।

नदीतीरे प्रकुरुते तस्य तां न विचालयेत्”—इति ।

एतदनुप्तः†† ग्रन्थतौरविषयम् । उपग्रन्थविषये तु स एवाह,—

“चेत्रग्रन्थं समुलङ्घ्य॥ भूमिच्छिन्ना यदा भवेत् ।

* अज्ञानोक्तौ,—इति का० ।

† स तैश्च,—इति शा० ।

‡ समाहृत्य,—इति शा० ।

§ एतदनुप्तः,—इति शा० । एवं परत्र ।

॥ समुत्सृज्य,—इति शा० ।

नदीस्रोतःप्रवाहेण* पूर्वस्वामी लभेच्च ताम्”—इति ।

तां मशस्यां भूमिं पूर्वस्वामी यावदुत्तमशस्यफलप्राप्तिस्तावन्नभेते-
त्यर्थः । फलप्राप्तेरुद्धं तु पूर्ववचनविषयसमानता । राजदत्तविषये
कचिदपवादमाह सएव,—

“या राज्ञा क्रोधलोभेन कलन्यायेन वा कृता ।

प्रदत्ताऽन्यस्य तुष्टेन न सा सिद्धिमवाप्नुयात्”—इति ।

एतच्च स्वत्वहेतुप्रमाणवत्त्वेनविषयम् । प्रमाणाभावे तु सए-
वाह,—

“प्रमाणरहितां भूमिं भुञ्जतोयस्य वा कृता ।

गुणाधिकाय वा दत्ता तस्य तां न विचालयेत्”—इति ।

गृहादिविषये निर्णयस्तेनैव दर्शितः,—

“निवेशकालादारभ्य गृहवार्त्थापणादिकम् ।

येन यावद्यथा भुक्तं तस्य तन्न विचालयेत् ॥

अरन्निदयमुत्सृज्य परकुल्यादि वेद्येत्”—इति ।

अवस्करादिभिस्तुष्ययादिकं न रोधयेदित्याह नारदः,—

“अवस्करस्यलश्वभ्रमस्यन्दनिकादिभिः ।

चतुष्यथसुरस्यानराजमार्गाश्च रोधयेत्”—इति ।

बृहस्पतिः,—

“यान्धायान्ति जना येन पशवश्चानिवारिताः ।

तदुच्यते संसरणं न रोद्धव्यन्तु केनचित्”—इति ।

* प्रवाहे च,—इति का० शा० ।

† गृहवार्त्थापणादिकम्,—इति शा० ।

यस्तु संसरेण श्वभ्रादिकं करोति, तस्य दण्डमाह सएव,—

“यस्तत्र संसरे श्वभ्रं वृचारोपणमेववा ।

कामात्पुरीषङ्कुर्याच्चेत्तस्य दण्डस्तु माषकः”—इति ।

राजमार्गे तु पुरीषकर्तुर्दण्डमाह मनुः,—

“समुत्सृजेद्राजमार्गे यस्त्वमेधमनापदि ।

स द्वौ कार्षापणौ दद्यात् अमेधश्चागु शोधयेत् ।

आपङ्कतस्तथा वृद्धो गर्भिणी बालएवच ।

परिभाषणमर्हन्ति तच्च शोध्यमिति स्थितिः”—इति ।

अमेधादिना तडागादिषु दोषं कुर्वतां दण्डमाह कात्यायनः,—

“तडागोद्यानतीर्थानि योऽमेधेन विनाशयेत् ।

अमेधं शोधयित्वा तु दण्डयेत् पूर्वसाहसम् ॥

दूषयन् सिद्धतीर्थानि स्थापितानि महात्मभिः ।

पुण्यानि पावनीयानि प्राप्नुयात् पूर्वसाहसम्”—इति ।

मर्यादाभेदनादौ दण्डमाह याज्ञवल्क्यः,—

“मर्यादायाः प्रभेदे तु सीमाऽतिक्रमणे तथा ।

चेत्रस्य हरणे दण्डाधमोत्तममध्यमम्”—इति ।

अनेकचेत्रव्यवच्छेदिका साधारणी भूमर्यादा । तस्याः प्रकर्षेण भेदने, सीमानमतिलङ्घ्य कर्षणे, चेत्रस्य तथा निन्दितप्रदर्शनेन* हरणे, यथाक्रमेणाधमोत्तममध्यममाहमा दण्डा वेदित्वाः । चेत्रग्रहणं गृह्यारामाद्युपलक्षणार्थम् । अज्ञानात् चेत्रादिहरणे सएवाह,—

* इत्यमेव पाठः सर्वत्र । मम तु, निन्दितत्वप्रदर्शनेन,—इति पाठः प्रतिभाति ।

“गृहं तटाकमारामं चेन्न वा भीषया हरन् ।

शतानि पञ्च दण्ड्यः स्यादज्ञानाद्दिग्रतं दमः”—इति ।

ये तु बलादपह्नियमाणचेत्रादिभूमयस्तेषां उत्तमोदण्डः प्रयोक्तव्यः ।

“बलात्सर्वस्वहरणं पुरान्निर्वासनाङ्कने ।

तदङ्गच्छेददत्येको दण्ड उत्तमसाहसः”—इति

स्मरणात् । यन्तु शङ्खलिखिताभ्यां सीमाऽतिक्रमणे दण्डाधिक्य-
मुक्तम् । “सीमाव्यतिक्रमे त्वष्टसहस्रम्”—इति । तत्समग्रसीमाऽति-
क्रमविषयम् । सीमासन्धिषूत्पन्नवृत्तादिविषये कात्यायनः,—

“सीमामध्ये तु जातानां वृक्षाणां चेत्रयोर्दयोः ।

फलं पुष्पञ्च सामान्यं चेत्रस्वामिषु निर्दिशेत्”—इति ।

अन्यचेत्रे जातवृत्तादिविषये सएव,—

“अन्यचेत्रे तु जातानां शाखा यत्रान्यसंस्थिता ।

स्वामिनन्तु विजानीयात् यस्य चेत्रे तु संस्थिता”—इति ।

परचेत्रे प्रार्थनया क्रियमाणसेतुकूपादिकं चेत्रस्वामिना न
निषेद्धव्यम् । तदाह याज्ञवल्क्यः,—

“न निषेध्योऽल्पबाधस्तु सेतुः कल्याणकारकः ।

परभूमौ हरन् कूपः स्वल्पचेत्रो बह्वदकः”—इति ।

यत्स्वल्पबाधकं महोपकारकं चेत्रादिकञ्च भवति, तत् चेत्रं
स्वामिना न निषेद्धव्यम् । यत्पुनर्बहुबाधकं स्वल्पोपकारकं च,
तन्निषेद्धव्यं भवति । नारदोऽपि,—

“परचेत्रस्य मध्ये तु सेतुर्न प्रतिबध्यते ।

महागुणोऽल्पदोषश्चेत् वृद्धिर्गिष्टा चये सति”—इति ।

सेतुश्च द्विविधः । तथाच स एवाह,—

“सेतुस्तु द्विविधो ज्ञेयः खेयो बध्यस्तथैव च ।

तोयप्रवर्त्तनात् खेयो बध्यः स्यात्तन्निवर्त्तनात्”—इति ।

सेत्वादि संस्कारविषये नारदः,—

“पूर्वप्रवृत्तमुच्छिन्नं न पृष्ट्वा स्वामिनस्तु यः ।

सेतुं प्रवर्त्तयेत् कश्चिन्न स तत्फलभाग्यवेत् ॥

मृते तु स्वामिनि पुनस्तदंशे वाऽपि मानवे ।

राजानमामग्न्य ततः कुर्यात् सेतुप्रवर्त्तनम्”—इति ।

चेचस्वामिनमनभ्युपगम्य तदभावे राजानं वा सेत्वादिप्रवर्त्तने
याज्ञवल्क्यः,—

“स्वामिने योऽनिवेद्यैव चेचे सेतुं प्रवर्त्तयेत् ।

उत्पन्ने स्वामिनो भोगः तदभावे महीपतेः”—इति ॥

प्रार्थनयाऽर्घदानेन वा लब्धानुज्ञः सन्नेव परचेचे सेतुं प्रवर्त्तये-
दित्यस्य तात्पर्यम् । न तु सेतुप्रवर्त्तकस्य पालनाकृषिनिषेधे
तात्पर्यम् । तस्याप्रसक्तत्वात् । अथ वा, दृष्टलाभफलभोक्तृत्वनिषेधे
तात्पर्यमस्तु । कात्यायनोऽपि,—

“अस्वाम्यनुमतेनैव संस्कारं कुरुते तु यः ।

मृहोद्यानतडागानां संस्कर्त्ता स भते न तु ॥

व्ययं* स्वामिनि चायाते न निवेद्य नृपे यदि ।

अथावेद्य प्रयुक्तस्तु तद्गतं स भते व्ययम्”—इति ॥

* देयं,—इति ग्रन्थान्तरपठतः पाठः ।

चेत्रस्वामिपार्श्वे चेत्रमिदमहं कर्षामीदमङ्गीकृत्य पश्चाद्यौन
कर्षति, अन्येन वा न कर्षयति, तं प्रत्याह याज्ञवल्क्यः,—

“फालाहतमपि चेत्रं यो न कुर्यान्न कारयेत् ।

स प्रदाप्योऽष्टष्टशदं चेत्रमन्येन कारयेत्”—इति ॥

यद्यपि फालाहतं ईषफलेन विदारितं न सखबीजावापार्हं,
तथाप्याष्टष्टचेत्रस्य फलं यावद्यत्रोत्पत्त्यर्थं सामन्तादिकल्पितं ताव-
दसौ स्वामिने दापनीयः । तच्च चेत्रं पूर्वकर्षकादौ विधाय तत्का-
रयेत् । दृढस्यतिरपि,—

“चेत्रं गृहीत्वा यः कश्चित् न कुर्यान्न च कारयेत् ।

स्वामिने स शदं दाप्यो राज्ञे दण्डश्च तत्समम्”—इति ॥

स्वामिने कियान् शदोदेय इत्यपेक्षिते स एवाह,—

“चिरावसन्ने दशमं कथ्यमाणे तथाऽष्टमम् ।

सुसंस्कृतेषु षष्ठं स्यात् परिकल्प्य यथाविधि”—इति ॥

चिरावसन्ने चिरकालमष्टष्टे चेत्रे कर्षामीति स्वीकृत्योपेक्षिते,
यावत् फलमनुपेक्षिते लभ्यते तस्य दशमभागन्दाप्यः । सुसंस्कृते चेत्रे
उपेक्षिते षष्ठं भागं दाप्य इत्यर्थः । अमक्तप्रेतनष्टचेत्रविषये नारदः,—

“अमक्तप्रेतनष्टेषु चेत्रिकेषु निवापितः ।

चेत्रञ्चेद्विरुपेत् कश्चिदनर्हति च* तत्फलम् ॥

कथ्यमाणेषु चेत्रेषु चेत्रिकः पुनराव्रजेत् ।

खिलोपचारं तत्पर्यं दत्वा चेत्रमवाप्नुयात्”—इति ॥

* कश्चिदनुकुर्वीत,—इति का० । कश्चिदश्रुवौत स,—इति यस्यान्तर-
धनपातस्तु समीचीनः ।

खिलोपचारः खिलभञ्जनार्थोऽव्ययः । तस्येयत्ताऽवधारणार्थं वि-
चारं तस्याह सएव,—

“संवत्सरेणार्धखिलं खिलं स्याद्वत्सरेस्त्रिभिः ।

पञ्चवर्षावसन्नन्तु चेन्न स्यादटवीममम्”—इति ॥

यदा पुनः खिलोपचारं स्वामी न ददाति, तदाऽप्याह
कात्यायनः,—

“अग्नितो न दद्याच्चेत् खिलार्थं यः कृतोऽव्ययः ।

तदष्टभागहीनन्तु कर्षकः फलमाप्नुयात् ॥

वर्षानष्टौ स भोक्ता स्यात् परतः स्वामिने तु तत्”—इति ।

इति सौमाविवादनिर्णयः समाप्तः ।

अथ दण्डपारुष्यम् ।

तत्स्वरूपं नारदेनोक्तम्,—

“परगात्रेष्वभिद्रोहो हस्तपादायुधादिभिः ।

भस्मादिभिश्चोपघातो दण्डपारुष्यमुच्यते”—इति ॥

परगात्रेषु स्थावरजङ्गमादेरनेकद्रव्येषु । हस्तपादायुधादिभिरि-
त्यादिग्रहणाद्यावादिभिः । द्रोहो हिंसनम् । तथा भस्माभिः भस्म-
रजःपङ्कपुरीषाद्यैः । उपघातः संस्पर्गरूपं मनोदुःखोत्पादनम् ।
तदुभयं दण्डपारुष्यम् । तस्य त्रैविध्यमाह सएव,—

“तस्यापि दृष्टं त्रैविध्यं हीनमध्योत्तमक्रमात्

अवगूरणनिःशङ्कपातनचतदर्शनैः ॥

हीनमधोत्तमानान्क द्रव्याणामनतिक्रमात् ।

त्रौष्टेव साहसान्याउस्तत्र कण्टकशोधनम्"—इति ॥

निःशङ्कपातः निःशङ्कप्रहरणम् । त्रौष्टेव साहसानि साह-
सीकृतानि दण्डपारुष्याणीत्यर्थः । दण्डपारुष्ये पञ्चप्रकाराविधय-
स्तेनैवोक्ताः,—

“विधिः पञ्चविधस्तत्रः एतयोर्द्वयोरपि ।

पारुष्ये सति संरम्भादुत्पन्ने शुभयोर्द्वयोः ॥

स मान्यते यः समते दण्डभाग्योऽतिवर्त्तते ।

पूर्वमाचारयेद्यस्तु नियतं स्यात् दोषभाक् ॥

पश्चाद्यस्तोऽप्यसत्कारी पूर्वतु विनयो गुरुः ।

दयोरपञ्चयोरुत्तमनुवध्नाति योऽधिकम् ॥

स तयोर्दण्डमाप्नोति पूर्वावा यदि वोत्तरः ।

पारुष्यदोषावृत्तयोः युगपत्संप्रवृत्तयोः ॥

विशेषश्चेन्न सख्येत विनयः स्यात् समस्तयोः ।

अपाकपण्डपापण्डव्यङ्गेषु बधिरेषु च* ॥

शक्तिपत्रात्यदारेषु† गुर्वाचार्यान्तिकेषु ‡ ॥

मर्यादाऽतिक्रमे सद्यो घातएवानुग्रासनम् ॥

यमेव व्यतिरेकेरन्ते§ सन्तं जगं नृषु ।

* अपाकपत्रसु चण्डालवेष्टावधकवृत्तिषु,—इति ग्रन्थान्तरदृष्टः पाठः ।

† दासेषु,—इति ग्रन्थान्तरदृष्टः पाठः ।

‡ गुर्वाचार्यान्तिकेषु च,—इति का० । गुर्वाचार्यान्तिकेषु च,—इति
ग्रन्थान्तरे ।

§ व्यतिवर्त्तेरन्ते,—इति ग्रन्थान्तरदृष्टः पाठः ।

सएव विनयं कुर्यान्न तद्विनयभाक् नृपः ॥

मलाद्येते मनुष्याणां धनमेषां मलात्मकम् ।

अतस्तान् घातयेद्राजा नार्थदण्डेन दण्डयेत्”—इति ॥

यस्तु पश्चात् प्रवृत्तस्थापराधाभवोदृष्टस्थितिना दर्शितः,—

“आकृष्टस्तु समाक्रोशन् ताडितः प्रतिताडयन् ।

हत्वाऽपराधिन्* चैव नापराधी भवेन्नरः”—इति ॥

योऽपि पश्चात् प्रवृत्तस्तु दण्डः कात्यायनेन दर्शितः,—

“आभीषणेन दण्डेन प्रहरेद् यस्तु मानवः ।

पूर्वं वा पौडितो वाऽथ स दण्ड्यः परिकीर्तितः”—इति ॥

सोऽपि पूर्वप्रवृत्तदण्डादल्पदण्डार्थः । दण्डपादसंख्याकारश्च-

माह याज्ञवल्क्यः,—

“असाक्षिकहते चिह्नैर्युक्तिभिस्त्रागमेन च ।

द्रष्टव्यो व्यवहारस्तु कूटचिह्नकृतोभयात्”—इति ॥

यदा कश्चिद्रहस्येनाहं ताडित इति राज्ञे निवेदयति । तदा

चिह्नैः तद्गात्रगतश्रमादिभिः, कारणप्रयोजनपर्यालोचनरूपाभिर्यु-

क्तिभिः, आगमेन जनप्रवादेन, च शब्दादिव्येन च, कूटचिह्नकरण-

सम्भावनाभयात् परौचा कार्येत्यर्थः । राजशासनद्रव्यविशेषेण दण्ड-

विशेषमाह सएव,—

“न्यूने पङ्कजरजःस्पर्शे† दण्डोदग्रपणः स्मृतः ।

* हत्वाऽऽततायिनं,—इति ग्रन्थान्तरद्वयतः पाठः ।

† भस्मपङ्कजरजः स्पर्शे,—इति का० ।

अमेध्य* पार्ष्णिदेशादिं स्पर्शने द्विगुणस्ततः ॥

समेष्वेव परस्त्रीषु द्विगुणः चोत्तमेषु च ।

हीनेष्वर्द्धदमोमोहमदादिभिरदण्डनम्”—इति ॥

अमेध्यशब्देन स्नेहानखकर्णादिदूषिकाशुकोच्छिष्टादिकं गृह्यते ।

पुरीषादिस्पर्शं कात्यायनः,—

“हृदिमूत्रपुरीषाद्येः पादादौ च चतुर्गुणः ।

षड्गुणः कायमध्ये तु मूर्ध्नि त्र्यष्टगुणः स्ततः”—इति ॥

आदिशब्देन वसायुक्तज्ञानां गृह्यन्ते । ताड़नार्थं हस्तोद्यमने

ताड़ने च दण्डमाह सएव,—

“उद्गूरेण तु हस्तस्य कार्य्यं दादशकोदमः ।

सएव द्विगुणः प्रोक्तः ताड़नेषु सजातिषु”—इति ॥

याज्ञवल्क्योऽपि,—

“उद्गूरेण हस्तपादे दशविंशतिकः क्रमात् ।

परस्परन्तु सर्वेषां शस्त्रे मध्यमसाहसम्”—इति ॥

हस्ते पादे वा ताड़नार्थमुच्यते सति यथाकमं दशविंशतिपण-
कौ दमौ । परस्परमवधार्य्य शस्त्रे उच्यते सति सर्वेषां वर्णानां मध्य-
मसाहसोदण्ड इत्यर्थः । काष्ठादिभिस्ताड़ने सएव,—

“गोणितेन विना दुःखं कुर्वन् काष्ठादिभिर्चरः ।

दात्रिंशतं पणान् दाप्योद्विगुणं दर्शनेऽसृजः”—इति ॥

* समे च,—इति शा० ।

† दार्ष्टानिक्युक्त,—इति का० ।

‡ इत्यमेव पाठः सर्व्वत्र ।

त्वगादिभेदे दण्डमाह मनुः,—

“त्वग्भेदकः शतं दण्डो लोहितस्य च दर्शकः ।

मांसच्छेदे शतं निष्कान्* प्रवास्यस्त्वस्थिभेदकः”—इति ॥

पादाद्याकर्षणादौ याज्ञवल्क्यः,—

“पादकेशादिषु कराकर्षणे तु पणान् दश ।

पिण्डाकर्षांशुकावेष्टपादाध्यासे शतं दमः ॥

करपाददन्तभङ्गे क्तेदने कर्णनासयोः ।

मध्योदण्डो व्रणोद्धेदे मृतकल्पहते तथा ॥

षेष्टाभोजनवाकरोधे नेत्रादिप्रतिभेदने ।

घीवादिब्रणभङ्गे च दण्डोमध्यमसाहसः ॥

एकं ध्रुतां बह्वनाञ्च यथोक्तद्विगुणोदमः”—इति ॥

अवमत्य - केशं गृहीत्वा योऽस्यटित्याकर्षति, असौ दशपणं दण्डः स्यात् । यः पुनरंशुकेनावेष्ट्य गाढमापीयाकृत्य पादेन घटयति, असौ शतपणान् दण्डः । करपाददन्तानां प्रत्येकभङ्गे कर्णनासिकयोश्च क्तेदने मृतकल्पहते च मध्यमसाहसो दण्डः । गमनभोजनभाषणनिरोधे नेत्रप्रतिभेदने घीवाहस्तब्रणभङ्गे मध्यमसाहसोदण्डः । मिलितैकस्याङ्गभङ्गं कुर्वतां बह्वनां एकस्यापराधे यो दण्डोक्तः, तत्र तस्मात् द्विगुणोदण्डः प्रत्येकं वेदितव्य इत्यर्थः । कात्यायनोऽपि,—

“कर्णोष्ठव्राणपादादिजिह्वा नासाकरस्य च ।

* मांसभेदे शतं निष्कान्,—इति का० । मांसभेत्ता तु षसिष्कान्,—इति यस्यान्तरद्वयः पाठः ।

केदने चोत्तमोदण्डो भेदने मध्यमो भृगुः ॥

मनुष्याणां पशूनाञ्च दुःखाय प्रहते सति ।

यथा यथा भवेद्दुःखं दण्डं कुर्यात्तथा तथा"—इति

प्रातिलोभ्येन प्रहारे दण्डमाह याज्ञवल्क्यः,—

“विप्रपीडाकरं केचमङ्गमब्राह्मणस्य तु ।

उद्गूर्णं प्रथमोदण्डः संस्पर्शं तु तदर्धकः”—इति ॥

ब्राह्मणपीडाकरमब्राह्मणस्य चत्रियादेरङ्गं करचरणादिकं
केतव्यम् । ब्राह्मणग्रहणमुत्तमवर्णोपलक्षणार्थम् । अतएव मनुः,—

“येन केनचिदङ्गेन हिंस्याच्छ्रेयांसमन्यजः ।

केतव्यं तत्तदेवास्य तन्मनोरनुशासनम्”—इति ॥

उद्गूर्णं वधार्थमुच्यते शस्त्रादिके प्रथमसाहसोवेदितव्यः । शूद्रस्य
तत्रापि केदनमेव हस्तादेः । तदाह मनुः,—

“पाणिमुद्यम्य दण्डं वा पाणिच्छेदनमर्हति”—इति ।

उद्गूरणार्थं शस्त्रादिसंस्पर्शं प्रथमसाहसार्धदण्डो वेदितव्यः ।
भस्मादिस्पर्शने पुनः चत्रियवैश्ययोः प्रातिलोभ्यापवादिषु द्विगु-
णोदमः ।

“वर्णानामानुलोभ्येन तस्मादर्धार्द्धहानितः”—

इति वाक्पारुष्योक्तन्यायेन दण्डः कल्पनीयः । कात्यायनः,—

“वाक्पारुष्ये यथैवोक्तः प्रतिलोमानुलोमतः ।

तथैव दण्डपारुष्ये पात्योदण्डो यथाक्रमम्”—इति ॥

तत्रापि शूद्रविषये विशेषमाह मनुः,—

“अवनिष्ठीवतोदर्पात् दावोष्ठौ केदयेन्नृपः ।

अवमूचयतोमेढ्रं पुरीषकरणे गुदम् ॥

केशेषु गृह्यतो हस्तौ हृदयेदविचारयन् ।

पादयोर्दाढिकायाञ्च ग्रीवायां वृषणेषु च ॥

सहासनमभिप्रेषुस्तृष्ट्यापकृष्टजः ।

कव्यां कृताङ्गोनिर्वास्यः स्फिचौ वाऽस्य निहन्तयेत्”—इति ।

अङ्गच्छेदनादौ विशेषमाह कात्यायनः,—

“देहेन्द्रियविनाशे तु यदा दण्डं प्रकल्पयेत् ।

तदा तुष्टिकरं देयं समुत्थानञ्च पण्डितैः”—इति ॥

तुष्टिकरं व्रणतुष्टिकरम् । समुत्थानं व्रणारोपणम् । तन्निमित्तकञ्च व्यथो व्रणगुरुत्वानुसारेण पण्डितैरौषधार्थं व्यथार्थं च कल्पितमानं व्रणारोपणं देयम् ।

“समुत्थानं व्यथं चासौ दद्यादाव्रणारोपणम्”—इति

तेनैवोक्तत्वात् । दृश्यतिरपि,—

“अङ्गावपीडने चैव हृदने भेदने तथा ।

समुत्थानव्यथं दाप्यः कलहापहतञ्च यत्”—इति ॥

यान्नवत्क्योऽपि,—

“कलहापहतं देयं दण्डञ्च द्विगुणस्तथा ।

दुःखमुत्पादयेद्यस्तु स समुत्थानकं व्यथम् ॥

दाप्योदण्डञ्च यो यस्मिन् कलहे समुदाहतः”—इति ।

ग्राम्यपशुपीडायां दण्डमाह विष्णुः । “ग्राम्यपशुघाते कार्षापणं दण्ड्यः । पशुस्त्रामिने तु तन्मूल्यं दद्यात्”—इति । मूल्यदानन्तु मृतपशुविषयम् । मरणाभावे तु समुत्थानव्यथं दद्यात् । तथाच

सएव । “सर्वे च पुरुषपौडाकराः समुत्थानव्ययं दाया यास्यपशु-
पौडाकराश्च”—इति । प्राणिघातनिमित्तकोदण्डः कचिदग्रक्यप्रति-
कारविषये नास्तीत्याह मनुः,—

“क्वित्ते नष्टे युगे भग्ने तिर्यक् प्रतिमुखागते ।

अक्षभङ्गे च यानस्य चक्रभङ्गे तथैवच ॥

भेदने चैव यन्त्राणां योक्तरश्मगोस्तथैवच ।

आक्रन्दे चाप्यपेक्षीति न दण्डं मनुरब्रवीत्”—इति ॥

अग्रक्यप्रतिकारोपेक्षकस्य दण्डमाह सएव,—

“यत्रापवर्तते युग्यं वैगुण्यात् प्राजकस्य तु ।

तत्र स्वामी भवेद्दण्डो हिंसायां द्विशतं दमम्”—इति ॥

प्राजकः शकटादिनेता । वैगुण्यं नाम वैकल्यं वेतनसाधवार्थं
स्वाम्यनुमतम् । यत्र समर्थप्राजकदोषेण प्राणिहिंसा, तत्र न
स्वामिनोदण्डः, किन्तु प्राजकस्येत्याह सएव,—

“प्राजकस्येदं वेदाप्तः प्राजको दण्डमर्हति”—इति ।

आप्तः समर्थ इत्यर्थः । पशुभिर्द्रोहे दण्डमाह याज्ञवल्क्यः,—

“दुखे च शोणितोत्पाते शाखाऽङ्गकेदने तथा ।

दण्डः क्षुद्रपशूनां तु द्विपणप्रभृतिः क्रमात् ॥

लिङ्गस्य केदने मृत्यौ मध्यमो मूल्यमेवच ।

महापशूनामेतेषु स्थानेषु द्विगुणोदमः”—इति ।

क्षुद्रपशूनामजाविप्रभृतीनां दुःखोत्पादने शोणितोत्पादने ।
शाखाशब्देन शृङ्गादिकं लक्ष्यते । अङ्गानि करचरणादीनि । तेषां
केदे वा यथाक्रमं द्विपणप्रभृतिर्दण्डः । द्विपणचतुष्पणषट्पणा-

दृपण इत्यादिरूपः । तेषां लिङ्गवेदने मृत्युकरणे वा मध्यमसाहसो-
दण्डः, मूल्यदानं च । महापशूनां गोगजवाजिप्रभृतीनामेतेषु
स्थानेषु पूर्वाक्तादण्डाद् द्विगुणदण्डो वेदितव्य इत्यर्थः । कार्षापण-
शतदण्ड इत्यनुवृत्तौ विष्णुरपि । “पशूनां पुंस्त्वोपघातकारी तथा
गजाश्वोद्गोघातेऽप्येकएवार्थः । मांसविक्रयी च धान्यपशुघाती च
कार्षापणम्”—इति । कात्यायनोऽपि,—

“द्विपणो द्वादशपणो बधे तु मृगपक्षिणाम् ।

सर्पमार्जारनकुलश्वसूकरबधे नृणाम्”—इति ।

मनुरपि,—

“गोकुमारीदेवपशुनुत्थाणं वृषभं तथा ।

वाहयन् साहसं पूर्वं प्राप्नुयादुत्तमं बधे ॥

मनुष्यमारणे क्षिप्रं चोरवत्क्लिषं भवेत् ।

प्राणभृत्सु महत्पूर्वं गोगजोद्ग्रहयादिषु ॥

क्षुद्रकाणां पशूनाञ्च हिंसतो दशतोदमः ।

पञ्चाशत्तु भवेद्दण्डः शुभेषु मृगपक्षिषु ॥

गर्दभाजाविकानाञ्च दण्डः स्यात् पञ्चमाषकः ।

माषकस्तु भवेद्दण्डः श्वसूकरनिपातने”—इति ।

राज्ञो दण्डदानवत्स्वामिनः प्रतिरूपकं मूल्यं वा दद्यादित्याह

कात्यायनः,—

“प्रमापणे प्राणभृतां दद्यात्तत्प्रतिरूपकम् ।

तस्थानुरूपं मूल्यं वा दद्यादित्यत्रवौन्मनुः”—इति ।

स्यावरप्राणिपीडाकारिणां दण्डमाह मनुः,—

“वनस्पतीनां सर्वेषामुपभोगो यथा यथा ।

तथा तथा दमः कार्य्यी हिंसायामिति धारणा”—इति ।

फलपुष्पोपभोगतारतम्यानुरोधेनोत्तममध्यमादयो दण्डाः कल्प-
नीयाः । तथाच दण्ड इत्यनुवृत्तौ विष्णुः । “फलोपयोगद्रुम-
च्छेदी उत्तमसाहसम् । पुष्पोपयोगद्रुमच्छेदी मध्यमसाहसम् ।
बल्लौगुल्ललताच्छेदी कार्षापणशतम् । दण्डच्छेदकम् । सर्वे च तत्-
स्वामिनां तदुत्पत्तिम्”—इति । फलपुष्पोपभोगद्रुमच्छेदकादयः
क्लिन्नद्रुमस्वामिनां तदुत्पत्तिं पुनः प्रतिरोपितद्रुमफलादिभोगकाल-
पर्यन्तं दाप्या इति शेषः । अत्र विशेषमाह याज्ञवल्क्यः,—

“प्ररोहिशाखिनां शाखास्कन्धसर्वविदारणे ।

उपजीव्यद्रुमाणाञ्च विंशतेर्दिगुणोदमः ॥

चैत्यश्रग्नानमीमासु पुण्यस्थाने सुरालये ।

जातद्रुमाणां दिगुणो दण्डो वृक्षेऽथ विश्रुते ॥

गुल्मगुच्छुपलताप्रतानौषधिवीरुधाम् ।

पूर्वस्मृतादर्धदण्डः स्थानेषूक्तेषु कर्त्तने”—इति ।

प्ररोहिशाखिनां वटादीनां शाखाच्छेदने स्कन्धच्छेदने च
यथाक्रमं विंशतिपणादण्डादारभ्य पूर्वस्मात्पूर्वस्मादुत्तर उत्तरो-
दण्डोदिगुणः । विंशतिपणचत्वारिंशत्पणाशीतिपणा इत्येवं रूपः ।
अप्ररोहिशाखिनामात्रादीनामुपजीव्यद्रुमाणां पूर्वोक्तेषु स्थानेषु
चैत्यादिस्थानेषूत्पन्नानां वृक्षाणां शाखादिच्छेदने, अश्वत्थपलाशा-
दीनां शाखादिच्छेदनेऽपि पूर्वोक्तादण्डाद्विगुणः दण्डः । गुल्मा माल-
त्यादयः । गुच्छाः कुरुण्टकादयः । चुपाः करवीरादयः । लता-

द्राक्षाऽविमुक्तादयः । प्रतानाः काण्डप्ररोहरहिताः । ओषधः फल-
पाकान्ताः शालिप्रभृतयः । वीरधोगुडुषीप्रभृतयः । एतेषु स्थानेषु
विकर्त्तने पूर्वोक्तादृण्डादर्धदण्डो वेदितव्यः । कुण्ड्यादिघाते* मृहे
कण्टकादिप्रक्षेपणे च दण्डमाह याज्ञवल्क्यः—

“अभिघाते तथा भेदे हेदे कुण्ड्यावपातने ।

पणान् दाय्यः पञ्चदश विंशतिं तद्व्यं तथा ॥

दुःखोत्पादि मृहे द्वयं क्षिपन् प्राणहरन्तथा ।

षोडशाद्यः पणं दाय्यो द्वितीयो मध्यसाहसम्”—इति ।

मुद्गरादिना कुक्ष्याभिघाते, विदारणे, दैधीकरणे, यथाक्रमं
पञ्चपणो दशपणो विंशतिपणस्य दण्डः । अवपातने पुनस्तयो दण्डः
समुच्चिताः, कुक्ष्यसम्पादनार्थं धनमपि देयम् । परमृहे कण्टकादि-
प्रक्षेपणे षोडशपणो दण्डः । विषभुजङ्गादिप्रक्षेपणे मध्यमसाहसो-
दण्ड इत्यर्थः ।

इति दण्डपारुष्यम् ।

अथ वाक्पारुष्यम् ।

तस्य लक्षणं नारदेनोक्तम्,—

“देशजातिकुलादीनामाक्रोशान्यङ्गसंयुतम् ।

यद्वचः प्रतिकूलार्थं वाक्पारुष्यं तदुच्यते”—इति ।

कलहप्रिया गौडा इति देशाक्रोशः । अतिलोलुपा प्रह्वणा इति

* कुक्ष्याभिघाते,—इति का० ।

जात्याक्रोशः । क्रूरचित्ता वैश्यामित्रा इति कुलाक्रोशः । आक्रोश-
उच्चैर्भाषणं, न्यङ्गमवयं, तदुभययुक्तं यदुद्देगजननार्थं वाक्यं, तदाक्-
पाह्वमित्यर्थः । तस्य त्रैविध्यमाह सएव,—

“निष्ठुरास्त्रीलतीव्रत्वान्तदपि त्रिविधं स्मृतम् ।

साचेपं निष्ठुरं ज्ञेयमस्त्रीलं न्यङ्गसंयुतम् ॥

पतनीयैरुपक्रोशैस्तीव्रमाङ्गमनीषिणः”—इति ।

कात्यायनोऽपि,—

“यस्त्वसत्संश्रितैरङ्गैः परस्याक्षिपति कश्चित् ।

अमूलैर्वाऽथ मूलैर्वा निष्ठुरा वाक् स्मृता बुधैः ॥

न्यग्भावकरणं वाचा क्रोधान्तु कुरुते यदा ।

वृत्तेर्देशकुलानां वाऽप्यस्त्रीला सा बुधैः स्मृता ॥

महापातकयोक्त्री च रागद्वेषकरी च या ।

जातिभ्रंशकरी वाऽथ तीव्रा सा प्रथिता तु वाक्”—इति ॥

प्रथममध्यमोत्तमभेदेन त्रैविध्यमाह बृहस्पतिः,—

“देशग्रामकुलादीनां चेपः पापेन योजनम् ।

इष्टं विना तु प्रथमं वाक्पाह्वं तदुच्यते ॥

भगिनीमातृसम्बन्धमुपपातकशंसनम् ।

पाह्वं मध्यमं प्रोक्तं वाचिकं शास्त्रवेदिभिः ॥

अभक्ष्यापेयकथनं महापातकदूषणम् ।

पाह्वमुत्तमं प्रोक्तं तीव्रं मर्माभिघटनम्”—इति ।

निष्ठुराक्रोशे दण्डमाह याज्ञवल्क्यः,—

“सत्यासत्यान्यथास्तोत्रैर्न्यूनाङ्गेन्द्रियरोगिणाम् ।

चेपङ्करोति चेद्दण्डः पणानर्द्धत्रयोदश”—इति ।

सत्येनासत्येनान्यथास्तोत्रेण^(१) न्यूनाङ्गादीनां तर्जनीतर्जनं य-
करोति, असावर्द्धाधिकद्वादशपणं दण्डनीयः । एतत्समवर्णगुणविष-
यम् । तथाच दृहस्यतिः,—

“समजातिगुणानान्तु वाक्पारुष्ये परस्परम् ।

विनयोऽभिहितः शास्त्रे पणानर्द्धत्रयोदश”—इति ।

यत्तु मनुवचनम्,—

“काणं वाऽयथवा खञ्जमन्यं वाऽपि तथाविधम् ।

तथ्येनापि ब्रुवन् दाप्यो दण्डः कार्षापणावरम्”—इति ।

तदपि दुर्वृत्तविषयम् । मात्राद्याक्षेपकं प्रत्याह मनुः,—

“मातरं पितरं जायां भ्रातरं श्वशुरं गुरुम् ।

आचारयञ्क्तं दाप्यः पन्थानं वाऽददहुरोः”—इति ।

एतच्चापराधिषु मात्रादिषु जायायां वा निरपराधायां वेदि-
तव्यम् । खस्त्राद्याक्षेपे दण्डमाह दृहस्यतिः,—

“क्षिपन् खस्त्रादिकं दद्यात् पञ्चाग्रत्पणिकं दमम्”—इति ।

प्रातिलोम्यानुलोम्याभ्यामाक्रोशे दण्डमाह मनुः,—

“ग्रतं ब्राह्मणमाक्रुश्य क्षत्रियो दण्डमर्हति ।

(१) सत्येन यथा नेत्रशून्ये नेत्रशून्यस्त्वमसीति । असत्येन यथा, नेत्रवन्तं
प्रति नेत्रशून्यस्त्वमसीति । अन्यथास्तोत्रेण यथा, अन्तं प्रति चक्षुः
आनतिशयेनासीति ।

वैश्योऽध्यर्द्धशतं देयः शूद्रस्तु बधमर्हति ॥

पञ्चाशत् ब्राह्मणो दण्डः क्षत्रियस्याभिगंसने* ।

वैश्ये स्यादर्द्धपञ्चाशत् शूद्रे द्वादशकोदमः ॥

बृहत्त्वे द्विगुणं तत्र शास्त्रविद्विरुदाहृतम् ।

वैश्यमाचारयञ्कूट्रो दाप्यः स्यात्प्रथमं दमम् ॥

क्षत्रियं मध्यमञ्चैव विप्रमुत्तमसाहसम्”—इति ।

बाह्यादिकेदननिष्ठुराभिभाषणे याज्ञवल्क्यः,—

“बाह्यग्रीवानेत्रसक्खिविनाशे वाचिके दमः ।

शत्यस्तदधिकः पादनामाकर्णकरादिषु ॥

अशक्तस्तु वदन्नेवं दण्डनीयः पणान् दश ।

तथा शक्तः प्रतिभुवं दाप्यः क्षेमाय तस्य तु”—इति ।

बाह्यादीनां विनाशे तव बाह्यं क्षिण्णग्रीव्येवं वाचा प्रतिपादिते प्रत्येकं शतपरिमितो दण्डः । पादनामादिषु तु वाचिके तदधिकः पञ्चाशत्पणाधिको दण्डः । अशक्तस्त्वेवं वदन् दश पणान् दण्डनीयः । शक्तः पुनः क्षीणशक्तिं एवं वदन् शतपणाद्यात्मकं दण्डं दत्त्वा तस्य क्षेमाय प्रतिभुवं दद्यादित्यर्थः । अश्लीलभाषणे दण्डमाह सएव,—

“अभिगन्ताऽस्मि भगिनीं मातरं वा तवेति च ।

शतं प्रदापयेद्राजा पञ्चविंशतिकं दमम्”—इति ।

तीव्राक्रोशे दण्डमाह सएव,—

“पतनीये कृते क्षेपे दण्डो मध्यममाहमः ।

उपपातकयुक्ते तु दाप्यः प्रथमसाहसम्”—इति ।

* दण्डानः क्षत्रियः स्मृतः,—इति शा० ।

मनुरपि,—

“पापोपपापवक्तारो महापातकशंसकाः ।

आद्यमध्योत्तमान्दण्डान् दद्युस्त्वेते यथाक्रमम्^(१)”—इति ।

त्रैविद्याद्यधिचेपे याज्ञवल्क्यः,—

“त्रैविद्यनृपदेवानां दण्ड उत्तमसाहसः ।

मध्यमो जातिपूगानां प्रथमोग्रामदेशयोः”—इति ।

जातयः ब्राह्मणादयः । पूगाः सत्ताः । शूद्रमधिकृत्याह तुर्म-
नुनारदौ,—

“एकजातिर्दिजातिं तु वाचा दारुण्या क्षिपन् ।

जिह्वायाः प्राप्नुयाच्छेदं जघन्यप्रभवो हि सः ॥

मध्यमो जातिपूगानां प्रथमो ग्रामदेशयोः ।

नमजातिग्रहक्षेषामभिद्रोहेण कुर्वतः ॥

निखेयोऽयोमयः शङ्कुर्वलन्नाशे दशाङ्गुलः”—इति ।

बृहस्पतिरपि,—

“धर्मापदेशं धर्मेण विप्राणामस्य कुर्वतः ।

तप्तमासेञ्जयेत्तैलं वक्त्रे श्रोत्रे च पार्थिवः”—इति ।

कचित् वाक्पारुष्यदण्डापवादमाह सएव,—

“सच्छूद्रस्यायमुदिष्टो विनयोऽनपराधिनः ।

गुणहीनस्य पारुष्ये ब्राह्मणो नापराध्नुयात्”—इति ॥

इति वाक्पारुष्यम् ।

(१) पापमुपपापात् न्यूनं विवक्षितम् । पापवक्ता आद्यसाहसं दण्डं द-
द्यात् । उपपापवक्ता मध्यमसाहसं, महापापशंसक उत्तमसाहसमित्यर्थः ।

अथ स्तेयम् ।

तल्लक्षणमाह मनुः,—

“स्यात्साहसं तन्वयवत्प्रसभङ्गं यत्कृतम् ।

निरन्वयं भवेत् स्तेयं कृत्वाऽपव्ययते यदि”—इति ।

अर्थः । द्रव्यरत्नकराजाध्यक्षादिसमचं बलावष्टम्भेन यत् पर-
द्रव्यापहरादिकं क्रियते, तत्साहसं; स्तेयं पुनरसमचं वञ्चयित्वा
यत्परद्रव्यग्रहणं, तदिति । यत्तु राजाध्यक्षादिकमाहत्य न मयेदम-
पहतमिति भयान्निर्गते, तदपि स्तेयं भवति । अतएव नारदः,—

“उपायैर्विविधैरेषां क्लृप्तयित्वाऽपकर्षणम् ।

सुप्तमत्तप्रमत्तेभ्यो द्रव्याणामपहारतः ॥

मृङ्गाण्डासनखट्वाऽस्थितन्तुचर्मद्वणादि यत् ।

शमीधान्यं कृतान्नञ्च चुद्रं द्रव्यमुदाहृतम् ॥

वासः कौशेयवर्जन्तु गोवर्जं पशवस्तथा ।

हिरण्यवर्जं लोहञ्च मद्यब्रीहियवादिकम् ॥

हिरण्यरत्नकौशेयस्त्रीपुंसगजवाजिनः ।

देवब्राह्मणराज्ञां च विज्ञेयं द्रव्यमुत्तमम्”—इति ।

तत्स्वरजानोपायमाह याज्ञवल्क्यः,—

“याहकैर्गृह्यते चोरो लोभेणाय पदेन वा ।

पूर्वकर्मापराधी च तथा चाशुद्धवासकः ॥

अन्येऽपि शङ्कया याह्या जातिनामादिनिर्गते ।

घृतस्त्रीपानमक्ताश्च शुष्कभिन्नमुखस्तराः ॥

परद्रव्ययाहिणश्च प्रच्छका गूढचारिणः ।

निराया व्ययवन्तस्य विनष्टद्रव्यविक्रयाः”—इति ।

याहकै राजपुरुषैर्लोभेणापहतभाजनादिना चौर्यचिह्नेन, नष्ट-
द्रव्यदेशादारभ्य चोरपादानुसारेण वा चौराग्रहीतव्याः । पूर्वकर्मा-
पराधी प्राक् प्रख्यातचौर्यः । अशुद्धवासकः अप्रज्ञातस्थानवासी ।
जातिनिऋवो नाहं शूद्र इति । नामनिऋवो नाहं इति ।
भ्रादिग्रहणात् स्वदेशग्रामकुलाद्युपलक्ष्यते । नष्टद्रव्यविक्रयाः भिन्न-
भाजनजीर्णवस्त्राद्यनिर्जातस्वामिकविक्रयकारिणः । एवंविधलिङ्गैः
पुरुषान् गृहीत्वा चोराभवन्ति न वा इति सम्यक् परीचेत, न तु
तावता स्तेनं निश्चिनुयात् । तदाह नारदः,—

“अन्यहस्तात्परिभ्रष्टमकामादुत्थितं भुवि ।

चोरेणापि परिक्षिप्तं लोभं यत्नात्परीक्षयेत् ॥

असत्याः सत्यसङ्काशाः सत्याश्वासत्यसन्निभाः ।

दृश्यन्ते विविधाभावाः तस्माद्युक्तं परीक्षणम्”—इति ।

तत्स्करोऽपि द्विविधः । तदाह बृहस्पतिः,—

“प्रकाशाश्चाप्रकाशाश्च तत्स्कराद्विविधाः स्मृताः ।

प्रज्ञामामर्थ्यमायाभिः प्रभिन्नास्ते सहस्रधा ॥

नैगमा वैद्यकितवाः सभ्योत्कोचकवञ्चकाः ।

दैवोत्पातविदोभद्राः शिन्धुजाः प्रतिरूपकाः ॥

अक्रियाकारिणश्चैव मध्यस्थाः कूटमाचिणः ।

प्रकाशतत्स्कराह्वेते तथा कुहकजीविनः”—इति ।

प्रतिरूपकाः प्रतिरूपकारा इत्यर्थः । तथाच नारदः,—

“प्रकाशवञ्चकाः तत्र कूटज्ञानतुनाऽऽश्रिताः ।

उत्कोचकाः सोपधिकाः कितवाः पण्योषितः ॥

प्रतिरूपकराश्चैव मङ्गलादेशवृत्तयः ।

इत्येवमादयो ज्ञेयाः प्रकाशास्तस्करा भुवि”—इति ।

अप्रकाशतस्कराणां स्वरूपमाह बृहस्पतिः,—

“सन्धिच्छिदः पाञ्चमुखो* द्विचतुष्पदहारिणः ।

उत्क्षेपकाः ग्रन्थहरा ज्ञेयाः प्रच्छन्नतस्कराः”—इति ।

व्यासोऽपि,—

“साधनाङ्गान्वितारात्रौ विचरन्त्यविभाविताः ।

अविज्ञातनिवासाश्च ज्ञेयाः प्रच्छन्नतस्कराः ॥

उत्क्षेपकः सन्धिभेत्ता पान्यउद्गन्धिकादयः ।

स्त्रीपुंसयोः पशुस्तेयौ चोरा नवविधाः स्मृताः”—इति ।

उत्क्षेपको धनिनामनवधानमवधार्य तद्वनमुत्कृत्य ग्राहकः ।

सन्धिभेत्ता गृहयोः सन्धौ स्थित्वा तत्रत्यभित्तिभेत्ता । यः कान्ता-
रादौ पथिकानां प्रख्यापहारकः परीधानादिप्रयत्नं धनं ग्रहीतुं
तद्वन्धिं मोचयति, स उद्गन्धिकः । प्रकाशतस्कराणां नैगमादीनां
दण्डमाह बृहस्पतिः,—

“संसर्गचिह्नरूपैश्च विज्ञाता राजपूरुषैः ।

प्रदायापक्षतं दण्डादमैः शास्त्रप्रचोदितैः ॥

प्रच्छाद्य दोषं व्यामिश्रं पुनः संस्तृत्य विक्रयौ ।

पण्यं तद्विगुणं दाप्यो वणिग्दण्डश्च तत्समम् ॥

* प्रान्तमुखो,—इति ग्रन्थान्तरे पाठः ।

अज्ञातोषधिमन्त्रस्तु यश्च व्याधेरतत्त्ववित् ।
 रोगिणोऽयं समादत्ते स दण्डाश्चोरवद्विषक् ॥
 कूटाचदेविनः क्षुद्रा राजभार्याहराश्च ये ।
 गणका वञ्चकाश्चैव दण्डास्ते कितवाः स्मृताः ॥
 अन्यायवादिनः सभ्यास्तथैवोत्कोचजीविनः ।
 विश्वस्तवञ्चकाश्चैव निर्वास्याः सर्वएव ते ॥
 ज्योतिर्ज्ञानं तथोत्पातमविदित्वा तु यो नृणाम् ।
 भावयन्त्यर्थलोभेन विनेयास्ते प्रयत्नतः ॥
 दण्डाजिनादिभिर्युक्तमात्मानं दर्शयन्ति ये ।
 हिंसन्तः कृद्गना नृणां बध्नास्ते राजपूरुषैः ॥
 अल्पमूल्यं तु संस्तृत्य नयन्ति बहुमूल्यताम् ।
 स्त्रीबालकान् वञ्चयन्ति दण्डास्तेऽर्थानुसारतः ॥
 हेमरत्नप्रबालाद्यान् हन्तिमान् कुर्वते तु ये ।
 केतुर्मूल्यं प्रदायास्ते राज्ञा तद्विगुणं दमम् ॥
 मध्यस्था वञ्चयत्येकं स्नेहलोभादिना यदा ।
 साक्षिणश्चान्यथा ब्रूयुः दायास्ते द्विगुणं दमम्—इति ।
 अप्रकाशतस्कराणां सन्धिच्छिदादीनां दण्डमाह सएव,—
 “सन्धिच्छेदकतो ज्ञात्वा शूलमाग्राहयेत् प्रभुः ।
 तथा पान्यमुषो वृत्ते गलम्बधाऽवलम्बयेत् ॥
 मनुष्यहारिणो राज्ञा दग्धव्यास्ते कटाग्निना ।
 गोहर्तुर्नासिकां क्षिन्द्यात् बध्वा वाऽभसि मज्जयेत् ॥
 उत्क्षेपकस्तु सन्दर्शैर्भेत्तव्यो राजपूरुषैः ।

धान्यहर्ता दशगुणं दाप्यः स्याद्विगुणं दमम्”—इति ।

ग्रन्थिभेदकस्य दण्डमाह मनुः,—

“अङ्गुली ग्रन्थिभेदस्य केदयेत् प्रथमे गृहे ।

द्वितीये हस्तचरणौ तृतीये बधमर्हति”—इति ।

अङ्गुली तर्जन्यङ्गुष्ठौ । अतएव नारदः,—

“प्रथमे ग्रन्थिभेदानामङ्गुल्यङ्गुष्ठयोर्वधः ।

द्वितीये चैव यच्छेषं तृतीये बधमर्हति”—इति ।

वन्दिग्रहादीनां दण्डमाह याज्ञवल्क्यः,—

“वन्दिग्रहान् तथा वाजिकुञ्जराणां च हारिणः ।

प्रसह्य घातकांश्चैव शूलानारोपयेन्नरान्”—इति ।

अयमङ्गुलिकेदनादिप्राणान्तिको दण्ड उत्तमसाहसप्राप्तियोग्य-
द्रव्यविषयः ।

“वधः सर्वस्वहरणं पुरान्निर्वासनाङ्कने ।

तदङ्गुच्छेद इत्युक्तः दण्ड उत्तमसाहसे”—इति

नारदस्मरणात् । क्षुद्रमध्यमोत्तमद्रव्येषु प्रथममध्यमोत्तमसाहस-
रूपदण्डनियमो नारदेन दर्शितः,—

“साहसेषु यएवास्ते त्रिषु दण्डोमनीषिभिः ।

सएव दण्डः स्तेयेऽपि द्रव्येषु त्रिष्वनुक्रमात्”—इति ।

जात्यादिभेदेन तारतम्यमाह मनुः,—

“अष्टगुणं तु शूद्रस्य स्तेये भवति किल्बिषम् ।

षोडशैव तु वैश्यस्य द्वाविंशत् क्षत्रियस्य च ॥

ब्राह्मणस्य चतुःषष्टिः पूर्णञ्चापि गतं भवेत् ।

द्विगुणा वा चतुःषष्टिस्तद्दानगुणवेदिनः ॥
 धान्यं दशभ्यः कुशेभ्यो हरतोऽभ्यधिकं बधः ।
 शेषेऽप्येकादशगुणं दाप्यस्तस्य च तद्धनम् ॥
 सुवर्णरजतादीनामुत्तमानाञ्च वाससाम् ।
 रत्नानां चैव सर्वेषां शतादप्यधिकं बधः ॥
 पञ्चाशतस्त्वभ्यधिके हस्तश्चेदनमिष्यते ।
 शेषेऽप्येकादशगुणं मूल्यादृण्डं प्रकल्पयेत् ॥
 पुरुषाणां कुलीनानां नारीणाञ्च विशेषतः ।
 रत्नानाञ्चैव मुख्यानां हरणे बधमर्हति”—इति ।

यस्मिन्नपहारे योदण्ड उक्तः, स शुद्रकर्तृकेऽष्टगुणः, वैश्यकर्तृके
 षोडशगुणः, क्षत्रियकर्तृके द्वाविंशद्गुणः, ब्राह्मणकर्तृके चतुःषष्टिगुणः
 शतगुणो वा अष्टाविंशत्युत्तरशतगुणो वा । शेषेषु स्वल्पमूल्येषु
 मूल्यादेकादशगुणं दण्डं कल्पयेत् । शुद्रद्रव्यानां माषात् न्यूनमूल्यानां
 मूल्यात् पञ्चगुणो दण्डः । तथाच नारदः,—

“काष्ठभाण्डद्वणादीनां मृन्मयानां तथैव च ।
 वेणुवेणवभाण्डानां तथा स्वाश्वस्त्रिचर्मणाम् ॥
 शाकानामार्द्रमूलानां हरणे फलमूलयोः ।
 गोरसेक्षुविकाराणां तथा सवणतैलयोः ॥
 पक्वान्नानां कृताञ्जनानां मत्स्यानामामिषस्य च ।
 सर्वेषामेव मूलानां मूल्यात्पञ्चगुणो दमः”—इति ।

यत्पुनर्मनुनोक्तम्,—

“सूत्रकार्पासकिण्वानां गोमयस्य गुडस्य च ।

दध्नः चीरस्य तक्रस्य पानीयस्य तणस्य च ॥

वेणुवेणवभाण्डानां लवणानां तथैव च ।

मृन्मयानाञ्च हरणे मृदोभस्मनएव च ॥

अजानां पक्षिणाञ्चैव तैलस्य च घृतस्य च ।

मांसस्य मधुनश्चैव यच्चान्यत् पशुसम्भवम् ॥

अन्येषां चैवमादीनां मद्यानामोदनस्य च ।

पकाक्षानाञ्च सर्वेषां तन्मूल्याद्विगुणो दमः”—इति ।

तदल्पप्रयोजनविषयम् । स्वल्पप्रयोजनद्रव्यापहारादीनां न दण्ड-

इत्याह मनुः,—

“द्विजोऽध्वगः क्षीणवृत्तिः द्वाविक्षू द्वे च मूलके ।

आददानः परचेत्राञ्च देयं दातुमर्हति ॥

चणकब्रीहिगोधूमयवानां मुद्गमाषयोः ।

अनिषिद्धैर्यहीतव्या मुष्टिरेका पयि स्थितैः ॥

तथैव सप्तमे भक्ते भक्तानि षडनश्रता ।

अश्वस्ननविधानेन हर्तव्यं हीनकर्मणा”—इति ।

महापराधेऽपि ब्राह्मणस्य न बध्दण्ड इत्याह याज्ञवल्क्यः,—

“सचिह्नं ब्राह्मणं कृत्वा स्वराष्ट्रादिप्रवासयेत् ।

महापराधिनमपि ब्राह्मणं नैव घातयेत्”—इति ।

अपि तु ललाटे चिह्नं कृत्वा स्वदेशान्निर्वासयेत् । तथाच मनुः,—

“गुरुतन्त्रे भगः कार्यः सुरापाने सुराध्वजः ।

स्त्रेये च श्वपदं कार्यं ब्रह्मघ्नस्यागिराः पुमान्”—इति ।

एतच्चाङ्गनादि प्रायश्चित्तमकुर्वतां दण्डोत्तरकालं, न तु प्राय-

क्षिप्तं चिकिर्षताम् । तथाच मनुः,—

“प्रायश्चित्तमकुर्वाणः सर्वे वर्णा यथोदितम् ।

अङ्गा राज्ञा ललाटे तु दायाश्चोत्तममाहसम्”—इति ।

भक्तावकाशादिदानेन चोरोपकारिणं प्रत्याह याज्ञवल्क्यः,—

“भक्तावकाशाग्न्युदकशस्त्रोपकरणव्ययान् ।

चोरस्य ददतो हतुं ज्ञानतोदममुत्तमम्”—इति ।

कात्यायनोऽपि,—

“चोराणाम्भक्तदा ये सुस्तथाप्युदकदायकाः ।

भेत्ता तत्रैव भाण्डानां प्रतिग्रहणएवच ।

समदण्डाः सृता ह्येते ये च प्रच्छादयन्ति तान्”—इति ।

चोरोपेक्षिणं प्रत्याह नारदः,—

“शक्ताश्च ये उपेक्षन्ते तेऽपि तद्दोषभागिनः ।

उत्क्रोशतां जनानान्तु ह्रियमाणे धने तथा ॥

श्रुत्वा ये नाभिधावन्ति तेऽपि तद्दोषभागिनः”—इति ।

चोरादर्शने द्रव्यप्राप्त्युपायमाह याज्ञवल्क्यः,—

“घातितेऽपहृते दोषो ग्रामभर्तुरनिर्गते ।

विवीतभर्तुस्तु पथि चोरोद्धर्तुरधीतके ॥

स्वमोक्षि दद्याद्ग्रामस्तु पदं वा यत्र गच्छति ।

पञ्चग्रामो वहिःक्रोशात् दशग्राम्यथवा पुनः”—इति ।

अथमर्थः । यदा ग्राममध्येऽपि बधो द्रव्यहरणं वा जायते, तदा ग्रामपतेरेव चोरोपेक्षादोषस्तत्परिहारार्थं ग्रामपतिरेव चोरं गृहीत्वा राज्ञे भूमर्पयेत् । तदगक्रौ धनिने हतं दद्यात् । यदि

स्वयामाक्षोरपदं निर्गतं न दृश्यते । दर्शने तु तत्पदं यत्र प्रविशति,
तद्विषयाधिपतिरेव चोरं धनं चार्पयेत् । तथाच नारदः,—

“गोचरे यस्य मुख्येतेन चोरः प्रयत्नतः ।

याज्ञो दाथोऽथवा द्रव्यं पदं यदि न निर्गतम् ॥

निर्गतं पुनरेतस्याञ्च चेदन्यत्र याति तत् ।

सामन्तान्मार्गपालाञ्च दिक्पालाञ्चैव दापयेत्”—इति ।

विवीते त्वपहारे विव्रीतस्वामिनएव दोषः । यदा त्वध्वन्येव
तत् इतं भवति अविवीतके वा विव्रीतादन्यत्र चेत्ते, तदा चोरो-
द्धर्तुर्मार्गपालस्य दिक्पालस्य चापराधः । यदा पुनर्यामादहिः-
सीमान्तपर्यन्ते चेत्ते दोषोजायते, तदा तद्द्वामवाभिनएव दद्युर्यदि
सीम्नो वहिस्चोरपदं न निर्गतम् । निर्गते पुनर्यत्र तत्प्रविशति, सएव
ग्रामस्चोरार्पणादिकं कुर्यात् । यदा त्वनेकग्राममध्ये क्रोशमात्रा-
दहिःप्रदेशे दोषादिकं जायते चोरपदञ्च जनसंमर्दाद्भग्नं, तदा
पञ्चग्रामी दशग्रामी वा दद्यात् । विकल्पस्तु प्रत्यासत्त्याद्यपेक्षया
व्यवस्थितः । यदा दापयितुमशक्नोराजा, तदा स्वयं दद्यात् । तथाच
गौतमः । “चोरहतमवजित्य यथास्थानं गमयेत् स्वकोशादा
दद्यात्”—इति । स्तेयसन्देहे निर्णयोपायमाह वृद्धमनुः,—

“यदि तस्मिन् दाप्यमाने भवेन्मोषे तु संशयः ।

सुषितः शपथं दाप्यो बन्धुभिर्वाऽपि साधयेत्”—इति ।

चोरबधप्रकारविशेषमाह नारदः,—

* दापयेत्,—इति ग्रन्थान्तरे पाठः ।

“यांस्तत्र चोरान् गृहीथान्तान्विताद्याभिवध्य च ।

अवकथ्य च सर्वत्र हन्याच्चित्रवधेन तु”—इति ।

इति स्तेयप्रकरणम् ।

अथ साहसम् ।

तत्त्वरूपं नारदेनोक्तम्,—

“साहसा क्रियते कर्म यत्किञ्चिद्वलदर्पितैः ।

तत्साहसमिति प्रोक्तं महोबलमिहोच्यते”—इति ॥

ननु साहसं शौर्यवाग्दण्डपारुष्यस्त्रीसंग्रहणेभ्यो न व्यतिरिच्यते.

तेषां तद्वन्नरविशेषत्वात् । तथाच बृहस्पतिः,—

“मनुष्यमारणञ्चौर्यं परदाराभिमर्शनम् ।

पारुष्यमुभयञ्चैव साहसं तु चतुर्विधम्”—इति ।

तत्कथं पृथगस्य व्यवहारपदता । सत्यम् । तथापि बलदर्पावष्ट-

भ्योपाधितस्तेभ्यो भिद्यते इति दण्डातिरेकार्थं पृथगभिधानम् ।

मनुष्यमारणरूपस्य साहसस्य तेभ्योऽतिरेकात्तदर्थं वा पृथगभिधानम् ।

तस्य च त्रैविध्यमाह नारदः,—

“तत्पुनस्त्रिविधं ज्ञेयं प्रथमं मध्यमं तथा ।

उत्तमञ्चेति शास्त्रेषु तस्योक्तं लक्षणं पृथक् ॥

फलमूलोदकादीनां चेतोपकरणस्य च ।

भङ्गाचेपावमर्दाद्यैः प्रथमं साहसं स्मृतम् ॥

वासोपश्वन्नपानानां गृहोपकरणस्य च ।

एतेनैव प्रकारेण मध्यमं साहसं सूतम् ॥

व्यापादो विषग्रस्त्राद्यैः परदाराभिमर्शनम् ।

प्राणापरोधि यच्चान्यदुक्तमुत्तमसाहसम्”—इति ।

त्रिविधेऽपि साहसे दण्डमाह सएव,—

“तस्य दण्डः क्रियापेक्षः प्रथमस्य शतावरः ।

मध्यमस्य तु शास्त्रज्ञैर्दृष्टः पञ्चशतावरः ॥

उत्तमे साहसे दण्डः सहस्रावर इव्यते ।

बधः सर्वस्वहरणं पुरास्त्रिर्वामनाङ्गने ॥

तदङ्गकेद इत्युक्तो दण्ड उत्तमसाहसे”—इति ।

परद्रव्यापहरणरूपे साहसे दण्डमाह याज्ञवल्क्यः,—

“तन्मूल्याद्विगुणं दण्डं निऋवे तु चतुर्गुणम् ।

यः साहसं कारयति स दाप्यो द्विगुणं दमम् ॥

यश्चेवमुक्ताऽहं दाता कारयेत् स चतुर्गुणम्”—इति ।

साहसविशेषेषु दण्डमाह याज्ञवल्क्यः,—

“अर्थाक्रोशातिक्रमहृत् भ्रातृभार्याऽपहारकः ।

मन्दिष्टस्याप्रदाता च समुद्रगृहभेदहृत् ॥

सामन्ताकुलिकादीनां गणद्रव्यस्य हारकः* ।

पञ्चाशत्यणकोदण्ड एषामिति विनिश्चयः ॥

सप्तविधप्रागामी निऋष्टेनाभिधायकः ।

अकारणे च विक्रोष्टा चण्डालश्चोत्तमान् स्पृशन् ॥

अपकारस्य कारकः,—इति याज्ञवल्क्यसंहितायां पाठः ।

शूद्रः प्रव्रजितानाञ्च दैवे पित्र्ये च भोजकः ।

अयुक्तं शपथं कुर्वन्नयोग्योयोग्यकर्मकृत् ॥

वृषक्षुद्रपशूनाञ्च पुंस्त्वस्य प्रतिधातकृत् ।

साधारणस्थापलापी दासीगर्भविनाशकृत् ॥

पितृपुत्रस्वसृभ्रातृदम्पत्याचार्यश्चत्विजाम् ।

एषामपतितान्योन्यत्यागी च शतदण्डभाक् ॥

शस्त्रावपाते गर्भस्य पातने चोत्तमो दमः ।

उत्तमो वाऽधमो वाऽपि पुरुषस्त्रीप्रमापणे ॥

विप्रदुष्टां स्त्रियञ्चैव पुरुषघ्नीमगर्भिणीम् ।

सेतुभेदकरीञ्चाप्यु शिलां बध्वा प्रवेशयेत् ॥

विषाग्निदम्पतिगुरुनिजापत्यप्रमापणीम् ।

विकर्णकरनासोष्ठौ छत्वा गोभिः प्रमापयेत् ॥

क्षेत्रवेष्टनयामनिवेशनविदाहकाः* ।

राजपत्यभिगामी च दग्धव्यासु कटाग्निना”—इति ।

अविज्ञातकर्तृसाहसिके साहसिकज्ञानोपायमाह बृहस्पतिः—

“हतः संदृश्यते यत्र घातकस्तु न दृश्यते ।

पूर्ववैरानुमानेन ज्ञातव्यः स महीभुजा ॥

प्रतिवेश्यानुवेश्यौ च तस्य मिचारिवाग्ववाः ।

प्रष्टव्या राजपुरुषैः सामादिभिरुपक्रमैः ॥

विज्ञेयोऽसाधुसंसर्गाच्चिह्नशेढेन मानवैः ।

• विवोतखण्डाहकाः,—इति याज्ञवल्क्यसंहितायां पाठः ।

एषोदिता घातकानां तस्कराणाञ्च भावना"—इति ।

याज्ञवल्क्योऽपि,—

“अविज्ञातहतस्यापि कलहं सुतबान्धवाः ।

प्रष्टव्या योषितश्चास्य परपुंसि रताः पृथक् ॥

स्त्रीद्रव्यवृत्तिकामो वा केन वाऽयं गतः सह ।

मृत्युदेशसमासन्नं पृच्छेदाऽपि जनं ग्रनैः"—इति ।

सक्तज्ञानोपायासम्भवे तु कात्यायनः,—

“विना चिक्रेस्तु यत्कार्यं साहसः सम्प्रवर्तते ।

ग्रपथैः स विशोध्यः स्यात्सर्वबाधेष्वयं विधिः"—इति ।

साहसिकबधे विशेषमाह व्यासः,—

“ज्ञात्वा तु घातकं सम्यक् समहायं सबान्धवम् ।

हन्याच्चिबधोपायैरुद्देजनकरैर्नृपः"—इति ।

दृश्यतिरपि,—

“प्रकाशबधका ये तु तथाचोपांशु घातकाः ।

ज्ञात्वा सम्यग्धनं हत्वा हन्तव्या विविधैर्बधैः"—इति ।

एतत्ब्रह्मघ्नचत्रियादिविषयम् । तदाह बौधायनः । “चत्रिया-
दीनां ब्राह्मणबधे बधः सर्वस्वहरणञ्च । तेषामेव तुल्यापकृष्टबधे यथा
बलमनुरूपं दण्डं प्रकल्पयेत्"—इति । बह्वनामेकघातार्थं प्रवृत्तानां
दोषानुरूपदण्डाभिधानार्थमाह कात्यायनः,—

“एकञ्चेद्बहवो हन्युः संरम्भाः पुरुषं नराः ।

मर्मघाती तु यस्तेषां स घातक इति स्मृतः"—इति ।

यो मर्मघातकः स एव बधानुरूपदण्डभाग्यवतीत्यर्थः ।

तथा,

“आश्रयः शस्त्रदाता च भक्तदाता विकर्मणाम् ।

युद्धोपदेशकश्चैव तद्विनाशप्रवर्त्तकः ॥

उपेक्षाकारकश्चैव दोषवक्ताऽनुमोदकः ।

अनिषेद्धा क्षमो यः स्यात् सर्वे तत्कार्यकारिणः ॥

यथाशक्त्यनुरूपन्तु दण्डं तेषां प्रकल्पयेत्”—इति ।

अनुरूपं दोषानुरूपम् । मर्महन्तुर्दोषभागित्वं दयोर्दर्शयति सएव,—

“आरम्भकृतसहायश्च दोषभाजौ तदर्द्धतः”—इति ।

एवं मार्गानुदेशकानां कालान्तरेऽपि दोषलाघवमूह्यम् । साह-
ससदृशापराधेऽपि दण्डमाह याज्ञवल्क्यः,—

“वसानस्त्रीन् पणान् दण्डो नेजकस्तु परांशुकम् ।

विक्रयावक्रयाधानयाचितेषु पणान् दश”—इति ।

एतावत्कालमुपभोगार्थं वस्त्रं दास्यामि त्वं मद्यमेतावद्धनं देहीति
समयं कृत्वा वस्त्रप्रदानं नेजकस्य नियमातिक्रमे दण्डप्राप्त्यर्थम् ।
नियममाह मनुः,—

“शाल्मले फलके स्रक्ष्णे निज्यादासांसि नेजकः ।

न च वासांसि वासोभिर्निर्हरेन्न च वासयेत्”—इति ।

प्रमादाज्ञाशने नारदः,—

“साध्याष्टभागोदीयेत स्रक्ष्णौतस्य वाससः ।

द्वितीयांशस्त्रितीयांशश्चतुर्थांशोऽर्द्धएव च ॥

अर्द्धचयान्नुपरमः पादांशापचयः कमात् ।

यावत्तु जीणमद्भौरी तावत्स्यान्नियतचयः”—इति ।

अष्टपणक्रीतस्य तेन सहस्रद्वौतस्य वस्त्रस्य नाशने एकपणेन न्यूनं मूल्यं देयम् । द्विधौतस्य पणद्वयेन, त्रिधौतस्य त्रिपणेन, चतुर्धौतस्य पणचतुष्टयम् । ततः परं प्रति निर्णेजनमवशिष्टं मूल्यं पादपादापचयेन यावज्जीर्णं देयम् । जीर्णस्य नाशने त्विच्छातो मूल्यदानकल्पनमित्यर्थः । पितापुत्रविरोधे साक्ष्यादीनां दण्डमाह सएव,—

“पितापुत्रविरोधे तु साक्षिणां त्रिपणो दमः ।

अन्तरेण तयोर्यः स्यात्तस्याप्यष्टगुणो दमः”—इति ।

पितापुत्रयोः कलहे यः साक्ष्यमङ्गीकरोति न पुनः कलहं वारयति, स पणत्रयं दण्ड्यः । यश्च तपोः सपणे विवादे पणदाने प्रतिभूतमभवति कलहं वा वर्द्धयति, स तु त्रिपणादष्टगुणं चतुर्विंशतिपणं दण्डनीय इत्यर्थः । अन्येष्वपि तत्सदृशापराधेषु दण्डमाह सएव,—

“तुलाशामनभानानां कृटकृन्नाणकस्य च ।

एभिस्तु व्यवहर्त्ता यः सदाप्योदममुत्तमम् ॥

अकृटं कृटकं ब्रूते कृटं यश्चाप्यकृटकम् ।

स नाणकपरीक्षौ तु दाप्य उत्तममाहमम् ॥

भिषङ्मिथ्या चरन् दाप्यन्तिर्यक्तु प्रथमं दमम् ।

मानुषे मध्यमं राजमानुषेषूत्तमं दमम् ॥

अवध्यं यश्च बध्नाति बध्यं यश्च प्रमुञ्चति ।

अप्राप्तव्यवहारश्च स दाप्योदममुत्तमम् ॥

मानेन तुलया वाऽपि योऽंशमष्टमकं हरेत् ।

दण्डं स दाप्योद्विगतं वृद्धौ हानौ च कल्पितम् ॥

भेषजस्नेहलवणगन्धधान्यगुडादिषु ।

पण्येषु प्रक्षिपन् हीनं पणान् दण्डस्तु षोडश ॥
 मृच्चर्मणिस्तूत्रायःकाष्ठवल्कलवाससाम् ।
 अजातौ जातिकरणे विक्रेयाष्टगुणो दमः ॥
 समुद्रपरिवर्त्तञ्च सारभाण्डञ्च कञ्चिमम् ।
 आधानं विक्रयञ्चापि नयतो दण्डकल्पना ॥
 हीने पणे तु पञ्चाशत् पणे तु शतमुच्यते ।
 द्विपणे द्विशतो दण्डो मूल्यवृद्धौ तु वृद्धिमान् ॥
 सम्भूय कुर्वतामर्घं सबाधं कारुशिल्पिनाम् ।
 अर्घ्यस्य द्दामं वृद्धिं वा जानतां दम उत्तमः ॥
 सम्भूय वणिजां पण्यमनर्घ्येणोपरन्धताम् ।
 विक्रीणताञ्च विहितो दण्ड उत्तमसाहसः ॥
 राजेनि स्थाप्यते* योऽर्घ्यः प्रत्यहं तेन विक्रयः ।
 कयो वा निखवस्तस्माद् वणिजां लाभकृत् स्मृतः ॥
 स्वदेशपण्ये तु शतं वणिग् गृह्णीत पञ्चकम् ।
 दशकं परदेश्ये तु यः सद्यः क्रयविक्रयी ॥
 पण्यस्थोपरि संस्थाप्य व्ययं पण्यसमुद्भवम् ।
 अर्घ्याऽनुग्रहकृतकार्यः केतुर्विक्रेतुरेवच"—इति ।

तुला तोलनदण्डः । प्रस्थादि परिमाणम् । नाणकं मुद्रा-
 चिह्नितं द्रुमनिष्कादि । एतेषां कूटकदेशप्रसिद्धपरिमाणादन्यथा ;
 न्यूनत्वमाधिक्यं वा, द्रुमादेरव्यावहारिकमुद्रितत्वं वा, ताद्यादिगर्भत्वं
 वा, करोति ; यस्य अपुसीयादिरूपैस्तैर्यवहरति, तावुभौ प्रत्येक-

* स्थाप्यते,—इति शा० ।

मुत्तमसाहसं दण्डनीयौ । यः पुनर्गणकपरीचकः सम्यगेव कूटमिति
 ब्रूते, असम्यग् वा सम्यगिति, सोऽप्युत्तमसाहसं दण्डनीयः । यः
 पुनर्वैद्यः आयुर्वेदानभिज्ञएव जीवनार्थं चिकित्साशोऽहमिति तिर्य्य-
 क्पनुत्तराजपुरुषेषु चिकित्सां करोति, स यथाक्रमं प्रथममध्यमो-
 त्तमसाहसं दण्डनीयः । योऽपि वणिग्ग्रीहिकार्पासादेः पण्यस्याष्ट-
 मांशं कूटमानेन कूटतुलया वाऽपहरति, असौ पणानां द्विग्रतं
 दण्डनीयः । अपह्रियमाणद्रव्यस्य पुनर्वृद्धौ हानौ च दण्डस्यापि
 वृद्धिहानी कल्पनीये । भेषजमौषधद्रव्यं, स्नेहोदतादि, गन्धद्रव्य-
 मुशीरादि । एतेष्वसारद्रव्यं विक्रयार्थं मिश्रयतः षोडशपणं दण्डः ।
 न विद्यते बज्रमूल्या जातिर्यस्मिन् मृच्चर्मादिके, तदजाति । तस्मिन्
 जातिकरणे विक्रयार्थं गन्धवर्णरसान्तरसञ्चारणेन बज्रमूल्यजातीय-
 मादृश्यसम्पादने, विक्रेयस्यापादितसादृश्यस्य मृच्चर्मादेः पण्यस्याष्ट-
 गुणोदण्डः । समुद्रकस्य करण्डकादेः परिवर्त्तनं व्यत्यासः । योऽन्य-
 देव मुक्तानां पूर्णं करण्डकं दर्शयित्वा अन्यदेव स्फटिकानां पूर्णं
 हस्तलाघवात् समर्पयति, यश्च सारभाण्डं कस्तूरिकादिकं क्वचिमं
 कृत्वा विक्रयमाधिं वा नयति, तस्यैवं दण्डकल्पना । क्वचिमकस्तूरि-
 कादेर्मूल्यभूते पणे न्यूने, न्यूनपणमूल्ये इति यावत् । तस्मिन् क्वचिमे
 विक्रीते पञ्चाशत्पणोदण्डः । पणमूल्ये तु शतं, द्विपणमूल्ये तु द्विग्रतो-
 दण्डः । एवं मूल्यवृद्धौ दण्डवृद्धिरुच्येया । राजनिरूपितार्घ्यस्य द्वाशं
 वृद्धिं वाऽपि जानन्तो वणिजः कारुशिल्पिनां—कारूणां रजकादीनां
 शिल्पिनां चित्रकारादीनां पीडाकरं अर्घान्तरं लाभलोभात् कुर्वन्तः
 पणमहसं दण्डनीयाः । ये पुनर्देशान्तरादागतं पण्यं हीनमूल्येन

प्रार्थयमाना उपरन्ध्रमि महार्घेण वा विक्रीणीते, तेषामुत्तमसाहसो
दण्डः । राजनि सन्निहितेऽपि सति, यस्तेनार्घो निरूप्यते, तेनार्घेन
क्रयो वा विक्रयो वा कार्यः । निस्त्रयः निर्गतस्त्रयः अवशेषः ।
तस्माद्राजनिरूपितादर्घात् धोनिस्त्रयः, सएव वणिजां लाभकारी,
न पुनः स्वच्छन्दपरिकल्पितादर्घात् । अर्घकरणे विशेषमाह मनुः,—

“पञ्चरात्रे सप्तरात्रे पक्षे मासे* तथा गते ।

कुर्वीत चैषां प्रत्यक्षमर्घसंस्थापनं नृपः”—इति ।

स्वदेशपण्ये शतपणमूल्ये पञ्चकं लाभार्थं गृहीयात्, परदेशे तु
दशपणं लाभं गृहीयात्; यस्य पण्यग्रहणदिवसएव विक्रयः । यः
पुनः कालान्तरे विक्रीणीते, तस्य कालोत्कर्षवशात्लाभोत्कर्षः कल्प्यः ।
देशान्तरादागते पण्ये देशान्तरगमनप्रत्यागमनभाण्डग्रहणशुल्कादि-
स्थानेषु प्रयुक्तमर्थं परिगणय्य पण्यमूल्येन सह मेलयित्वा, यथा
शतपणमूल्ये पण्ये दशपणोलाभः सम्पद्यते, तथा क्रेतविक्रेतोरनु-
ग्रहकार्यार्घीराज्ञा स्थापनीयः ।

इति साहसप्रकरणम् ।

अथ स्त्रीसङ्ग्रहणम् ।

तस्य त्रैविध्यमाह बृहस्पतिः,—

“पापमूलं सङ्ग्रहणं त्रिप्रकारं निबोधत ।

बलोपाधिकृते द्वे तु द्वितीयमनुरागजम् ॥

* पञ्चरात्रे सप्तरात्रे पक्षे मासे,—इति मुद्रितमनुसंहितायां पाठः ।

अनिच्छया त्वपहृतं मत्तोन्मत्तकृतं तथा ।
 प्रलये यत्तु रहसि बलात्कारकृतं तु तत् ॥
 ह्यना गृह्णानीय दत्वा वा मदकारणम् ।
 संयोगः क्रियते यत्तु तदुपाधिकृतं विदुः ॥
 अन्योन्यमनुरागेण दूतसम्प्रेषणेन वा ।
 कृतं रूपार्थलोभेन ज्ञेयं तदनुरागजम्”—इति ।

पुनरपि त्रैविध्यमाह सएव,—

“तत्पुनस्त्रिविधं प्रक्तं प्रथमं मध्यमोत्तमम् ।
 अपाङ्गप्रेक्षणं हास्यं दूतसम्प्रेषणं तथा ॥
 स्पर्शश्च भूषणं स्त्रीणां प्रथमं सङ्ग्रहः स्मृतः ।
 प्रेषणं गन्धमाल्यानां धूपभूषणवाससाम् ॥
 सम्भाषणं रहसि च मध्यमं सङ्ग्रहं विदुः ।
 एकशय्याऽऽसनं क्रीडा चुम्बनालिङ्गनं तथा ॥
 एतत्सङ्ग्रहणं प्रोक्तमुत्तमं शास्त्रवेदिभिः”—इति ।

योषित्सङ्ग्रहणज्ञानोपायमाह याज्ञवल्क्यः,—

“पुमान् सङ्ग्रहणे याज्ञः केशाकेशि परस्त्रिया ।
 सद्यो वा कामजैश्चिह्नैः प्रतिपत्तिर्दयोस्तयोः ॥
 नीवीस्तनप्रावरणसक्थिकेशावमर्षणम् ।
 अदेशकालसम्भाषा सहैकस्थानमेव च”—इति ।

स्त्रीपुंसयोर्मिथुनीभावः सङ्ग्रहणम् । तत्र प्रवृत्तः, परभार्यया सह
 केशाकेशिक्रीडनेन ; सद्य अभिनवैः कामजैः कररुहदशनादिकृतमण-
 लिङ्गैः, दयोः सम्प्रतिपत्त्या वा, याज्ञः । योऽपि परदारपरिधान-

यन्विप्रदेश-कुचप्रावरण-अघन-शिरोरुहादिस्पर्शनं साभिलाष इव करोति; निर्जनदेशे जनाकीर्णोऽप्यन्धकाराकुले, अकाले संलाप-करोति, परभार्याया सहैकत्र मञ्चकादौ तिष्ठति, सोऽपि याज्ञः ।
मनुरपि,—

“स्त्रियं स्पृष्टेददेशे यः स्पृष्टो वा मर्षयेत्तथा ।

परस्परस्थानुमते सर्वं सङ्ग्रहणं स्मृतम् ॥

दर्पादा यदि वा मोहात् लाघवाद्वा स्त्रियं वदेत् ।

पूर्वं मयेयं भुक्तेति तच्च सङ्ग्रहणं स्मृतम्”—इति ।

तत्र दण्डमाह याज्ञवल्क्यः,—

“स्वजातावुत्तमो दण्डः आनुलोम्येषु मध्यमः ।

प्रातिलोम्ये वधः पुंसो नार्याः कर्णादिकर्त्तनम्”—इति ।

चतुर्णामपि वर्णानां बलात्कारेण सजातीयगुप्तपरभार्यागमने साश्रीतिपणसहस्रं दण्डः । यदा त्वानुलोम्येन हीनवर्णगुप्तपरभार्या-गमनं, तदा मध्यमसाहसोदण्डः । यदा पुनः सवर्णमगुप्तामानुलो-म्येन गुप्तां वा व्रजति, तदा मनुना विशेष उक्तः,—

“सहस्रं ब्राह्मणोदण्डो गुप्तां विप्रां बलाद्रजन् ।

शतानि पञ्च दण्डः स्यादिच्छन्त्या सह सङ्गतः ॥

सहस्रं ब्राह्मणो दण्डं दाप्यो गुप्ते तु ते व्रजन् ।

शूद्रायां चञ्चियविशोः सहस्रन्तु भवेद्दमः”—इति ॥

एतद्गुरुष्वभिभार्यादिव्यतिरिक्तविषयम् । तत्र दण्डान्तरविधा-गात् । तदाह नारदः,—

“माता मातृष्वसा श्वश्रूर्भातुलानी पितृष्वसा ।

पितृव्यसखिशिष्यस्त्री भगिनी तत्सखी क्षुषा ।

दुहिताऽऽचार्य्यभाय्या च सगोत्रा शरणागता ॥

राज्ञी प्रव्रजिता धात्री साध्वी वर्णोत्तमा च या ।

आसामन्यतमां गच्छन् गुरुतल्पग उच्यते ॥

शिश्नस्योत्कर्त्तनं तत्र नान्योदण्डो विधीयते”—इति ।

प्रतिलोभ्येन उत्कृष्टस्त्रीगमने चत्रियादेर्बन्धः । एतद्गुप्ताविष-
यम् । अन्यत्र धनदण्डः । तथाच मनुः,—

“उभावपि हि तावेव ब्राह्मणा गुप्तया सह ।

विभ्रुतौ शूद्रवद्दण्डौ दग्धव्यौ वा कटाग्निना ॥

ब्राह्मणीं यद्यगुप्तान्तु सेवेतान्यः पुमान् यदि ।

वैश्यं पञ्चशतं कुर्यात् चत्रियन्तु सहस्रिणम्”—इति ।

शूद्रस्यागुप्तोत्कृष्टस्त्रीगमने लिङ्गच्छेदनसर्वस्वहरणे, गुप्तगमने तु
बन्धसर्वस्वापहारौ । तथाच मणव,—

“शूद्रो गुप्तमगुप्तं वा द्वैजातं वर्णमावसन् ।

अगुप्तैकाङ्गसर्वस्वी गुप्तौ सर्वेण हीयते”—इति ।

अत्रैव विषये वृहस्पतिरपि,—

“महसा कामयेद्यस्तु धनं तस्याखिलं हरेत् ।

उत्कृत्य लिङ्गवृषणौ भ्रामयेद्गर्दभेन तु”—इति ।

शूद्रस्येत्यनुवृत्तौ गौतमः । “आर्यस्त्रियाऽभिगमने लिङ्गोद्धारः
सर्वस्वहरणम्”—इति । नार्याः पुनर्हीनवर्णगमने नासादिकर्त्तनम् ।

अयं वधाद्युपदेशो राज्ञः, तस्यैव पालनाधिकारात्, न द्विजातिमा-
चस्य । “ब्राह्मणः परीचार्थमपि शस्त्रं नाददीत”—इति शस्त्रग्रहणस्य
निषेधात् । यदा तु राज्ञोनिवेदनेन कात्यातिपातशङ्का, तदा
द्विजातिमाचस्यापि वधाधिकरोऽस्यैव,

“शस्त्रं द्विजातिभिर्गर्हाणां धर्मो यत्रोपरुध्यते ।

नाततायिबधे दोषो हन्तुर्भवति कश्चन ॥

प्रकाशं वाऽप्रकाशं वा मन्युस्तं मन्युमृच्छति”—इति

शस्त्रग्रहणाभ्यनुज्ञानात् । अत्रियवैश्ययोरन्योन्यस्यभिगमने यथा-
क्रमं सहस्रपञ्चशतपणात्मकौ दण्डौ । तदाह मनुः,—

“वैश्यश्चेत् अत्रियां गुप्तां वैश्यां वा अत्रियो व्रजेत् ।

यो ब्राह्मण्यमगुप्तायां तावुभौ दण्डमर्हतः”—इति ।

साधारणस्त्रीगमने दण्डमाह याज्ञवल्क्यः,—

“अवरुद्धासु दासीषु भुजिष्यासु तथैव च ।

गम्यास्वपि पुमान् दाप्यः पञ्चाशत्पणकं दमम्”—इति ।

उक्तलक्षणा वर्णस्थितयो दास्यः । ताएव स्वाभिना शुश्रूषाहानि-
द्युदासार्थं गृहएव स्यातव्यमित्येवं पुरुषात्तरभोगतो निरुद्धा-
अवरुद्धाः । नियतपुरुषपरिग्रहाभुजिष्याः । यदा दास्योऽवरुद्धा-
भुजिष्या वा भवेयुः, तासु तासु । अशब्दात् वेश्यास्त्रैरिणीनामपि
साधारणस्त्रीणां भुजिष्यानां ग्रहणम् । तासु च सर्वपुरुषसाधारणतया
गम्यास्वपि गच्छन् पञ्चाशत्पणं दण्डनीयः । परगृहीतत्वेन तासां
परदारतुल्यत्वात् । एतदेवाभिप्रेत्य नारदोऽपि,—

“स्त्रैरिष्यब्राह्मणी वेश्या दासी निष्कामिनी च या ।

गम्याः स्वरानुलोम्येन स्त्रियो न प्रतिलोमतः ॥

आखेव तु भुजिध्यासु दोषः स्थात्परदारवत् ।

गम्यास्त्रपि हि नोपेयाद्यतस्ताः सपरिग्रहाः”—इति ।

निष्काशिनौ स्वाम्यनवरुद्धा दासी । अनवरुद्धदास्याद्यभिगमने
याज्ञवल्क्यः,—

“प्रसङ्गा दास्यभिगमे दण्डोदग्रपणः स्मृतः ।

बहूनां यद्यकामाऽसौ चतुर्विंशतिकः पृथक्”—इति ।

पुरुषसम्भोगजीविकासु दासीषु स्त्रैरिष्टादिषु च शुल्कदान-
मन्तरेण बलात्कारेणाभिगच्छतो दग्रपणोदण्डः । अनिच्छन्ती-
मेकां गच्छतां बहूनां प्रत्येकं चतुर्विंशतिपणात्मकोदण्डः । कन्या-
हरणे दण्डमाह याज्ञवल्क्यः,—

“अलङ्घृतां हरन् कन्यामुत्तमं त्वन्यथाऽधमम् ।

दण्डं दद्यात्सवर्णासु प्रातिलोम्ये बधः स्मृतः ।

सकामास्त्रनुलोमासु न दोषस्तन्वया दमः”—इति ।

अलङ्घृतां विवाहाभिमुखीं कन्यां अपहरन् उत्तमसाहसं दण्ड-
नीयः । तदनभिमुखीं सवर्णां अपहरन् प्रथमसाहसं दण्डनीयः ।
उत्तमवर्णजां कन्यामपहरतः क्षत्रियादेर्वध एव । आनुलोम्येन सका-
मापहारे तु दण्डो न भवति । अकामामपहरन् प्रथमसाहसं दण्ड-
नीयः । कन्यादूषणे तु दण्डमाह सएव,—

“दूषणे तु करच्छेद उत्तमायां बधः स्मृतः ।

ग्रतं स्त्रीदूषणे दद्याद्धेतुमिष्ट्याऽभिग्रंशने ॥

पशून् गच्छन् ग्रतं दाप्यो हीनस्त्रीं स्त्रीं च मध्यमम्”—इति ।

यदा कन्यां बलात्कारेण नखचतादिना दूषयति, तदा तस्य करच्छेदः । यदा पुनस्तामेव अङ्गुलीप्रक्षेपेण योनिचतं कुर्वन् दूषयति, तदा विशेषमाह मनुः,—

“अभिषेद्य तु यः कन्यां कुर्याद्दर्पेण मानवः ।
तस्याशु कर्त्ये अङ्गुली दण्डश्चार्हति षट्शतम् ॥
सकामां दूषयन्सुल्यो नाङ्गुलीच्छेदमर्हति ।
दिशतं तु दमं दाप्यः प्रसङ्गविनिवृत्तये ॥
कन्यैव कन्यां या कुर्यात्तस्याः स्याद्विशतोदमः ।
शुल्कं च दिगुणं दद्यात् शिफाश्चैवाप्नुयाद्दश ।
या तु कन्यां प्रकुर्यात् स्त्री सा सद्यो मौण्ड्यमर्हति ॥
अङ्गुल्योरेव च केदं खरेणोदहनं तथा”—इति ।

यदा पुनस्तृष्ठाजातीयां कन्यां सानुरागामकामां* गच्छति, तदा तस्य चचिदादेर्वधः । यदा सवर्णां सकामां अभिगच्छति, तदा गोमिथुनं शुल्कं तत्पित्रे दद्यात् । अनिच्छति पितरि दण्डरूपेण राज्ञे दद्यात् । सवर्णामकामां तु गच्छतो बधेव । तदाह मनुः,—

“उत्तमां सेवमानस्तु जघन्यो बधमर्हति ।
शुल्कं दद्यात्सेवमानः समामिच्छेत्पिता यदि ॥
योऽकामां दूषयेत्कन्यां स सद्यो बधमर्हति ।
सकामां दूषयन्सुल्यो न बधं प्राप्नुयान्नरः”—इति ।

चण्डाल्यादिगमने दण्डमाह सएव,—

* सानुरागामकामां वा,—इति पाठो भवितुं युक्तः ।

। सर्वेष्वपि पुस्तकेष्वित्यमेव पाठः । परन्तु अन्याभिगमने,—इत्यादिबधनद्वयं याज्ञवल्क्यसंहितायां पश्यते ।

“अन्याऽभिगमने त्वङ्गुः कुवन्धेन प्रवासयेत् ।

शूद्रस्तथाऽङ्गुण्येव स्यादन्त्यस्थार्यागमे बधः ॥

अयोनी गच्छतो घोषां पुरुषं वाऽपि मेहतः* ।

चतुर्विंशतिको दण्डः तथा प्रव्रजितासु च”—इति ।

अन्यां चण्डालीम् । तां गच्छन्तं चैवर्णिकं प्रायश्चित्तानभिमुखं,
“सहस्रं त्वन्यजस्त्रियम्”—इति मनुवचनानुसारेण सहस्रं दण्ड-
यित्वा कुत्सितबन्धेन भगाकारेणाङ्गुयित्वा पुरान्निर्वासयेत् । शूद्रः
पुनः चण्डालीं गच्छन्नङ्गुण्येव । अन्य इति पाठे चण्डालएव भवति ।
चण्डालस्य तृत्तष्टजातिस्त्रियाभिगमने बधएव । घोषां मुखादाव-
भिगच्छतः पुरुषं वा मुखे मेहतः प्रव्रजितां गच्छतः चतुर्विंशति-
पणोदण्डः । वञ्चनया स्त्रीसङ्गहे दण्डमाह दृष्टस्यतिः†,—

“विवाहादिविधिः स्त्रीणां यच्च पुंसां च कीर्त्यते ।

स्त्रीपुंसयोगसंज्ञन्तद्विवादपदमुच्यते”—इति ।

स्त्रीरक्षणमाह मनुः,—

“अखतन्त्राः स्त्रियः कार्य्याः पुरुषैः स्त्रीर्दिवानिग्रम् ।

विषये सज्जमानाश्च संस्थाप्या ह्यात्मनो वशे ॥

* पुरुषं वाऽभिमेहतः,—इति पाठः समीचीनः प्रतिभाति ।

† अत्र कियान् श्रम्यांशः आदर्शपुस्तकेषु परिभ्रष्ट इत्यनुमीयते । यतः
समन्तरोद्भूतवचनं स्त्रीपुंसयोगाख्यव्यवहारपदस्य लक्षणपरमेव, न तु
वञ्चनया संयुज्ये दण्डविधायकम् । भवितव्यन्वय, वञ्चनया स्त्रीसंग्रहे
दण्डविधायकेन प्रमाणेन । तत्तु न दृश्यते । अतः कारणात् कियान्
श्रम्यांशः प्रलीनइत्यवगम्यते । समन्तरोद्भूतं विवाहादिविधिः
स्त्रीणामित्यादिवचनं नारदस्येति कृत्वा मिताक्षरादावुद्भूतमस्ति ।

सूक्ष्मेभ्योऽपि प्रसङ्गेभ्यः स्त्रियोरध्या विशेषतः ।
 द्वयोर्हि कुलयोः शोकमावहेयुररचिताः ॥
 इमं हि सर्ववर्णानां पश्यन्तो धर्ममुत्तमम् ।
 यतन्ते रचितुं भार्यां भर्तारो दूर्बला अपि ॥
 स्वां प्रसूतिञ्च वित्तञ्च* कुलमात्मानमेव च ।
 स्वञ्च धर्मं प्रयत्नेनां जायां रचन् हि रक्षति ॥
 न कश्चिद्व्योषितः शक्तः प्रसङ्गं परिरचितुम् ।
 एतेरुपाययोगैस्तु शक्यास्ताः परिरचितुम् ॥
 अर्थस्य सङ्गहे चैनां व्यये चैव नियोजयेत् ।
 ग्रीचे धर्मोऽनपत्त्याञ्च पारिणायक्यस्य रक्षणे”—इति ।

स्त्रैः पुरुषैः भर्तृभिः सर्वदा अस्वतन्त्राः कार्य्याः । विषये गीता-
 दावासक्तास्ततो व्यावर्त्तनीयाः । अरचितास्तु दुश्चरितेन भर्तृपितृ-
 कुलयोः शोकं कुर्युः । तस्मात् कुलद्वयदृढार्थं रक्ष्यास्ताः । यद्यपि
 प्रसङ्गं रचितुमशक्यास्तथाप्यर्थसङ्गहादौ नियोजनेन पुरुषान्तर-
 चिन्तनावसरस्याप्रदानेन रक्षेदित्यर्थः । दृढस्यतिरपि,—

“सूक्ष्मेभ्योऽपि प्रसङ्गेभ्यो निवार्या स्त्री स्वबन्धुभिः ।

अश्रुदिभिः गुरुस्त्रीभिः पालनीया दिवानिग्रम्”—इति ।

दोषरहितस्त्रीपरित्यागिनं प्रत्याह नारदः,—

“अनुकूलामदुष्टां वा दत्तां साध्वीं प्रजावतीम् ।

त्यजन् भार्यामवस्थाप्यो राज्ञा दण्डेन भूयसा”—इति ।

* प्रसूतिं अरिचञ्च,—इत्यन्यत्र पाठः ।

† प्रजासैव,—इति शा० ।

दण्डेन स्थापयितुमशक्नो त्वाह याज्ञवल्क्यः,—

“आज्ञासम्पादीनीं दत्तां वीरसूत्रं प्रियवादिनीम् ।

त्यजन् दाप्यः द्वतीयांशमद्रव्यो भरणं स्त्रियाः”—इति ।

बुद्ध्वा स्त्रियं त्यजेदित्याह नारदः,—

“अन्योन्यं त्यजतो धर्माः स्यादन्योन्यविशुद्धये ।

स्त्रीपुंसयोः न चोदाया व्यभिचारादृते स्त्रियाः”—इति ।

विवाहसंस्काररहितयोरत्यक्तजातीयस्त्रीपुंसयोर्विरोधेनान्योन्य-
न्यजतो दोषो नास्ति । विवाहसंस्कृतायास्तु व्यभिचारादेव त्यागो-
न विरोधमात्रेण । एतच्च स्वस्वस्वच्छन्दव्यभिचारिणीविषयम्,

“स्वच्छन्दगा तु या नारी तस्यास्यागो विधीयते”—इति

यमस्मरणात् । शिष्यगाद्या अपि सन्याज्याः । तथाच वसिष्ठः,—

“चतस्त्रस्तु परित्याज्याः शिष्यगा गुरुगा तथा ।

पतिघ्नी तु विशेषेण जुह्नीतोपगता तथा”—इति ।

हारीतोऽपि । “गर्भघ्नीं अधमवर्णं शिष्यसुतगामिनीं पानव्यसना-
सक्तां धनधान्यविक्रयकरीं विवर्जयेत्”—इति । विवर्जनं च व्यव-
हारपरित्यागः । तथाच वसिष्ठः,—

“व्यवायतीर्थगमनधर्मैर्भ्यश्च निवर्त्तते”—इति ।

व्यवायः सम्भोगः । तीर्थगमनशब्देन स्मार्त्तकर्म लक्ष्यते, धर्म-
शब्देन च श्रौतम् । चशब्देन सम्भाषणादिकम् । व्याधितादीनान्तु
सम्भोगमात्रस्य त्याग इत्याह देवलः,—

“व्याधितां स्त्रीप्रजां बन्ध्यामुन्मत्तां विगतार्त्तवाम् ।

अदृष्टां लभते त्यक्तुं तीर्थाच्च त्वेव कर्मणः”—इति ।

तीर्थास्त्रयोगात्,—इत्यर्थः । तथाच नारदः,—

“बन्ध्यां स्त्रीजननीं निन्द्यां प्रतिकूलाञ्च सर्वदा ।
कामतो नाभिनन्देत कुर्वन्नेवं न दोषभाक् ॥
वादिनीं पूर्वाग्निनीञ्च भर्ता निर्वासयेत् गृहात् ।
स्त्रीं धनभ्रष्टसर्वस्वां गर्भविध्वंसिनीं तथा ॥
भर्तुश्च धनमिच्छन्तीं स्त्रियं निर्वासयेद्गृहात्”—इति ।

बौधायनोऽपि,—

“भर्तुः प्रतिनिषेधेन या भार्या स्कन्दयेद्गृहम् ।
तां ग्राममध्ये विस्थाप्य भ्रूणघ्नीं तु नयेत् गृहात् ॥
अशुश्रूषाकरीं नारीं बन्धकीं परिहंसकाम् ।
त्यजन्ति पुरुषाः प्राज्ञाः क्षिप्रमप्रियवादिनीम्”—इति ।

त्यागश्च अनिधनेन कार्यः । तथाच यमः,—

“स्वच्छन्द्यभिचारिण्याः विवस्त्रांस्त्यागमव्रवीत् ।
न बध्नं न च वैरूप्यं बध्नं स्त्रीणां विवर्जयेत् ॥
न चैव स्त्रीबध्नं कुर्यात् न जैवाङ्गविकर्त्तनम्”—इति ।

स्त्रीणां बध्नं कुर्वन् तामां विवर्जनं कुर्याद्भर्ता, न कर्णनासादि-
कर्त्तनमित्यर्थः । अयञ्च स्त्रीपुण्ड्रं आचाराध्याये प्रपञ्चित इति
नाच कथ्यते ।

इति स्त्रीसङ्ग्रहः ।

अथ दायभागस्थं व्यवहारपदं कथ्यते ।

तत्र नारदः,—

“विभागोऽर्थस्य पितृस्य पुत्रैर्यत्र प्रकल्प्यते ।

दायभाग इति प्रोक्तं व्यवहारपदं बुधैः”—इति ।

दायोनाम; यद्धनं स्वामिसम्बन्धादेवान्यस्य सम्भवति^(१), तदुच्यते ।
य द्विविधः अप्रतिबन्धः सप्रतिबन्धश्चेति । पितृधनं पितामहधनं वा
अप्रतिबन्धो दायः । पुत्रादिधनं तु पित्रादीनां सप्रतिबन्धो दायः^(२) ।
तस्य विभागोदायविभाग इत्युच्यते । अतएव दायशब्देन पितृ-
द्वाराऽऽगतं मातृद्वाराऽऽगतं च द्रव्यमेवोच्यते इति । संप्रसारणम्,—

“पितृद्वाराऽऽगतं द्रव्यं मातृद्वाराऽऽगतञ्च यत् ।

कथितं दायशब्देन तस्य भागोऽधुनोच्यते”—इति ।

विभागकालमाह मनुः,—

“ऊर्ध्वं पितुश्च मातुश्च समेत्य धातरः सह ।

भजेरन् पैतृकं स्वयं अनीग्रास्ते हि जीवतोः”—इति ।

ऊर्ध्वं पितुरिति पितृधनविभागकालः । मातृद्वार्वर्ध्वमिति मातृ-

(१) स्वामिनः धनस्वामिनः सम्बन्धः स्वामिसम्बन्धः । यत्र दायभाग-
प्रकरणोक्तः पुत्रत्वादिकृपयैव ग्राह्यः न तु क्रोडत्वादिः । तेन स्वा-
मिनः सकाशात् क्रीतं धनं न दायः ।

(२) सर्वस्यामेवावस्थायां पित्रादिधनं पुत्रादिर्जन्मते इति तत्र प्रति-
बन्धमावात् तदप्रतिबन्धोदायइत्युच्यते । पुत्रादिधनन्तु पित्रादेः
सप्रतिबन्धोदायः । तत्पुत्रादौ विद्यमाने तद्धनस्य पित्रादेर्जन्म-
प्रत्ययतया सप्रतिबन्धत्वात् ।

धनविभागकालः । ततश्चैतदुक्तं भवति । पितुरुर्ध्वं मातरि जीवन्त्या-
मपि पितृधनविभागः कार्यः । तथा मातुरुर्ध्वं पितरि जीवितेऽपि
मातृधनविभागः कार्यः एव । अन्यतरधनविभागे उभयोरुर्ध्वकाल-
प्रतीक्षणानुपयोगादिति । तदुक्तं संहकारेण,—

“पितृद्रव्यविभागस्य जीवन्त्यामपि मातरि ।

अस्वतन्त्रतयाऽस्वाम्यं यस्मान्मातुः पतिं विना ॥

मातृद्रव्यविभागोऽपि तथा पितरि जीवति ।

सत्स्वपत्येषु यस्मात् स्त्रीधनस्य पतिः पतिः”—इति ।

अयमर्थः । पतिमरणे पितृभार्यायाः पत्युपरमादस्वातन्त्र्येण
न स्वामित्वं, यस्माच्चापत्येषु विद्यमानेषु भार्याधनस्य भार्यामरणे-
ऽपि पतिर्न स्वामी, तस्मात्तयोरन्यतरस्मिन् जीवत्यन्यतरधन-
विभागोयुक्तः—इति । एतेन जीवतोस्तत्तत्द्रव्यविभागेषु पुत्राणां
न स्वातन्त्र्यमित्यर्थादुक्तं भवति । तथा शङ्खः । “न जीवति पितरि
पुत्रा रिक्तं भजेरन् । यद्यपि स्यात् पश्चादधिगतं, ते अनर्हा एव
पुत्राः । अर्थधर्मयोः अस्वातन्त्र्यात्”—इति । अस्वार्थः । यद्यपि
जन्मानन्तरमेव पुत्राः पितृधननिमित्तं प्रतिपन्नाः, तथापि पितरि
जीवति तद्धनं न विभजेरन् । यतो धर्मार्थयोरस्वातन्त्र्याद्विभाग-
करणेऽनर्हाः । अर्थास्वातन्त्र्यं नाम, तदादानप्रदानयोरस्वातन्त्र्यम्—
इति । तथाच हारीतः । “जीवति पितरि पुत्राणां अर्थादान-
विसर्गाच्चेष्टस्वातन्त्र्यम्”—इति । अर्थादानमर्थापभोगः । विसर्गो-
व्ययः । आच्चेपोभृत्यादेः शिचार्थमधिच्चेपादिः । धर्मास्वातन्त्र्यं, पृथ-
ग्विष्टापूर्त्तादावप्रवृत्तिः । यत्तु देवलेनोक्तम्,—

“पितर्युपरते तत्र विभजेरन् पितुर्धनम् ।

अस्वाम्यं हि भवेत्तेषां निर्दोषे पितरि स्थिते”—इति ।

तदप्यस्वातन्त्र्यप्रतिपादनपरं । पितृधने पुत्राणां जन्मना स्वाम्यस्य लोकसिद्धत्वात् । ननु शास्त्रैकसमधिगम्यस्य स्वत्वस्य कथं लोकसिद्धता । शास्त्रसिद्धत्वञ्च, “स्वामी ऋक्यक्यसंविभागपरिग्रहाधिगमेषु । ब्राह्मणस्याधिकं लब्धं चत्त्रियस्य विजितं निर्विष्टं वैश्यशूद्रयोः”—इति गौतमवचनादवगम्यते । अप्रतिबन्धोदायो ऋक्यं, न सप्रतिबन्धोदायः । संविभागः सप्रतिबन्धोदायः । अनन्यपूर्वस्य जलदणकाष्ठादेः स्त्रीकारः परिग्रहः । निध्यादिप्राप्तिरधिगमः । एतेषु निमित्तेषु सत्सु स्वामी भवति । ब्राह्मणस्य प्रतिग्रहादिना यत्लब्धं, तदधिकमसाधारणम् । चत्त्रियस्य विजयदण्डादिलब्धं यत्तदसाधारणम् । वैश्यस्य हृषिगोरचादिलब्धं निर्विष्टं, तदसाधारणम् । शूद्रस्य द्विजशूद्रादिना भूतिरूपेण यत्लब्धं, तदसाधारणम् । एवमनुलोमप्रतिलोमजानां स्वस्वविहिताश्वसारथ्यादिना यत्लब्धं तदधिकमित्यर्थः । तत्रैव संग्रहकारोऽन्यायमाह,—

“वर्त्तते यस्य यद्वस्ते तस्य स्वामी स एव न”—इति ।

अन्यस्वस्यान्यहस्ते स्थितस्य दर्शनेन तस्यैव स्वामित्वापत्तेः । अतः शास्त्रैकसमधिगम्यं स्वत्वम् । किञ्च, यदि यस्यान्तिके यद्वनं दृष्टं तस्य स एव स्वामी, तर्ह्यस्य स्वमनेनापहृतमिति न ब्रूयात् । यस्यान्तिके दृष्टं तस्यैव स्वामित्वात् । स्वत्वस्य लौकिकत्वे,

“योऽदत्तादायिनो हस्ताग्निश्वेत ब्राह्मणो धनम् ।

याजनाध्यापनेनापि यथा स्तेनस्तथैव सः”—इति

याजनादिना अदत्तादायिनः सकाशाद्ब्रह्ममर्जयतो दण्डविधानमनुपपन्नं स्यात् । तस्माच्छास्त्रैकसमधिगम्यं स्तत्त्वम् ।

मैवम् । लौकिकमेव स्तत्त्वं लौकिकार्थक्रियासाधनत्वात् । ब्रौह्मादिवत् । आहवनीयादीनां वैदिकादीनामपि लौकिकपाकादिसाधनत्वमस्तीत्यनैकान्तिको हेतुः—इति चेत् । न । न हि तेषामाहवनीयादिरूपेण पाकादिसाधनत्वं, किं तर्हि लौकिकाम्यादिरूपेणेत्यस्ति वैषम्यम्^(१) । किञ्च, पामराणामपि स्तत्त्वव्यवहारदर्शनात् स्तत्त्वस्य लौकिकत्वमवगम्यते^(२) ।

यत्तु गौतमवचनम् । “स्वामी अक्षयक्रयसंविभागेषु”—इत्याद्यनुपपन्नमित्युक्तम् । तत्र । प्रतिग्रहाद्युपायस्यास्य लौकिकत्वे स्थिते ब्राह्मणादीनां प्रतिग्रहाद्युपायनियमार्थत्वात् शास्त्रस्य^(३) । यद्युक्तं, अन्यस्य स्वमन्येनापहतम्—इति न ब्रूयादिति । तदसत् । स्तत्त्वहेतु-

(१) संस्कारविशेषसंस्कृतेह्यग्निराहवनीयउच्यते । अस्ति च तत्र रूप-इयमाहवनीयत्वमभित्वञ्च । तत्रालौकिकहोमसाधनत्वमलौकिकेनाहवनीयत्वेन रूपेण । लौकिकपाकादिसाधनत्वन्तु लौकिकेनाभित्वेनैव रूपेणेति भावः ।

(२) स्तत्त्वस्य शास्त्रैकसमधिगम्यत्वे तु शास्त्रानभिज्ञानां पामराणां स्तत्त्वव्यवहारएव न सम्भवति । न हि शास्त्रमविज्ञाय तदेकसमधिगम्योऽर्थः शक्यते ज्ञातुमिति भावः ।

(३) प्रतिग्रहाद्युपायकं स्तत्त्वं लौकिकमेवेति स्थिते तेषां प्रतिग्रहाद्युपायानामनियमेन सर्वेषां सर्वत्र प्राप्तौ सत्त्वां ब्राह्मणम्याधिकं कल्पमि-त्यादिगौतमवचनेन ब्राह्मणस्यैव प्रतिग्रहः क्षत्रियस्यैव विजय इत्यादि-रीत्या अदृष्टार्थतया उपाया नियम्यन्ते । तद्वियमातिक्रमात् पुनश्चैव प्रत्यवेति स्तत्त्वन्तु जायते एवेति भावः ।

भूतक्रयादिसन्देशात् स्वत्वसन्देशोपपत्तेः । यदपि चोक्तं, “योऽदत्ता-
दायिनः”—इति अदत्तादायिनः सकाशात् याजनादिना द्रव्य-
मर्जयितुर्दण्डविधानमनुपपन्नमिति । तदप्यसत् । प्रतिग्रहादिनिय-
तोपायकस्यैव स्वत्वस्य लौकिकत्वात् नियमातिक्रमेण द्रव्यमर्जयतो-
दण्डविधानमुपपद्यते । एवं, “तस्योत्सर्गेण शुध्यन्ति”—इति प्राय-
श्चित्तविधानमपि । एवं च स्वत्वस्य लौकिकत्वे असत्प्रतिग्रहादिसम्ब-
धनं तत्पुत्रादीनां दायत्वेन स्वमिति विभाज्यम्^(१) । न तेषां दोष-
सम्बन्धश्च^(२) ।

“सप्त वित्तागमा धर्म्या दायोलाभः क्रयोजयः ।

प्रयोगः कर्मयोगश्च सत्प्रतिग्रहएवच”—इति

मनुस्मरणात् ।

इदमत्र चिन्तनीयम् । विभागात् स्वं स्वस्य वा विभागः—इति ।
अत्रायं पूर्वपक्षः । विभागात् स्वं, जन्मनैव स्वत्वे उत्पन्नमात्रस्य
पुत्रस्यापि स्वं साधारणमिति द्रव्यसाधेष्वाधानादिषु पितुरधिकार-
विधिर्न स्यात्^(१) । किञ्च,

(१) स्वत्वस्य शास्त्रैकसमधिगम्यत्वे ह्यसत्प्रतिग्रहादिना लब्धेषु स्वत्वमेव न
स्यात् तस्योत्सर्गविधानात् । स्वत्वस्य लौकिकत्वे त्वसत्प्रतिग्रहादि-
लब्धेऽपि स्वत्वं भवत्येव । तस्योत्सर्गेण शुध्यन्तीति प्रायश्चित्तान्तु
अर्जयितुरेव न तत्पुत्रादीनाम् । स स्वत्वार्जयिता यद्योक्तं प्राय-
श्चित्तमकुर्वन् प्रत्यवायभागी भवति, तस्य तद्वनमधर्म्यश्च भवति ।
तत्पुत्रादीनान्तु दायरूपमेव तद्वनमिति न तेषां प्रत्यवायः । तेषां
तद्वनस्य धर्म्यत्वादित्याशयः ।

(२) साधारणधनस्यैकेन विनियोगासम्भवादिति भावः ।

“भर्ता प्रीतेन यदन्नं स्त्रियै तस्मिन्मृतेऽपि तत् ।

या यथाकाममश्रीयाद्द्यादा स्थावराद्भुते”—इति

प्रीतिदानवचनमप्यनुपपन्नं स्यात् । यदपि,—

“मणिमुक्ताप्रवालानां सर्वस्यैव पिता प्रभुः ।

स्थावरस्य तु सर्वस्य न पिता न पितामहः ॥

पितृप्रसादात् भुज्यन्ते वस्त्राद्याभरणानि च ।

स्थावरं तु न भुज्येत प्रसादे सति पैतृके”—इति ।

तत्पितामहोपात्तस्थावरविषयम्^(१) । तस्मात्, स्वामिनाशादि-
भागादा स्वत्वं न जन्मनैव ।

राद्धान्तस्तु । जन्मनैव स्वत्वं लोके प्रसिद्धम् । विभागशब्दस्य
वज्रस्वामिकधनविषये लोके प्रसिद्धो नान्यदीयधनविषयो न प्रहीण-
विषयः^(२) । • किञ्च “उत्पत्त्यैवार्थं स्वामित्वात्प्रभेतेत्याचार्याः”—इति
गौतमवचनाज्जन्मनैव स्वत्वमवगम्यते ।

यद्युक्तम्, मणिमुक्ताप्रवालानाम्,—इत्यादिवचनं पितामहोपात्त-
स्थावरविषयमिति । तद्युक्तम् । न पिता न पितामह इति वचनात्
पितामहस्य हि स्वार्जितमपि धनं पुत्रपौत्रयोः सतीरदेयमिति च
जन्मना स्वत्वङ्गमयतीति ।

यदप्युक्तम् । अर्थसाध्येष्वाधानादिषु पितुरनधिकार इति ।
तद्युक्तम् । वचनादेवाधिकारावगमात् । यदपि चोक्तं, जन्मनैव

(१) जन्मनैव स्वत्वे स्थावरस्य प्रसाददानस्य प्रसङ्गिरेव नास्तीति तन्न प्रति-
बिध्येत । तस्मादिभागादिना स्वत्वं न जन्मनेति भावः ।

(२) न प्रहीणविषयो न निर्विषय इत्यर्थः ।

स्त्रले भर्ता प्रीतेन यद्वत्तमित्यादि विष्णुवचनं नोपपद्यते,—इति ।
तदप्ययुक्तम् । साधारण्येऽपि द्रव्यस्य वचनादेव प्रीतिदाने पितुर-
धिकारोपपत्तेः । स्यावरादौ तु स्याजितेऽपि पुत्रादिपारतन्त्र्यमेव ।

“स्यावरं द्विपदस्यैव यद्यपि स्त्रयमर्जितम् ।

असम्भूय सुतान् सर्वांश्च दानं न च विक्रयः ॥

ये जाता येऽप्यजाताश्च ये च गर्भे व्यवस्थिताः ।

वृत्तिश्च तेऽभिकाङ्क्षन्ति न दानं न च विक्रयः”—

इत्यादिवचनात् । आपदादौ तु स्त्रातन्त्र्यमस्येव ।

“एकोऽपि स्यावरे कुर्याद्दानाधमनविक्रयम् ।

आपत्काले कुटुम्भार्थं धर्मार्थेषु विधेयतः”—इति

स्मणरात् । तस्मात्, सुष्ठूक्तं जननैव स्त्रत्वमिति । प्रकृतमनुसरामः ।

अपरमपि विभागकालमाह याज्ञवल्क्यः,—

“विभागश्चेत्पिता कुर्यादिच्छया विभजेत्सुतान् ।

ज्येष्ठं वा श्रेष्ठभागेन सर्वं वा स्युः समांशिनः”—इति ।

यदा पिता विभागं कर्तुमिच्छति, तदा पुत्रानात्मनः सकाशा-
दिच्छया विभजेत् । इच्छया विभागप्रकारः, ज्येष्ठं वा श्रेष्ठभागेनेति ।

श्रेष्ठभागः सोद्धारविभागः । उद्धारप्रकारः स्मृत्यन्तरे दर्शितः,—

“ज्येष्ठस्य विंश उद्धारः सर्वद्रव्याच्च यदरम् ।

ततोऽर्धं मध्यमस्य स्यात्तुरीयं तु यवीयसः”—इति ।

अथवा । सर्वं ज्येष्ठादयः पुत्राः समांशभाजः^(१) । अथ^(२) विषमोभागः

(१) इदञ्च सर्वे वा स्युः समांशिन इत्यस्य व्याख्यानम् ।

(२) अथचेति सोद्धारविभागरूपद्वयार्थः ।

स्वार्जितद्रव्यविषयः । क्रमागते तु सर्वेषामपि समांशः स्यात् । पितु-
रिच्छया विषमविभागस्यायुक्तत्वात् । नारदोऽपि कालान्तरमाह,—

“अत ऊर्ध्वं पितुः पुत्रा विभजेयुर्धनं समम् ।

मातुर्निवृत्ते रजसि प्रत्तासु भगिनीषु च ॥

निवृत्ते वाऽपि रमणे पितर्युपरतस्यृहे”—इति ।

शङ्खोऽपि । “अकामे पितरि चक्षुर्विभागो वृद्धे विपरीते
चेतसि दीर्घरोगिणि च”—इति । अस्यार्थः । अकामे विभागम-
निच्छति पितरि अतिवृद्धे विपरीतेऽप्रकृतिस्थे दीर्घरोगिणि अचि-
क्षित्यरोगग्रस्ते च पुत्राणामिच्छैव विभागो भवतीत्यर्थः । दीर्घ-
रोगग्रहणमतिकुपितादेरुपलक्षणम् । अतएव नारदः,—

“व्याधितः कुपितश्चैव विषयासक्तमानसः ।

अथथाग्रास्त्रकारौ च न विभागे पिता प्रभुः”—इति ।

पित्रा समविभागकरणे विशेषमाह याज्ञवल्क्यः,—

“यदि कुर्यात्समानंशान् पत्न्यः कार्याः समांशिकाः ।

न दत्तं स्त्रीधनं यासां भर्त्रा वा श्वशुरेण वा”—इति ।

यदि स्त्रेच्छया पिता पुत्रान् समभागिनः करोति, तदा अद-
त्तस्त्रीधनाः पत्न्योऽपि पुत्रसमांशभाजः कार्याः । दत्ते तु स्त्रीधने,
“दत्ते तद्धै प्रकल्पयेत्”—इति पुत्रांशादूर्द्धांशभाजो भवन्ति । पितु-
रूर्ध्वं धर्मविवृद्ध्यर्थं विभागः कर्त्तव्य इत्याह प्रजापतिः,—

“एवं सह वसेयुर्वा पृथग्वा धर्मकाम्यया ।

पृथग्विवर्धते धर्मस्तस्माद्धर्म्या पृथक्क्रिया”—इति ।

वृहस्पतिरपि,—

“एकपाकेन वसतां पिष्टदेवद्विजार्चनम् ।

एकं भवेद्विभक्तानां तदेव स्याद् गृहे गृहे”^(१)—इति ।

पिचोरुर्ध्वं विभागे प्रकारनियममाह याज्ञवल्क्यः,—

“विभजेयुः सुताः पिचोरुर्ध्वमृक्थमृणं समम्”—इति ।

ननु पिचोरुर्ध्वं विभागेऽपि विषमविभागो मनुना दर्शितः ।

ऊर्ध्वं पितुस मातुश्चेत्युपक्रम्य,—

“ज्येष्ठ एव तु गृहीयात् पित्र्यं धनमशेषतः ।

शेषास्तसुपजीवेयुर्यथैव पितरं तथा ॥

ज्येष्ठस्य विंश उद्धारः सर्वद्रव्याश्च यदरम् ।

ततोऽर्धं मध्यमस्य स्यात्तुरीयन्तु यवीयसः” ॥

तथा, “उद्कारेऽनुद्धृते तेषामियं स्यादंशकल्पना ।

एकाधिकं हरेज्ज्येष्ठः पुत्रोऽर्धर्ध्वं ततोऽनुजः ॥

अंगमंगं यवीयांस इति धर्मेऽव्यवस्थितः”—इति ।

गौतमोऽपि । “विंशतिभागो ज्येष्ठस्य मिथुनमुभयतोदयुक्तो-
रघो गोवृषः । काणः खोडः कूटः वण्डो मध्यमस्थानेकसेत् । अवि-
धान्वायसी गृहमनोयुक्तं चतुष्पदां चैकैकं यवीयसः । समं चेतरेतः
सर्वम्”—इति । अथमर्थः । सर्वस्मात् पिष्टधनादिंशतितमोभागो-
ज्येष्ठस्य । मिथुनं गोमिथुनं प्रसिद्धम् । उभयतोदत्तोऽस्याश्चतरगर्दभाः,
तेषां यथासम्भवं अन्यतराभ्यां युक्तोरयः । खोडो वृद्धः । कूटः शृङ्ग-
विकसः । वण्डो विलोपितबालधिः । अविशेषितत्वात् गवांसादीनां

(१) अनेन वचनेन सखासाधारण्यधनेन पृथक्पृथक् पित्राद्यर्चनात् विभागे
धर्मव्यतिरिति दर्शितम् ।

यथासम्भवं अन्यतरस्योद्धारः कर्त्तव्यो मध्यमस्य । यवीयसस्तु, धान्यं
त्रीक्षादि, अयो लोहम् । अनोयुक्तं शकटयुक्तम् । चतुष्पदां गवादी-
नामेकैकं पृथक् पृथगानुपूर्व्येण यवीयस उद्धारः । वृहस्पतिरपि,—
“जन्मविद्यागुणश्रेष्ठो ह्यंशं दायादवाप्नुयात्”—इति ।

कात्यायनोऽपि,—

“यथा यथा विभागोत्पन्नं यागार्थतामियात् ।

तथा तथा विधातव्यं विद्वद्भिर्भागगौरवम्”^(१)—इति ।

जीवद्विभागेऽपि विषमविभागो नारदेनोक्तः,—

“पितैव वा स्वयं पुत्रान् विभजेदयसि स्त्रितः ।

ज्येष्ठं श्रेष्ठविभागेन यथा वाऽस्य मतिर्भवेत् ॥

पित्रैव तु विभक्ता ये समन्यूनाधिकैर्धनैः ।

तेषां स एव धर्म्यः स्यात् सर्वस्य हि* पिता प्रभुः ॥

दावंशौ प्रतिपद्येत विभजन्नात्मनः पिता”—इति ।

वृहस्पतिरपि,—

“समन्यूनाधिका भागाः पित्रा येषां प्रकल्पिताः ।

तथैव ते पालनीया विनेयास्ते स्युरन्यथा”—इति ।

तस्माज्जीवद्विभागेन च† विषमविभागोऽस्तीति कथं सुताः

* न सर्वस्य,—इति का० ।

† इत्यमेव पाठः सर्वेषु पुस्तकेषु । परमयं पाठः न समीचीनः ।

जीवद्विभागेऽजीवद्विभागे च,—इति पाठस्तु समीचीनः प्रतिभाति ।

(१) अनेन धनस्य यागाद्यत्वं यथा भवति, तथा भागाधिक्यं कस्यचामिति
ब्रुवता विद्यादिगुणवतां भागाधिक्यं ज्ञापितम् । तदौयधनस्योत्सर्गता-
यागार्थत्वस्य सम्भाव्यमानत्वादित्यभिप्रायः ।

सममेव विभजेरन्निति नियम्यते । मैवम् । सत्यं शास्त्रतो विषम-
विभागोऽस्ति, तथापि लोकविदिष्टत्वादनुबन्ध्यादिवत् नानुष्ठेयते ।
उक्तञ्च संग्रहकारेण,—

“यथा नियोगधर्माऽयं नानुबन्ध्यावधोऽपि वा ।

तथोद्धारविभागोऽपि नैव सम्प्रति वर्त्तते”—इति ।

आपस्तम्बोऽपि । “जीवन्नेव पुत्रेभ्यो दायं विभजेत् समम्”—इति
स्वमतमुपन्यस्य “ज्येष्ठोदायादइत्येके”—इत्येकीयमतेन कृत्स्नधनग्रहणं
ज्येष्ठस्योपन्यस्य, देशविशेषे, “सुवर्णं कृष्णा गावः कृष्णं भौमं ज्येष्ठस्य
रथः पितुः परिभाण्डञ्च, गृहोऽलङ्कारो भार्याया ज्ञातिधनं चेत्येके”—
इत्येकीयमतेनैवोद्धारविभागं दर्शयित्वा “तच्छास्त्रप्रतिषिद्धम्”—
इति निराकृतवान् । तच्च शास्त्रप्रतिषेधं स्वयमेव दर्शितवान्, “मनुः
पुत्रेभ्यो दायं व्यभजदित्यविशेषेण श्रूयते”—इति । तस्माद्विषम-
विभागः शास्त्रसिद्धोऽपि लोकविरोधाच्छ्रुतिविरोधाच्च नानुष्ठेयः,—
इति सममेव विभजेरन्निति नियमो घटते ।

स्वयं द्रव्याज्जनममर्थतया पितृद्रव्यमनिष्कृतोऽपि यत्किञ्चिद्द्रव्या
दायविभागः कर्त्तव्यः तत्पुत्रादीनां दायग्रहणेऽनित्यत्वर्यमित्याह
याज्ञवल्क्यः,—

“शक्तस्थानीहमानस्य किञ्चिद्द्रव्या पृथक् क्रिया”—इति ।

पुत्राणां मातृधनविभागो दुहितृभावे द्रष्टव्यः । तथाच सएव,—

“मातुर्दुहितरः शेषमृणात्ताभ्य चतेऽन्वयः”—इति ।

मातृकृतर्णपाकरणावशिष्टं मातृधनं दुहितरोविभजेरन् । अतएव,
मातृकृतर्णममं न्यूनं च मातृधनं दुहितृणां सद्भावेऽपि पुत्राएव

विभजेरन्,—इत्यर्थादवगम्यते^(१) । अथ गौतमेन विशेषोद्दिष्टः ।
 “स्त्रोधनं दुहितृणामप्रत्तानामप्रतिष्ठितानां च”—इति । ऊढाऽनूढ-
 दुहितृसमवाये मातृधनमनूढानामेव^(२) । ऊढास्तपि सधननिर्धन-
 दुहितृसमवाये निर्धनानामेवेत्यर्थः^(३) । पैतामहे पौत्राणां विभागे
 विशेषमाह याज्ञवल्क्यः,—

“अनेकपितृकाणाम् पितृतो दायकल्पना”—इति ।

यदा पितृतः अविभक्ता भ्रातरः पुत्रानुत्पाद्य मृताः, तत्रैकस्य द्वौ
 पुत्रौ, अन्यस्य चयः, अपरस्य चत्वारः । तत्र पौत्राणां पैतामहे द्रव्ये
 यद्यपि जन्मनैव स्वं पुत्रैरविशिष्टं, तथापि पित्र्यं दावेकं चतु-
 ऽप्येकं चत्वारोऽप्येकं लभन्ते इत्यर्थः । एतदेवाभिप्रेत्य ब्रूहस्यतिः,—

“तत्पुत्रा विधमसमाः पितृभागहराः सुताः”—इति ।

तत्पुत्राः प्रमौतपितृकाणामेकैकस्य पुत्राः, विधमसमाः न्यूना-
 धिकसङ्ख्याः, स्वं स्वं पैतृकं भागमेव लभन्ते इत्यर्थः । यदा स्वसुत-
 योरविभक्तयोर्मध्ये कश्चित् भ्राता मृतः तत्सुतस्तु पितामहादयप्राप्तांशः
 पितामहेऽपि नासीत्, तदा त्वाह कात्यायनः,—

“अविभक्तेऽनुजे प्रेते तत्सुतं स्वस्यभागिनम् ।

कुर्वीत जीवनं येन स्वस्यैव पितामहात् ॥

लभेतांशं स पित्र्यं तु पितृव्याप्तस्य वा सुतात् ।

(१) तथाच विभजेरन् सुताः पित्रोरुद्धमृक्यमृक्यं सममिति मातृधने पुत्रा-
 णामधिकारः इति विषय इति भावः ।

(२) इदमप्रत्तानामित्यस्य व्याख्यानम् ।

(३) तथाच अप्रत्तापदमनूढापरम्, अप्रतिष्ठितापदश्च निर्धनापरमिति भावः ।

सएवांशस्तु सर्वेषां भ्रातृणां न्यायतो भवेत् ॥

सभेत तत्सुतो वाऽपि निवृत्तिः परतो भवेत्”—इति ।

सभेत तत्सुतो वा,—इत्यस्य अयमर्थः । तस्यापि विभाष्यधनस्या-
मिपौत्रस्य सुतोऽपि पितुरभावे तद्भागं सभेत, तत ऊर्ध्वं तत्सन्ततौ
वृद्धप्रपितामहधनविभागकरणनिवृत्तिः,—इति । तथाच देवसः,—

“अविभक्तविभक्तानां कुलानां वसतां सह ।

भूयो दायविभागः स्यादा चतुर्थ्यदिति स्थितिः ।

तावत् कुल्याः सपिण्डाः स्युः पिण्डभेदस्ततः परम्”—इति ।

जीवत्पितृकस्य पुनः पित्रा सह कथं पितामहधनविभाग-
इत्याकाङ्क्षायामाह वृहस्पतिः,—

“द्रव्ये पितामहोपात्ते जङ्गमे स्वावरेऽपि वा ।

सममंशित्वमाख्यातं पितुः पुत्रस्य चैव हि”—इति ।

वाञ्छवत्कथोऽपि,—

“भूर्या पितामहोपात्ता निबन्धो द्रव्यमेव वा ।

तत्र स्यात् सदृशं स्वाम्यं पितुः पुत्रस्य चोभयोः”—इति ।

भूः शालिचेचादिका । निबन्धः ; एकस्य पर्णभारस्य इयग्नौ
पर्णानि, तथैकस्य क्रमुकभारस्य इयग्नौ क्रमुकफलानीत्याद्युक्तसङ्ख्यः ।
द्रव्यं सुवर्णरजतादि । यत् पितामहेन प्रतिग्रहविजयादिस्वधनम्,
तत्र पितुः पुत्रस्य च स्वाम्यं लोकप्रसिद्धमिति विभागोऽस्ति । हि
यस्मात् सदृशं समानं स्वाम्यं, तस्मात् न पितुरिच्छयैव विभागो-
नापि पितुर्भागद्वयम् । ततश्च, पितृतो भागकल्पनेत्येतत्स्वाम्ये समा-
नेऽपि वाचनिकम् । अतः,—

“दावंगौ प्रतिपद्येत विभजन्नात्मनः पिता”—

इत्येवमादिकं युगान्तरे विषमविभागप्रतिपादनपरतया स्थापितम् । स्थाजितद्रव्यविषयं वा । पैतामहधनविषये तु न कापि विषमविभागः,—इति । तथा, अविभक्तेन पित्रा पैतामहे द्रव्ये दीयमाने विक्रीयमाणे वा पौत्रस्य निषेधेऽप्यधिकारोऽस्तीति* गम्यते ।

पैतामहोपात्तेऽपि† कश्चित् पितुरिच्छयेव स्थाजितवदिभागो भवतीत्याह मनुः,—

“पैद्वकं तु पिताद्रव्यमनवाप्तं यदाप्नुयात् ।

न तत्पुत्रैर्भजेत्सार्धमकामः स्वयमर्जितम्”—इति ।

अपिपितामहार्जितं केनाप्यपहतं यदि पितोद्वरति, तदा स्थाजितमिव पुत्रैः सार्द्धमकामतः स्वयं न विभजेत्,—इति । एवं च सति, पितामहोपाजिते न स्वेच्छयाविभाग इत्युक्तं भवति । बृहस्पतिरपि,—

“पैतामहं हतं पित्रा स्वग्रन्था यदुपाजितम् ।

विद्याग्रीर्थादिना प्राप्तं तच्च स्वाम्यं पितुः स्मृतम्”—इति ।

कात्यायनोऽपि,—

“स्वग्रन्थाऽपहतं द्रव्यं स्वयमाप्तञ्च यद्ववेत् ।

एतत्सर्वं पिता पुत्रैर्विभागं नैव दाप्यते”—इति ।

अथरैरपहतं क्रमाघातं स्वग्रन्थैवोद्धृतं, यन्नष्टं क्रमाघातं, यच्च विद्या-
ग्रीर्थादिना स्वयमेवार्जितं, तत्सर्वं पिता विभागं पुत्रैर्न दाप्यइत्यर्थः ।
विभागोत्तरकाशोत्पन्नस्य भागकल्पनाप्रकारमाह याज्ञवल्क्यः,—

* निषेधेऽप्यविरोधोऽस्तीति,—इति शा० ।

† इत्यमेव पाठः सर्वत्र । पितामहोपात्तेऽपि,—इति भवितुमुचितम् ।

“विभक्तेषु सुतोजातः सवर्णायां विभागभाक्”—इति ।

अथमर्थः । विभक्तेषु पुत्रेषु सवर्णायां भार्यायां जातः पुत्रः पित्रोर्भागं भजते इति विभागभाक्—इति । मातृभगवत्प्राप्त्या दुहितरि, ताभ्यः सृतेऽन्वयः,—इत्युक्तत्वात् । असवर्णायां जातस्तु स्त्रीणांमेव पित्र्यास्रभते, मातृकं तु सर्वमेव । अतएव मनुः,—

“ऊर्ध्वं विभागाज्जातस्तु पित्र्यमेव हरेद्भग्नम्”—इति ।

पित्रोरिदं पित्र्यम्,

“अनीशाः पूर्वजाः पित्रोः भ्रातृभागे विभक्तजाः”—इति

स्मरणात् । मातापित्रोर्भागे विभागात्पूर्वमुत्पन्नो न स्त्रीमी, पित्रा सह पूर्वं विभक्तत्वात् । विभक्तजस्य धातुर्धने न स्त्रीमीत्यर्थः । विभागोत्तरकाशं पित्रा स्वयमर्जितमपि विभागोत्तरकाशमुत्पन्न-
स्त्वैव । तथाच मनुः,—

“पुत्रैः सह विभक्तेन पित्रा चत् स्वयमर्जितम् ।

विभक्तजस्य तत्सर्वमनीशाः पूर्वजाः स्मृताः”—इति ।

ये च विभक्ताः पुनः पित्रा सह संसृष्टास्तेषां विभागोत्तरकाश-
मुत्पन्नेन सह विभागोऽस्तीत्याह मनुः,—

“संसृष्टास्तेन वा चे सुर्विभजेत स तैः सह”—इति ।

अजीवदिभागोत्तरकाशं जातस्तु पुत्रस्य भागकल्पनामाह याज्ञ-
वल्क्यः,—

“दृष्ट्वादा तदिभागः सादायय्यविशोधितात्”—इति ।

पितरि मृते भ्रातृविभागसमयेऽस्त्वष्टगर्भायां मातरि भ्रातृवि-
भागोत्तरकाशमुत्पन्नस्य विभागः, दृष्ट्वाद्भ्रातृभिर्मृहीतात् आयय-

विशोधितात् उपपद्यापद्याभ्यां शोधिताद्भूनात् किञ्चिदुद्धृत्य
स्नांशसमोदातव्यः स्यादित्यर्थः ।

एतच्च मृतभ्रातृभार्यायामपि विभागसमये अस्पृष्टगर्भायां
विभागादूर्ध्वमुत्पन्नस्यापि वेदितव्यम् । स्पृष्टगर्भायां तु प्रसवं प्रती-
क्ष्यैव विभागः कर्त्तव्यः । “अथ भ्रातृणां दाद्यविभागो चास्त्रान-
पत्याः स्त्रियस्तासामापुत्रलाभात्”—इति वशिष्ठस्मरणात् । विभ-
क्तेभ्यः पितृभ्यामर्घदाने विभक्तजस्य पुत्रस्य निषेधाधिकारो नास्ति,
दत्तं च तेन न* प्रत्याहर्तव्यमित्याह याज्ञवल्क्यः,—

“पितृभ्यां यस्य यद्वत्तं तत्तस्यैव धनं भवेत्”—इति ।

अजीवद्विभागे मातुरंशकल्पनामाह याज्ञवल्क्यः,—

“पितुरुर्ध्वं विभजतां माताऽप्यंशं समं हरेत्”—इति ।

एतच्च स्त्रीधनस्य अप्रदाने वेदितव्यम् । दत्ते त्वर्धमेव, “दत्ते
त्वर्धांश्चारिणी”—इति स्मरणात् । अतएव स्मृत्यन्तरम्,—

“जनन्यपधना पुत्रैर्विभागेऽंशं समं हरेत्”—इति ।

अपधना प्रातिस्निकस्त्रीधनशून्या जननी पुत्रैर्विभागे कियमांशे
पुत्रांशसमंशं हरेदित्यर्थः । जननीयहणं सापत्न्यादेरुपलक्षणार्थम् ।
तथाच व्यासः,—

“अमुतास्तु पितुः पत्न्यः समानांशः प्रकीर्तिताः ।

पितामहश्च सर्वास्ता मातृतुल्याः प्रकीर्तिताः”—इति ।

यत्तु कैचिदुक्तं, माताऽप्यंशं समं हरेदिति जीवनोपयुक्तमेव
धनं माता स्वीकरोतीति । तन्न । अंशसमशब्दयोरानर्थक्यप्रसङ्गात् ।

अथोच्येत, ब्रह्मधने जीवनोपयुक्तं गृह्णाति स्वल्पधने पुत्रसमांश-
मिति । तदपि न । विधिवैषम्यप्रसङ्गात्^(१) । भिन्नमादृकाणां सवर्णानां
समसङ्ख्यानां विभागप्रकारमाह व्यासः,—

“समानजातिसङ्ख्या ये जातास्त्वेकेन सूत्रवः ।

विभिन्नमादृकास्तेषां मादृभागः प्रगच्छते^(२)”—इति ।

इहस्यतिरपि,—

“यद्येकजाता बहवः समानाजातिसङ्ख्या ।

सधनैस्तैर्विभक्त्यं मादृभागेन धर्मतः”—इति ।

विषमसङ्ख्यानां विभागं यथाह—

“सवर्णसिद्धसङ्ख्या ये विभागस्तेषु गच्छते”—इति ।

भिन्नजातीनां पुत्राणां विभागमाह याज्ञवल्क्यः,—

“चतुस्त्रिंशद्व्येकभागाः सवर्णशो ब्राह्मणात्मजाः ।

अथजास्त्रिंशद्व्येकभागा विद्वांसो द्व्येकभागिनः”—इति ।

वर्णशो ब्राह्मणात्मजाः, ब्राह्मणादिवर्णस्त्रीषु^(३) ब्राह्मणेनोत्पन्ना-
ब्राह्मणमूर्धावसिक्तामठनिषादाः^(४) यथाक्रमम् प्रत्येकं चतुस्त्रिंशद्व्येक-

* सवर्णसिद्धसङ्ख्या ये,—इति शा० ।

(१) वाक्यभेदप्रसङ्गादित्यर्थः ।

(२) एकस्यां स्त्रियां यावन्तः पुत्रा जाताः अपरस्थामपि तावन्तएव
येष्वाताः तदा मातुर्देवायं वि प्रागइति कृत्वा तैर्विभक्त्यमित्याशयः ।

(३) तथाच वर्णशब्देन वर्णशब्देन ब्राह्मणादिवर्णाः स्त्रिय उच्यन्ते ।
तस्यान्वाधिकरणकारके वीर्यायां शब्दः प्रत्ययः ।

(४) ब्राह्मणेन ब्राह्मण्यामुत्पन्नो ब्राह्मणः, क्षत्रियायां मूर्धावसिक्तः,
वैश्यायाममठः, शूद्रायां निषादः । अन्यैव रीत्या उत्तरयज्ञोपाख्येयः ।

भागा भवेयुः । अत्रियादिवर्णस्त्रीषु अत्रियेणोत्पन्नाः अत्रियमाहि-
योयास्त्रिद्व्येकभागाः, वैश्येन वैश्यायामुत्पन्नौ वैश्यकरणौ द्व्येकभा-
गिनौ । मनुरपि,—

“ब्राह्मणस्थानुपूर्व्येण चतसस्तु यदि स्त्रियः ।
तासां पुत्रेषु जातेषु विभागेऽयं विधिः स्मृतः ॥
सर्वं वा ऋक्यजातस्तु दशधा प्रविभज्य तु ।
धर्मं विभागं कुर्वीत विधिनाऽनेन धर्मवित् ॥
चतुरंगान् हरेद्विप्रः त्रीनंगान् अत्रियासुतः ।
वैश्यापुत्रो हरेद्द्व्यंगं एकं शूद्रासुतो हरेत्”—इति ।

एतत् प्रतिग्रहप्राप्तभूम्यतिरिक्तविषयम् । अतएव दृश्यतिः,—

“न प्रतिग्रहभूदेया अत्रियादिसूताय वै ।
यद्यप्येषा पिता दद्यान्मृते विप्रासुतो हरेत्”—इति ।

प्रतिग्रहविशेषणसामर्थ्यात् ऋयादिसन्धा भूः अत्रियादिसुता-
नामपि भवत्येव । शूद्रापुत्रस्य विशेषप्रतिषेधाच्च^(१) ।

“शूद्रां विजातिभिर्जातो न भूमेर्भागमर्हति”—इति ।

यत्तु अनुवचनम्,—

“ब्राह्मणअत्रियविशां शूद्रापुत्रो न ऋक्यभाक् ।
यदेवास्त्र पिता दद्यात्तदेवास्त्र धनं भवेत्”—इति ।

तत्प्रतीतिदत्तधनसद्भावविषयं इत्यविरुद्धम् । आनुलोम्येन जात-

(१) यदि हि ऋयादिसन्धा भूमिः अत्रियादिपुत्राणामपि न भवेत्,
तदा शूद्रापुत्रस्य विशेषप्रतिषेधो नोपपद्यते । शूद्रापुत्रस्य विशेषविशेष-
णसामर्थ्याच्च अत्रियादिपुत्राणां तत्राधिकारोऽस्तीति भावः ।

लोकपुत्रस्य स्वयगृहणप्रकारमाह देवसः,—

“आमुलोन्मेन पुत्रस्तु पितुः सर्वस्वभागवेत्”—इति ।

एतच्च निषादव्यतिरिक्तविषयम् । अतएवोक्तं तेनैव,—

“निषादएकपुत्रस्तु विप्रस्वस्य तृतीयभाक् ।

द्वौ सपिण्डः सकुल्यो वा स्वधादाता तु संहरेत्”—इति ।

यत्तु मनुवचनम्,—

“यद्यपि स्यात्तु सत्पुत्रो यद्यपुत्रोऽपि वा भवेत् ।

नाधिकं दशमाहद्याष्कूद्रापुत्राय धर्मतः”—इति ।

तदशुश्रूषशूद्रापुत्रविषयम् । सचियेण वैश्येन वा शूद्रायासुत्पन्नः
एकः पुत्रः अर्द्धमेव हरेत्, न निषादवत् तृतीयमंशम् । तथा
वृहद्विष्णुः । “द्विजातीनां शूद्रस्वेकः पुत्रोऽर्द्धहरोऽपुत्रस्य स्वयस्य
या गतिः सा भागार्धस्य”—इति । प्रत्यासन्नसपिण्डस्यान्यर्धं भव-
तीत्यर्थः । अजीवत्वविभागे केषुचित् भ्रातृस्वसंस्कृतेषु भगिनीषु वा
ऽसंस्कृतास्तु तत्संस्कारः पूर्वसंस्कृतेर्भ्रातृभिः कर्तव्य इत्याह व्यासः,—

“असंस्कृतास्तु ये तत्र पैतृकादेव ते धमात् ।

संस्कार्या भ्रातृभिः ज्येष्ठैः कन्यकाश्च यथाविधि”—इति ।

भगिनौसंस्कारे तु विशेषमाह याज्ञवल्क्यः,—

“असंस्कृतास्तु संस्कार्या भ्रातृभिः पूर्वसंस्कृतेः ।

भगिन्यश्च निजादंशादृत्वा त्वंशं तुरीयकम्”—इति ।

पितरुर्ध्वं विभजद्भिर्भ्रातृभिरसंस्कृता भ्रातरः समुद्रायद्रव्येण
संस्कर्तव्याः । भगिन्यश्चासंस्कृताः निजादंशाद्यज्जातीया कन्यका
तज्जातीयपुत्रभागात् तुरीयं चतुर्थं भागं दत्वा संस्कर्तव्याः ।

अनेन पितुरुर्ध्वं दुहितरोऽप्यंशभागिन्य इति गम्यते । अतएव मनुः,—

“तेभ्योऽंशेभ्यस्तु कन्याभ्यः स्वं दद्युर्भातरः पृथक् ।

स्वात् स्वादंशाच्चतुर्भागं पतिताः स्युरदित्सवः”—इति ।

ब्राह्मणादयो भातरः ब्राह्मणादिभ्यो भगिनीभ्यो द्विजाति-
विहितेभ्योऽंशेभ्यः^(१) स्वात् स्वादंशादात्मीयाद्भागाच्चतुर्थभागं दद्युः ।

एतदुक्तं भवति । यदि कस्यचिद्ब्राह्मण्येव पत्नी पुत्रश्चैकः कन्या
चैका, तत्र पित्र्यं द्रव्यं द्वेधा विभज्य तत्रैकं भागं चतुर्धा विभज्य
तुरीयांशं कन्यायै दत्वा शेषं पुत्रो गृह्णीयात् । अथ द्वौ पुत्रौ कन्या
चैका, तदा पितृधनं त्रिधा विभज्य तत्रैकं भागं चतुर्धा विभज्य
तुरीयांशं कन्यायै दत्वा शेषं द्वौ पुत्रौ विभज्य गृह्णीतः । अथ एकः
पुत्रः द्वे कन्ये, तदा पित्र्यं धनं त्रिधा विभज्य तत्रैकं भागं चतुर्धा
विभज्य द्वौ भागौ द्वाभ्यां कन्याभ्यां दत्वाऽवशिष्टं सर्वं पुत्रो गृह्णाति ।
एवं समानजातीयेषु समविषमेषु भ्रातृषु भगिनीषु च समविषमास्तु
योजनीयम् ।

यदा तु ब्राह्मणीपुत्र एकः क्षत्रिया कन्या चैका, तत्र पित्र्यं
द्रव्यं सप्तधा विभज्य क्षत्रियपुत्रभागान् त्रीन् चतुर्धा विभज्य तुरी-
यांशं क्षत्रियकन्यायै दत्वा शेषं ब्राह्मणीपुत्रो गृह्णाति । यदा तु द्वौ
ब्राह्मणीपुत्रौ क्षत्रिया कन्यैका, तत्र पित्र्यं धनमेकादशधा विभज्य
त्रौन् भागान् चतुर्धा विभज्य चतुर्थमंशं क्षत्रियकन्यायै दत्वा शेषं
सर्वं ब्राह्मणीपुत्रौ विभज्य गृह्णीयाताम् ।

(१) तेभ्योऽंशेभ्य इति तच्छब्देन ब्राह्मणादीनां पुत्राणां सखजाति-
विहिता अंशाः परामृश्यन्ते । तदिदमुक्तं, द्विजातिविहितेभ्योऽंशेभ्य इति ।

एवं जातिवैषम्ये भ्रातृणां भगिनीनां च सङ्ख्या वैषम्ये च सर्वत्रायं नियम इति मेधातिथेर्वाख्यानम् । एतदेव विज्ञानेश्वरयोगिनोऽप्यभिप्रेतम् । भारुचिस्तु । चतुर्भागपदेन विवाहसंस्कारमात्रोपयोगिद्रव्यं विवक्षितम् । अतो दायभाक्कमसंस्कृतकन्यानां नास्तीति मन्यते । तदेव चन्द्रिकाकारस्याप्यभिप्रेतम् । तदाह । “अतएव न दायभागार्थमंगहरणम्, किन्तु विवाहसंस्कारार्थम् । अतएव देवलेनोक्तम्,—

“कन्याभ्यश्च पितृद्रव्यं* देयं वैवाहिकं वसु”—इति ।

अत्र यद्युक्तियुक्तं, तद्व्याहृतम् । जीवद्विभागे तु यत्किञ्चित् पिता ददाति तदेव लभते कन्या, विशेषाश्रवणात् । पित्र्यधनाभावे नारदः,—

“अविद्यमाने पित्रर्थं स्वांशादुद्धृत्य वा पुनः ।

अवश्यकार्थ्याः संस्काराः सङ्कोचोऽत्र विवक्षितः^(१)”—इति ।

भ्रातृणां भगिनीनां च संस्काराः जातकर्माद्याः पूर्वसंस्कृतैः भ्रातृभिः पितृधनाभावेऽपि सावश्यकत्वेन कर्त्तव्याः । पैतृकद्रव्यविभागकाले स्वदत्तालङ्कारादिकमपि कन्यका प्राप्नोतीत्याह शङ्खः,—

“विभज्यमाने वै दाये कन्याऽलङ्कारमेव हि”—इति ।

किञ्चित् स्त्रीधनं च लभेतेति^(२) । मुख्यगौणपुत्राणां स्वरूपं दायग्रहणक्रमश्चाह याज्ञवल्क्यः,—

* इत्यमेव पाठः सर्व्वेष्वादर्थपुस्तकेषु । मम तु, पितृद्रव्यात्,—इति पाठः समीचीनः प्रतिभाति ।

(१) पितृद्रव्याभावे भ्रातृभगिनीनां संस्कारे व्ययङ्गासः कर्त्तव्य इत्यभिप्रायः ।

(२) अयमप्यंशः शङ्खवचनस्यैव शेष इति प्रतिभाति ।

“औरसो धर्मपत्नीजः तत्समः पुत्रिकासुतः ।

चेचजः चेचजातस्तु सगोत्रेणेतरेण वा ॥

गृहे प्रच्छन्न उत्पन्नो गूढजस्तु सुतः स्मृतः ।

कानीनः कन्यकाजातः मातामहसुतो मतः ॥

अन्नतायां ह्ययां वा जातः पौनर्भवः स्मृतः ।

दद्यान्माता पिता वा यं स पुत्रो दत्तको भवेत् ॥

क्रीतस्तु ताभ्यां विक्रीतः क्वचिमः स्यात् स्वयं कृतः ।

दत्तात्मा तु स्वयं दत्तो गर्भे विघ्नः सहोद्वजः ॥

उत्सृष्टो गृह्यते यस्तु सोऽपविद्धो भवेत्सुतः ।

पिण्डदोऽंगहरस्यैषां पूर्वाभावे परः परः”—इति ।

एषां पुत्राणां दादृशानां पूर्वस्य पूर्वस्याभावे उत्तर उत्तरः
पिण्डदः आह्वदः, अंगहरो धनहर इत्यर्थः । औरसपुत्रिकयोः
समवाये औरसस्यैव धनग्रहणे प्राप्ते अपवादमाह मनुः,—

“पुत्रिकायां कृतायां तु यदि पुत्रोऽनुजायते ।

समस्तत्र विभागः स्यात् ज्येष्ठता नास्ति हि स्त्रियाः”—इति ।

वसिष्ठोऽपि क्वचिदपवादमाह । “तस्मिंश्चेत् प्रतिगृहीते औरसः
प्रतिपद्यते चतुर्थभागभागी स्यादत्तकः”—इति । कात्यायनोऽपि,—

“उत्पन्ने तौरसे पुत्रे चतुर्थांगहराः सुताः ।

सवर्णा असवर्णा वा सासाच्छादनभाजनाः”—इति ।

सवर्णाः चेचजदत्तकादयः । ते औरसे सत्यपि चतुर्थांगहराः ।
असवर्णाः कानीनगूढोत्पन्नसहोद्वपौनर्भवाः^(१) औरसे सति न

(१) कानीनादीनां प्रच्छन्नोत्पन्नत्वेन न सवर्णत्वमित्याशयः ।

चतुर्थ्यांशहराः, अपि तु यासाच्छादनमेव लभन्ते इत्यर्थः । यत्तु
विष्णुनोक्तम्,—

“अप्रशस्तास्तु कानीनगूढोत्पन्नसहोदजाः ।

पौनर्भवस्तु ते नैव पिण्डश्चक्यांशभागिनः”—इति ।

तदौरसे सति चतुर्थ्यांशनिषेधपरमेव^(१) । यच्च मनुनोक्तम्,—

“एकएवौरसः पुत्रः पित्र्यस्य वसुनः प्रभुः ।

शेषाणामानृशंस्वार्थं प्रदद्यात्तत्प्रजीवनम्”—इति ॥

तदौरसप्रशंसापरमेव न चतुर्थ्यांशभागनिषेधपरम् । अन्यथा
चतुर्थ्यांशभागप्रतिपादकवशिष्टकात्यायनवचनयोरानर्थक्यप्रसङ्गात् ।

यदपि तेनैवोक्तम्,—

“षष्ठं तु चेत्रजस्यांशं प्रदद्यात्पैतृकाद्वृणात् ।

औरसोविभजन् दायं पित्र्यं पञ्चममेव च”—इति ।

तत्रेयं व्यवस्था । अत्यन्तगुणवत्त्वे चतुर्थ्यांशभागित्वं, प्रतिकूलत्व-
निर्गुणत्वयोः षष्ठांशभागित्वं, प्रतिकूलत्वमात्रे निर्गुणत्वमात्रे च पञ्च-
मांशभागित्वमिति^(२) । यदपि हारीतेनोक्तम् । “विभजिष्यमाण
एकविंशं कानीनाय दद्यात्, विंशं पौनर्भवाय, एकोनविंशं

* प्रदद्यात्तु प्रजीवनम्,—इति का० ।

† एकविंशत्,—इति शा० ।

‡ विंशत्,—इति शा० ।

§ एकोनविंशत्,—इति शा० ।

(१) न तु यासाच्छादननिषेधपरमिति भावः ।

(२) तथाच प्रतिकूलत्वनिर्गुणत्वे मिलिते षष्ठांशप्रयोजिके, प्रत्येकन्तु
पञ्चमांशप्रयोजिके इति भावः ।

द्वाभ्यायणाय, अष्टादशांशं च क्षेत्रजाय, सप्तदशांशं पुत्राय*, इत-
रदौरसाय पुत्राय दद्यात्”—इति । एतदसवर्णनिर्गुणपुत्रविषयम् ।
यत्तु मनुना,—

“औरसः क्षेत्रजश्चैव दत्तः कृत्रिमएवच ।

गूढोत्पन्नोऽपविद्धश्च दायदावान्धवाश्च षट् ॥

कानीनश्च सहोदश्च क्रीतः पौनर्भवस्तथा ।

स्वयंदत्तश्च शौद्रश्च षड्दायादवान्धवाः”—

इति षट्कद्वयमभिधाय पूर्वषट्कस्य दायदावान्धवत्वं उत्तरषट्कस्या-
दायादवान्धवत्वमुक्तं, तत् पुनः समानगोत्रत्वेन सपिण्डत्वेन वा
उदकप्रदानादिकार्यकरत्वं षट्कद्वयस्यापि सममेवेति व्याख्येयम् ।
पितृधनग्रहणं तु पूर्वस्थाभावे सर्वेषामस्येव ।

“न आतरो न पितरः पुत्रा ऋक्यहराः पितुः”—इति
औरसव्यतिरिक्तानां पुत्रप्रतिनिधीनां† सर्वेषां ऋक्यहारित्वस्य
मनुनैव प्रतिपादिनत्वात्^(१) । द्वाभ्यायणस्तु जनयितुरपि ऋक्यं
भजते । तथाच याज्ञवल्क्यः,—

* इत्यमेव पाठः सर्वत्र । परन्त्वसमीचीनोऽयं पाठः । कस्यापि
पुत्रविशेषस्य ह्यत्र निर्देश उचितो न पुत्रमात्रस्य ।

† पुत्रप्रतिनिधीनामपि,—इति पाठो भवितुमुचितः ।

(१) वचने पुत्रा इति बहुवचनोपादानात् प्रतिनिधौ श्रुतशब्दप्रयोगस्य
सिद्धान्तसिद्धतया च पुत्रप्रतिनिधिव्यपि पुत्रशब्दप्रयोगोपपत्तेः
सर्वेषामेव पुत्राणां ऋक्यहरत्वं प्रतिपादितमिति भावः ।

“अपुत्रेण परचेत्रे नियोगोत्पादितः सुतः ।

उभयोरप्यसौ ऋक्थी पिण्डदाता च धर्मतः”—इति ।

यदा गुर्वादिना नियुक्तो देवरादिः स्वयमप्यपुत्रः सन्नपुत्रस्य चेत्रे स्वपरपुत्रार्थं प्रवृत्तो यं जनयति, स द्विपिण्डको द्यामुत्थायणो-
दयोरपि ऋक्थहारी पिण्डदस्व । यदा स्वयं पुत्रवान् परपुत्रार्थमेव
परचेत्रे पुत्रमुत्पादयति, तदुत्पन्नः चेत्रिणएव पुत्रो भवति न
बीजिनः । यथोक्तं मनुना,—

“क्रियाऽभ्युपगमादेव बीजार्थं यत्प्रदीयते ।

तस्येह भागिनौ दृष्टौ बीजी चेत्रिकएवच ॥

फलं त्वनभिसन्धाय चेत्रिणं बीजिनं तथा ।

प्रत्येकं चेत्रिणामर्थो बीजाद्योनिर्बलीयसौ”—इति ।

अस्यार्थः । अत्रोत्पन्नमपत्यमुभयोरपि भवतु,—इति संविदं कृत्वा
यत् चेत्रं स्वामिना बीजावापार्थं बीजिने दीयते, तस्मिन् चेत्रे
उत्पन्नस्यापत्यस्य बीजिचेत्रिणौ स्वामिनौ । यदा तु तत्रोत्पन्नमप-
त्यमावयोरस्त्विति संविदमकृत्वा परचेत्रे बीजिना यदपत्यमुत्पाद्यते,
तदपत्यं चेत्रिणएव न बीजिनः । यतो बीजाद्योनिर्बलीयसौ ।
गवाश्वादिषु दृष्टत्वादित्यर्थः । गुर्वादिनियोगोऽपि वाग्दत्ताविषय-
एव । अन्यस्य नियोगस्य मनुना निषिद्धत्वात् ।

“देवरादा सपिण्डादा स्त्रिया सद्भिः नियुक्तया ।

बीजेष्मिताऽधिगन्तव्या सन्तानस्य परिचये ॥

विधवायां नियुक्तस्तु दृताक्तो वाग्यः । निशि ।

एकमुत्पादयेत्पुत्रं न द्वितीयं कथं । ॥

पुत्रे नियोगादुत्पन्ने यथावद्विधवैव सा ।
 नान्यस्मिन्विधवा नारी नियोक्तव्या द्विजातिभिः ॥
 अन्यस्मिन् हि नियुञ्जाना धर्मं हन्युः सनातनम् ।
 नोदाहिकेषु मन्त्रेषु नियोगः कीर्त्यते क्वचित् ॥
 न विवाहविधौ युक्तं विधवावेदनं पुनः ।
 अयं द्विजैर्हि विद्वद्भिः पशुधर्मो विगर्हितः ॥
 मनुष्याणामपि प्रोक्तो वेणे राज्यं प्रशासति ।
 स महौमखिलां भुञ्जन् राजर्षिप्रवरः पुरा ॥
 वर्णानां सङ्करं चक्रे कामोपहतचेतनः ।
 तदा प्रभृति यो मोहात्प्रमीतपतिकां स्त्रियम् ॥
 नियोजयत्यपत्यार्थं तं विगर्हन्ति साधवः—इति ।

नन्वत्र विकल्पोऽस्तु, विधिप्रतिषेधयोर्हमयोर्द्वर्गनात् । अतो-
 विनियोगस्य वाग्दत्तादिविषयत्वमनुपपन्नमिति चेत् । न । मनुनैव
 नियोगस्य तद्विषयत्वप्रतिपादनात् ।

“यस्या म्रियेत कन्याया वाचा सत्ये कृते पतिः ।
 तामनेन विधानेन निजोविन्देत देवरः ॥
 यथाविध्यभिगम्येतां शुक्लवस्त्रां शुचिब्रताम् ।
 मिथो भजेताप्रसवात्सकृत्सकृदृतावृतौ”—इति ।
 दत्तकादीनां न बीजिच्छक्यभाक्कम् । तथाच मनुः,—
 “गोत्रच्छक्ये जनयितुर्न भजेद्दत्तिमः सुतः ।
 गोत्रच्छक्यानुगः पिण्डोव्यपैति ददतः स्वधा”—इति ।

दक्षिणग्रहणं चोपलक्षणार्थम्* । दत्तव्यतिरिक्तानां गौणपुत्राणां
पुत्र्यभाक्प्रतिपादकानि वाक्यानि युगान्तरविषयाणि, कलौ युगे
तेषां पुत्रत्वेन परिग्रहणस्य स्मृत्यन्तरे निषिद्धत्वात् ।

“दत्तौरसेतरेषान्तु पुत्रत्वेन परिग्रहः ।

देवरेण सुतोत्पत्तिः वानप्रस्थाश्रमग्रहः ॥

कलौ युगे विमान् धर्मान् वर्ज्यानाञ्जर्मनोषिणः”—इति ।

शूद्रधनविभागे विशेषमाह याज्ञवल्क्यः,—

“जातोऽपि दास्यां शूद्रेण कामतोऽग्रहरो भवेत् ।

मृते पितरि कुर्युस्तं भ्रातरस्त्वर्धभागिनम् ॥

अभ्राह्मको हरेत्सर्वं दुहितृणां सुतादृते”—इति ।

कामतः पितुरिच्छया भागं लभते । मृते पितरि यदि परि-
णीतापुत्राभ्रातरः सन्ति, तदा ते दासीपुत्रं स्वभागाद्वर्धभागिनं
कुर्युः । अथ परिणीतापुत्रा दुहितरो वा तत्पुत्रा वा न सन्ति,
तदा तद्वनं दासीपुत्रो लभते । तत्सद्भावे अद्वेमेव । द्विजातीनां
दास्यामुत्पन्नस्य पितुरिच्छयाप्यंशं न लभते नाप्यर्द्धम् । जातोऽपि
दास्यां शूद्रेणेति विशेषणात् । किन्वनुकूलस्येज्जीवनमात्रं लभते
इत्यभिप्रायः । अपुत्रदायग्रहणक्रममाह याज्ञवल्क्यः,—

“पत्नी दुहितरस्यैव पितरौ भ्रातरस्तथा ।

तत्सुतो गोत्रजो बन्धुः शिष्यः समञ्जचारिणः ॥

* इत्येव पाठः सर्वत्र । मम तु, दक्षिणग्रहणं चोपलक्षणार्थम्,—
इति पाठः प्रतिभाति । तथाच दक्षिमादयः पुत्रा जगद्यितुर्गोत्रवृत्त्ये न
मजेरन्,—इति पर्यावसितोवचनार्थ इति भावः ।

एषामभावे पूर्वस्य धनभागुत्तरोत्तरः ।

स्वर्यातस्य ह्यपुत्रस्य सर्ववर्णेष्वयं विधिः”—इति ।

औरसादयो द्वादशविधपुत्रा यस्य न सन्त्यसावपुत्रः । तस्य मृतस्य धनं पत्न्यादीनां पूर्वस्य पूर्वस्याभावे उत्तरोत्तरो गृह्णाति । अयं दाययहणक्रमः सर्वेषु मूर्द्धावसिकादिष्वनुलोमजेषु वर्णेषु च ब्राह्मणादिषु वेदितव्य इत्यर्थः । पत्नी विवाहादिसंस्कृता नारी । सा प्रथमं पत्युर्धनं गृह्णाति । तदाह वृहस्पतिः,—

“कुलेषु विद्यमानेषु पितृभ्रातृसनाभिषु ।

अमुतस्य प्रमीतस्य पत्नी तद्वनहारिणी”—इति ।

अत्र विशेषमाह वृद्धमनुः,—

“अपुत्रा शयनं भर्तुः पालयन्ती व्रते स्थिता ।

पत्येव दद्यात्तत्पिण्डं कृत्स्नमंशं लभेत च”—इति ।

तदयं अपुत्रदाययहणक्रमः । द्वादशविधपुत्रशून्यस्य मृतस्य धनं पत्नी गृह्णाति । तदभावे दुहिता । तदभावे दौहित्रः । तदभावे माता । तदभावे पिता । तदभावे भ्राता । तदभावे तत्पुत्रः । तदभावे पितामही । तदभावे तद्वनं पितामहो गृह्णाति तत्पुत्रास्तत्पुत्राश्च । पितामहसन्तानाभावे प्रपितामहः तत्पुत्रास्तत्पुत्राश्चेति सप्तमपर्यन्तं गोत्रजा धनं गृह्णन्ति । सपिण्डानामभावे समानोदकाधनं गृह्णन्ति । समानोदकाश्च सपिण्डानामुपरि सप्त पुरुषाः, जन्मनामजानपर्यन्ता वा । तदुक्तं वृहन्मनुना,—

“सपिण्डता तु पुरुषे सप्तमे विनिवर्त्तते ।

समानोदकभावस्तु निवर्तेताचतुर्दशात् ।

जन्मनामस्मृतेरेके तत्परं गोचमुच्यते”—इति ।

गोचजानामभावे बान्धवा धनं गृह्णन्ति । बान्धवाश्च त्रिविधा-
बौधायनेन दर्शिताः,—

“आत्मपितृष्वसुः पुत्राः आत्ममातृष्वसुः सुताः ।

आत्ममातुलपुत्राश्च विज्ञेया आत्मबान्धवाः ॥

पितुः पितृष्वसुः पुत्राः पितुर्मातृष्वसुः सुताः ।

पितुर्मातुलपुत्राश्च विज्ञेयाः पितृबान्धवाः ॥

मातुः पितृष्वसुः पुत्राः मातुर्मातृष्वसुः सुताः ।

मातुर्मातुलपुत्राश्च विज्ञेया मातृबान्धवाः”—इति ।

बन्धुष्वपि यस्त्वासन्नतरः स एव पूर्वं गृह्णाति । अतएव वृहस्पतिः,—

“बहवो ज्ञातयो यत्र सकुल्या बान्धवास्तथा ।

यस्त्वासन्नतरस्तेषां सोऽनपत्यधनं हरेत्”—इति ।

बन्धूनामभावे आचार्यः । आचार्याभावे शिष्यः । तदाह मनुः,—

“यो यो ह्यनन्तरः पिण्डात्* तस्य तस्य धनं भवेत् ।

अत ऊर्ध्वं सकुल्यः स्यादाचार्यः शिष्य एवच”—इति ।

आपस्तम्बोऽपि । “सपिण्डाभावे आचार्यः आचार्याभावे अन्ते-
वासी”—इति । शिष्याभावे सन्नद्धाचारी, तस्याभावे यः कश्चित्
श्रोत्रियो गृह्णाति । तदाह गौतमः । “श्रोत्रिया ब्राह्मणस्यानपत्यस्य
स्रक्थं भजेरन्”—इति । तदभावे ब्राह्मणः । तदाह मनुः,—

“सर्वेषामप्यभावे तु ब्राह्मणा ऋक्थभागिनः ।

* यो ह्यसन्नतरः पिण्डः,—इति शा० ।

चैविद्याः शुचयोदामास्तथा धर्मा न हीयते"—इति ।

ब्राह्मणधनं न कदाचिदपि राजगामि । चत्रियादिधनं तु
सब्रह्मचारिपर्यन्तानामभावे राजगामि । तदुक्तं मनुना,—

“अहार्यं ब्राह्मणद्रव्यं राज्ञा नित्यमिति स्थितिः ।

इतरेषां तु वर्णानां सर्वाभावे हरेऋपः”—इति ।

नारदेनापि,—

“ब्राह्मणार्थस्य तन्मात्रे दायादश्चेन्न कश्चन ।

ब्राह्मणाद्यैव दातव्यमेनस्वी स्यात्पुण्यथा”—इति ।

संग्रहकारेणापि,—

“पितर्यविद्यमानेऽपि धनं तत्पितृसन्ततेः ।

तस्यामविद्यमानायां तत्पितामहसन्ततेः ॥

असत्यौमपि तस्थान्नु प्रपितामहसन्ततेः ।

एवमेवोपपत्तीनां* सपिण्डा षड्व्यभागिनः ॥

तदभावे सपिण्डाः† स्युराचार्यः शिष्य एववा ।

सब्रह्मचारी सदिप्रः पूर्वाभावे परः परः ॥

शूद्रस्त्रैकोदकाभावे राजा धनमवाप्नुयात् ।

आचार्यस्यायभावे तु तथा चत्रियवैश्वयोः”—इति ।

नन्वनपत्यस्य धनं प्रथममेव पत्नी गृह्णातीत्येतदनुपपन्नम् । पत्नी-
सङ्गावेऽपि भ्रातृणां धनग्रहणस्य पत्नीनां वा भरणमात्रस्य नारदे-
नोक्तत्वात्,—

* एवमेवोपपत्तीनां,—इति का० । पाठद्वयमप्यसमीचीनं प्रतिभाति ।

† अथ, सकुल्याः,—इति पाठो भवितुमुचितः ।

“भ्रातृणामप्रजाः प्रेयात् कश्चिच्चेत् प्रव्रजेत वा* ।
 विभजेरन् धनं तस्य शेषास्ते स्त्रीधनं विना ॥
 भरणं चास्य कुर्वीरन् स्त्रीणामाजीवनक्षयात् ।
 रक्षन्ति शय्यां भर्तुश्चेदाक्लिन्दुरितरासु तत्”—इति ।

तच्च,

“संस्त्रुष्टानां तु योभागस्तेषामेव स द्रव्यते”—

इति प्रकृत्य भ्रातृणामप्रजाः प्रेयादित्यादिवचनस्य पठितत्वेन
 संस्त्रुष्टभ्रातृभार्याणामनपत्यानां भरणमात्रं संस्त्रुष्टभ्रातृणां च धन-
 ग्रहणम् ।

“संस्त्रुष्टानान्तु यो भागस्तेषामेव स द्रव्यते ।

अनपत्यांश्चभागो हि निर्बीजेष्वितरानियात्”—

इत्यनेन पौनरुक्त्यप्रसङ्गात् । अथ वा । अविभक्तविषयत्वमसु,
 याज्ञवल्क्यवचनं तु विभक्तस्यासंस्त्रुष्टिनो भर्तृधनं पत्येव प्रथमं
 गृह्णातीत्येवंपरमित्यविरोधः । यत्तु मनुनोक्तम्,—

“पिता हरेदपुत्रस्य स्रव्यं भ्रातर एववा”—इति ।

यदपि कात्यायनेनोक्तम्,—

“विभक्ते संस्थिते द्रव्यं पुत्राभावे पिता हरेत् ।

भ्राता वा जननी वाऽथ माता वा तत्पितुः क्रमात्”—इति ।

मनुवचनं तावत् न क्रमप्रतिपादनपरम्, एव वेति विकल्प-

* प्रव्रजेन्नरः,—इति शा० ।

† अत्र कियानपि ग्रन्थः प्रलीन इति प्रतिभाति ।

‡ इत्यमेव पाठः सर्वत्र । भर्तृधनमिति तु समीचीनः पाठः प्रतिभाति ।

§ अत्र, तत्र,—इति भवितुमुचितम् ।

अवणात् । कात्यायनवचनं तु पत्न्यां व्यभिचारिण्यां पित्रादेरपत्य-
धनग्राहित्वप्रतिपादनपरम् ।

“भर्तुर्धनहरी पत्नी या स्यादव्यभिचारिणी ।

अपचारक्रियायुक्ता निर्लज्जा वार्धनाग्रिका ।

व्यभिचाररता या च स्त्री धनं सा न चार्हति”—इति

तेनैवोक्तत्वात् । धनं जीवनायोपकृष्टं चेचांशं नार्हतीत्यर्थः ।
धारेण्यस्तु, अनपत्यधनं पत्नी गृह्णातीत्येवमादिवचनसञ्ज्ञातस्य प्रका-
रान्तरेण विषयव्यवस्थामाह । नियोगार्थिनी पत्नी अनपत्यस्य
विभक्तस्य यद्वनं गृह्णाति* । तथाच मनुः,—

“धनं यो विभ्रयाद्भातुः मृतस्य स्त्रियमेव वा ।

योऽपत्यं भातुरुत्पाद्य दद्यात्तस्यैव तद्वनम् ॥

कनीयान् ज्येष्ठभार्यायां पुत्रमुत्पादयेद्यदि ।

समस्तच विभागः स्यादिति धर्मो व्यवस्थितः”—इति ।

विभक्तधने भ्रातरि मृते अपत्यदारेणैव पत्न्याधनसम्बन्धः,
नान्यथा । अविभक्तधनेऽपि तथैवेत्यभिप्रायः । गौतमोऽपि । “पिण्ड-
गोचर्षिसम्बन्धा मृत्युं भजेरन् स्त्री वा अनपत्यस्य बीजं वा लिप्से-
त”—इति । संग्रहकारोऽपि,—

“भ्रातृषु प्रविभक्तेषु संसृष्टेष्वप्यसत्सु वा ।

गुर्वादेशनियोगस्या पत्नी धनमवाप्नुयात्”—इति ।

तदनुपपन्नं, पत्नी दुहितर इत्यत्र नियोगाश्रवणात् । अश्रुतोऽपि

* इत्यमेव पाठः सर्वत्र । तद्वनं गृह्णाति इति तु भवितुमुचितम् ।

नियोगो गौतमादिवचनवशात्कल्प्यते इति युक्तमिति चेत् । न ।
 गौतमादिवचनानामर्थान्तरपरत्वात् । तथा हि । तत्र यद्वैतमवचनं,
 “सपिण्डसम्बन्धा अपिसम्बन्धा अकथं भजेरन् । स्त्री वा अनपत्यस्य
 बीजं लिप्सेत”—इति । तस्य नायमर्थः, यदि बीजं लिप्सेत तदा
 पत्नी अनपत्यधनं गृह्णातीति । अपि तर्ह्यनपत्यस्य धनं पिण्डगोत्रर्षि-
 सम्बन्धागृहीयुः । आथा न । सा स्त्री बीजं वा लिप्सेत संयता वा
 भवेदिति । वाग्रब्दस्य पचान्तरवचनत्वेन यद्यर्थे प्रयोगाभावात् । यदपि
 धनं यो विभृचादित्यादि मनुवचनं, तदपि चेन्नजस्यैव धनसम्बन्धं
 वक्ति न पत्न्या इति । शङ्खवचनमपि संयताया एव धनसम्बन्धं
 वक्ति, न तु देवरादिनियुक्तायाः । अन्यथा,

“अपुत्रा शयनं भर्तुः पालयन्ती व्रते स्थिता ।
 पत्न्येव दद्यात्तत्पिण्डं हतद्वमंशं सभेत च”—इति ।

तथा,

“अपुत्रा शयनं भर्तुः पालयन्ती व्रते स्थिता ।
 भुञ्जीतामरणात् चान्ता दायादा उर्ध्वमाप्नुयुः”—

इति मनुकात्यायनवचनविरोधप्रसङ्गात् । तस्मादनपत्यस्य विभक्त-
 स्थासंसृष्टिनो मृतस्य धनं पत्नी गृह्णाति इत्येव व्यवस्था ज्ञायसी ।
 यस्तु स्त्रीणां धनसम्बन्धाभावप्रतिपादकवचनम्,—

“यज्ञार्थं द्रव्यमुत्पन्नं तज्जानधिहतास्तु ये ।
 तदुक्त्यभाजसो* सर्वे यासाञ्छदनभाजनाः ॥

* इत्यमेव पाठः सर्व्वेच । मम तु, अश्वत्थभाजसो,—इति पाठः प्रतिभाति ।

यज्ञार्थं विहितं वित्तं तस्मान्तदिनियोजयेत् ।

स्थानेषु खेषु जुष्टेषु न स्त्रीमूर्खविधर्मिषु”—इति ।

तद्यज्ञार्थमेव सम्पादितधनविषयम् । यदपि कात्यायनेनोक्तम्,—

“अदायिकं राजगामि योषिद्वृत्त्यौर्ध्वदेहिकम् ।

अपास्य ओत्रियद्रव्यं ओत्रियेभ्यस्तदर्पयेत्”—इति ।

अर्पणमग्ननाच्छादनोपयुक्तं धनिनः आहुताद्युपयुक्तञ्च मुक्ता
अदायिकधनं राजगामि भवति । ओत्रियद्रव्यं तु योषिद्वृत्त्यौर्ध्व-
देहिकमपास्य ओत्रियस्यैव न राज्ञ इत्यर्थः । यदपि नारदे-
नोक्तम्,—

“अन्यत्र ब्राह्मणात्किञ्चिद्राजा धर्मपरायणः ।

तत्स्त्रीणां जीवनं दद्यादेष दायविधिः स्मृतः”—इति ।

तदुभयमण्यवरुद्धस्त्रीविषयं, पत्नीशब्दश्रवणात्^(१) । यदपि हा-
रीतेनोक्तम्,—

“विधवा यौवनस्था चेत् पत्नी भवति कर्कशा ।

आयुषो रक्षणार्थं तु दातव्यं जीवनं तदा”—इति ।

तदपि शङ्कितव्यभिचारस्त्रीविषयम् । यदपि प्रजापतिवचनम्,—

“आढकं भर्तृहीनायाः दद्यादामरणान्तिकम्[†]”—इति ।

^{*} अयग्नमग्ननाच्छादनोपयुक्तं,—इति का० । पाठद्वयमप्यसमौचीनं प्रति-
भाति ।

[†] दद्यादा रमणात् स्त्रियाः,—इति का० ।

(१) पत्नी दुहितरः इत्यादि धनाधिकारबोधकवचनेऽस्त्विति शेषः ।

यदपि स्मृत्यन्तरे,—

“अन्नार्थं तण्डुलप्रस्थमपराक्ते तु सेन्धनम्”—इति ।

तदेतद्वचनद्वयं हारीतवचनेन समानार्थम् । या च श्रुतिः ।
“तस्मात् स्त्रियोनिरिन्द्रिया अदायादाः”—इति । सा पात्रीवतग्रहे^(१)
तत्पत्न्या अंगोनाम्नौत्येवम्परा । इन्द्रियशब्दस्य “इन्द्रियं वै सोम-
पीथः”—इति सोमे प्रयोगदर्शनात् । यत्तु पत्न्याः स्यावरग्रहण-
निषेधकं वृहस्पतिवचनम्,—

“यद्विभक्ते धनं किञ्चिदाध्यादिविधिसंस्ततम् ।

तज्जाया स्यावरं मुक्त्वा लभेत गतभर्तृका”—इति ।

तदितरदायादानुमतिमन्तरेण स्यावरविक्रयनिषेधपरम् । अन्यथा,—

“जङ्गमं स्यावरं हेम रूपं धान्यरसाम्बरम् ।

आदाय दापयेत् आहुं माससंवत्सरादिकम् ॥

पितृव्यगुरुदौहित्रान् भर्तुः स्वस्वीयमातुलान् ।

पृजयेत् कव्यपृताभ्यां वृद्धानाथातिथींस्तथा”—इति

अनेन विरोधप्रसङ्गात् । मंसृष्टिविभागप्रकारमाह मनुः,—

“विभक्ताः सह जीवन्तो विभजेरन् पुनर्यदि ।

समस्तत्रविभागः स्याज्ज्यैष्ठ्यं तत्र न विद्यते”—इति ।

समविभागविधानादेव विषमविभागनिराकरणसिद्धेः ज्यैष्ठ्यं
तत्र न विद्यते इति पुनर्विषमविभागनिराकरणं विषमधनेन

(१) अस्ति पात्रीवतोग्रहः । तेन पात्रविग्रहेण यजमानेन सोमः पीयते ।
तत्र सोमे पत्न्या अंगो नास्तीत्यर्थः ।

संस्मृतानां धनानुसारेण विषमविभागप्राप्त्यर्थम् । संसर्गः कैरित्य-
पेक्षिते दृश्यतिः,—

“विभक्तो यः पुनः पित्रा भ्रात्रा चैकत्र संस्थितः ।

पितृव्येणाथवा प्रीत्या तत्संस्मृतः स उच्यते”—इति ।

यः पूर्वं पित्रादिना विभक्तः पुत्रादिः पुनः प्रीत्या तेन सह
समापन्नः, स संस्मृत उच्यते । येन केनापि सहवासमापन्न इत्यर्थः ।
कचित्संस्मृष्टिनां विषमविभागमाह दृश्यतिः,—

“संस्मृतानाम् यः कश्चित् विद्याशौच्यादिनाऽधिकम् ।

प्राप्नोति तत्र दातव्योऽंशः शेषाः समांशिनः”—इति ।

विद्यादिना प्राप्ते अधिके धने अंशद्वयं दातव्यं न सर्वस्मिन्निति ।
एतत्संस्मृतानुपरोधेनार्जितेऽपि विभाज्यत्वप्राप्त्यर्थम्^(१) । अपुत्रस्य
संस्मृष्टिनः स्वयंप्राप्तिं दर्शयति याज्ञवल्क्यः,—

“संस्मृष्टिनस्तु संस्मृष्टौ सोदरस्य तु सोदरः ।

दद्याच्चपहरेचांशं जातस्य च मृतस्य च”—इति ।

अयमर्थः । संस्मृष्टिनो मृतस्यांशं विभागकाले अविज्ञातगर्भायां
भार्यायां पश्चादुत्पन्नस्य पुत्रस्य इतरः संस्मृष्टौ दद्यात्, पुत्राभावे
संस्मृष्टोवापहरेत् ; न पत्यादि । पत्नीनामप्रजदुहितृणां च भरण-
मात्रम् । तदाह नारदः,—

(१) साधारणधनोपघातेनार्जयितुर्भागादयस्य सामान्यतएव प्राप्तत्वात्
संस्मृतविषये विशेषवचनारम्भस्यार्थवत्त्वार्थं तत्रानुपघातार्जितेऽपि
संस्मृतधने अर्जकस्य दाव्यंशौ इतरेषामेकैकोऽंश इति कथ्यते इति
भावः ।

“भरणं चास्य कुर्वीरन् स्त्रीणामाजीवनक्षयात् ।

रक्ष्यन्ति गय्यां भर्तुश्चेदास्मिन्दुरितरासु तत् ॥

यदा दुहितरस्तस्याः* पित्रोऽंशो भरणे मतः ।

आ संस्काराद्धरेद्भागं^(१) परतो विभ्रयात् पतिः”—इति ।

सोदरस्य तु सोदर इति, सोदरस्य संसृष्टिनः तस्यांशं सोदरः
संसृष्टी पश्चादुत्पन्नस्य पुत्रस्य दद्यात् । तदभावे स्वयमेवापहरेत्, न
भिक्षोदरः । संसृष्टीति पूर्वाक्तस्यापवादः† । संसृष्टिनो भिक्षोदरस्य
सोदरस्यासंसृष्टिनः सद्भावे उभयोरपि विभज्य धनग्रहणमित्याह
सएव,—

“अन्योदर्यस्तु संसृष्टी नान्योदर्यधनं हरेत् ।

असंसृष्टपि वाऽऽदद्यात्सोदरो नान्यमादजः”—इति ।

सापत्यभ्राता संसृष्टी अन्योदर्यधनं हरेत् न त्वंसंसृष्टी । असं-
सृष्टपि सोदरः सोदरस्य धनमाददीत । न पुनरन्योदर्यः संसृ-
ष्टेव । अतएव मनुः,—

“येषां ज्येष्ठः कनिष्ठो वा हीयेतांशप्रदानतः ।

स्रियेतान्यतरो वाऽपि तस्य भागो न लुप्यते ॥

सोदर्या विभजेयुस्तं समेत्य सहिताः समम् ।

भ्रातरो ये च संसृष्टा भगिन्यश्च सनाभयः”—इति ।

* यदा तु दुहिता तस्याः,—इति का० ।

† नास्वयमंशः का० पुस्तके ।

(१) भागोऽत्र भरणरूपः ।

अयमर्थः । येषां संसृष्टिनां भिक्षोदराणां भ्रातृणां मध्ये यः कोऽपि ज्येष्ठः कनिष्ठो मध्यमो वा विभागकाले देशान्तरगमनादिना स्नांशात् भ्रंशेत, तस्य भागो न क्षुप्यते—पृथगुद्धरणीयः । न संसृष्टिर्नैव गृहीयुः । किन्तु तमुद्धृतं भागमसंसृष्टिनः सोदराः संसृष्टि-
नस्य भिक्षोदराः सनाभयो भगिन्यश्च देशान्तरगता अपि समागम्य सम्भूय न्यूनाधिकभावमन्तरेण विभजेयुः । अन्ये मन्यन्ते ।

“असंसृष्ट्यपि वा दद्यात् संसृष्टो नान्यमाहजः”—

इत्यस्यायमर्थः । यत्र संसृष्टा भिक्षोदराः असंसृष्टाश्च सोदराः, तत्रासंसृष्टा अपि सोदरा एव धनं गृहीयुः न तु भिक्षोदराः संसृष्टा अपीति । यत्तु, येषां ज्येष्ठइत्यादिमनुवचनं संसृष्टानां भिक्षोदराणामसंसृष्टानामेकोदराणां च सर्वेषां धनग्रहणप्रतिपाद-
कम् । तत् जङ्गमस्यावरात्मकोभयद्रव्यसङ्गावविषयम् । अतएव प्रजापतिः,—

“अन्तर्धनन्तु यद्द्रव्यं संसृष्टानां च तद्भवेत् ।

भूमिं गृहं त्वसंसृष्टाः प्रगृहीयुर्यथाऽंशतः”—इति ।

अयमर्थः । संसृष्टानां भिक्षोदरभ्रातृणामन्तर्धनं गूढधनं द्रव्यं वा जङ्गमात्मकं यथाऽंशतो भवेत् । सोदराणामसंसृष्टानां गृह-
चेष्टादिकं स्थावररूपं यथाऽंशतो भवेत्,—इति^(१) । याज्ञवल्क्यवचनन्तु जङ्गमस्यावरयोरन्यतरसङ्गावविषयमिति । तत्र यद्युक्तं तद्ग्राह्यम् ।

यदा तु संसृष्टभिक्षोदराभावः, तदा पिता पितृव्यो वा यः संसृष्टः

(१) तथाच भूमिस्तृहयोः पृथगुपादानात् द्रव्यपदं जङ्गमपरम् । तेन स्थावरमसंसृष्ट्यपि सोदरश्च गृहीयात् । जङ्गमन्तु संसृष्टिनोभिक्षो-
दराः असंसृष्टिनः सोदरा विभज्य गृहीयुः ।

सएव गृहीयात् । तथाच गौतमः । “संस्मृष्टिनि प्रेते संस्मृष्टो-
 चस्यभाक्”—इति । यदा पिता पितृव्यो वा संस्मृष्टो न विद्यते,
 तदा त्वसंस्मृष्टभिर्भ्रातरो भ्राता गृहीयात् । तदभावे त्वसंस्मृष्टपिता,
 तदभावे माता, तदभावे पत्नी । तदाह शङ्खः । “स्वर्थातस्य आपु-
 चस्य भ्रातृगामि द्रव्यं तदभावे पितरौ हरेयातां तदभावे ज्येष्ठा
 त्री”—इति । ज्येष्ठा संयता, न तु पूर्वोक्ता । संस्मृष्टभ्रातृपुत्राणां
 पत्न्याश्च समवाये धनग्रहणप्रकारमाह नारदः,—

“मृते पतौ तु भार्यास्तु स्वभ्रातृपितृमातृकाः ।

सर्वे सपिण्डाः स्वधनं विभजेयुर्यथाऽंशतः”—इति ।

पत्नीभ्रातृपितृमातृभावविशिष्टा अभातृपितृकाभार्याः सर्वे
 सपिण्डा भ्रातृपुत्रादयः । तत्र भ्रातृपुत्राणां स्वपित्रंशतः भार्याणां
 भर्तृशतः संस्मृष्टधनस्य विभाग इत्यर्थः । पत्नीनामभावे संस्मृष्टपुत्रांशं
 तद्भगिनी गृह्णाति । तथाच बृहस्पतिः,—

“या तस्य भगिनी सा तु ततोऽंशं लभुमर्हति ।

अनपत्यस्य धर्मोऽयमभार्यापितृकस्य च”—इति ।

चशब्दो भ्रातृमातृभावसमुच्चयार्थः । केचित्तु, “या तस्य
 दुहिता”—इति पठित्वा पत्नीनामभावे दुहिता गृहीतेत्याहुः ।
 दुहितृभगिन्योरभावे,

“अनन्तरं सपिण्डादयस्तस्य तस्य धनं भवेत्”—

इत्युक्तप्रत्यासन्निक्रमेण सर्वे सपिण्डादयो धनं गृहीयुः । प्रति-
 पक्षे दोषाणामभावान् । अतएव बृहस्पतिः,—

“मृतोऽनपत्योऽभार्यश्चेदभ्रातृपितृमातृकः ।

सर्वे सपिण्डास्तदायं विभजेयुर्यथाऽंगतः”—इति ।

वानप्रस्थयतिनैष्ठिकब्रह्मचारिणां धनं को वा गृह्णातीत्यपेक्षिते
आह याज्ञवल्क्यः,—

“वानप्रस्थयतिब्रह्मचारिणां स्वस्थभागिनः ।

क्रमेणाचार्यसंख्यधर्मभ्रात्रेकतीर्थिनः”—इति ।

अत्र प्रातिलोम्यक्रमेण नैष्ठिकब्रह्मचारिणां धनं आचार्यो-
गृह्णाति, न पित्रादिः । उपकुर्वाणकस्य धनं पित्रादय एव गृह्णन्ति ।
यतेषु धनमध्यात्मशास्त्रश्रवणधारणतदनुष्ठानक्षमः सख्यो गृ-
ह्णाति । दुर्दत्तस्य भागानर्हत्वात् । वानप्रस्थधनं धर्मभ्रात्रेकतीर्थी
गृह्णाति । धर्मभ्राता समानाचार्यकः । एकतीर्थी एकाग्रमी । धर्मभ्राता
चासावेकतीर्थी च धर्मभ्रात्रेकतीर्थी ।

अथवा । -वानप्रस्थयतिब्रह्मचारिणां धनमाचार्यसंख्यधर्म-
भ्रात्रेकतीर्थिनः क्रमेणैव गृह्णन्ति । पूर्वपूर्वाभावे उत्तरोत्तरोगृह्णाती-
त्यर्थः । यत्तु वसिष्ठेनोक्तम् । “अनंशास्त्वाग्रमान्तरगताः”—इति ।
तदन्याग्रमिणामन्याग्रमिधनग्रहणनिषेधपरम् । न तु समानाग्रमिणां
परस्परस्वग्रहणनिषेधपरम् ।

नन्वेतेषां धनसम्बन्ध एव नास्ति कुतस्तद्विभागः । प्रतिपदादे-
र्धनार्जनोपायस्य निषिद्धत्वात् । “अनर्थनिषयो भिक्षुः”—इति गौतम-
स्मरणाच्च । तच्च,

“अक्रोमासस्य षष्ठां वा तथा संवत्सरस्य च ।

अर्थस्य निषयं कुर्यात् कृतमाश्रयजे* त्यजेत्”—

* क्रमादश्रयजे,—इति शा० ।

इति वानप्रस्थस्य धनसंयोगोऽस्ति ।

“कौपीनाच्छादनार्थं तु वामोऽपि विभ्रयाद् यतिः ।

योगसम्भारभेदांश्च गृह्णीयात् पादुके तथा”--

इति वचनाद्यतेरपि वस्त्रपुस्तकादिकं विद्यतएव । नैष्ठिकस्यापि शरीरयाचार्थं वस्त्रपरिग्रहोऽख्येवेति तद्विभागो घटतएव । दाया-
नर्हानाह मनुः,—

“अनंगौ क्रीवपतितौ जात्यन्धबधिरौ तथा ।

उन्मत्तजडमूकाश्च ये च केषिन्निरिन्द्रियाः”—इति ।

निरिन्द्रियाः व्याधिना विकलेन्द्रियाः । नारदोऽपि,—

“पितृद्विद् पतितः षण्डो यश्च स्यादौषपातिकः ।

औरभा अपि नैतेऽंशं लभेरन् चेवजाः कुतः”—इति ।

वशिष्ठोऽपि । “अनंशास्त्वाश्रमान्तरगताः”—इति । याज्ञवल्क्यः,—

“क्रीवोऽथ पतितस्तज्जः पङ्गुहन्मत्तको जडः ।

अन्धोऽचिकित्स्यरोगाद्याः भर्तव्याः स्युर्निरंशकाः”—इति ।

तज्जः पतितांत्यजः । आदिशब्देन मकादयो गृह्यन्ते । एते
निरंशकाः श्वक्यभाजां न भवन्ति । केवलमशनाच्छादनेन भर्तव्याः
पोषणीयाः । अभरणं तु प्रत्यवायमाह मनुः,—

“सर्वेषामपि तज्ज्यायां दातुं शक्त्वा मनौषिणः ।

ग्रासाच्छादनमत्यन्तं पतितो ह्यददद्भवेत्”—इति ।

* अन्धोऽचिकित्स्यरोगार्त्ता,—इति का० ।

† इत्यमेव पाठः आदर्शपुस्तकेषु, तज्ज्यायां,—इति तु पाठः समीचीनः
प्रतिभाति ।

अत्यन्तं यावज्जीवमित्यर्थः । पतितस्य भर्तव्यत्वादि नास्तीत्याह
देवतः,—

“तेषां पतितवर्जिभ्यो भक्तं वस्त्रं प्रदीयते”—इति ।

पतितशब्देन तज्ज्ञातोऽप्युपलक्ष्यते । आश्रमान्तरगता अपि ते
भर्तव्याः । अतएव वशिष्ठः । “अनंशास्त्वाश्रमान्तरगताः । क्लीबो-
न्मत्तपतितस्मरणं क्लीबोन्मत्तानाम्” —इति । अंशानर्हाणां पुत्रा-
स्त्वंशभाजः । तदाह देवतः,—

“तत्पुत्राः पितृदायांश्च लभेरन् दोषवर्जिताः”—इति ।

निरंशकानां पुत्रा औरसाः सेवजाश्च क्लेशादिदोषवर्जिता-
भागहारिणो न दत्तकादयः । अतएव याज्ञवल्क्यः परिसंसृष्टे,—

“औरसाः सेवजास्तेषां निर्दोषा भागहारिणः”—इति ।

निरंशकानां दहितरो यावत् विवाहं भर्तव्याः संस्कर्त्तव्याः,
पत्न्यश्च साधुवृत्तयो यावज्जीवं भर्तव्याः । तथाच मएव,—

“सुतास्त्रैषां च भर्तव्या यावद्वै भर्तृसात्कृताः ।

अपुत्रा योषितस्त्रैषां भर्तव्याः साधुवृत्तयः ॥

निर्वास्याव्यभिचारिण्यः प्रतिकूलस्तथैवच”—इति ।

अन्यानपि भागानर्हान् दर्शयति याज्ञवल्क्यः,—

“अक्रमोढासुतस्त्रैव सगोत्रादयश्च जायते ।

-
- (१) क्लीबोन्मत्तानामाश्रमान्तरगतानामपि क्लीबोन्मत्तस्मरणमेव । अर्थात्
क्लीबोन्मत्तानां स्मृत्या यदुच्यते भरणादिकं, आश्रमान्तरगतानामपि
तेषां तदेव भवतीति भावः ।

प्रवक्ष्याऽवसितश्चैव न चक्ष्यन्तेषु चार्हति"—इति ।

मनुरपि,—

“अनियुक्तासुतश्चैव पुत्रिण्याऽऽप्तश्च देवरात् ।

उभौ तौ नार्हतौ भागं जारजातककामजौ”—इति ।

स्त्रीधनविभागमाह याज्ञवल्क्यः,—

“पितृदत्तं भ्रातृमातृदत्तमध्यग्न्युपागतम् ।

आधिवेदनिकाद्यञ्च स्त्रीधनं परिकीर्त्तितम् ॥

बन्धुदत्तं तथा शुल्कमन्याधेयकमेव च ।

अप्रजायामतीतायां बान्धवास्तदवाप्नुयुः”—इति ।

अध्यग्न्युपागतं विवाहकालेऽग्निसन्निधौ मातुलादिभिर्दत्तम् ।

तथाच कात्यायनः,—

“विवाहकाले यत् स्त्रीभ्यो दीयते अग्निसन्निधौ ।

तदध्यग्निरुतं सद्भिः स्त्रीधनं परिकीर्त्तितम्”—इति ।

आधिवेदनिकमधिवेदननिमित्तमधिविन्नस्त्रियै दत्तम्^(१) । आश-
ग्रब्देन अध्यावाहनिकश्चक्ष्यक्रयादिप्राप्तम् । तथाच मनुः,—

“अध्यग्न्यध्यावाहनिकं दत्तं च प्रीतिकर्मणि ।

भ्रातृमातृपितृप्राप्तं षड्विधं स्त्रीधनं स्मृतम्”—इति ।

षड्विधमिति न्यूनसङ्ख्याव्यवच्छेदार्थम् । नाधिकसङ्ख्याव्यवच्छेदाय ।

अध्यावाहनिकप्रीतिदत्तयोः स्वरूपं कात्यायनेनोक्तम्,—

“यत्पुनर्लभते नारी नीयमाना पितुर्गृहात् ।

(१) एकस्यां स्त्रियां विद्यमानायां यद्यन्यां स्त्रियमुदहति, तदा पूर्वोक्ता
स्त्री षड्विधेन च्यते ।

अथावाहनिकं नाम स्त्रीधनं तदुदाहृतम् ॥

प्रीत्या दत्तञ्च यत्किञ्चिदन्येन श्वशुरेण वा ।

आधिवेदनिकञ्चैव प्रीतिदत्तं तदुच्यते”—इति ।

बन्धुदत्तं कन्यामातृपितृबन्धुभिर्दत्तम् । शुल्कं, यद् गृहौत्वा कन्या दीयते । अन्वाधेयकं परिणयनादनु पश्चाद्दत्तम् । तदुक्तं कात्यायनेन,—

“गृहोपस्करवाद्यानां दोह्याभरणकर्मिणाम् ।

मूखं लभन्तु यत्किञ्चित् शुल्कं तत् परिकीर्तितम् ॥

विवाहात्परतो यत्तु लभं भर्तुः कुलात् स्त्रिया ।

अन्वाधेयं तु तद्रूपं लभं पितृकुलात् तथा”—इति ।

पित्रादिभिः स्त्रीभ्यो धनदाने विशेषमाह कात्यायनः,—

“पितृमातृपतिभ्रातृज्ञातिभिः स्त्रीधनं स्त्रियै ।

यथाशक्त्या द्विसहस्रं दातव्यं स्थावरादृते”—इति ।

यथाशक्ति स्थावरव्यतिरिक्तं धनं द्विसहस्रकार्षापणपर्यन्तं दातव्यमित्यर्थः । अयञ्च नियमः प्रत्यब्ददाने^(१) वेदितव्यः । अनेकाब्दे तूपजीवनार्थं सकृदेव दाने नायमवधिनिधमः । नापि स्थावरपर्युदासः । तथाच बृहस्पतिः,—

“दद्याद्धनञ्च पर्याप्तं चेत्त्राशं वा यदिच्छति”—इति ।

अतएव सौदायिके स्थावरेऽपि यथेष्टविनियोगार्हत्वमुक्तन्तेनैव,—

“ऊढया कन्यया वाऽपि भर्तुः पितृगृहेऽपि वा ।

भ्रातुः सकाशात् पित्रोर्वा लभं सौदायिकं स्मृतम् ॥

(१) प्रत्यब्ददानएव स्थावरपर्युदासः न तूपजीवनार्थं दाने इति भावः ।

सौदायिकं धनं प्राप्य स्त्रीणां स्वातन्त्र्यमिष्यते ।

यस्मात्तदानृग्रंस्थायं तदेतदुपजीवनम्* ॥

विक्रये चैव दाने च यथेष्टं स्थावरेष्वपि"—इति ।

पतिदत्तस्थावरेऽपि विगेषमाह नारदः,—

“भर्त्ता प्रीतेन यद्वत्तं स्त्रियै तस्मिन्मृतेऽपि च ।

सा यथाकाममश्रीयात् दद्यात् वा स्थावरादृते”—इति ।

पित्रादिभिरुपाध्यादिना दत्तं स्त्रीधनं न भवतीत्याह कात्या-
यनः,—

“तत्र सोपाधि यद्वत्तं यच्च योगवशेन वा ।

पित्रा भ्रात्राऽथवा पत्या न तत् स्त्रीधनमिष्यते”—इति ।

उत्सवादौ धारणार्थं दत्तमलङ्कारादिकं सोपाधिदत्तम् । योगवशेन
वचनादिनेत्यर्थः । शिष्यादिप्राप्तमपि स्त्रीधनं न भवतीत्याह सएव,—

“प्राप्तं शिष्यैस्तु यद्वत्तां प्रीत्या चैव यदन्यतः ।

भर्त्तुः स्वाभ्यं तदा† तत्र शेषं तु स्त्रीधनं स्मृतम्”—इति ।

अन्यतः स्वादित इति यावत्^(१) । तदेतत् स्त्रीधनं दुहितृदौ-
हित्रपुत्ररक्षितायां स्त्रियामतीतायां बान्धवा भर्त्तादयो गृह्णन्ति ।
अत्रैवं क्रमः । मातरि वृत्तायां प्रथमं दुहिता गृह्णाति । अतएवोक्तं
तेनैव,—

* तैर्दत्तं तत् प्रजीवनम्,—इति यस्यान्तरुद्धतः पाठः ।

† यद्वत्तं,—इति यस्यान्तरुद्धतः पाठः ।

‡ भवेत्,—इति यस्यान्तरुद्धतः पाठः ।

(१) सं ज्ञातिः ।

“मातुर्दुहितरः श्रेष्ठमृणात्ताभ्यः ऋतेऽन्वयः”—इति ।

गौतमोऽपि । “स्त्रीधनं दुहितृणां अप्रत्तानां अप्रतिष्ठितानां च”—इति । दुहितृणामभावे दौहित्र्यो गृह्णन्ति । तद्दुहितृणां प्रसूता चेदिति याज्ञवल्क्यस्मरणात् । भिन्नमातृकाणां दौहित्राणां विषमाणां समवाये मातृतो भागकल्पना । तथाच गौतमः । “पितृमातृस्त्वर्गं भागविशेषः”—इति । दुहितृदौहित्रीणां समवाये मनुः,—

“यस्तासां स्युर्दुहितरस्तामामपि यथाऽर्हतः ।

मातामह्याधनात् किञ्चित् प्रदेयं प्रीतिपूर्वकम्”—इति ।

दौहित्रीणामप्यभावे दौहित्राधनहारिणः । तथाच नारदः,—

“मातुर्दुहितरोऽभावे दुहितृणां तदन्वयः”—इति ।

दुहितृदुहितृणामभावे तदन्वयो दौहित्रौ गृह्णातीत्यर्थः ।
दौहित्राणामभावे,

“विभजेरन् सुताः पित्रोरुर्ध्वं ऋक्थमृणं समम्”—

इत्यादियाज्ञवल्क्यवचनतः मातृच्छणापाकरणतोऽवशिष्टं मातृधनं पुत्रा गृह्णन्ति । यत्तु मनुनोक्तम्,—

“जनन्यां संस्थितायान् समं सर्वे सहोदराः ।

भजेरन् मातृकं ऋक्थं भगिन्यश्च सनाभयः”—इति ।

एतत् पुत्राणां दुहितृणां च समूय मातृऋक्थग्राहित्वपरं न भवति; किन्तु तेषां धनसम्बन्धे प्राप्ते समविभागप्राप्त्यर्थं, समशब्द-
अवणात् । यदपि शङ्खलिखिताभ्यामुक्तम् । “समं सर्वे सहोदरा-
मातृकं ऋक्थमर्हन्ति कुमार्यश्च”—इति । तदपि मनुवचनेन समा-

नार्थम् । अथ वा, एतद्वचनद्वयं भर्तुः कुलसम्बन्धीधनविषयम् ।
अस्मिन्नेव विषये वृत्तस्यतिः,—

“स्त्रीधनं तदपत्यानां दुहिता च तदंगिनी ।

अप्रप्ता चेत्समूहा तु लभते सा न मातृकम्”—इति ।

अपत्यानां पुमपत्यानाम्* । यत्तु पारस्करेणोक्तम्,—

“अप्रप्तायास्तु दुहितुः स्त्रीधनं परिकीर्तितम् ।

पुत्रस्तु नैव लभते प्रप्तायां तु समांशभाक्”—इति ।

तदप्रतिष्ठितो षण्डदुहित्वविषयम्† । अतएव मनुः,—

“मातुस्तु यौतकं यत् स्यात् कुमारौभागएव सः”—इति ।

यौतकं पितृकुलसम्बन्धम् । अनपत्यहीनजातिस्त्रीधनं उत्तमजाति-
सपत्नीदुहिता गृह्णाति, तदभावे तदपत्यम् । तदुक्तं मनुना,—

“स्त्रियास्तु यद्भवेदित्तं पित्रा दत्तं कथञ्चन ।”

ब्राह्मणी तद्वरेत्कन्या तदपत्यस्य वा भवेत्”—इति ।

ब्राह्मणो जात्यधमजात्युपलक्षणार्थम्‡ । पुत्राणामभावे पौत्रा गृह्णाति
पौत्राणामपि पितामहवृणापाकरणम् । पुत्रपौत्राणां देयमिति अधि-

* मान्यानाम्,—इति का० ।

† इत्यमेष पाठः सर्व्वेष्वादर्शपुस्तकेषु । मम तु, अप्रतिष्ठितादत्तदुहित्व-
विषयम्,—इति पाठः प्रतिभाति ।

‡ ब्राह्मणो जात्युत्तमजात्युपलक्षणार्थम्,—इति का० । पाठइयमप्यसमो-
चीनं प्रतिभाति । ब्राह्मणोपदमुत्तमजात्युपलक्षणार्थम्,—इति तु पाठः
समोचीनो भवति ।

कारश्रवणात् । अस्तु कणापाकरणेऽधिकारः । ऋक्यभाक्त्वं कुत इति चेत् । तत्र । “ऋक्यभाजः ऋणं प्रतिकुर्युः”—इति गौतमवचनेन ऋक्यभाजामेव ऋणापाकरणाधिकारश्रवणात् । पौत्राणामप्यभावे भर्त्रादयोऽपि ऋक्यभाजः । अत्रैव विवाहभेदेन विशेषमाह मनुः,—

“ब्राह्मदैवार्षगान्धर्वप्राजापत्येषु यद्वनम् ।

अप्रजायामतीतायां भर्तुरेव तदिष्यते ॥

यत्तस्यै स्याद्वनं दत्तं विवाहेष्वासुरादिषु ।

अतीतायामप्रजायां मातापित्रोस्तदिष्यते”—इति ।

ब्राह्मदैवार्षगान्धर्वप्राजापत्यविवाहेषु संस्कृताया भार्याया यद्वनं तदुहित्रादिपौत्रान्ततद्वनहारिसन्ततेरभावे सति भर्तृगामि, न पुनर्मात्रादीनामित्यर्थः । आसुरराक्षसपैशाचविवाहसंस्कृतायाः भार्याया-धनं मातापित्रोर्भवतीत्यर्थः । यत्तु कात्यायनेनोक्तम्,—

“बन्धुदत्तन्तु बन्धूनामभावे भर्तृगामि तत्”—इति ।

तदासुरादिविवाहसंस्कृतस्त्रीविषयम् । अतएवोक्तं तेनैव,—

“आसुरादिषु यत्तन्मं स्त्रीधनं पैतृकं स्त्रियाः ।

अभावे तदपत्यानां मातापित्रोः तदिष्यते”—इति ।

भर्त्रादिभिर्दत्तमपि शुल्काख्यं स्त्रीधनं सोदर एव गृह्णाति । तथाच गौतमः । “भगिनोऽशुल्कं सोदर्याणामूर्ध्वं मातुः”—इति । सोदर्याणामभावे मातुर्भवतीत्यर्थः । यत्पुनस्तेनैवोक्तम् । “स्वञ्च शुल्कं वोढाऽर्हति”—इति । तच्छुल्कग्रहणानन्तरं संस्कारात् प्राक् मृतायां द्रष्टव्यम् । अतएव याज्ञवल्क्यः,—

“मृतायां दत्तमादद्यात् परिग्रोध्योभयव्ययम्”—इति ।

यत्तु कन्यायै मातामहादिभिर्दत्तं भूषणादि, तदपि सोदरा-
एव गृहीयुः । तथाच बौधायनः,—

“स्रक्थं मृताया गृहीयुः कन्यायाः सोदराः समम् ।

तदभावे भवेन्मातुस्तदभावे पितुर्भवेत्”—इति ।

अनपत्यपुत्रिकाधनमपि सोदरो गृह्णाति । तथाच पैठीनसिः,—

“प्रेतायां पुत्रिकायान्तु न भर्ता दायमर्हति ।

अपुत्रायां कुमार्याञ्च भ्रात्रा तद्ग्राह्यमित्यपि”—इति ।

पुत्रिकायां पितुः पश्चादौरससङ्गावे सएव गृहीयान्न न भर्ता ।

यत्तु मनुवचनम्,—

“अपुत्रायां मृतायां तु पुत्रिकायां कथञ्चन ।

धनं तु पुत्रिकाभर्ता हरेच्चैवाविचारयन्”—इति ।

तत्पश्चादुत्पन्नभ्रात्रभावे वेदितव्यम् । यत्तु कश्चिर्दनपत्यं स्त्रीधनं
स्वस्त्रीयादीनां भवतीत्युक्तं बृहस्पतिना,—

“मातृव्यसा मातुलानी पितृव्यस्त्री पितृव्यसा ।

अश्रूः पूर्वजपत्नी च मातृतुल्या प्रकीर्तिता ॥

यदाऽऽसामौरसो न स्यात् सुतो दौहित्र एवच ।

तत्सुतो वा धनं तासां स्वस्त्रीयाद्याः समाप्नुयुः”—इति ।

अस्त्रायमर्थः । ब्राह्मादिविवाहेषु भर्तुरभावे, आसुरादिषु माता-
पितोरभावे, मातृव्यसादीनां धनं यथाक्रमं मातृव्यस्त्रीयाद्या-
गृहीयुः । कश्चिज्जीवन्याः सप्रजाया अपि पत्न्याधनं भर्ता गृही-
यादित्याह याज्ञवल्क्यः,—

“दुर्भिक्षे धर्मकार्ये च व्याधौ संप्रतिरोधके ।

गृहीतं स्त्रीधनं भर्ता न स्त्रियै द्यातुमर्हति”—इति ।

संप्रतिरोधके वन्दिगृहादौ स्वकीयद्रव्याभावे स्त्रीधनं गृहीत्वा पुनस्तस्यै न दद्यात् । प्रकारान्तरेण गृहीतं पुनर्दद्यादेव । तथाच कात्यायनः,—

“न भर्ता नैव च सुतो न पिता भ्रातरो न च ।

आदाने वा विसर्गे वा स्त्रीधने प्रभविष्णवः ॥

यदि चैकतरोऽप्येषां स्त्रीधनं भक्षयेद्दद्यात् ।

सष्टद्विकं प्रदाप्यः स्याद्दण्डश्चैव समाप्नुयात् ॥

तदेव यद्यनुज्ञाप्य भक्षयेत्प्रीतिपूर्वकम् ।

मूलमेव स दाप्यः स्याद् यद्यसौ धनवान् भवेत्”—इति ।

देवलोऽपि,—

“वृत्तिराभरणं शुल्कं लाभश्च स्त्रीधनं भवेत् ।

भोक्ता तत् स्वयमेवेदं पतिर्नार्हत्यनापदि ॥

वृथा मोचे च भोगे च स्त्रियै दद्यात् सष्टद्विकम्”—इति ।

विभाज्यद्रव्यमाह कात्यायनः,—

“पैतामहश्च पित्र्यश्च यचान्यत्स्वयमर्जितम् ।

दायादानां विभागे तु सर्वमेव विभज्यते”—इति ।

पितृद्रव्योपजीवनेन स्वयमर्जितं यत्तद्विभजेत् तदनुपजीवने-
नार्जितस्याविभाज्यत्वात् । एतच्चितयमपि ऋणावग्रिहं विभजेत् ।

तथाच सएव,—

“ऋणं प्रीतिप्रदानञ्च दत्त्वा श्रेष्ठं विभाजयेत्”—इति ।

ऋणप्रदानार्थं धनाभावे पितृऋणमपि विभजेत् । अथ च ऋणं

सममिति वचनात् । ऋक्थं ऋणमिति वचनादिनिवृत्त्यर्थं शोध-
मित्याह* सएव,—

“ऋणमेवंविधं शोधं विभागे बन्धुभिः सदा ।

गृहोपस्करवाह्याश्च दोह्याभरणकर्मिणः ॥

दृश्यमाना विभज्यन्ते कोशं गूढेऽब्रवीत् भृगुः”—इति ।

अथ कोशग्रहणमितरदिव्यप्रतिषेधार्थम् । तथाच सएव,—

“शंकाविश्रामसम्भाने विभागे ऋक्थिनां सदा ।

क्रियाममृहकर्तृत्वे कोशमेवं प्रदापयेत्”—इति ।

अविभाज्यद्रव्यमाह याज्ञलक्यः,—

“पितृद्रव्याविरोधेन यदन्यत् स्वयमर्जितम् ।

मैत्रमौद्वाहिकञ्चैव दायादानां न तद्भवेत् ॥

क्रमादभ्यागतं द्रव्यं हतमभ्युद्धरेत्तु यः ।

दायादेभ्यो न तदद्यात् विद्यया लब्धमेवच”—इति ।

पितृद्रव्याविरोधेन यत् स्वयं ह्यद्यादिना उपार्जितं, यच्च विद्या-
दिना लब्धं, विवाहाच्च यज्जम्भं, तद्भ्रात्रादीनां न भवेत् । यत्पि-
चादिक्रमायातं चोरादिभिरपहतमन्यैरनुद्धृतं द्रव्यं पुत्राणां मध्ये
यः कश्चिदितराभ्यनुजयोद्धरति, तत्तस्यैव भवति । चेन्न तु तुरी-
यांशमेवोद्धृत्तां गृह्णाति शेषं तु सर्वेषां सममेव । तथा शङ्खः,—

“पूर्वेनष्टान्तु यो भूमिं यः कश्चिदुद्धरेत् अमात् ।

यथाभागं लभन्तेऽन्ये दत्त्वाऽंशान्तु तुरीयकम्”—इति ।

* इत्थमेव पाठः सर्वत्र । परमयमसमीचीनः पाठः ।

तथा विद्ययाऽध्ययनादिना* लब्धमपि स्वस्यैव भवति । पितृ-
द्रव्याविरोधेनेति सर्वत्र शेषः । अतएव मनुः,—

“अनुपपन्नं पितृद्रव्यं अमेण यदुपार्जयेत् ।

दायादेभ्यो न तद्विद्यात् विद्यया लब्धमेवच”—इति । †

अमेण कृष्यादिना । पितृग्रहणमविभक्तोपलक्षणार्थम् । व्यासोऽपि,—

“विद्याप्राप्तं शौर्यधनं यच्च सौदायिकं भवेत् ।

विभागकाले तत्तस्य नावेष्टव्यं च ऋक्विभिः”—इति ।

अविभाज्यविद्याधनस्य लक्षणमाह कात्यायनः,—

“परभक्तोपयोगेन प्राप्ता विद्याऽन्यतस्तु या ।

तथा प्राप्तं धनं यत्तु विद्याप्राप्तं तदुच्यते ॥

उपन्यस्तेषु यल्लभं विद्यया †पणपूर्वकम् ।

विद्याधनं तु तद्विद्यात् विभागे न नियोज्यते ॥

शिक्षादार्लिज्यतः प्रप्रात् सन्दिग्धप्रपन्ननिर्णयात् ।

स्वज्ञानग्रंथनादाऽपि लब्धं प्राधान्यतश्च यत् ॥

परं निरस्य यल्लभं विद्यातो द्यूतपूर्वकम् ।

विद्याधनं तु तद्विद्यात् न विभाज्यं वृहस्पतिः ॥

सन्निविष्टे हि धर्म्माऽयं स्वस्याद्यज्ञाधिकम्भवेत्† ।

विद्यावलहतस्यैव यान्यन्तच्छिष्यतस्तथा? ॥

* विद्यया अध्यापनादिना,—इति का० ।

† इत्थं,—इति का० ।

‡ शिल्पेष्वपि हि धर्म्माऽयं मूल्यादयज्ञाधिकं भवेत्,—इति ग्रन्थान्त-
रीयः पाठः ।

§ यानतः शिष्यतस्तथा,—इति का० ।

एतद्विद्याधनं प्राञ्जः सामान्यं यदतोऽन्यथा”—इति ।

अतो विद्याधनादन्यथाभूतमविभक्तपिचादिद्रव्योपयोगप्राप्तं तद-
विभक्तानां सामान्यं साधारणमिति यावत् । कचिद्विद्याप्राप्तमपि
धनं विभाव्यमित्याह नारदः,—

“कुटुम्बं विभ्रयात् भ्रातुर्यौविद्यामधिगच्छतः ।

भागं विद्याधनात्तस्मात् स जमेताश्रुतोऽपि सन्”—इति ।

कात्यायनेनापि,—

“कुले विनीतविद्यानां भ्रातृणां पित्रतोऽपि वा ।

श्रौर्यप्राप्तं तु यदित्तं विभाव्यं तत् दृश्यतिः”—इति ।

अविभक्तस्य कुले पित्रव्यादेः पित्रतोऽपि वा प्राप्तविद्यानां
यद्वर्णां श्रौर्यादिना प्राप्तं विद्यैव प्राप्तं, तद्विद्याधनं विभाव्यमिति ।
पित्रद्रव्यार्जितेनार्जिते धने भागदयमेकस्याह वसिष्ठः । “येन वैषां
यदुपार्जितं स्याद्भ्रातृमेव जमेत”—इति । यत्तु,—

“सामान्यार्थसमुत्पाने विभागस्तु समः स्वतः”—इति ।

तद्विद्येतरकृत्याद्युपार्जितधनविषयम् । अविभाव्यविद्याधने अर्ज-
केष्ट्या अग्रमाह गौतमः । “स्वयमर्जितं चैव वैद्येभ्यो वैद्यः कामं
दद्यात्”—इति । इच्छाभावे स्वाह नारदः,—

“वैद्यो वैद्याय नाकामो दद्यादंशं स्वतो धनात् ।

पित्रद्रव्यं समाश्रित्य न चेत्तद्वनमाहृतम्”—इति ।

* भागं विद्याधनात्तस्मात्तत्सुतोऽपि जमेत् समम्,—इति शा० ।

† प्राप्तं विद्यार्थिनां यजनं,—इति का० ।

अवैद्याय सकामोऽपि न दद्यात् । तदाह कात्यायनः,—

“नाविद्यानान्तु वैद्येन देयं विद्याधनं कश्चित् ।

समविद्याधिकानान्तु देयं वैद्येन तद्वनम्”—इति ।

विद्याप्राप्तधनवत् शौर्यादिप्राप्तमपि धनमविभाज्यमित्याह

यएव,—

“शौर्यप्राप्तं विद्यया च स्त्रीधनं चैव यत् स्मृतम् ।

एतत्सर्वं विभागे तु विभाज्यं नैव चक्षिभिः ॥

ध्वजाहतभावेद् यत्तु विभाज्यं नैव तत् स्मृतम्”—इति ।

ध्वजाहतस्य सचरणं तेनैवोक्तम्,—

“संयामादाहतं यत्तु विद्राव्य द्विषतां वक्षम् ।

स्नाम्यर्थं जीवितं त्यक्त्वा तद्ध्वजाहतमुच्यते”—इति ।

हृदयतिरंषि,—

“पितामहपितृभ्यां च* दत्तं माता च यद्ववेत् ।

तस्य तस्यापहर्त्तव्यं शौर्यभार्याधनं तथा”—इति ।

शौर्यप्राप्तधनस्वरूपं च कात्यायनेन दर्शितम्,—

“आरुह्य संग्रहं यत्र प्रसभं कर्षं कुर्वते ।

तस्मिन् कर्षणि तुष्टेन प्रसादः स्नामिना कृतः ॥

तत्र सभं तु यत्किञ्चित् धनं शौर्येण तद्ववेत्”—इति ।

पिनादिद्रव्योपजीवनेन विद्याप्राप्तधनवत् शौर्यप्राप्तधनेऽयर्जकस्य

भागद्वयमाह व्यासः,—

“साधारणं समाश्रित्य यत्किञ्चिदाहनायुधम् ।

* पितामहपितृव्यानां,—इति शा० ।

श्रौच्यादिनाऽऽप्नोति धनं भ्रातरस्तत्र भागिनः ॥

तस्य भागद्वयं देयं शेषास्तु समभागिनः”—इति ।

अन्यदण्यविभाज्यमाह मनुः,—

“वस्त्रं पञ्चमलङ्कारं कृतान्नमुदकं स्त्रियः ।

योगक्षेमप्रचारञ्च न विभाज्यं प्रचक्षते”—इति ।

वस्त्रं धृतं वस्त्रम् । पितृधृतं वस्त्रं पितुरुर्ध्वं विभागे आङ्गभोक्ते दातव्यम् । तथाच बृहस्पतिः,—

“वस्त्रालङ्कारशय्यादि पितुर्यद्वाहनादिकम् ।

गन्धमान्यैः समभ्यर्च्य आङ्गभोक्ते तदर्पयेत्”—इति ।

अन्यानि तु वस्त्राणि विभाज्यान्वेव । पञ्च वाहनं, पञ्च अश्व-
श्रिविकादिवाहनम् । तदपि यद् येनारूढं तत्तस्यैव । अनारूढं तु
सर्वैर्विभाज्यम् । अलङ्कारोऽपि यो येन धृतः, स तस्यैव । अधृतः
साधारणोविभाज्य एव,

“पत्यौ जीवति यत् स्त्रीभिरलङ्कारो धृतो भवेत् ।

न तं भजेरन् दायादाः भजमानाः पतन्ति ते”—इति

तेनैव धृत इति विशेषेणोपादानात् । कृतान्नं तण्डुलमोद-
नादि । तदपि यथासम्भवं भोक्तव्यम् न विभाज्यम् । उदकं तदा-
धारः कृपादिः । सोऽपि विषमः पर्यायेणोपभोक्तव्यो न मूल्यदा-
येण विभाज्यः । स्त्रियश्च दास्योविषमाः पर्यायेण कर्म कारयि-
तव्याः । तथाच बृहस्पतिः,—

“एकां स्त्रीं कारयेत् कर्म यथाऽङ्गेन गृहे गृहे ।

वज्रः समागतो देया दासानामप्ययं विधिः”—इति ।

पित्राऽवरुद्धास्तु समा अपि न विभाज्याः । तथाच गौतमः । “स्त्रीषु संयुतास्त्रविभागः”—इति । योग इति श्रौतस्मात्तांमिसाध्यमिष्टं कर्म लक्ष्यते । चेमः इति लब्धपरिचणहेतुभूतं वहिर्वेदिदान-तडागारामनिर्माणादि पूर्त्तं कर्म लक्ष्यते । तदुभयं पितृद्रव्यविरो-धार्जितमप्यविभाज्यम् । तदुक्तं लौगाचिणा,—

“चेमं पूर्त्तं यागमिष्टमित्याहुस्तत्त्वदर्शिनः ।

अविभाज्ये च ते प्रोक्ते शयनासनमेवच”—इति ।

अथवा । योगचेमशब्देन क्वचचामरशस्त्रवाहनादिप्रभृतय उच्यन्ते । प्रचारोगृहारामादिषु प्रवेशनिर्गममार्गः । सोऽप्यविभाज्यः । यत्तु चशयनसा चेवस्थाप्यविभाज्यत्वमुक्तम्,—

“अविभाज्यं सगोत्राणामासहस्रकुलादपि ।

वाप्यं* चेवञ्च पत्रञ्च कृतान्नमुदकं स्त्रियः”—इति ।

तत्रप्रतिग्रहलब्धचेचं चत्रियासुतेन साङ्गं ब्राह्मणीसुतेन अवि-भाज्यमित्येवं परम् ।

“न प्रतिग्रहभूदेया चत्रियादिसुताय च”—

इति स्मरणात् । अन्ये मन्यन्ते । वस्त्रादयोऽपि विभाज्या एव ।

तथाच बृहस्पतिः,—

“वस्त्रादयोऽविभज्यायैरुक्तं तैर्न विचारितम् ।

धनं भवेत्समृद्धानां वस्त्रालङ्कारसंश्रितम् ॥

मध्यस्थितमनाजीवं दातुं तैः कस्य शक्यते ।

युक्त्या विभजनीयं तदन्यथाऽनर्थकं भवेत् ॥

* वाप्यं,—इति मय्यान्तरद्वयतः पाठः ।

विक्रीय वस्त्राभरणमृणमुद्गाद्य लेखितम् ।
 कृताश्वं वा कृताश्वेन परिवर्त्य विभज्यते ॥
 उद्धृत्य कूपवाप्यभस्वनुसारेण गृह्यते ।
 एकां स्त्रीं कारयेत् कर्म यथाऽग्नेन गृहे गृहे ॥
 बह्वः समाग्रतो देया दासानामप्यथ विधिः ।
 योगचेमवतो लाभः समत्वेन विभज्यते ॥
 प्रचारस्य यथाऽग्नेन कर्त्तव्यो षड्विधभिः सह"—इति ।

तेन वस्त्रादीनामविभज्यत्वप्रतिपादकं मनुवचनमुग्रनोवचनं चा-
 नादरणीयम् । तदनुपपन्नम् । विरोधे हि वचनानां विषयव्यव-
 स्थाऽऽश्रयणं युक्तं, न चान्यथाकरणम् । दृष्टस्यतिवचनानान्तु अधृत-
 वस्त्रादिविषयत्वम्, मन्वादिवचनस्य तु धृतवस्त्रादिविषयत्वम् पूर्व-
 मेवोक्तमिति विषयव्यवस्था घटते इति ।

विभागकाले केनचिदक्षितं पश्चादुद्गावितं चेत्, तत्सर्वं समं
 विभजेयुः । तथाच याज्ञवल्क्यः,—

“अन्योन्यापहतं द्रव्यं विभक्ते धत्तु दृश्यते ।

तत्पुनस्ते समैरंगैः विभजेरन्निति स्थितिः”—इति ।

समशब्दो विषमविभागनिरासार्थः । विभजेरन्निति वज्रवचनेन
 येन दृष्टं तेनैव न याज्ञमिति दर्शयति । ममुरपि,—

“क्षणे धने च सर्वस्मिन् प्रविभक्ते यथाविधि ।

पश्चाद्दृश्येत यत्किञ्चित् तत्सर्वं समतां गयेत्”—इति ।

अपहतद्रव्यवच्छास्त्रोक्तानतिक्रमेण विषमभागतया* विभक्तमपि

* विषमभागयता,—इति नास्ति का० पुस्तके ।

समतां नयेत्* । तथाच कात्यायनः,—

“अन्योन्यापहतं द्रव्यं दुर्विभक्तञ्च यद्भवेत् ।

पश्चात्प्राप्तं विभज्येत समभागेन तद्दृष्टुः”—इति ।

एवं च सति वञ्चितद्रव्यस्य पश्चाद् दृष्टस्यैव विभागविधानात्
पूर्वं विभक्तस्य पुनर्विभागोनास्तीत्यवगम्यते । यत्तु मनुनोक्तम्,—

“विभागे तु कृते किञ्चित् सामान्यं यत्र दृश्यते ।

नासौ विभागो विज्ञेयः कर्त्तव्यः पुनरेव हि”—इति ।

तद्विभक्तद्रव्यार्जनव्ययकरणादर्वांस्वेदितव्यम् । †अन्योन्यापहतमि-
त्यादिवचनानां निर्विषयतापत्तेः । अत्रान्योन्यवञ्चने दोषोऽप्यस्ति ।
तथाच श्रुतिः । “यो वै भागिनं भागाच्चुदते चयते वै न स यदि
वै न चयतेऽथ पुत्रमथ पौत्रं चयते”—इति । अयमर्थः । यो भागिनं
भागार्हं भागाच्चुदते भागादपाकरोति भागं तस्मै न प्रयच्छतीति
द्यावत् । अथ भागाच्चुदतः एनमपहारकं चयते नाशयति पापिनं
करोतीति द्यावत् । यदि तं न नाशयति, तदा तस्य पुत्रं पौत्रं
वा नाशयतीति । यत्तु मनुनोक्तम्,—

“यो ज्येष्ठो विनिकुर्वीत लोभात् भ्रातृन् यवीयसः ।

सोऽज्येष्ठः स्यादभागश्च नियन्तव्यश्च राजभिः”—इति ।

तत्त्वतन्मस्यापि ज्येष्ठस्य समुदायद्रव्यापहारे दोषोऽस्ति किमु-

* इत्थमेव पाठः सर्वत्र । परमयमसमीचीनः पाठः । अत्र कियानपि
पाठो भ्रष्टोऽन्यथा जातोवेत्तनुमीयते ।

† अत्र, अन्यथा,—इति भवितुमुचितम् ।

तास्तन्त्राणां यवीयसामित्येवंप्रतिपादनपरम् । न तु ज्येष्ठस्यैव
दोषप्रतिपादनपरम् । अन्यथा स्मृत्या श्रुतेः सङ्कोचापत्तेः । विभ-
क्ताणां कर्त्तव्यमाह भारद्वाजः,—

“यद्येकजाता बहवः पृथग्धर्माः पृथक्क्रियाः ।

पृथक्कर्मगुणोपेता न चेत् कार्येषु सम्मताः ॥

स्वभागान् यदि दद्युस्ते विक्रीणीयुरथापि वा ।

कुर्युर्यथेष्टं तत्सर्वमीशास्ते स्वधनस्य च”—इति ।

एकस्माज्जाता विभक्ताभ्रातरः परस्परानुमतिमन्तरेण धनसा-
ध्येष्टापूर्त्तादिधर्मकारिणो भवेयुः । तथा, धनसाध्यकृष्यादिकर्मकारि-
णो भवेयुः । तथा, विभिन्नोलूखलमुसलादिकर्मापसर्जनद्रव्योपेताः
स्युः । तथाच कार्येषु भ्रातरो यदि न सम्मताः, तदा ताननादृत्य
कार्यं कुर्युः । तथा, विभक्ता भ्रातरः स्वभागान् यदि दद्युर्विक्री-
णीयुर्वा, न दद्युर्वा, तत्सर्वं यथेष्टं कुर्युः । यस्मात्ते विभक्ताः स्वधन-
स्येष्टाः स्वतन्त्राः स्वामिन इत्यर्थः । यत्तु बृहस्पतिवचनम्,—

“विभक्ता वाऽविभक्ता वा दायादाः स्थावरे समाः ।

एको ह्यनीशः सर्वत्र दानाधमनविक्रये”—इति ।

तदेवं व्याख्येयम् । अविभक्तेषु द्रव्येषु साधारणत्वादेकस्थानीश्वरत्वात्
सर्वैरनुज्ञाऽवश्यं कार्या । विभक्ते तूत्तरकालं विभक्तसंशयव्युदासन-
सौकर्याय सर्वाभ्यनुज्ञा । न पुनरेकस्थानीश्वरत्वेन । अतो विभक्तानु-
मतियतिरेकेणापि व्यवहारः सिध्यत्येवेति । यत्तु स्मृत्यन्तरम्,—

“स्वग्रामज्ञातिसामन्तदायादानुमतेन च ।

हिरण्योदकदानेन षड्भिर्गच्छति मेदिनी”—इति ।

तस्यायमभिप्रायः । तत्र सामानुमतिः,

“प्रतिग्रहः प्रकाशः स्यात् स्यावरस्य विशेषतः” ।

इति स्मरणात् व्यवहारप्रकाशनार्थमेवापेक्ष्यते न पुनर्यामानु-
मतिमन्तरेण व्यवहारो न सिद्ध्यतीति । सामान्तानुमतिरपि सीमा-
विप्रतिपत्तिनिरासार्थम् । एवं तदनुमतिरपि* विभक्तसंशयव्युदासेन
व्यवहारसौकर्यार्थमेव । हिरण्योदकदानमपि विक्रये कर्त्तव्ये सहिरण्यो-
दकं दत्त्वा दानरूपेण स्यावरविक्रयं कुर्यादित्येवमर्थम्† ।

“स्यावरे विक्रयो नास्ति कुर्यादाधिमनुजया”-इति

स्यावरविक्रयस्य निषिद्धत्वात् ।

“भूमिं यः प्रतिगृह्णाति यस्तु भूमिं प्रयच्छति ।

तावुभौ पुष्पकर्षाणौ नियतं स्वर्गगामिनौ”-इति

दानप्रतिग्रहयोः प्रशंसनाच्च । विभागापलापे निर्णयकारणमाह

साप्तवक्त्रः,—

“विभागनिष्ठवे? ज्ञातिबन्धुसाक्षिविलेखनैः॥ ।

विभागभावना ज्ञेया गृह्येनैव यौतकैः”-इति ।

* इत्यमेव सर्वत्र पाठः । दायादानुमतिरपि,—इति पाठो मम
प्रतिभाति ।

† हिरण्योदकं दत्त्वा दानरूपेण स्यावरविक्रयं कुर्यादित्येवमर्थः,—
इति का० ।

‡ स्यावरे विक्रयं कुर्यान्न दानमननुजया,—इति शा० ।

§ निर्णये,—इति शा० ।

॥ राष्ट्रविलेखितैः,—इति का० ।

ज्ञातयः पिहवन्धवः बन्धवस्तु मातुलादयः* । लेख्यं विभाग-
पत्रम् । एभिः विभागनिर्णयो ज्ञातव्यः । धीतकैः पृथक्कृतैः
गृहचैषैः । अन्यदपि विभागसिद्धमाह नारदः,—

“विभागधर्मसन्देहे दायादानां विनिर्णयः ।

ज्ञातिभिर्भगिण्येन पृथक्कार्यप्रवर्त्तनात् ॥

भ्रातृणामविभक्तानामेको धर्मः प्रवर्त्तते ।

विभागे सति धर्मोऽपि भवेत्तेषां पृथक् पृथक् ॥

साक्षितं प्रातिभाष्यञ्च दानग्रहणमेव च ।

विभक्ता भ्रातरः कुर्युः नाविभक्ताः परस्परम् ॥

दानग्रहणपञ्चगृहचैवप्रतिग्रहाः ।

विभक्तानां पृथक् ज्ञेया दानधर्मव्यागमाः ॥

येषामेताः क्रिया लोके प्रवर्त्तन्ते क्षत्रव्यपु- ।

विभक्तानवगच्छेयुर्लोकमप्यन्तरेण तान्” ॥

इहस्यतिरपि,—

“पृथगायन्यवधनाः कुसौदञ्च परस्परम् ।

वणिकपथञ्च ये कुर्युर्विभक्तास्ते न संशयः”—इति ।

कुसौदवाणिष्यादिभिर्लिङ्गैर्विभागनिर्णयः साक्षाद्यभावे वेदि-

तव्यः । तथा च यएव,—

* ज्ञातयः पिहवान्धवामाहवान्धवाश्च,—इति शा० सं० ।

† पृथक्पञ्चमहायज्ञैः आह्लादिभिश्च गृहचैश्च,—इति शा० ।

‡ पाक,—इति यज्ज्ञान्तरीयः पाठः समीचीनः ।

“साहसं स्थावरस्त्वाम्” प्राप्तिभागस्य चक्षिणाम् ।

अनुमानेन विज्ञेयं न गत्यर्थं साक्षिणः†”—इति ।

साहसादिसाधकलिङ्गान्यपि स एवाह,—

“कुलानुबन्धव्याघातहोढं साहससाधनम् ।

स्वस्र भोगः स्थावरस्य विभागस्य पृथग्धनम्”—इति ।

कुलानुबन्धः पूर्वपुरुषैरनुबन्धः । व्याघातः परस्परबोधवला-
दपहतद्रव्यमुच्यते । दर्शनं स्वाम्यात्मनोभोगः‡ । परस्परं पृथग्-
साहसादेर्विभागलिङ्गत्वमविभक्तेषु निषिद्धत्वेनावगन्तव्यम् । तथा च
साहसवत्त्वः,—

“भ्रातृणामथ दम्पत्योः पितुः पुत्रस्य चैव हि ।

प्रातिभास्यमृषं साक्ष्यमविभक्ते न तु स्रतम्”—इति ।

साक्षिलेख्यभुक्तिभिर्निर्णयस्याशक्यत्वे,

“युक्तिष्वप्यसमर्थासु प्रपथैरेनमर्थयेत्”—इति

प्राप्तं दिव्यं निषेधति दृढसाहसवत्त्वः,—

“विभागधर्मसन्देहे बन्धुयाद्व्यभिलेखितैः ।

विभागभावना कार्या न भवेदैविकी क्रिया”—इति ।

कथं तत्र निर्णय इत्याकाङ्क्षायामाह मनुः,—

* स्थावरं व्यासः,—इति ग्रन्थान्तरीयः पाठः ।

† इत्यमेव पाठः सर्वत्र । परस्परसमीचीनः । न स्यातां पञ्चसाक्षिणौ
इति ग्रन्थान्तरीयपाठस्तु समीचीनः ।

‡ इत्यमेव पाठः सर्वत्र । मम तु, व्याघातः परस्पररोधः ननादपहतं
प्रथं होढमुच्यते स्वस्यात्मनोभोगः,— इति पाठः प्रतिभाति ।

“विभागे यत्र सन्देहो दायादानां परस्परम् ।

पुनर्विभागः कर्त्तव्यः पृथक् स्थानस्थितैरपि”—इति ।

यत्र सन्देहो युक्तिभिरपि नोपैति, तत्र पुनर्विभागः कर्त्तव्य-
इत्यर्थः । यन् तु तेनैवोक्तम्,—

“सकृदंशो निपतति सकृत्कन्या प्रदीयते ।

सकृद्दानं ददातीति चीष्टेतानि सकृत् सकृत्”—इति ।

तद्युक्तादिभिर्निर्णेतुं शक्तौ सत्यां वेदितव्यम् । स्वयं कृतस्यास-
न्दिग्धस्य पुनः प्रवर्त्तको राज्ञा दण्डनीय इत्याह दृश्यति,—

“स्नेहकृतविभागो यः पुनरेव विसंवदेत् ।

स राज्ञाऽंशे स्नेहे स्थाप्यः शासनीयोऽनुबन्धतः”—इति ।

अनुबन्धो निर्वन्धनम् ॥

॥०॥ इति दायविभागः ॥०॥

अथ द्यूतसमाह्वयाख्ये विवादपदे निरूप्यते ।

तथोः स्वरूपमाह मनुः,—

“अप्राणिभिर्यत्क्रियते तत्तत्तुल्ये द्यूतमुच्यते ।

प्राणिभिः क्रियते यस्तु स विज्ञेयः समाह्वयः”—इति ।

अप्राणिभिः अश्वबन्धशलाकादिभिः । प्राणिभिः कुक्कुटाभिः ।

तथा च नारदः,—

“अश्वबन्धशलाकाद्यैर्देवनं जिह्मकारितम्* ।

पणक्रीडा वयोभिस्तु पदं द्यूतसमाह्वयम्”—इति ।

* जयकारणं,—इति शा० ।

अत्रा पाशकाः । बन्धसुसंयष्टिका । शलाका दन्तादिमध्यो दीर्घ-
चतुरस्रः । आद्यशब्देन कपर्दिकादयो गृह्यन्ते । तैः पणपूर्वकं
यदेवं क्रीडनं क्रियते तद्द्युतं, वयोभिः पक्षिभिः कुक्कुटादिभिः
वकलास* उन्मत्तमेषादिभिश्च प्राणिभिर्द्या पणपूर्विका क्रीडा
क्रियते सा समाह्वय इत्यर्थः । वृहस्पतिरपि,—

“परिमृहीताश्चान्योन्यं पक्षिमेषवृषादयः ।

प्रहरन्तो हतपणास्तं वदन्ति समाह्वयम्”—इति ।

द्युतस्त्राणं सभिकेनाधिष्ठितं कार्यमित्याह सएव,—

“सभिकाधिष्ठिता कार्या तस्करज्ञानहेतवे”—इति ।

अत्र पद्यान्तरमाह नारदः,—

“अथवा कितवो राज्ञे दत्त्वा भागं यथोदितम् ।

प्रकाशदेवं कुर्युरर्चां दोषो न विद्यते”—इति ।

द्युतसभाऽधिकारिणो वृत्तिमाह याज्ञवल्क्यः,—

“म्वहे श्रतिकवृद्धेस्तु सभिकः पञ्चकं श्रतम् ।

गृहीयात् द्युतकितवादितराद्दशकं श्रतम्”—इति ।

परस्परप्रीत्या कितवपरिकल्पितपणो म्वहः । तत्र तदाश्रया
एकश्रतपरिमिता तदधिकपरिमाणा वा वृद्धिर्यस्यासौ श्रतिक-
वृद्धिः, तस्मात् कितवात् पञ्चकं श्रतं सभिकः आत्मवृत्त्यर्थं गृही-

* वकलावान्,—इति का० । मम तु, वकलास,—इति पाठः प्रति
भाति ।

† प्रहरन्ति,—इति शा० ।

‡ देवं,—इति का० ।

द्यात् । पञ्चपणाश्रयो* यस्मिन् शते तत् शतं पञ्चकम् । जित-
ग्रहण^(१) विंशतितमं भागं गृहीयादिति दद्यात् । कितवनिवासार्थं
ग्रासा सभा, तथाधिष्ठितः सभिकः । सभापतिस्तु कल्पिताद्यादि-
निखिलक्रीडोपकरणः तदुपचितद्रव्योपजीवी । इतरस्मादपूर्णशतद्वेः
कितवाद्भक्तं जितस्यास्य दशमं भागं गृहीयादित्यर्थः । एवं स्थापि-
तस्य सभिकस्य कृत्यमाह सएव,—

“यः सम्यक् पाक्षितो दद्याद्राज्ञे भागं यथाकृतम् ।

जितमुद्गाहयेत् जेजे दद्यात् सत्यं वचः समी” —इति ।

यः कृपणवृत्तिर्द्युताधिकारी राज्ञा धूर्तकितवेभ्यो रक्षितः स
राज्ञे यथाप्रतिपन्नमंग्रं दद्यात् । जितं द्रव्यं पराजितसकाशादा-
सेधादिना सद्रुत्य जेजे दद्यात् । तथा समी भूत्वा द्यूतकारिणां
विश्वासार्थं सत्यं वचो दद्यात् । दृष्टव्यतिरपि,—

“सभिको यावदकस्तत्र दद्याज्जेजे नृपाय च” —इति ।

पराजितकितवाणां बन्धनादिना पणयावकोभवेत् । पणग्रहणादर्वा-
गेव स्त्रीकौयं पणं जेजे यथाभागं दद्यादित्यर्थः । तथा च कात्यायनः,—

“जेतुर्दद्यात्स्वकं द्रव्यं जितं याज्ञं चिपचकम् ।

सद्यो वा सभिकेनेव कितवान्तु न संशयः” —इति ।

यदा सभिको जेजे जितं द्रव्यं दापयितुं न शक्तः, तदा राजा
दापयेदित्याह याज्ञवल्क्यः,—

* इत्यमेव तर्ज्यं पाठः ।

(१) दृष्टतेर्लुप्तवृत्तिरित्यनुशासनात् ग्रहपदेनात्र ग्राह उक्त इति मन्तव्यम् ।

“प्राप्ते नृपतितो भागे प्रसिद्धे द्यूतमण्डले ।

जितं ससभिके स्थाने दापयेदन्यथा न तु”—इति ।

अन्यथा प्रसिद्धे सभिकरहिते अतीतराजभागे^(१) द्यूते जितं
पणं जेजे न दापयेदित्यर्थः । अत्र जयपराजयविप्रतिपत्तौ निर्णय-
कारणमाह सएव,—

“द्रष्टारो व्यवहाराणां साक्षिणश्च तएव हि ।

श्रुताख्यव्यवहाराणां द्रष्टारस्तु तएव हि”—इति ।

कितव एव राज्ञा नियोक्तव्यः, न तु श्रुताध्ययनसम्पन्न इत्यु-
क्तलक्षणः । साक्षिणश्च तएव द्यूतकारा एव । विष्णुरपि,—

“कितवेवमेव तिष्ठेरन् कितवाः संशयं प्रति* ।

यएव तच्च द्रष्टारस्तएवैषान्तु साक्षिणः”—इति ।

साक्षिणां-परस्परविरोधे राजा विचारयेदित्याह दृढस्यतिः,—

“उभयोरपि सन्दिग्धौ कितवाः स्थः परीक्षकाः ।

यदा विदेषिणस्ते तु तदा राजा विचारयेत्”—इति ।

कूटद्यूतकारिणो दण्डमाह याज्ञवल्क्यः,—

“राज्ञा सचिज्जं निर्वासाः कूटाक्षोपाधिदेविनः”—इति ।

कूटैरक्षादिभिर्रूपाधिभिर्मणिमन्त्रादीनामिति वचनेनां ये दि-
यन्ति तान् शपदेनाह्वयित्वा स्वराष्ट्राभिर्वासयेदित्यर्थः । निर्वासने
विशेषमाह नारदः,—

* कितवा एव तिष्ठेरन् कितवानां श्रमं प्रति,— इति शा० ।

† इत्यमेव पाठः सर्व्वत्र ।

(१) अतीतो राजभागे यस्मात्, तस्मिन्नित्यर्थः ।

“कूटाक्षदेविनः पापान् राजा राजादिवामयेत् ।

कच्छेऽयमात्माभाष्यं यं क्षेपां विनयः स्मृतः”—इति ।

दृष्ट्वा विमेषमाह विष्णुः । “सूते कूटाक्षदेविनां करच्छेदः,
उपाधिदेविनां वन्दनच्छेदः” —इति ।

अनियुक्तसूतकारिणो दृष्ट्वा माह नारदः,—

“अनिर्दिष्टस्य यो राज्ञा सूतं कुर्वीत मानवः ।

यं भूतं प्राप्नुयात्कामं विनयश्चैव सोऽर्हति”—इति ।

सूते विहितं कर्मजातं समाह्वये अतिदिशति याज्ञवल्क्यः,—

“एष एव विधिर्ज्ञेयः प्राणिसूते समाह्वये”—इति ।

सभिकवृत्तिकल्पनादिष्वचक्षो धर्मः समाह्वयेऽपि विज्ञेय इत्यर्थः ।

प्राणिसूते प्राणिनां जवपराजयौ तत्स्वामिनोरित्याह दृष्ट्वातिः,—

“इन्द्रयुद्धेन यः कस्यिदवसादमवाप्नुयात् ।

तत्स्वामिना पशोदेयो यस्तत्र परिकल्पितः”—इति ।

पशुपरिकल्पनमपि कृताकृतमित्याह नारदः,—

“परिहासकृतं यच्च यथाप्यविदितं नृपो ।

तथापि नाप्नुयात् काम्यमथवाऽनुमतं तथोः”—इति ।

काम्यः कामः पशुः । यत्तु मनुजोक्तम्,—

“सूतं समाह्वयश्चैव यः कुर्यात्कारयेत् वा ।

तन् सर्वान् पातयेद्वाजा शूद्रांश्च दिवसिष्ठिनः ॥

• सूते कूटाक्षदेविनां करच्छेदः प्रवक्ष्यते ।

उपाधिदेविनां दण्डः करच्छेद इति स्मृतः,— इति शा० ।

† कर्त्तव्यं विदितं त्वया,— इति शा० ।

प्रकाशमेतत् तात्पर्यं यद्देवनसमाकृतौ ।
तयोर्नित्यं प्रतीचाते नृपतिर्यत्नवान् भवेत् ॥
द्युतं समाकृत्यैव राजा राष्ट्रे निवारयेत् ।
राज्यान्तकरणावेतौ द्वौ दोषौ पृथिवीचिताम्* ॥
कितवान् कुशीलवान् कौलान् पाषण्डानपि मानवान् ।
विकर्मस्नान् ग्रीष्णिकांश्च क्षिप्रं निर्वासयेत्पुरात्"—इत्यादि,
तत्सर्वं कूटाक्षदेवनविषयतया राज्ञामध्यक्षसभिकरहितविषय-
तया वा बोध्यम् । अतएव दृश्यति:—

“द्युतं निषिद्धं मनुना सत्यशौचसुखापहम् ।
अभ्यनुज्ञातमन्यैस्तु राजभागसमन्वितम् ॥
सभिकाधिष्ठितं कार्यं तत्स्वरज्ञानहेतुना”—इति ।
इति-द्युतसमाकृत्याख्ये विवादपदे निरूपिते ।

प्रसक्तोद्देशक्रमानुरोधेन कृणादानादिसमाह्वया-
न्तान्यष्टादशव्यवहारपदानि निरूपितानि ।

अथ दृश्यतिना निरूपितं प्रकीर्णकाण्डं
विवादपदमभिधीयते ।

तस्य लक्षणभेदौ नारदेन निरूपितौ,—

“प्रकीर्णकेषु विज्ञेया व्यवहारा नृपाश्रयाः ॥
राज्ञामाज्ञाप्रतीचातस्तत्कर्मकरणं तथा ।

* पृथिवीपतौ,—इति शा० ।

† धनाप्यङ्गं,—इति का० ।

पुनः प्रमाणसम्भेदः प्रकृतीनां तथैव च ॥

पाषण्डनेगमघेणीगणधर्मविपर्ययाः ।

पितापुत्रविवादश्च प्रायश्चित्तव्यतिक्रमः ॥

प्रतियहविलोपश्च लोप आश्रमिणामपि ।

वर्णसङ्करदोषश्च तद्वृत्तिनियमस्तथा ॥

न दृष्टं यच्च पूर्वेषु सर्वं तत्स्यात् प्रकीर्णकम्” इति ।

प्रकीर्णके विवादे ये विवादा राजाज्ञोल्लङ्घन-तदाज्ञाकरण-तत्कर्मरचनादिविषयास्ते नृपसमवाचिनएव । तत्र स्मृत्याचारव्यपेते मार्गे वर्तमानानां प्रतिकूलतामाज्ञाय व्यवहारनिर्णयं नृपएव कुर्यात्* । एवं वदता यो नृपाश्रयो व्यवहारस्तत्प्रकीर्णमित्युक्तं भवति । तत्र राजाज्ञाप्रतिघातो विशेषदण्डमाह याज्ञवल्क्यः,—

“न्यूनं वाऽभ्यधिकं वाऽपि लिखेद्यो राजशप्तसनम् ।

पारदारिकचोरं वा मुञ्चतो दण्ड उत्तमः” इति ।

राजदत्तभूमेर्निबन्धनस्य वा परिमाणन्यूनत्वमाधिक्यं वा प्रकाशयद्राजशासनं यो विलिखति, यश्च पारदारिकचोरौ वा गृहीत्वा राज्ञेऽनिवेद्य मुञ्चति, तावुभावुत्तमसाहसं दण्डनीयौ । व्यासोऽपि,—

“न्यायस्थाने गृहीत्वाऽर्थं अधर्मेण विनिर्णयम् ।

करोत्युत्तरकार्याणि राजद्रव्यविनाशकः ॥

उत्क्रोचजीविनो द्रव्यहीनान् कृत्वा विवासयेत्” इति ।

तत्कर्मकरणे दण्डमाह याज्ञवल्क्यः,—

* विषयास्तामृपसमो नृपो वा कुर्यात्,— इति आ० ।

† प्रमाणे,— इति आ० ।

“राजधानासनारोहे दण्डो मध्यमसाहसः” इति ।

कात्यायनोऽपि,—

“राजक्रीडासु ये सक्ता राजवृत्त्युपजीविनः ।

अप्रियश्चास्य यो वक्ता बलं तेषां प्रकल्पयेत्” इति ।

राज्ञः कोशापहरणादौ दण्डमाह मनुः,—

“राज्ञः कोशापहर्तृष्व् प्रतिकूलेषु च स्थितान् ।

घातयेद्विविधैर्दण्डैर्हरेत्सर्वस्वमेवच” इति ।

सर्वस्वापहारेऽपि यद्यस्य जीवनोपकरणं तत्तस्य नापहर्तव्य-
मित्याह नारदः,—

“आयुधान्यायुधीयानां बीजानि रुषिजीविनाम् ।

वेश्यास्त्रीणामलङ्कारान् वाद्यावाद्यानि तद्विदाम् ॥

अथ यस्योपकरणं येन जीवन्ति कारुकाः ।

सर्वस्वहरणेऽप्येतन्न राजा हर्तुमर्हति” इति ।

ब्राह्मणस्य बधस्थाने मौण्ड्यमाह मनुः,—

“ब्राह्मणस्य बधे मौण्ड्यं पुरास्त्रिंशनाङ्गने ।

स्रलाटे चाभिग्रस्ताङ्गं प्रयाणं गर्दभेन तु” इति ।

कोपात्परस्परभेदनादौ दण्डमाह याज्ञवल्क्यः,—

“दिनेत्रभेदिनो राज* दिष्टादेशकृतस्तथा ।

विप्रचिह्नेन शूद्रस्य जीवतोऽष्टग्रतो दमः” इति ।

यत्तु सत्यन्तरेऽभिहितम्,—

“द्विजातिक्षिप्तिनः शूद्रान् चिचदण्डेन घातयेत्” इति ।

तद्वृत्त्यर्थं ब्राह्मणलिङ्गधारणे वेदितव्यम् । ब्राह्मणपीडाकारिणो-
दण्डमाह मनुः,—

“ब्राह्मणान् बाध्यमानन्तु कामादवरवर्णजम् ।

इत्याश्विचैर्वधोपायैस्तमुदेजकरैर्नृपः” इति ।

शूद्राणां प्रव्रज्यादौ दण्डमाह कात्यायनः,—

“प्रव्रज्यावासिनं शूद्रं जपहोमपरं तथा ।

बधेन शमयेत् पापं दण्ड्यो वा दिगुणं दमम्” इति ।

एवं शास्त्रोक्तमार्गं^(१)माह यमः,—

“एवं धर्मप्रवृत्तस्य राज्ञोदण्डधरस्य च ।

यश्चोऽस्मिन् प्रयते लोके स्वर्गं वासस्तथाऽचयः” इति ।

मनुरपि,—

“एवं सर्वानिमानाजा व्यवहारान् समापयन् ।

व्यपोह्य किल्बिषं सर्वं प्राप्नोति परमाकृतिम्” इति ।

इति श्रीमहाराजाधिराजपरमेश्वरवैदिकमार्गप्रवर्त्तकश्रीवीर-
बुक्कभूपाळसाक्षाज्यधुरन्धरस्य माधवामात्यस्य कृतौ पराशरस्मृति-
व्याख्यायां व्यवहारमाधवः समाप्तः ॥

समाप्तं चेदं व्यवहारकाण्डम् ॥

समाप्ता चेयं पराशरस्मृतिव्याख्या ॥

शुभमस्तु । श्रीरस्तु ॥

(१) शास्त्रोक्तोमार्गो यस्य राज्ञस्तं प्रतीत्यर्थः ।

पराशरमाधवस्य शुद्धिपत्रम् ।

(आचारकाण्डस्य)

श्लो ।	पङ्क्तौ ।	अशुद्धम् ।	शुद्धम् ।
३	१	प्रजा ...	प्रजा
३	१३	पूर्व ...	पूर्व
४	२	सूत्रितं ...	सूत्रितं
५	२५	स्मृतिषु ...	स्मृतिषु
६	१०	प्रत्येक ...	प्रत्येक
६	११	व्युत्पत्सु ...	व्युत्पत्सु
६	२४	दस्य ...	यस्य
७	३	धाव्या संज्ञकौ ...	धाव्यासंज्ञकौ
८	१६	वत्से ...	वत्से
१२	१७	न्याय कुसुमा ...	न्यायकुसुमा
१३	३	क्षमि ...	क्षमि
१४	१५	निर्णयाख्या ...	निर्णयाख्य
१६	१७	व्येष्ट ...	व्येष्टे
१६	१८	अनिर्विष्टे कर्णीयान् } निर्विष्टम् }	{ अनिर्विष्टे कर्णीयान् { निर्विष्टान्
१६	२१	महाबह ...	मलावह
१६	२३	महिष ...	महिष

श्लो.	पङ्क्तौ.	अथर्ववेदः	अथर्ववेदः
२०	२१	मुख ...	मुख
२१	६	नेक ...	नेक
२१	१०	क्षप्र ...	क्षप्र
२१	११	आत्मा ...	आत्मा
२१	१३	मघ ...	मघ
२०	१३	मुत् ...	मुत्
२०	१८	मगोषिष्ठः ...	मगोषिष्ठः
२६	५	व्रतं ...	व्रतं
२८	८	घत् ...	घत्
२८	१२	मन्य ...	मन्य
२८	८	समुच्चया...	समुच्चया
३१	२६	वृत्त्यः ...	वृत्त्यः
३३	२	आस ...	आस
३४	२४	हेतो, ...	हेतोः
३६	११	क्षुरे ...	क्षुरि
३७	२४	चित्तम्य ...	चित्तम्य
३८	८	भार ...	भार
३८	२४	पारस्पर्ये...	पारस्पर्ये
३८	८	सर्जनी ...	सर्जनी
३८	१७	मस्मिता ...	मस्मिता
३८	१८	(१, ५)...	(२ पा० ३ सू०)
३८	२२	ममं ...	ममं
३८	१४	श्रुत ...	श्रुत
३८	१६	देवानां ...	देवानां
३८	१८	श- ...	श-

श्लो.	पङ्क्तौ।	अथर्व।	अथर्व।
४६	६, १०	(अ०, १ पा०, २ सू०)	(६ अ०, ८ पा०, २२ सू०)
४८	२२	प्र. १, का. १, ...	प्र०, १ का०, १
५८	१२	धम्म ...	धम्म
६२	८	सव ...	सर्व
६६	५	माज ...	माज
६०	१०	मूलत्वेन ...	मूलत्वेन
६२	१	'अश्रुतः'	'अश्रुते'
६४	७	प्यस्त्वेव ...	प्यस्त्वेव
६६	११	देहस्य ...	देहस्य
१०२	८	चतुर्मुखाय ...	चतुर्मुखाय
११४	६	निष्कलम् ...	निष्कलम्
११६	१४	योऽय ...	योऽय
११७	२	ये नैताः ...	येनैताः
११८	१४, १५	जाति-स्त्री, संस्थितः	स्त्रीर्जाति, संस्थिते
१२५	६	मद्भक्ता ...	मद्भक्ता
१३५	५	विघ. तिगां ...	विधाधिगां
१४१	६	पाठमात्रेण ...	पाठमात्रेण
१४२	७	मन्वादिके ...	मन्वादिकं
१४५	१	ते च ...	ते च
१५४	६	राजसनेधि ...	राजसनेधि
१६०	१५	अविद्वान् ...	अविद्वान्
२०३	१६	वशिष्ठ ...	वशिष्ठ
२०५	२४	पक्षमा ...	पक्षमा
२८५	६	अष्टौत्तर ...	अष्टौत्तर
२८६	८	वायुभूतश्च ...	वायुभूतः ख

श्रुत।	पङ्क्ति।	अश्रुतम्।	श्रुतम्।
२८८	४	तीर्थे ...	तीर्थे
२८९	१६	श्रुत् ...	श्रुत्
२९२	१०	कृतादारो	कृतदारो
३००	१	गुणोपेतो	गुणोपेता
३०८	१६	तेनैवोक्तम्	तेनैवोक्तम्
३०९	७	वृद्धार्थं...	वृद्धार्थं
३१२	१५	मेद ...	मेद
३२७	१५	त्रिरन्वाहाप	त्रिरन्वाहाप
३३३	१८	ब्राह्मणे...	ब्राह्मणे (एवं ३३४ पृष्ठे)
३७२	८	उपशानाः...	उपशाना (एवमन्यत्र)
३७३	२५	शूद्रे ...	शूद्रे
३८२	१५	रात्रौ ...	रात्रौ
३८६	२०	क्षिति ...	क्षितिं
३९०	२	इवराभे...	इवराभे
३९०	४	दुष्ट ...	दुष्ट
३९०	७	मांसाङ्गनोच्छिष्ट ...	मांसाङ्गनोच्छिष्ट
३९०	२१	स्वधर्माच्चकितान ...	स्वधर्माच्चकितान्
४१८	१४	शुश्रूषा ...	शुश्रूषा
४१८	१७	शुश्रूषेव ...	शुश्रूषेव
४१९	१२	परम् ...	परम
४२१	७	वैश्यां ...	वैश्यां
४३१	६	अन्येन ...	अन्येन
४३२	१३	आयो ...	आयो
४३७	३	चातुर्मास्या	चातुर्मास्य
४६४	२	पतिप्रीति" ...	पतिप्रीति"

पृष्ठे ।	पङ्क्तौ ।	अप्रवक्ष्य ।	प्रवक्ष्य ।
४६४	३	इत्यर्थः ...	इत्यर्थः *
४६६	१६	निवृत्तेरभावात्	निवृत्तेरभावात्
४७१	२	गर्हितम्	गर्हितम्
४८३	१	समां ...	मासां
४८४	१६	श्रूजाणा	श्रूजा
५००	७	न ज्ञातां	नाज्ञातां
५००	१५	जनितेः..	जनितोः (एवं परत्र)
५०६	११	सदाऽभ्यर्च्य	सदाऽभ्यर्चा
५१४	५	क्षत्रियाश्च	क्षत्रियायाश्च
५२३	५	ध्यानं...	ध्यानं
५२८	४	तर्तये ...	तर्पये
५३०	१०	कुट्टनमवहननं	कुट्टनमवहननं
५३३	६	लोम्य ...	लोम्यं
५४०	६	कोशा...	केशा
५४३	२०	कुटीचरः	कुटीचरः
५४५	३	सप्तागारं	सप्तागारं
५४८	४	तत्त्व ...	तत्त्व-
५५१	२	सखास ...	सखामा
५५१	२०	दण्डेन ...	दण्डेन
५५५	१४	विदिदिषु	विविदिषु
५५५	१३	नान्यथा	नान्यथा
५५८	२१	अनौद्धत्य	अनौद्धत्य
५६०	१२	शरीर ...	शरीरे
५६४	२२	भिक्षाटनसमुद्योगात् } प्राक् केनापि }	{ भिक्षाटनसमुद्योगात् { प्राक् केनाप्य

शब्द।	पङ्क्तौ।	व्यञ्जनम्।	शब्दम्।
५७२	१७	मृज्जतः ...	मृज्जतः
५७३	१३	रघन्त ...	घरन्त
५८६	१८	यथेष्टो ...	यथेष्टा
५८७	१४	उत्पादका ...	उत्पादको
६२१	११	यष्टः ...	यष्टे
६२४	१८	दशरात्रसन्निपाते यदाद्यं	दशरात्राः सन्निपातेयुराद्यं
६२४	१६	न पूर्वार्थौच	पूर्वार्थौच
६४०	२	शिरसः ...	शिरसः
६४१	१२	आघ्राति	आघ्राति
६४३	१७	दर्शः ...	दर्शः (एवं परञ्च)
६४४	१५	करिष्यति	गमिष्यति
६४४	२१	हारः ...	हारि
६४६	४	तिथियुग्मेषु	तिथियुग्मेषु
६५२	२१	देवखातश्च	देवखातश्च
६५३	१५	ब्रह्माण्डपुराणोऽपि	ब्रह्माण्डपुराणोऽपि
६६०	६	घनमार्थस्ते	घनमार्थस्ते
६७१	१०	चण्डिका	चन्द्रिका
६७६	३	विषयत्वागमात्	विषयत्वागमात्
६७६	६	ओतिया	ओ त्रया
६८२	३	निर्विष्टः ...	निर्विष्टः (एवं परञ्च)
६८६	६	समृद्धोऽपि	समृद्धोऽपि
६८६	१३	दा ...	दौ
७०३	१४	पृग्गा ...	पृक्का
७१२	१६	या ...	यः
७१७	१६	मासं ...	मासं

प्रश्ने ।	पङ्क्तौ ।	अग्रजम् ।	शब्दम्
७२२	१	वैजा ...	वैज (एवं परत्र)
७४२	५	विधाभवत् ...	विधारयेत्
७४४	६	उपनीयं ...	उपनीय
७४४	१७	सर्वपात्रेषु ...	सर्वं पात्रेषु
७४४	२१	स्वसत्तादि ...	स्वसत्वं वि
७४५	२	स्वसत्तां ...	स्वसत्वं
७४५	२१	पाणिनि ...	वार्तिक
७४६	१७	रक्षोभ्रः ...	रक्षोभ्रः
७५०	७	उच्छिष्ट ...	उच्छिष्टं
७५०	२२	वण्मासाम्भ ...	वण्मासान् भ
७५६	१६	उच्छिष्टा ...	उत्सृष्टा
७७३	१	पराह ...	पराहे
७७३	१८	वाऽप्याग्निमान् ...	वाऽप्याग्निमान्
७७४	२०	द्वादशाह ...	एकादशाह
७८०	६	गौलाक्षि ...	गौगाक्षि (एवं परत्र)
७८२	६	कर्कन्धु ...	कर्कन्धु
७८०	१५	मातामहानामिति	मातामहानिति
७८०	२१	पूरणीयम् ...	संबन्धनीयम्
७८०	२२	मातामहये ...	मातामहयो

ववयोः पर्यावर्तनं कार्यम् ।

पराशरमाधवस्याकारादिक्रमेण विषयसूची ।

(आचारकाण्डे)

अ ।

विषयः ।	श्लो ।	पङ्क्तौ ।
अकृतगार्हपत्यस्यापि वानप्रस्थाश्रमेऽधिकारः ...	५२७	१८
अक्षमाणाविधिः ...	२८७	१२
अमौक्त्यहोमः ...	७३७	१२
अमृगघातम् ...	१५१	१३
अङ्गुलिमानम् ...	५८५	१६
अज्ञातदन्तबालानामभिसंस्काराद्यभावः ...	६०१	१७
अज्ञातदन्तादीनामभिसंस्कारेऽशौचम् ...	६०३	१७
अतिथ्यभ्यागतयोर्लक्षणे ...	३५२	३
अधिवेदनहैविध्यम् ...	५०८	१५
अधिवेदननिमित्तानि ...	५०७	६
अध्ययनाध्यापनप्रकरणम् ...	१३६	१
अध्यापनकालः ...	१३६	१६
अध्यापनविधिविचारः ...	१३७	३
अध्याप्याः ...	१३६	६
अनग्नेः सपिण्डीकरणकालः ...	७७३	२०
अनग्नेर्वैश्वदेवः ...	३४०	१७
अनध्यायाः ...	१४५	१
अनुदितादिकालानां लक्ष्यानि ...	२८८	१५

विषयः ।	पृष्ठे ।	पङ्क्तौ ।
अनुपनीतमरणोऽतिक्रान्ताशौचाभावः ...	५६६	१३
अनुपनीतस्य कृतचूडस्यैव पित्रोः आर्द्धेऽधिकारः	७६०	१
अनुपनीतस्य धर्माः ...	७७७	८
अनुपनीतस्य आर्द्धे वेदमन्त्रपाठविचारः ...	७६०	२
अनुपनीतस्याक्षराभ्यासः ...	७७५	३
अनुषङ्गन्यायः ...	१०५	४
अनौरसपुत्राद्यशौचम् ...	६११	४
अन्तर्वासस आवश्यकत्वम् ...	२७३	१४
अन्नप्राशनम् ...	७७२	१६
अन्तेऽपि गृहस्थधर्माः ...	५२२	१३
अपमृत्युहताणां चतुर्दश्यां आहुतम् ...	६७०	६
अपूर्वस्य फलद्वारत्वविचारः ...	१६७	१५
अभक्ष्यद्रव्याणि ...	७११	३
अभिवादनप्रकरणम् ...	२६६	६
अभोज्यान्नाः ...	७१५	६
अभ्यङ्गादिनिषेधः ...	२६२	७
अभ्रातृकाविवाहविचारः ...	७७७	१०
अयान्ययाजकलक्षणम् ...	१६४	१
अर्घ्यपात्राणि ...	७२२	१
अर्घ्यलोभात् सवर्णश्रवदाहेऽशौचम् ...	६३२	१८
अर्घ्यलोभादसवर्णश्रवनिर्हरणाशौचम् ...	६३२	१०
अवशिष्टगृहस्थधर्माः ...	५१८	११
अविक्रयेद्रव्याणि (ब्राह्मणस्य) ...	७२१	१७
अविक्रयेद्रव्याणि (शूद्रस्य) ...	७२३	६
अवेष्ट्याधिकरणम् ...	३६३	१७

विषयः ।	पृष्ठे ।	पङ्क्तौ ।
अशक्तौ धान्येन तिलविनिमयः ...	४३०	१८
अशौचनिमित्तसन्निपातेऽशौचव्यवस्था ...	६२१	१६
अशौचप्रकरणम् ...	५७५	३
अशौचक्रासेऽपि दशपिण्डदानम् ...	६४२	३
अशौचापवादः ...	५६०	१२१
	६१३	१६३
अशौचिनां वापनकालः ...	६४६	१५
अशौचिसंसर्गे तत्तुल्याशौचम् ...	६२०	३
अशौचे केषाञ्चिदसङ्गत्पितृव्याख्यानमपि शुद्धता	६२१	७
अशौचेन मुख्यकालातिक्रमेऽशौचान्ते आहम् ...	६७३	२
अशौचे सन्यादिकरणविचारः ...	५८०	६
अष्टकानिरूपणम् ...	६५५	२१
असत्प्रतिग्रहोचितावस्था ...	१८५	११
असवर्गशवनिर्हरणाशौचम् ...	६३२	६
असवर्गाविवाहविचारः ...	४६३	१६
अस्थिसङ्ख्यनकाशः ...	६४५	१७
अस्थिसङ्ख्यने निधिद्विधिविवारनक्षत्राणि ...	६४६	२
अहतवस्त्रनक्षत्रम् ...	७२४	६
अहःशेषकालम् ...	३८५	६

आ ।

आचमनविधिः ...	२२०	२
आचमनापवादः ...	२२६	४
आचमने वर्णाः ...	२२८	६
आचारकर्मोद्योर्भेदः ...	४२५	१०

विषयः ।	पृष्ठ ।	पङ्क्तौ ।
आचारनिरूपणम् ...	१३३	१
आचारलक्षणम् ...	१३३	६
आचार्यलक्षणम् ...	१०४	२१
आतुरव्यञ्जनाशौचम् ...	६३७	२
आतुरसंन्यासे प्रथमात्रोच्चारणम् ...	५३४	१६
आतुरादिसंन्यासः ...	५३४	११
आतुराश्वासनान्तरकृत्यम् ...	६४४	१६
आतुराश्वासनम् ...	६४३	२२
आदित्यानां नामानि ...	३२१	१४
आद्यश्राद्धकालविचारः ...	६४०	१३
आमश्राद्धविचारः ...	६४५	११
आशौचनियमाः ...	६४५	४
आश्रमघातुर्विध्यविचारः ...	५२४	१५
आश्रमघातुर्विध्यम् ...	४३६	६
आश्रमधर्मप्रकरणम् ...	४३६	२
आश्रमाणां क्रमेणानुष्ठानम् ...	५३३	५
आश्रमाणां व्युत्क्रमेणानुष्ठाननिषेधः ...	५३३	८
आश्रमाणां सर्वेषामवान्तरभेदाः ...	५७२	२
आश्रमाधिकारविचारः ...	४५६	१४
आमुरादिविवाहोद्गाथाः पत्नीत्वाभावः ...	७८८	२
आमुरादिविवाहोद्गाथाः सपिण्डीकरणविचारः ...	७७६	६
आहतलक्षणम् ...	१४५	६
आह्निकप्रकरणम् ...	२०५	१

(५)

ई ।

विषयः ।			पृष्ठे ।	पङ्क्तौ ।
ईश्वरस्य कलप्रदत्वम्	...	...	२००	७

उ ।

उच्छिद्यसन्निधिपदार्थनिरूपणम्	...	...	१५१	१६
उत्सर्जनम्	...	...	५२१	१२
उपनयनप्रकरणम्	...	...	४४६	१
उपनयनादूर्ध्वं त्रिरात्रं ब्रह्मचर्याचरणेनापि ब्रह्म- चर्याश्रमनिर्वाहः	...	...	५७२	८
उपसंग्रहणलक्षणम्	...	...	३००	१०
उपाकर्म्मणो गृहस्थादिकर्तव्यता	...	...	५२०	११
उपाकर्म्मविधिः	...	...	५१८	१२
उपाकर्म्मेतिकर्तव्यता	...	...	५२१	६
उपाकर्म्मात्सर्जनप्रशंसा	...	...	५२२	८
उपाध्यायलक्षणम्	...	...	३०४	१६

ऊ ।

ऊनमासिकस्य कालविकल्पाः	...	...	७७१	४
ऊनषाणमासिकादीनां कालः	...	...	७७०	१७
ऊनानां वर्ज्यकालः	...	...	७७१	६
ऊर्ध्वपुण्ड्रमन्त्राः	...	...	२४७	१२
ऊर्ध्वपुण्ड्रविधिः	...	...	२४६	१२

फट ।

फटुकालानभिगमनशेषाववादः	...	...	५०५	१४
------------------------	-----	-----	-----	----

विषयः ।	पृष्ठे ।	पङ्क्तौ ।
कृषिभेदेन शूङ्गानियमः ...	३४४	२

ए ।

एकोद्दिष्टस्य त्रैविध्यम् ...	३६८	१२
एकोद्दिष्टलक्षणम् ...	३६८	४

औ ।

औदुम्बरवानप्रस्थलक्ष्यम् ...	५७३	३
औरसपुत्रस्यानुपगौतस्यापि दाहाद्यधिकारः ...	७८६	१०

क ।

कर्यलक्षणम् ...	७१५	१२
कन्यादातारः ...	८०७	२
कन्यादोषाः ...	८६०	१८
	८६१	१६
कन्याया आन्तराखि लक्ष्यानि ...	८६३	१५
कन्याया बाह्यलक्ष्यानि ...	८६२	१७
कन्यायाः सङ्गदानविचारः ...	८६०	३
कन्यालक्षणम् ...	८८२	८
कन्याशब्दस्यार्थः ...	८८४	१४
करग्रहणप्रकारः ...	८०४	३
कर्माङ्गमात्रम् ...	७३१	७
कलावाचारप्रायश्चित्तयोः सङ्गोपविचारः ...	२०	७
कलौ वर्ज्यानि ...	१२३	५

विषयः ।	पृष्ठ ।	पङ्क्तौ ।
कल्पस्वरूपं तद्भेदाच्च	८४	८
कामार्थाधिवेदनम्	५०८	१६
काम्यकर्मणो मोक्षसाधनत्वाभावः	५४	१२
काम्यश्राद्धकालाः	६५७	७
काम्यज्ञानम्	२६०	१
कालविशेषेणातिश्रान्ताशौचविशेषः	५६८	१
कुटीचरलक्षणम्	५७३	१०
कुटीचरस्य वृत्तिविशेषाः	५७४	३
कुतपलक्षणम्	७२१	१२
कुलगुणाः	६८२	८
कृतचूडमरणेऽशौचम्	६०४	१४
कृतीदाहस्योपगमनियमः	४६७	३
कृषिनिन्दा	४३२	८
कृषीवलस्य तिलादिविक्रयनिषेधः	४३०	११
कृषीवलस्य देयधान्यपरिमाणम्	४३४	१०
कृषीवलस्य धान्यदानस्यावश्यकत्वम्	४३३	१७
कृषौ प्रकृतस्य धान्यस्य विनियोगः	४२६	१८
कृषौ वर्णावलीवर्द्धाः	४२७	१८
कृषौ वलीवर्द्धसंख्या	४२७	१४
कृषौ विहितवलीवर्द्धाः	४२८	४
कृष्युत्पन्नपापप्रतीकारः	४३३	८
क्रियाङ्गज्ञानम्	२६३	१५
क्रियाज्ञानम्	२६४	१
क्रोशजक्षणम्	५६५	१८
क्षत्रियधर्मः	३८६	१५

विषयः ।	पृष्ठे ।	पङ्क्तौ ।
क्षारादीनां भस्मनि होमः ...	३४०	१०
ग ।		
गजच्छायालक्षणम् ...	६५६	१७
गण्डूषविधिः ...	२१६	१०
गयाशीर्षनिरूपणम् ...	६५५	७
गर्भस्त्रावगर्भपातयोरशौचम् ...	६०३	१०
गर्भस्त्रावगर्भपातयोर्लक्षणम् ...	६०३	१६
गर्भस्त्रावाशौचम् ...	६०१	१७
गर्भाधानादीनां कालविशेषाः ...	४३७	१४
गान्धर्वादिविवाहोद्गायाः पितृगोत्रेण पिण्डोदककरणम्	४६६	१३
गायत्रब्रह्मचारिलक्षणम् ...	५७२	८
गुणानुसारेणाशौचसङ्गोचस्तत्कर्मस्वेव न सर्वकर्मसु	५८५	८
गुणानुसारेणाशौचसङ्गोचः ...	५८४	१२
गुग्गुः ...	३०२	१३
गुरुपूजाप्रकरणम् ...	३३६	१
गुरुपुत्रस्योष्णित्वादिनिषेधः ...	५५७	६
गृहस्थद्विविध्यम् ...	३०६	१०
गृहस्थानामपि मुक्तिः ...	५२	६
गृहस्थानां चातुर्विध्यम् ...	५७२	१३
गृहिणां पलाशपत्रे भोजननिषेधः ...	३६६	१
गोत्रनिरूपणम् ...	४७६	१
गोत्रप्रवर्तकामुनयः ...	४७६	६
गोत्रभेदेऽपि प्रवरैक्यम् ...	४७६	३
गोत्राणामवान्तरभेदाः ...	४७६	१४

विषयः ।			पृष्ठे ।	पङ्क्तौ ।
गोत्रैक्येऽपि धवरभेदः	...	...	४७६	६
गौर्यादिसंज्ञानिर्यायः	...	...	४८२	१६
ग्रन्थानुक्रमशिका ...	...	...	१३	३
ग्रन्थारम्भः ...	...	...	३२	६
ग्रहणे भोजननिषेधः	...	...	४८१	१५
ग्रहणे आहुतकालः ...	...	...	६५७	२
ग्राममध्ये शवस्थितौ ग्रामस्याशौचम्	...	...	६१३	८

घ ।

घोरसंन्यासकष्टहृत्स्थलक्षणम्	...	...	५७२	२०
------------------------------	-----	-----	-----	----

च ।

चण्डालाद्यभेरयाज्ञत्वम्	...	...	६३६	१३
चतुर्थभागकर्तव्यम्	...	...	३११	२
चतुर्थाश्वनिरूपणम्	...	...	५३२	१३
चतुर्दश्यां महालयश्चाहुतस्यैकोद्विष्टत्वम्	...	...	६७०	२०
घूडाकरणम्	...	...	७७३	१५

ज ।

जननाशौचेऽङ्गास्पृश्यत्वाभावः	...	...	५८१	१६
जननाशौचे पितुः स्नानादस्पृश्यत्वनिरुक्तिः	...	...	५८२	७
जननाशौचे स्मृतिकाया अस्पृश्यत्वम्	...	...	५८२	१
जनेऽतिक्रान्ताशौचाभावः	...	...	५८६	२१
जन्मदाख्यानं देवतानां पूजनेऽशौचाभावः	...	...	५८३	१४

विषयः ।	पृष्ठे ।	पङ्क्तौ ।
जन्मदिने दानादावशीचाभावः ...	५८२	२१
जपयज्ञभेदानां लक्ष्यानि ...	२८०	२१
जपयज्ञस्य भेदाः ...	२८०	१७
जपसंस्थानियमः ...	२८३	१६
जपसंपत्तिहेतवः ...	३८१	१५
जर्तिजलक्षयम् ...	७२१	३
जलस्य तर्पणे विशेषः ...	२४२	६
जातकर्मकाणः ...	४३६	११
जातश्राद्धादि हेत्वा कार्यम् ...	४४०	५
जातश्राद्धे पक्वान्निषेधः ...	४४०	८
जातिभेदप्रकरणम् ...	५११	१०
जातिभेदेन ऋतुधारणकाणभेदः ...	५०४	१०
जारोपपत्तोर्भेदः ...	६६३	१४
जीवत्पितृकस्य तर्पणे विशेषः ...	३२३	१
ज्ञानकर्मणोः समुच्चयः ...	२६१	१६

त ।

तर्पणपात्राणि ...	३१८	१
तर्पणविधिः ...	३१५	६
तर्पणीयाः ...	३२०	३
तर्पणे तिलानां वर्णभेदेन विनियोगविशेषः ...	३१६	४
तिलतर्पणनिषेधः ...	३१६	१०
तृतीयभागकर्त्तव्यम् ...	३०८	१
त्रिरात्राशीचे दशपितृदानप्रकारः ...	६४२	६

६।

विषयः ।	पृष्ठे ।	पङ्क्तौ ।
दण्डस्य चतुर्विधत्वम्	३६८	१४
दण्डस्य दण्ड स्थानानि	३६९	३
दन्तधावनविधिः	२२२	१०
दन्तजम्बुविषये व्यवस्था	२२६	५
दर्भविधिः	२३५	८
दशाहमध्ये दर्शपाते कर्त्तव्यनिर्यायः	६४३	३
दानप्रकरणम्	१६४	६
दानप्रशंसा	१६४	७
दानस्वरूपदानेति कर्त्तव्यते	१६६	१८
दाहानन्तरं तर्पणम्	६४०	१२
दिनक्षयलक्षणम्	१८०	१०
दिनच्छिन्नलक्षणम्	१८०	१३
दिवाभैद्युननिषेधः	४६७	१५
दुर्गभेदाः	४०६	१३
दुर्गसंविधानप्रकारः	४०६	१६
दुर्मृताणामुदकदानाद्यभावः	५६१	३
दुर्मृताणां नारायणवलिः	५६३	३
दुर्मृताणां वत्सरादूर्द्धमौर्द्धदेहिककरणम्	५६३	२
देवतानां यज्ञदाहत्वम्	१८७	१२
देवतापूजाकालः	२६४	७
देवतास्वरूपनिरूपणप्रकरणम्	१८२	८
देवलक्षणलक्षणम्	१७५	३
देवलक्षणलक्षणम्	६८८	१७
देवार्चनप्रकरणम्	३२६	१४

विषयः ।	पृष्ठे ।	पङ्क्तौ ।
देशान्तरमृतस्य मर्यादिनाशान्नेऽशौचग्रहणप्रकारः	६००	१८
देशान्तरमृतस्याशौचम्	५६५	३
देशान्तरलक्ष्यम्	५६५	७
सौहित्रभागिनेयमर्याशौचम्	६०६	१४
अथार्जनस्य पुद्गलार्थत्वम्	१६०	१
द्विजातीनां वासोपयोगिदेशः	५२२	१४
द्विजादिदृष्टिप्रयोजनम्	१५०	१६
द्विजानां गर्भाधानादिसंस्काराणां समन्वयत्वम्	४३७	१०
द्वितीयभागलक्ष्यम्	३०६	१४
द्विराचमननिमित्तानि	२२५	६

ध ।

धर्मस्य बहुविधत्वम्	१०४	१
धर्मशास्त्राध्ययनविधिः	१४३	५
धर्मस्य स्थूलसूक्ष्मभेदेन द्विविध्यम्	८१	१०
धर्मस्वरूपविषये मतभेदाः	७६	२
धर्माचारयोर्भेदः	१३०	६
धर्मार्थश्रवणवहने सद्यः शौचम्	६३०	१५
धर्मार्थाधिवेदनम्	५०८	१५

न ।

नमनलक्ष्यम्	२४५	१४
नवमिश्रश्राद्धम्	७६६	११
नवश्राद्धम्	७६८	३
नामकरणाकालः	४४०	१६

विषयः ।	श्लो ।	पङ्क्तौ ।
नामधारकविप्रलक्ष्यम्	५८६	८
नामधेयस्वरूपम्	७७१	११
निष्कृत्यतिशयानुगमनाशौचम्	६३५	१७
नित्यकर्मणां द्वैविध्यम्	५५	१०
नित्यकर्मणोपे प्रायश्चित्तम्	१५६	११
नित्यकाम्ययोर्भेदः	५७	६
नित्यनैमित्तिककाम्यानि	१५७	२
नित्यआहुतम्	२७७	२
नित्यानामङ्गहान्वाऽप्यनुष्ठानम्	१५७	८
निराहुतिलक्षणम्	६८३	२
निविष्टव्यर्थः	१८७	५
निष्कृत्यम्	७७२	८
नैमित्तिकआहुतम्	७७१	१५
नैमित्तिकआहुतां बहुनामप्येकदिने करणम् ...	७८५	१०
नैमित्तिकखानम्	२५७	८
नैष्ठिकब्रह्मचारिधर्माः	७५८	३

प ।

पङ्क्तिपावनब्राह्मणाः	६८०	१२
पञ्चमपुरुषादावशौचाख्यम्	५८६	१७
पञ्चमादावपि ऋषिषु सापिण्डप्रतिरुतिः ...	५८६	७
पत्न्याः पार्वत्याधिकारः	७८१	२
परमहंसवृत्तिः	५७६	१५
परमहंसलक्षणम्	५७१	१५
पराशरमाधवकारिका	१३	३

विषयः ।	उत्ते ।	पङ्क्तौ ।
पराशरशब्दार्थनिर्वचनम्	६७	८
परिवेत्तपरिविन्दोर्लक्षणम्	६८०	८
परिवेदनविचारः	६८०	८
परिव्राजकाणां चातुर्विध्यम्	५७३	८
पाकयज्ञादयः	१५३	८
पाक्षेयब्राह्मणाः	६८२	८
पापरोगाः	६८६	१०
पारमहंस्यस्य वैधत्वविचारः	५७६	१८
पार्वण्यैकोद्दिष्टसन्निपाते निर्णयः	७८५	६
पिण्डदानाधिकारिणः	६८२	१०
पिण्डदाने द्रव्यनियमः	६८२	२१
पिण्डनिर्वपणकालः	७५२	६
पिण्डनिर्वपणेतिकर्तव्यता	७५३	१
पितुर्व्येष्टभातुश्चोष्कृष्टभोजनम्	८५७	५
पितुः श्रोत्रियत्वेन पुत्रस्य श्रेष्ठम्	६७८	३
पितृतर्पणे क्रमः	३२२	११
पितृमातृमरणे वर्षमध्येऽन्यश्चाज्जकरणविचारः	७८२	५
पितृमातृश्राद्धयोः कालैक्ये पौर्वापर्यनिर्णयः ...	७८३	११
पितृयज्ञः	३८३	१८
पित्रादिश्रवनिर्हरणे ब्रह्मचारिणोदोषाभावः ...	६३३	१२
पित्रादौ विदेशस्थे मृते विशेषः	५८८	३
पित्रोर्मरणे विवाहितस्त्रीणामशौचम्	६०८	१०
पितृदक्षिणादाने प्राचीनावीतित्वम्	७५७	१६
पुत्रिकायाः पितृगोत्रत्वम्	८७५	१३
एनर्भनिरूपणम्	८६८	८

विषय ।	पृष्ठे ।	पङ्क्तौ ।
पुंसवनकालः ...	४३८	८
पुंस्वपरीक्षोपायः ...	४८०	२
पुराणश्राद्धम् ...	७६८	१२
पूर्वसप्तस्त्रिपतद्रव्येऽशौचाभावः ...	६२०	११
पूर्वसप्तस्त्रिपतपक्वद्रव्ये विशेषः ...	६२०	२१
पौष्यवर्गः ...	३०८	७
प्राकृतप्रसवकालः ...	६०३	२०
प्रतिग्रहप्रकरणम् ...	१८२	११
प्रत्याब्दिकश्राद्धनिरूपणम् ...	७६५	१०
प्रत्याब्दिकश्राद्धे पार्वण्यैकोद्दिष्टविधिकावविचारः	७६५	१४
प्रदोषनिर्णयः ...	१४७	८
प्रमादतोऽभ्रगदिभृतानामशौचादि ...	५८३	१५
प्रयोजनलोपे प्रदार्शस्यानुष्ठानम् ...	६३८	६
प्रलयभेदनिरूपणम् ...	८५	८
प्रवरनिरूपणम् ...	४७५	१८
प्राकृतप्रलयनिरूपणम् ...	८६	४
प्राजापत्यब्रह्मचारिकक्षयम् ...	५७२	८
प्राणायामलक्षणम् ...	२७०	१३
प्राणाज्जतिकल्पः ...	३६७	२
प्रातःसन्ध्याकालः ...	२६८	१७
प्रातःसायंसन्ध्ययोगीयकालः ...	२७०	१
प्रेतनिर्हरणे ब्रह्मचारिणो व्रतलोपः ...	६२३	८
प्रेतपिण्डसंख्या ...	६४१	२२
प्रेतस्योदकदानानन्तरं पिण्डदानम् ...	४४१	१८
प्रेतानुगमनविधिः ...	६३८	२०

विषयः ।	पृष्ठे ।	पङ्क्तौ ।
प्रेतानुगमनाशौचम् ...	६१५	१
फ ।		
प्रेतपवानप्रस्थकक्ष्यम् ...	५७३	८
ब ।		
बह्वदकक्ष्यम् ...	५७३	११
बह्वदकस्य कृत्तिविशेषाः ...	५७५	१
बह्वनां पत्नीनामृतुयौगपद्ये उपगमक्रमनियमः	५०४	५
बालखिल्यकक्ष्यम् ...	५७३	४
बालमरणाशौचम् ...	५८५	१८
बृहद्ब्रह्मचारिकक्ष्यम् ...	५७२	१३
ब्रह्मचारिणां चातुर्विध्यम् ...	५७२	७
ब्रह्मचारिणां दैविध्यम् ...	४५८	२
ब्रह्मचारिणां वर्ज्यानि ...	४५६	८
ब्रह्मचार्यादीनामशौचाभावः ...	६१३	१७
ब्रह्मयज्ञविधिः ...	३११	५
ब्राह्मब्रह्मचारिकक्ष्यम् ...	५७२	१०
ब्राह्मणकक्ष्यम् ...	१०४	१
ब्राह्मणस्य भोजनकृत्तिनिषेधः ...	४८६	१५
ब्राह्मणस्यापि कृषिकर्म्म ...	४२६	७
ब्राह्मणस्यासाधारणोद्यर्म्मः ...	१३५	११
ब्राह्मणादीनामपि पेशाचविवाहः ...	४८७	१२
ब्राह्मणा सह भोजनविचारः ...	३७३	४
ब्राह्मणमुहूर्त्तकक्ष्यम् ...	२०६	५

विषयः ।	पृष्ठे ।	पङ्क्तौ ।
ब्राह्मणदिविवाहाः	४८५	१८
ब्राह्मणदिविवाहोद्गाथा भर्तृगोत्रेण पिण्डोदकदानम्	४९६	१९

भ ।

भक्तिमार्गस्य षड्दर्शनानि	४२७	१६
भद्रपदापरपक्षश्राद्धम्	६६३	२
भद्रपदापरपक्षश्राद्धस्य गौणकालः	६६७	६
भद्रपदापरपक्षश्राद्धस्य पञ्चम्यादिकल्पाः	६६६	५
भद्रपदापरपक्षस्य कन्याकार्णवित्वेन प्रशस्तत्वम्	६६५	१
भद्रपदापरपक्षस्य महालयगजच्छायासंज्ञे	६६४	१
भद्रपदापरपक्षे एकदिनेऽपि श्राद्धम्	६६७	१
भद्रपदापरपक्षे पञ्चम्यादिकल्पे चतुर्दशीवर्जनम्	६६६	१८
भद्रपदापरपक्षे भ्रात्रादीनामेकोद्दिष्टम्	६७१	१८
भद्रपदापरपक्षे षोडशतिथिषु श्राद्धम्	६६४	३
भद्रपदापरपक्षे सप्तव् श्राद्धकरणे वर्ज्यदिनानि	६६८	११
भिक्षादिलक्षणाणि	४४७	६
भिक्षुकाः	४६२	१
भिक्षुजातीयानां सापिण्ड्यम्	५८६	१
भूतयज्ञः	४४१	४
भृग्विष्णुमर्यादविधिः	५६४	६
भैक्षस्य पञ्चविधत्वम्	५६४	१५
भोजनपात्रस्य यन्त्रिकायामारोपणम्	४६६	१०
भोजनपात्राणि	४६५ } ७२१ }	१३ } १६ }
भोजनप्रकरणम्	४६३	१८

विषयः ।	पृष्ठे ।	पङ्क्तौ ।
भोजनविधेरुदीच्याङ्गानि	३७७	१८
भोजने ग्राससंख्या	३७०	४
भोजनेतिकर्तव्यता	३६४	१३
भोजने मौनविचारः	३७५	१

म ।

मघात्रयोदशीश्चाद्भविचारः	६६८	२१
मघात्रयोदशीश्चाद्भे पिण्डनिषेधः	६७०	१
मङ्गलवीक्षणदि	५६४	१८
मत्स्येषु भक्ष्याः	७१७	१८
मधुरादिरसानां भोजनक्रमः	३६६	१७
मध्यमपिण्डप्रतिपत्तिः	७५८	१७
मध्याह्नसन्ध्याकालः	२७५	६
मनुष्ययज्ञः	३४६	१८
मन्वाणामृष्यादिज्ञानम्	१६२	१
मन्वादयः	१४६ } ६५८ }	१ } ७ }
मलापकर्षणस्नानम्	२६२	५
महाव्यतीपातलक्षणम्	६५६	१२
मातामहादिमरणाशौचम्	६०६	२०
मातामहादिश्राद्धाधिकारनिर्णयः	७६०	१२
मातुलकन्याविवाहविचारः	४६६	१७
मातृसपिण्डीकरणविचारः	७७७	६
मातुः सपिण्डीकरणे गोत्रनियमः	७८०	५
माध्याह्निकस्नानम्	२५०	२

विषयः ।	पृष्ठ ।	पङ्क्तौ ।
मानसपापप्रायश्चित्तम्	१२८	११
मासिकआज्जानां विप्रेन मुख्यकालेऽकरणे मासा- न्तरे तत्तिथौ करणम्	६७३	११
माहिषिकलक्ष्यम्	६६४	५
मांसभक्षणविचारः	७१८	२२
मांसेषु वर्ज्यानि	७१६	२२
मुख्यकल्पसम्भवेऽनुकल्पस्याननुष्ठानम्	६८४	१४
मूत्रपुरीषोत्सर्गः	२०८	१२
मृतभार्यस्य पुनर्विवाहमाभावे संन्यासः	५२६	३
मृताहे भ्रामआज्जनिषेधः	६७६	१
मृत्युविशेषेणाशौचविशेषः	६२५	१५

य ।

यजनप्रकरणम्	१४६	१६
यज्ञोपवीतप्रकरणम्	४४८	१०
यज्ञोपवीतस्य कायादुद्धरणनिषेधः	४५१	१
यज्ञोपवीतादीनां षोडशादौ प्रतिपत्तिः	४५१	७
यतिधर्मः	५५७ } ५६६ }	४ } १ }
यतीनां सपिण्डननिषेधः	७८१	११
यमतर्पणम्	३२३	२१
यवागूपाकन्यायः	२०५	६
याजनप्रकरणम्	१५६	७
याथावरऽहस्यकलक्षम्	५७२	१८
यावज्जीवाधिकरणम्	१०८	६

विषयः ।	पृष्ठे ।	पङ्क्तौ ।
भावज्जीवाशौचबोधकवाक्यस्य निन्दार्थवादत्वम्	५८०	६
युगादयः	१४६ } ६५७ }	८ } १६ }
युद्धकालादि	३६६	१६
यद्धजयानन्तरकृत्यम्	४०३	८
युद्धप्रकारः	४०२	१
युद्धमृत्युप्रशंसा	६२६	४
योजनलक्षणम्	५६५	१८

र ।

रसविनिमये विशेषः	४३१	०
रसादीनां रसान्तरादिभिर्विनिमयः	४३१	४
राज्ञोदिनचर्या	४०६	१७
राजौ वैश्वदेवः	३८६	६
रामाणां नामानि	३२१	१०
रोगादौ नित्यकर्माकरणे दोषाभावः	१२६	७

स ।

सिक्कापेक्षया श्रुतेः प्राबल्यविचारः	२७६	१६
---	-----	----

व ।

वदरिकाश्रममाहात्म्यम्	६३	६
वयोऽवस्थाविशेषेणाशौचविशेषः	६०६	३
वरदोषाः	४६०	१६
वर्णचतुष्टयस्य साधारणोपक्रमः	४२४	५

विषयः ।	श्लो.	पङ्क्तौ ।
वर्णसन्निपाताशौचम् ...	५८७	१०
वर्णानुपूर्व्येण विवाहनियमः ...	४८७	१
वर्णिकर्मणि प्रतिनिधयः ...	४४१	१२
वस्त्राणां नामानि ...	४२१	८
वस्त्रविषये विशेषः ...	२४४	१३
दानप्रस्यधर्मेनिरूपणम् ...	५२४	१४
दानप्रस्थानां चातुर्विध्यम् ...	५७२	२२
वार्त्ताकवृत्तिगृहस्थलक्ष्यम् ...	५७२	१४
वार्द्ध्यासलक्ष्यम् ...	७०६	६
वार्द्ध्यलक्ष्यम् ...	६६०	५
वासःपरिधानम् ...	२४३	६
विभ्रपतितश्चाङ्गकालः ...	६७३	२
विहद्विविदिषुभेदेन परमहंसद्वैविध्यम् ...	५५४	१४
विवाहप्रकरणम् ...	४६२	६
विवाहभेदाः ...	४८५	१५
विवाहाद्युत्तरं कालविशेषे तिलतर्पणनिषेधः ...	३१६	२०
विवाहे कन्याया वयोविशेषेण दातुः फलविशेषः ...	४८२	१३
विवाहे कुलनिरूपणम् ...	४७७	६
विवाहे वरकन्ययोर्वयोविचारः ...	४७४	१
विवाहे वरनियमः ...	४७९	१३
विवाहे स्त्रीमात्रशेषकुलवर्जनम् ...	४७७	१४
वृत्तयः ...	३१०	८
वृत्तिसङ्कोचेनाशौचसङ्कोचः ...	५८४	१६
वृत्तम् (मोड्य गुणाः) ...	६८२	१३
वृद्धिआङ्गनिमित्तानि ...	७८४	१३

विषयः ।	पृष्ठे ।	पङ्क्तौ ।
सृष्टिआद्भप्रकरणम्	७७२	६
सृष्टलीलक्षणम्	७८३	८
वेदाभ्यासः	३०६	१६
वैखानसलक्षणम्	५७३	१
वैधर्म्यप्रगदिमरणोऽप्रौचविशेषः	५८४	४
वैश्यधर्मप्रकरणम्	४१६	१
वैश्वदेवप्रकरणम्	३३७	१
वैश्वदेवे ब्रह्मानुकल्पः	३४०	३
वैष्णवदर्शनानुसारी पूजाक्रमः	३२७	१८
व्यतीपातलक्षणम्	६५६	१४
व्यभिचारिण्या अपि भरणम्	५०६	१५
व्यसनानि	४१३	११
व्युत्क्रममृतानां सपिण्डीकरणविचारः	७७७	३
व्यूहभेदाः	४०१	११

श ।

शब्दान्तराधिकरणम्	१८१	११
शयनप्रकारः	३८७	१
शस्त्रहतआद्भविचारः	६७१	१
शालीनवृत्तिगृहस्थलक्षणम्	५७२	१६
शिल्पिप्रभृतीनामप्रौचाभावः	६१४	१४
शिशुलक्षणम्	१३४	७
शीलम् (त्रयोदशविधम्)	६८२	८
शुक्ललक्षणम्	४८८	४
श्रद्धधर्मप्रकरणम्	४१८	११

विषयः ।	पृष्ठे ।	पङ्क्तौ ।
शूद्रस्य सपिण्डीकरणकालः	७७४	७
शूद्रस्यामन्त्रतोविवाहः	५३७	१५
शूद्रस्याश्वमविचारः	५३७	१२
शूद्राविवाहविचारः	४६४	८
शौचप्रकरणम्	२१३	५
आज्ञकर्तृनिरूपणम्	७८५	६
आज्ञकर्तृणां मुख्यानुक्त्यभावनिरूपणम्	७८६	२
आज्ञकालः	६५५	१२
आज्ञदिनकृत्यम्	७०२	८
आज्ञदिने वैश्वदेवकालविचारः	७६०	१८
आज्ञदेशनिरूपणम्	६५१	१२
आज्ञदेशे प्रकल्प्यानि त्रयाणि	७२०	१८
आज्ञत्रयाणि	७०२	८
आज्ञप्रकरणम्	६४६	७
आज्ञभेदाः	६४६	११
आज्ञभेदे विश्वदेवभेदः	७३१	३
आज्ञविघ्न आलस्यादिना न कर्तव्यः	६७४	२१
आज्ञविघ्ने आत्मआज्ञविचारः	६७५	६
आज्ञविघ्ने पिण्डदानकालविशेषः	७५२	११
आज्ञशेषभोजनम्	७६३	३
आज्ञशेषाभावेऽग्नान्तरस्यापि भोजनम्	७६३	५
आज्ञादावेकहस्तेनोदकदानम्	३१७	२
आज्ञीयपुष्पाणि	७२२	४
आज्ञीयान्नपरिवेशननिरूपणम्	७४२	६
आज्ञीयान्नपरिवेशने प्राचीनावीतित्वाभावः	७४२	१५

विषयः ।	पृष्ठे ।	पङ्क्तौ ।
आज्ञोपार्श्वपात्राणि	७३२	१५
आज्ञे अनुलेपनद्रव्याणि	७२३	१६
आज्ञे कदलीपत्रनिषेधः	७२२	१०
आज्ञे कृष्णभाषाणां ग्राह्यत्वम्	७०२	१६
आज्ञे गोधूमस्यावश्यकत्वम्	७०३	५
आज्ञेतिकर्तव्यता	७२८	१६
आज्ञे दीपार्थद्रव्याणि	७२३	१५
आज्ञे धूपद्रव्याणि	७२३	७
आज्ञे निमन्त्रितब्राह्मणेभ्यो देयवस्तूनि	७२०	३
आज्ञे ब्राह्म्यदेवापुत्रादिप्रशंसा	६८०	२०
आज्ञे भोजनीयब्राह्मणपरीक्षा	६७७	१५
आज्ञे भोजनीयब्राह्मणानुकल्पः	६८३	१
आज्ञे भोजनीयब्राह्मणानामनुकल्पानुकल्पः	६८७	५
आज्ञे यतिप्रशंसा	६७६	१७
आज्ञे लौकिकामावप्यभौकरणहोमः	७३८	१०
आज्ञे वर्जनीयपुण्याणि	७२२	१४
आज्ञे वर्जनीयब्राह्मणाः	६८६	२
आज्ञे विश्वेदेवाः	७३०	१४
आज्ञोत्तरं दाढभोक्तोर्नियमाः	७६३	१६
अतम् (षड्विधम्)	६८२	६
अथनुसारेण जगदुत्पत्तिनिरूपणम्	६०	१२
अतस्मार्तानुष्ठानाशक्तस्य सदाचारपालनम्	२८३	५

ष ।

षोडशआज्ञानि	७७०	६
--------------------	-----	---

स ।

विषयः ।			पृष्ठे ।	पङ्क्तौ ।
सङ्ख्यश्राद्धनिर्णयः	...	...	७६४	१०
सङ्ख्यश्राद्धलक्षणम्	...	...	७६५	३
सदाचारलक्षणम् ...	...	...	१३४	२
सन्धाङ्गनपविधिः ...	...	...	२८०	४
सन्धाङ्गनपसंस्था ...	...	...	२८३	१६
सन्धाङ्गनस्य दर्शादौ संस्थाविशेषः	...	...	२८४	३
सन्धाविधिः ...	...	...	२६७	१५
सन्धास्वरूपम् ...	...	...	२६७	१६
सन्धोपासनप्रकारः	...	...	२७०	५
सपत्नीमातुर्देशान्तरमरणे विशेषः	...	...	५६६	६
सपिण्डीकरणकालः	...	...	७७२	२
सपिण्डीकरणकालानां व्यवस्था ...	...	...	७८२	७
सपिण्डीकरणश्राद्धम्	...	...	७७०	५
सपिण्डीकरणस्य गौणकालः	...	...	७७६	६
सपिण्डीकरणापकर्षे पुनरपि स्वस्वकाले मासि- कालाभाटतिविचारः	...	...	७७५	२
सपिण्डीकरणेतिकर्तव्यता	...	...	७७६	१२
सभादावभिवादननिषेधोन्मत्तारविधिश्च	...	...	१००	५
समानोदकप्रेतनिर्हरणोऽशौचम् ...	...	...	६२३	५
समावर्त्तनम् ...	...	...	४६०	६

विषयः ।	पृष्ठे ।	पङ्क्तौ ।
समिन्धियमः	४५२	६
समिल्लक्षणम्	४५२	२
सम्पूर्णानुष्ठानश्रुतौ सत्यामेव काम्यस्यानुष्ठानम्	१५८	१४
सर्पहृतानां नामवलिः	५६३	१०
संक्षेपतर्पणम्	३२३	१८
संघातमरणे आहुतकमः	७६१	१२
संन्यासाधिकारिविचारः	५३६	१४
संन्यासाश्रमग्रहणे आहुतम्	५३६	११
संन्यासिनां चातुर्विध्यम्	५४३	६
संमार्गन्यायः	३४८	६
संस्काराणां ब्राह्मदेवभेदेन द्वैविध्यम्	४३६	१५
साधारणधर्माः	८६	१०
सापिण्डविचारः	४६५	६
सापिण्डस्य साप्तपौरुषत्वम्	५८६	२०
सायं होमस्य कालभेदाः	२८८	१
सीमन्तोन्नयनकालः	४३८	१४
सीमन्तोन्नयनस्य सङ्कलनम्	४३८	२१
सुवासिनीप्रभृतीनां स्वभोजनायत एव भोजनम्	३६४	५
स्त्रीणामुपनयनस्य कल्पान्तरविषयत्वम्	४८५	८
स्त्रीणां पुनरुद्वाहविधिः	४६०	२१
स्त्रीणां पुनरुद्वाहस्य युगान्तरविषयत्वम्	४६१	१३
स्त्रीणां ब्रह्मवादिनी-सद्योवधूभेदेन द्वैविध्यम्	४८५	५

विषयः ।	पृष्ठे ।	पङ्क्तौ ।
स्वप्नपत्यमरणेऽशौचम्	६०७	१२
स्नातकानां त्रैविध्यम्	७६१	१०
स्नातकानां धर्माः	७६१	१६
स्नातकानां भवविधित्वम्	७२६	७
स्नातस्थार्द्रवाससो विष्णून्करणप्रायश्चित्तम् ...	२७७	११
स्नानप्रकरणम्	२३६	६
स्नानभेदगिरूपणम्	२७८	६
स्नानभेदानां कक्ष्याणि	२७८	१६
स्नानप्राटीपायिभ्यां गात्रमार्जनविधेयः ...	२७७	१
स्नानाकृतर्पणस्य स्नानानन्तरमेव कर्तव्यता ...	२७२	१६
स्नाने निषिद्धजनम्	२६५	७
स्नानोपयोगि जनम्	२६७	१३
स्नेहादिना घृतनिर्हरणेऽशौचम्	६३१	१६
स्नानार्तात् पाठादौदिकस्य पाठस्य वक्तव्यत्वम् ...	३३७	११
स्तुतिनिर्णेतृणां मुनीनां कीर्तनम्	६८	७
स्तुतिप्रामाण्यविचारः	७	१
स्तुतीनां परस्परविरोधे विकल्पः	२२	३
स्तुतीनां निबन्धकर्तृकर्तृकविषयभेदव्यवस्थापनं		
मन्दमतिव्युत्पादनमात्रार्थम्	२७	७
स्तुत्यन्तरातुसारेण स्तुत्यन्तरस्य विषयव्यवस्थायाः		
खण्डनम्	२०	१२

(२८)

संघाखाध्ययनम् ...	...	...	१४२	१३
संघाखापरित्यागनिषेधः	...	...	१४२	१३

ह ।

होमविधिः ...	...	...	२८६	१७
हंसजघनम् ...	...	...	५०२	१३
हंसस्य वृत्तिविशेषाः	...	...	५०५	१७

पराशरमाधवोलिखितप्रवक्तृणामकारादि-
क्रमेण प्रज्ञापनपत्रम् ।

(आचारकाण्डः)

अ ।

अथर्व ८१ । ८ ।

इ ।

इन्द्रोम वा सामम् ७१ । २ । ८१ । ७ । ११० । ५ । १६३ । ७ । ५०२ ।
११ । ५२५ । २, २० ।

उ ।

जावाक ५२५ । १५ । ५५५ । १ ।

त ।

तैत्तिरीय ८१ । २ ।

य ।

यजुर्वेदी ५२५ । २ ।

व ।

वाजसनेय ८१ । १० ।

पराशरमाधवोल्लिखितसमर्तुणामकारादि-
क्रमेण प्रज्ञापनपत्रम् ।

(आचारकाण्डस्य)

अ ।

अङ्गिराः १७८ । १२ ॥ १८५ । २ ॥ २०८ । १२, १७ ॥ २०६ । ६ ॥
२१८ । ६ ॥ २३३ । ८ ॥ २५७ । १२ ॥ २६१ । १२ ॥ २६७ । ७ ॥
३३८ । ११ ॥ ३५३ । ७ ॥ ५३७ । ७ ॥ ५८७ । ६ ॥ ५६३ । १५ ॥
६०७ । २० ॥ ६१२ । १८ ॥ ६१७ । १२ ॥ ६२२ । ६ ॥ ६३१ । १६ ॥
६६८ । १७ ॥ ७१६ । १२ ॥ ७२२ । १० ॥ ७६८ । १७ ॥

अत्रि २३२ । ११ ॥ २३८ । १६ ॥ २६८ । ६ ॥ २७६ । ७ ॥ २७६ । ८ ॥
२७१ । ११ ॥ ३०७ । २ ॥ ३०५ । ७ ॥ ३०६ । १२ ॥ ३८५ । १७ ॥
५७७ । १३ ॥ ५५२ । ६ ॥ ५५८ । १७ ॥ ५६६ । ७ ॥ ५६६ । २ ॥
६२० । ८ ॥ ६०३ । ६ ॥ ६८३ । १६ ॥ ७०० । ६ ॥ ७०३ । ५ ॥
७२१ । १८ ॥ ७७७ । १६ ॥ ७७६ । ३ ॥ ७५१ । १६ ॥ ७७२ । २ ॥

आ ।

आपस्तम्ब १२७ । १० ॥ १७७ । ६ ॥ २११ । ७ ॥ २१२ । १२ ॥ २१६ ।
११ ॥ २२८ । ८ ॥ २२६ । ८ ॥ २८७ । ८ ॥ २८८ । ७, १० ॥ २६७ ।
३, ८ ॥ २६६ । १ ॥ ३०१ । ११, १५, १७ ॥ ३०६ । ७, १० ॥ ३१७ ।
१५ ॥ ३३६ । १७ ॥ ३७० । ११ ॥ ३७२ । १ ॥ ३७० । ३ ॥ ३३१ ।
६ ॥ ३३८ । १६ ॥ ३७६ । १३ ॥ ३७७ । ७ ॥ ३५७ । ५ ॥ ३६५ ।
३ ॥ ३७७ । ६ ॥ ५३७ । २२ ॥ ५८१ । २१ ॥ ५८८ । ६ ॥ ५६१ ।

१२ ॥ ६०७ । १७ ॥ ६४७ । ७ ॥ ६६२ । १४ ॥ ६७२ । १ ॥ ६८० ।
 ६ ॥ ६८२ । ८ ॥ ६८४ । १ ॥ ७१२ । १४ ॥ ७१६ । ८ ॥ ७२१ ।
 ६ ॥ ७५६ । १५ ॥ ७८७ । ४ ॥

आम्रलायन २८६ । १ ॥ ३२२ । ६ ॥ ३३६ । १० ॥ ३३५ । ४ ॥ ३५२ ।
 २१ ॥ ३५३ । ६, १५ ॥ ३५५ । १२ ॥ ३६६ । ११ ॥

उ ।

उष्मना २३४ । १ ॥ ३१० । १५ ॥ ३७२ । ८ ॥ ३८८ । १८ ॥ ४०१ ।
 ८ ॥ ४०५ । १२ ॥ ४११ । १२ ॥ ५६४ । १५ ॥ ६२२ । १६ ॥
 ६७५ । १४ ॥ ६६२ । १७ ॥ ७०८ । ६ ॥ ७८१ । १२ ॥

ऊ ।

ऊर्ध्वशृङ्ग ४४८ । १६ ॥ ६४३ । ४ ॥ ६७३ । ३ ॥ ६७४ । १६ ॥ ७७६ ।
 ६ ॥ ७६६ । ५, १२, १६ ॥

क ।

कथन ५५६ । १६ ॥

कमिल ५४२ । १६ ॥

कश्यप ६३५ । १० ॥

कात्यायन १५७ । ४ ॥ २०८ । ७ ॥ २३३ । १७ ॥ २३६ । ६ ॥ २३८ । ६ ॥
 २४१ । १, ४ ॥ २७३ । ६ ॥ २८७ । १३, १७ ॥ २८८ । १ ॥ २८९ ।
 १६ ॥ ३२३ । ७ ॥ ३२५ । १० ॥ ३३६ । ७, १७ ॥ ३४१ । ८ ॥ ३४३ ।
 २० ॥ ३४६ । १६ ॥ ३७६ । ७ ॥ ३८३ । ५ ॥ ३८८ । १६ ॥ ४४६ ।
 २ ॥ ४५० । ५ ॥ ४५२ । २ ॥ ४८१ । १ ॥ ४८० । १६ ॥ ४८१ । ६ ॥
 ४८२ । २० ॥ ४८३ । ८, १२ ॥ ५१० । ४, १५ ॥ ५११ । ५ ॥

५२२ । ८ ॥ ५३६ । १८ ॥ ५४२ । १३ ॥ ५७२ । ६ ॥ ५८६ । २ ॥
 ६३६ । २२ ॥ ६४० । १३ ॥ ६४४ । ११ ॥ ६६२ । ७ ॥ ६६६ । १६ ॥
 ६७२ । ४ ॥ ६७५ । १० ॥ ६८१ । ८ ॥ ७०० । २२ ॥ ७२० । ३ ॥
 ७२५ । १२ ॥ ७३२ । १५ ॥ ७३७ । ६ ॥ ७३८ । ३ ॥ ७४० । ५ ॥
 ७४१ । ११ ॥ ७४६ । ६ ॥ ७५० । ११ ॥ ७५३ । ८, १८ ॥ ७५४ ।
 ६ ॥ ७६६ । २ ॥ ७६८ । ६ ॥ ७७६ । ७, १६ ॥ ७८३ । १ ॥ ७८७ ।
 २ ॥ ७८१ । ८ ॥ ७८५ । ७ ॥

कार्णाजिनि २४२ । ८ ॥ ३१७ । १, १८ ॥ ३४७ । ३ ॥ ५२१ । ६ ॥
 ६०६ । १ ॥ ६६६ । २, १२ ॥ ६६८ । ६ ॥ ६७३ । १४ ॥ ७४२ । १४ ॥
 ७७२ । १० ॥ ७७५ । १२ ॥ ७८५ । १ ॥ ७८३ । १२ ॥

काश्यप- ४६४ । ४ ॥ ४८८ । ६ ॥ ६०६ । १७ ॥

कौशिक २३० । ३ ॥ २३६ । ३ ॥

क्रतु १२३ । ६ ॥ ६२० । १६ ॥ ७२२ । ११ ॥

ग ।

गद्यविष्णु ५८८ । १८ ॥

गद्यव्यास ३७८ । ६ ॥

गर्ग २६२ । १७ ॥ २६३ । ४ ॥ २८२ । ६, १५ ॥ ३०७ । १७ ॥ ६६० ।
 १४ ॥

गार्ग्य ३५६ । १५ ॥ ३८७ । १० ॥ ५१६ । २२ ॥ ६६८ । ११ ॥ ७३३ । १३,
 १६ ॥ ७७१ । ६ ॥

गालव ३८७ । १६ ॥ ६४३ । १३ ॥ ७७० । १७ ॥ ७७३ । ३ ॥

गृह्यकार ७३६ । १२ ॥

गृह्यपरिशिष्टकार ७४१ । २ ॥

गोमिल २३० । ११ ॥ २३५ । १७ ॥ २४४ । ३ ॥ २४६ । ५ ॥ २७८ ।
 १५ ॥ २८६ । ४ ॥ ३१७ । ४ ॥ ३४६ । ११ ॥ ३६७ । २ ॥ ३७४ ।

(३३)

१५ ॥ ३७७ । ८ ॥ ५१८ । ८ ॥ ५८० । ८ ॥ ७७१ । ७ ॥ ७७३ ।
१० ॥ ७७५ । ३ ॥

शौतम १७७ । ५ ॥ १५३ । १० ॥ १७३ । ८ ॥ २२० । १० ॥ २२७ । १६ ॥
२२८ । १७ ॥ २५७ । १५ ॥ २८२ । १८ ॥ २८७ । १७ ॥ २८५ । ११ ॥
२८६ । ८ ॥ २८८ । १२ ॥ ३०० । ७, ८ ॥ ३५८ । १ ॥ ३७१ । ३ ॥
३७६ । १० ॥ ३७८ । ११ ॥ ४३१ । ८ ॥ ४३६ । २० ॥ ४४४ । ८ ॥
४४५ । १ ॥ ४४८ । ६, १० ॥ ४५४ । १२, २० ॥ ४६६ । २० ॥
४६८ । ६ ॥ ४७५ । ४ ॥ ४७८ । १३ ॥ ४८० । १५ ॥ ५२४ । १६ ॥
५५८ । १६ ॥ ५८४ । १७ ॥ ५८८ । १२ ॥ ५८० । ७ ॥ ५८१ । १६ ॥
५८८ । १५ ॥ ६०३ । ४ ॥ ६१२ । ७ ॥ ६१८ । ६ ॥ ६२४ । ८ ॥
६३२ । ७ ॥ ६४० । २० ॥ ६४२ । ११ ॥ ६४५ । १० ॥ ६६६ । ६ ॥
६८८ । १२ ॥ ६८८ । १६ ॥ ७०२ । ८ ॥ ७१२ । ११ ॥

छ ।

छागलेय ५२६ । १३ ॥ ६७७ । २२ ॥ ७२८ । १२ ॥

ज ।

जातुकर्ण ५८१ । ३, १२ ॥ ६७३ । ७ ॥ ७३८ । ८ ॥ ७५६ । १५ ॥ ७६५ ।

१३ ॥ ७६७ । १० ॥ ७७० । ८ ॥

जाबाल ५८१ । ५ ॥

जाबालि २४१ । ७ ॥ २४४ । १० ॥ ४५८ । १५ ॥ ६६५ । ३ ॥ ७८५ । ७,
१६ ॥

जैमिनि ४३८ । २१ ॥ ५८६ । १८ ॥

द।

दक्ष १४३।१४॥ २१३।११॥ २१७।३॥ २१८।६, १२॥ २१९।
 ६॥ २२२।१०, १७॥ २३०।१४॥ २३९।१२॥ २४०।४॥
 २५१।२॥ २६७।१६॥ २६९।१६॥ २७५।१३॥ २७८।१२॥
 २८६।१७॥ २९४।१७॥ ३०६।१५॥ ३०८।२, ७॥ ३११।
 २॥ ३३७।२॥ ३८४।१४॥ ३८५।१०॥ ३८९।१॥ ५३३।
 ८॥ ५५१।१९॥ ५५३।९॥ ५५५।११॥ ५५८।१॥ ५७०।
 ८॥ ५७१।१७॥ ५७६।२॥ ५७८।१॥ ५७९।१०॥ ५८५।
 ५॥ ५८६।१९॥ ५९९।६, २०॥

दत्तात्रेय ५५२।२॥

देवज १५३।१५॥ १६४।२॥ १६६।१९॥ १८१।१४॥ २०२।८॥
 २१०।५, १५॥ २१३।८॥ २१४।१७॥ २१५।१॥ २१७।१२॥
 २२६।७॥ २२९।५॥ २४५।३॥ ३१९।१, ४॥ ३७७।१९॥
 ३७८।८॥ ४१९।१३॥ ४३९।२॥ ४४८।१६, २०॥ ४४९।८॥
 ४५०।१०, १५॥ ४५१।३॥ ४७३।४॥ ४८९।८, १३॥ ४९८।
 ३॥ ५०४।५, १०॥ ५११।२०॥ ५१३।७, १४॥ ५१४।३, १६॥
 ५७६।५॥ ५७७।११॥ ५८८।३॥ ५९८।२, १७॥ ५९९।
 २२॥ ६१४।३॥ ६२३।१७॥ ६२५।१॥ ६३१।७॥ ६३३।२,
 ९, १२॥ ६३९।१४॥ ६४६।१५॥ ६५३।२॥ ६५७।१०॥
 ६६४।८॥ ६७३।१३॥ ६८६।९॥ ६८९।१८॥ ६९३।३, ७,
 १३, २०॥ ६९४।४॥ ६९६।१७॥ ७०२।११॥ ७१०।१९॥
 ७१२।१८॥ ७१३।५॥ ७१४।५॥ ७१८।४, १६॥ ७२०।१३॥
 ७५८।२॥ ७५९।२०॥ ७६३।६॥ ७६२।४, १३॥ ७६३।८॥

(३५)

ध ।

धर्म ७२० । ४ ॥ ७३६ । १० ॥

धौम्य ६६६ । ३ ॥

न ।

नारद १४४ । ५, ११ ॥ १४५ । १४ ॥ १८८ । १४ । २६५ । ८ ॥ ३८४ ।

१७ ॥ ३६० । १४ ॥ ३६१ । १३ ॥ ४२७ । ३ ॥ ४३० । १७ ॥ ४३२ ।

४ ॥ ४६४ । १२ ॥ ४८० । २ ॥ ४८३ । २, १३ ॥ ४८६ । १६ ॥ ४६० ।

६ ॥ ४६१ । १७, १६ ॥ ४६२ । ६ ॥ ४६३ । १ ॥ ४६४ । १० ॥ ५३६ ।

२२ ॥ ६७६ । २२ ॥

नारायण २७५ । ३ ॥ २७६ । ६ ॥ ३३८ । ३ ॥ ७०१ । ८ ॥ ७४३ । ८ ॥

७५६ । १२ ॥

प ।

पराशर ७८८ । ७ ॥

पारस्कर ४३८ । १० ॥ ४४७ । २ ॥ ४६४ । १५ ॥ ६३७ । ३ ॥ ६३८ ।

५ ॥ ६४१ । २२ ॥ ६४२ । ६ ॥ ६५० । २ ॥ ६५१ । ३ ॥ ७३१ । ७ ॥

७५६ । १८ ॥ ७५७ । १२ ॥

पितामह २१७ । १५ ॥ २१८ । १ ॥ ५४३ । १४ ॥ ५४५ । ६ ॥ ५४६ ।

४ ॥ ५५२ । २ ॥ ५५३ । १५ ॥ ६५६ । १ ॥

पुलस्त्य २४५ । ६ ॥ २६० । २ ॥ ३७० । १६ ॥ ५८० । १२ ॥ ६०८ । ८ ॥

६७० । २ ॥ ७६० । १६ ॥

पैठौनसि ६८ । ५ ॥ १४७ । ७ ॥ ३२१ । २, ७, १८ ॥ ३६५ । १३ ॥

३७५ । १७ ॥ ४४८ । १४ ॥ ४६७ । १६ ॥ ४६८ । ४ ॥ ४६९ । २१ ॥

(३६)

४८४ । १६ । ४८६ । १८ । ५८० । १७ । ५८२ । ५ । ५८० । ७ ।
 ५८८ । ३ । ६१७ । ६ । ६१८ । १३ । ६४० । १८ । ६४३ । १० ।
 ६४८ । ११ । ६८१ । १७ । ६८८ । ८ । ७१० । १७ । ७३६ । १५ ।
 ७६१ । ४ । ७६२ । ३ । ७६७ । १३ । ७७५ । ७ । ७८० । १२ ।

प्रचेताः २२१ । १६ । २५८ । २ । २६३ । ८ । ३४४ । १२ । ३५१ । १५ ।
 ३६६ । ४ । ६१० । १० । ६१५ । २२ । ६४० । २२ । ६५० । १८ ।
 ६७० । १३ । ६८७ । १४ । ७०० । १४ । ७०२ । ८, १८ । ७२० ।
 १६ । ७३२ । १२ । ७३५ । ८ । ७४४ । १५ । ७४५ । ११ । ७४८ ।
 ११ । ७४८ । १७ । ७५० । ८, १८ । ७६० । १५ । ७६७ । ४ ।
 ७८३ । ७, १२ । ७८८ । १७ । ७८३ । १६ ।

प्रजापति १४७ । १५ । १५१ । १३ । १५६ । १२ । २४४ । १६ । २७३ ।
 १० । २८५ । ५ । ५४४ । ३ । ६११ । २१ । ६७१ । १५ ।

ब ।

बृहत्प्रचेताः ५८७ । ३ ।

बृहन्ननु २७० । २ । ५८६ । २२ । ६१२ । १२, २१ । ६६५ । ८ ।

बृहस्पति ७५ । ५ । ७६ । १० । ७७ । ३ । १११ । १ । ११३ । ११ ।
 ११५ । ६ । १४३ । ५ । १७२ । ७ । १७६ । १८ । २२४ । ३ ।
 २७० । १० । २८३ । १० । ३११ । १० । ३१५ । १० । ३७२ । ५ ।
 ३७६ । १३, १८ । ३८८ । १३ । ३८८ । ८ । ४२७ । ५ । ४७४ । ५ ।
 ४८८ । १ । ५०२ । ७ । ५७० । ११ । ५७६ । १७ । ५७८ । १७ ।
 ५८१ । ८ । ५८८ । १५ । ५८५ । ११ । ५८६ । १६ । ६०८ । २१ ।
 ६१४ । ६ । ६१८ । ३ । ६२० । ४ । ६५४ । २ । ६७८ । २० ।
 ६८८ । ५ । ७१४ । ११ । ७३० । १४ । ७५५ । ८ । ७५८ । १२ ।
 ७६३ । १६ । ७८५ । १० । ७८६ । ११ ।

बैजवाप ०३८ । ६, १७ ॥ ०४२ । १ ॥ ०४३ । १६ ॥ ०५१ । १६ ॥ ०२२ ।

१ ॥ ०३६ । ३ ॥ ०३७ । ० ॥

बोधायन वा बौधायन १०८ । १० ॥ १३४ । ७ ॥ १५७ । ६ ॥ १६३ । ११ ॥

२१५ । १६ ॥ २१६ । १० ॥ २२५ । ४, १२ ॥ २२६ । ४ ॥ २२८ ।

१५ ॥ २४५ । ६ ॥ २६३ । १ ॥ २७२ । १७ ॥ २८० । १६ ॥ २८२ ।

७ ॥ २८६ । ८ ॥ २८९ । ३ ॥ २८६ । १५ ॥ ३०० । १४ ॥ ३१६ ।

१७ ॥ ३१६ । १६ ॥ ३३० । ११ ॥ ३३३ । १० ॥ ३४१ । १४ ॥ ३४७ ।

२ ॥ ३५७ । १७ ॥ ३६४ । १३ ॥ ३६८ । १४ ॥ ३६७ । १० ॥ ३७२ ।

१६ ॥ ४०३ । १२ ॥ ४०६ । १०, १५ ॥ ४०७ । २ ॥ ४०९ । १०,

१८ ॥ ४०३ । १८ ॥ ४०८ । ६ ॥ ४०६ । १६ ॥ ४०८ । ६ ॥ ५१० ।

२ ॥ ५१६ । ६ ॥ ५२१ । ६ ॥ ५३८ । १० ॥ ५३६ । १५ ॥ ५४० । ३ ॥

५४२ । ६, २० ॥ ५४४ । १५ ॥ ५४६ । ६ ॥ ५४७ । ५ ॥ ५५० ।

२२ ॥ ५५६ । १३ ॥ ५५७ । ५ ॥ ५६३ । १४ ॥ ५६५ । १७ ॥ ५६६ ।

१, १५ ॥ ५६७ । ५, १६ ॥ ५८३ । १० ॥ ६१० । १६ ॥ ६२४ । १८ ॥

६४७ । ३ ॥ ६८२ । ६ ॥ ६८७ । १० ॥ ७१२ । १३ ॥ ७२५ । १७ ॥

७४८ । ८ ॥ ७४२ । ३ ॥ ७४८ ॥ ७ ॥

ब्रह्मगर्भ ५६४ । २० ॥

ब्रह्मा २७२ । ३, ६ ॥

भ ।

भगवान् ५४ । १५ ॥ ५५ । १४ ॥ १५० । १, ६ ॥ १७१ । ३ ॥ १६२ ॥

४ ॥ २०३ । १० ॥ ३६१ । ११ ॥ ५५५ । ८ ॥

भारद्वाज वा भरद्वाज १८० । ३ ॥ १८६ । १६ । २१२ । १७ ॥ २२२ ।

४ ॥ २४२ । १६ ॥ २४३ । ३ ॥ २६२ । ३ ॥ २६६ । ७ ॥ ३०७ । ६ ॥

३०६ । १ ॥

मृग २२८ । १० ॥ २४४ । १३ ॥ २४५ । १३ ॥ २८२ । १० ॥ ४५० । १२,
१७ ॥ ७६४ । १२ ॥

म ।

मदाकसा १५४ । ४ ॥ ७५१ । १ ॥

मनु १२ । ३ ॥ ५२ । ३ ॥ ८० । ७ ॥ १०६ । १० ॥ ११६ । १६ ॥
१३४ । ४ ॥ १३५ । १५ ॥ १३६ । १६ ॥ १३७ । ८ ॥ १४० । २,
५ ॥ १४४ । ८ ॥ १४८ । १० ॥ १४९ । ४ ॥ १५७ । १५ ॥ १५८ ।
४ ॥ १६५ । ५ ॥ १७४ । ६ ॥ १७६ । १० ॥ १७७ । ८ ॥ १७९ ।
१६ ॥ १८२ । १५ ॥ १८३ । ३, १५ ॥ १८५ । ८, १७ ॥ १८० । ८,
१३ ॥ २०३ । २, १६ ॥ २०६ । ६ ॥ २१० । ८, १८ ॥ २११ । ८,
११ ॥ २१४ । ६ ॥ २१५ । ११ ॥ २१७ । ६ ॥ २२१ । १३ ॥ २२३ ।
७, १८ ॥ २२६ । १२ ॥ २२८ । २ ॥ २५७ । ६ ॥ २६५ । १५ ॥
२७० । १३ ॥ २८० । ५ ॥ २८१ । १७ ॥ २८६ । ६ ॥ २८८ । ११ ॥
२८५ । १३ ॥ २८६ । ११, १४ ॥ २८७ । ११, १६ ॥ २८८ । १३ ॥
२८९ । २ ॥ ३०० । १०, १६ ॥ ३०१ । १, ६ ॥ ३०२ । १४ ॥ ३०३ ।
३, २० ॥ ३०४ । १८ ॥ ३०५ । २, ५, २० ॥ ३०६ । २, ४ ॥ ३०७ ।
४, १४ ॥ ३०८ । १०, १४, १६ ॥ ३०९ । ३, १७ ॥ ३१० । ८ ॥
३१२ । २ ॥ ३१४ । ५ ॥ ३३६ । १५ ॥ ३४६ । ४ ॥ ३४७ । ६ ॥
३४९ । १६ ॥ ३५० । ६ ॥ ३५१ । ६, ६ ॥ ३५३ । २, १७ ॥ ३५४ ।
६, २० ॥ ३५६ । १, १३ ॥ ३५८ । २ ॥ ३६४ । १ ॥ ३७० । १६ ॥
३७७ । ६ ॥ ३८१ । १५ ॥ ३८१ । १, १०, १७ ॥ ३८६ । १ ॥
३८७ । ३, १४ ॥ ३८८ । ७ ॥ ३८९ । २ ॥ ४०० । १७ ॥ ४०१ ।
१० ॥ ४०४ । १० ॥ ४०५ । १६ ॥ ४०६ । १२ ॥ ४०७ । ५ ॥
४०८ । ७ ॥ ४०९ । १२, १७ ॥ ४१० । ११ ॥ ४१२ । २० ॥ ४१३ ।

१० ॥ ४१४ । १४ ॥ ४१६ । ११ ॥ ४१७ । ५ ॥ ४१८ । ३, १५ ॥
 ४२० । ६, २० ॥ ४२१ । ४ ॥ ४२२ । ८, १६ ॥ ४२३ । ११ ॥
 ४२६ । ६ ॥ ४२९ । ३, १०, १७, १८ ॥ ४३६ । ६ ॥ ४३७ । १८ ॥
 ४४० । १८ ॥ ४४१ । ११ ॥ ४४२ । ६ ॥ ४४६ । २, १७ ॥ ४४७ ।
 ६, १४, १७ ॥ ४४८ । ३, ७, ११ ॥ ४५१ । ७, १०, १५ ॥ ४५३ ।
 ८, १२ ॥ ४५४ । ६, २१ ॥ ४५५ । १४ ॥ ४५६ । ११ ॥ ४५७ । ६,
 १५, २१ ॥ ४५८ । ६ ॥ ४५९ । ११ ॥ ४६० । १४ ॥ ४६२ । १०,
 १८ ॥ ४६७ । ५ ॥ ४६८ । १७ ॥ ४७० । ५ ॥ ४७४ । २, १२ ॥
 ४७५ । ५ ॥ ४७७ । ६ ॥ ४७८ । ६, १६ ॥ ४८१ । ४ ॥ ४८४ । २ ॥
 ४८५ । १५ ॥ ४८७ । १ ॥ ४८८ । १२ ॥ ४८० । ६ ॥ ४८१ । १० ॥
 ४८२ । ३, १० ॥ ४८३ । ५, १८ ॥ ४८४ । ७ ॥ ४८५ । ३ ॥ ४८६ ।
 १२ ॥ ४८७ । ३ ॥ ४८८ । १४ ॥ ४८९ । ६ ॥ ५०१ । २० ॥ ५०४ ।
 १८ ॥ ५०६ । २ ॥ ५०८ । २, ६ ॥ ५०९ । ७, ११ ॥ ५११ । १६ ॥
 ५१२ । ३, १५ ॥ ५१३ । १४ ॥ ५१८ । २० ॥ ५२१ । ५, १६, २२ ॥
 ५२३ । ७ ॥ ५२४ । ८ ॥ ५२७ । ३, १२ ॥ ५२८ । ५, १२ ॥ ५२९ ।
 ८ ॥ ५३१ । १३ ॥ ५३२ । १४ ॥ ५३४ । १८ ॥ ५३६ । ११, १७ ॥
 ५३८ । १८ ॥ ५४७ । ११ ॥ ५५३ । ४ ॥ ५५७ । १४ ॥ ५६२ । १७ ॥
 ५६६ । ११ ॥ ५६७ । ८ ॥ ५६९ । ७ ॥ ५७५ । १३ ॥ ५७६ । १२,
 १५ ॥ ५७९ । ६ ॥ ५८० । २० ॥ ५८२ । २२ ॥ ५८६ । १ ॥ ५८७ ।
 १७ ॥ ५८० । २ ॥ ५८१ । ४ ॥ ५८५ । ४ ॥ ५८८ । १३ ॥ ६०० । २ ॥
 ६०५ । १८, २० ॥ ६०६ । १८ ॥ ६०८ । १२ ॥ ६१० । ४, ६, २२ ॥
 ६१३ । ५ ॥ ६१६ । १५ ॥ ६२१ । २० ॥ ६२५ । २१ ॥ ६३१ । २० ॥
 ६३३ । १२ ॥ ६३४ । ६, १८ ॥ ६५२ । ४ ॥ ६६१ । ५ ॥ ६६६ ।
 २१ ॥ ६७८ । ३ ॥ ६७९ । १२ ॥ ६८३ । ४ ॥ ६८४ । २, १४ ॥ ६८५ ।
 १२ ॥ ६८७ । ४ ॥ ६८० । ११ ॥ ६८७ । ३ ॥ ६८८ । ११ ॥ ६८९ ।
 ४ ॥ ७०१ । २ ॥ ७०२ । २ ॥ ७०५ । १८ ॥ ७११ । ११ ॥ ७१२ । ६ ॥

୭୧୬ । ୨୨ ॥ ୭୧୮ । ୧୪ ॥ ୭୧୯ । ୧, ୧୪ ॥ ୭୨୧ । ୧ ॥ ୭୨୫ ।
 ୧ ॥ ୭୨୬ । ୨୧ ॥ ୭୨୮ । ୧୫ ॥ ୭୩୯ । ୬ ॥ ୭୪୨ । ୧୭ ॥ ୭୪୪ ।
 ୬ ॥ ୭୪୬ । ୮ ॥ ୭୪୮ । ୧୪ ॥ ୭୫୦ । ୫, ୧୪, ୧୯ ॥ ୭୫୧ । ୧୩ ॥
 ୭୫୨ । ୬ ॥ ୭୫୪ । ୫ ॥ ୭୫୬ । ୬ ॥ ୭୫୮ । ୪ ॥ ୭୬୦ । ୬ ॥

ମରୀଚି ୨୧୪ । ୩ ॥ ୨୧୭ । ୬ ॥ ୨୫୮ । ୨ ॥ ୨୬୫ । ୩ ॥ ୨୭୯ । ୧୪,
 ୧୬, ୧୯ ॥ ୨୮୯ । ୧୧, ୧୫ ॥ ୨୯୪ । ୮ ॥ ୩୧୮ । ୪, ୭, ୧୩ ॥
 ୪୬୭ । ୧୬ ॥ ୪୮୨ । ୧୩ ॥ ୬୦୨ । ୨୧ ॥ ୬୦୩ । ୧୧ ॥ ୬୦୭ ।
 ୧୮ ॥ ୬୦୮ । ୧୬ ॥ ୬୧୧ । ୧୯ ॥ ୬୧୨ । ୪ ॥ ୬୧୩ । ୮ ॥ ୬୧୪ ।
 ୧୩ ॥ ୬୧୭ । ୧୪ ॥ ୬୧୦ । ୧୦ ॥ ୬୧୪ । ୮ ॥ ୬୧୬ । ୪ ॥ ୭୦୭ ।
 ୨୦ ॥ ୭୨୩ । ୧୦, ୧୭ ॥ ୭୨୭ । ୧୬ ॥ ୭୫୦ । ୨୦ ॥ ୭୭୧ । ୧ ॥

ମାର୍କଣ୍ଡେୟ ୨୦୨ । ୫ ॥ ୨୩୦ । ୮ ॥ ୨୩୮ । ୨, ୧୧ ॥ ୨୬୧ । ୧୦ ॥ ୨୬୪ ।
 ୧୬ ॥ ୩୪୨ । ୭ ॥ ୩୪୪ । ୬ ॥ ୩୫୨ । ୧୬ ॥ ୩୮୧ । ୪ ॥ ୩୮୮ । ୨ ।
 ୪୦୪ । ୧୭ ॥ ୪୧୪ । ୪ ॥ ୪୧୭ । ୨ ॥ ୪୪୩ । ୫, ୧୦ ॥ ୪୪୫ । ୩ ॥
 ୪୬୫ । ୧୨ ॥ ୫୨୪ । ୧ ॥ ୫୭୯ । ୧୩ ॥ ୫୮୪ । ୧ ॥ ୬୪୫ । ୭ ॥
 ୬୫୨ । ୧୦ ॥ ୬୫୮ । ୧ ॥ ୬୬୩ । ୨ ॥ ୭୦୩ । ୨ ॥ ୭୦୪ । ୧୭ ॥
 ୭୨୦ । ୮ ॥ ୭୩୮ । ୨୦ ॥ ୭୫୭ । ୩ ॥ ୭୬୧ । ୧ ॥ ୭୮୦ । ୫ ॥

ମେଘାତିଥି ୨୫୬ । ୫ ॥ ୫୫୨ । ୧ ॥ ୫୬୦ । ୬ ॥

—
 ଯ ।

• ଯଜ୍ଞପାତ୍ର ୭୩୩ । ୮ ॥

ଯମ ୧୨୧ । ୫ ॥ ୧୩୬ । ୧୬ ॥ ୧୭୧ । ୧୯ ॥ ୧୭୨ । ୧୭ ॥ ୧୮୩ । ୧୦ ॥
 ୨୦୯ । ୧୬ ॥ ୨୧୨ । ୩, ୧୩ ॥ ୨୧୪ । ୧, ୧୪ ॥ ୨୨୨ । ୧ ॥ ୨୨୪ ।
 ୭ ॥ ୨୨୮ । ୫ ॥ ୨୨୯ । ୮ ॥ ୨୩୪ । ୧୦ ॥ ୨୩୬ । ୧୫ ॥ ୨୪୨ । ୫ ॥
 ୨୬୦ । ୧ ॥ ୨୬୩ । ୧୧ ॥ ୨୬୬ । ୧୨, ୧୬ ॥ ୨୭୮ । ୩ ॥ ୨୮୪ । ୫ ॥
 ୨୮୬ । ୩ ॥ ୨୮୮ । ୬ ॥ ୩୨୪ । ୧ ॥ ୩୩୮ । ୧୭ ॥ ୩୫୨ । ୩ ॥

३५६ । १६ ॥ ३५७ । ४ ॥ ३५८ । १६ ॥ ३७७ । १ ॥ ३६६ । १५ ॥
 ४६१ । १६ ॥ ४४२ । ११, २० ॥ ४४३ । १६ ॥ ४४७ । ६ ॥ ४४८ ।
 १ ॥ ४५४ । ६, ६ ॥ ४५५ । ८, ११ ॥ ४५६ । १६ ॥ ४५७ ।
 १८ ॥ ४५८ । २ ॥ ४७७ । १५ ॥ ४७८ । १४ ॥ ४८१ । १३ ॥
 ४८२ । १६ ॥ ४८५ । ८ ॥ ४८० । २१ ॥ ४८२ । १३ ॥ ५२७ । ६ ॥
 ५३६ । २ ॥ ५६३ । ५ ॥ ५६५ । ६ ॥ ५६७ । १३ ॥ ६०५ । ११ ॥
 ६२६ । २२ ॥ ६३४ । १४ ॥ ६४६ । ३ ॥ ६५२ । ७ ॥ ६५७ । ७ ॥
 ६६७ । ३ ॥ ६७३ । १७ ॥ ६७७ । १५ ॥ ६७८ । ८ ॥ ६८० । २१ ॥
 ६८१ । १ ॥ ६८४ । ७ ॥ ७०० । १६ ॥ ७०१ । ५ ॥ ७०२ । ५ ॥
 ७१३ । २२ ॥ ७१४ । २० ॥ ७१६ । ३ ॥ ७२४ । १५ ॥ ७२७ । २ ॥
 ७२८ । ६, ६ ॥ ७३० । ८ ॥ ७४० । ८, १८ ॥ ७४७ । १६ ॥ ७६४ ।
 ३ ॥ ७६६ । ५ ॥ ७७८ । ३ ॥ ७७९ । १ ॥

यमदमि वा जमदमि ७४६ । ११ ॥ ७५० । २ ॥ ७५७ । १७ ॥ ७६५ । १७ ॥
 बाह्यवल्कल ६६ । ५ ॥ ११६ । १३ ॥ १४१ । १३ ॥ १४५ । ५ ॥ १४८ ।
 १ ॥ १५७ । १८ ॥ १५८ । २ ॥ १६४ । १७ ॥ १७१ । १६ ॥ १७६ ।
 १६ ॥ १७८ । १६ ॥ १८३ । ७ ॥ १८५ । १४ ॥ १८६ । १३ ॥ १८८ ।
 १२ ॥ १८० । ३, १६ ॥ २०६ । ६ ॥ २०८ । ३ ॥ २१३ । ५ ॥ २२० ।
 ७, १४ ॥ २२१ । ६ ॥ २२५ । ६ ॥ २२७ । १२ ॥ २५८ । १५ ॥ २६२ ।
 १४ ॥ २६६ । ३ ॥ २७० । ८, १६ ॥ २७६ । ५ ॥ २८३ । ८ ॥ २८१ ।
 १८ ॥ ३०२ । १७ ॥ ३०७ । ११ ॥ ३०८ । २१ ॥ ३१० । ३, १८ ॥
 ३१४ । १ ॥ ३१५ । २ ॥ ३२५ । ४ ॥ ३४६ । १७ ॥ ३५१ । १३ ॥
 ३५८ । १० ॥ ३७३ । २ ॥ ३८६ । ३ ॥ ३८० । ५, १७ ॥ ३८१ ।
 ४, ७ ॥ ३८५ । १५ ॥ ४०५ ॥ २, १२ ॥ ४०६ । ८ ॥ ४०७ ।
 १६ ॥ ४१० । ६ ॥ ४१६ । ६ ॥ ४१८ । १८ ॥ ४२१ । १६ ॥
 ४२२ । १२ ॥ ४२१ । १ ॥ ४२७ । ८, ११ ॥ ४५२ । १५ ॥ ४५७ ।
 १५ ॥ ४५६ । ८ ॥ ४५७ । ११ ॥ ४५८ । ३ ॥ ४५८ । ८ ॥ ४६० ।

११ ॥ ४६२ । १३ ॥ ४६५ । १ ॥ ४६६ । २० ॥ ४७० । १६ ॥
 ४७८ । १२ ॥ ४७९ । १६ ॥ ४८३ । ८ ॥ ४८० । ३, १२ ॥ ४८४ ।
 ४ ॥ ४८६ । २ ॥ ४८७ । ६ ॥ ४८८ । २१ ॥ ५०१ । ४ ॥ ५०६ ।
 १६ ॥ ५०९ । २, १६ ॥ ५११ । १३ ॥ ५१२ । ८ ॥ ५१३ । १४ ॥
 ५१४ । ८ ॥ ५१५ । ३ ॥ ५१८ । १२ ॥ ५२१ । ५, १३ ॥ ५२६ । ६ ॥
 ५२८ । २, २० ॥ ५२९ । १८ ॥ ५३१ । ६ ॥ ५३२ । ३ ॥ ५३३ ।
 १७ ॥ ५३८ । ४ ॥ ५५८ । १२ ॥ ५७७ । ८ ॥ ५८० । १६ ॥ ५८८ ।
 ६ ॥ ६०२ । १८ ॥ ६१० । १४ ॥ ६१६ । २० ॥ ६२२ । ३ ॥ ६३३ ।
 १६ ॥ ६३५ । ५ ॥ ६३८ । २० ॥ ६४१ । १२ ॥ ६४४ । १, १६, १८ ॥
 ६४५ । १५ ॥ ६५१ । १६ ॥ ६५५ । १२ ॥ ६५८ । १५ ॥ ६६१ । १७ ॥
 ६६६ । १७ ॥ ६७० । १६ ॥ ६७८ । ८ ॥ ६८३ । १ ॥ ६८६ । २ ॥
 ६८९ । १५ ॥ ७१२ । १ ॥ ७१५ । ५ ॥ ७१६ । २० ॥ ७१९ । ६ ॥
 ७२७ । ११ ॥ ७२९ । १५ ॥ ७३२ । ६ ॥ ७३३ । ५, १७ ॥ ७३४ । २,
 ७ ॥ ७४४ । १६ ॥ ७४५ । १५ ॥ ७५१ । ६ ॥ ७५७ । १ ॥ ७५८ ।
 ८ ॥ ७६० । ७ ॥ ७६३ । ३ ॥ ७६८ । ४ ॥ ७७० । १२ ॥ ७७६ ।
 १२ ॥ ७८२ । ७ ॥

योगियाक्षवल्क्य २४१ । १४ ॥ २४३ । ६ ॥ २४६ । ७ ॥ २५१ । ८ ॥
 २५२ । ४ ॥ २५६ । १३ ॥ २५९ । १२ ॥ २६८ । ७ ॥ २७० । १६ ॥
 २७१ । ६ ॥ २८० । १३ ॥ २८२ । १३ ॥ २८३ । १६ ॥ ३१२ । १७ ॥
 ३१८ । १६ ॥ ३२० । ८ ॥ ३२१ । ५ ॥ ३२२ । ३ ॥ ३२३ । १ ॥
 ३२६ । १ ॥ ५३७ । ३ ॥

ल ।

लघुयम ७४५ । ८ ॥

लोकान्ति वा लौगाक्षि ४३८ । १५ ॥ ४४२ । १४ ॥ ४४३ । ३, २० ॥

४४४ । ३ ॥ ४७५ । १४ ॥ ६५५ । १८ ॥ ६७६ । ८ ॥ ७५२ । १३ ॥

७६१ । १३ ॥ ७६५ । १० ॥ ७७० । ६ ॥ ७८० । ६, १५ ॥ ७८४ ।
१३ ॥ ७८५ । ७ ॥ ७८६ । ३ ॥ ७८७ । ४ ॥

व ।

वशिष्ठ वा वसिष्ठ १२६ । ११ ॥ १४२ । १४, १७ ॥ १४३ । ३ ॥ १५३ ।
५ ॥ १६२ । १० ॥ १७२ । ४ ॥ १८० । १० ॥ २१५ । १६ ॥ २२४ ।
११ ॥ २५२ । १२ ॥ २५४ । १० ॥ २५५ । ११ ॥ २५६ । ८ ॥ २७४ ।
१६ ॥ ३१५ । ७ ॥ ३८१ । ६ ॥ ४३१ । ८, १५ ॥ ४४४ । १८ ॥
४४६ । २१ ॥ ४५८ । १७ ॥ ४५९ । २२ ॥ ४७५ । ६ ॥ ४८१ । २० ॥
४८६ । १६ ॥ ४८२ । १७ ॥ ४८४ । १५ ॥ ५०६ । २१ ॥ ५१६ ।
१३, १५ ॥ ५१८ । १६ ॥ ५२६ । १६ ॥ ५२७ । २० ॥ ५७६ । ८ ॥
५८२ । १० ॥ ५८८ । १७ ॥ ६०३ । १४ ॥ ६०७ । ५ ॥ ६१८ ।
१८ ॥ ६३३ । १५ ॥ ६७६ । १७ ॥ ६८४ । ७ ॥ ६८२ । १ ॥ ६८६ ।
१३, २० ॥ ७१२ । १० ॥ ७६० । १२ ॥ ७६८ । १७ ॥ ७८३ । १६ ॥

विश्वामित्र ८० । २ ॥ २१३ । १३ ॥ २८१ । ४, ७ ॥ ४५६ । ५ ॥ ५५० ।
१६ ॥ ६४६ । १६ ॥

विष्णु ७६ । १३ ॥ १३६ । १० ॥ १८० । ५ ॥ २०३ । ५ ॥ २०७ । ११ ॥
२२६ । १६ ॥ २३२ । १६ ॥ २३४ । ७ ॥ २५१ । ११ ॥ २५६ । २ ॥
२५९ । ६ ॥ २६० । १४ ॥ २६१ । १५ ॥ २७४ । ४ ॥ २६१ । ७ ॥
२६७ । ५ ॥ ३०० । ४ ॥ ३०५ । १५ ॥ ३१७ । ८, २० ॥ ३४१ । १ ॥
३५५ । १० ॥ ३८८ । १२ ॥ ४६८ । १० ॥ ४३६ । ४, १२ ॥ ४५६ ।
१८ ॥ ४८४ । ८ ॥ ४८४ । १८ ॥ ५१० । ६ ॥ ५१२ । १६ ॥ ५२६ ।
६ ॥ ५३० । १२ ॥ ५४६ । १ ॥ ५५६ । १३ ॥ ५७६ । २० ॥ ५८८ । १३ ॥
५८८ । ५ ॥ ५८६ । २ ॥ ६०२ । १० ॥ ६०५ । ६ ॥ ६०७ । ४ ॥ ६०६ ।
४ ॥ ६१० । ३, १६ ॥ ६११ । ५ ॥ ६१२ । १७ ॥ ६१५ । २० ॥ ६२० ।

७॥ ई२२ । ५॥ ई३४ । १२॥ ई४१ । १८॥ ई४६ । १॥ ई४८ ।
 २॥ ई५४ । ८॥ ई६० । ३, ११॥ ७०८ । ५॥ ७२३ । ५, १२॥
 ७३५ । १६॥ ७४४ । १॥ ७५१ । ४॥ ७५४ । ८, १७॥ ७५५ ।
 १०॥ ७७४ । ८॥ ७८७ । ४॥

वृद्धगार्ग्य ३८३ । १३॥ ई६८ । १४॥ ७८५ । ६॥

वृद्धगौतम ३८२ । २०॥ ३८३ । २०॥

वृद्धमहाश्वर १२७ । १४॥ २१६ । १३॥ २२० । ३॥ ५४४ । ५॥ ५४५ ।
 ७॥ ५७७ । ३॥ ५८६ । ४॥ ई१६ । ३॥ ई३१ । ३॥

वृद्धबृहस्पति २६० । १५॥ ई६६ । ८॥

वृद्धमनु १७५ । ६॥ २६७ । १॥ ३२३ । २१॥ ३७० । १३॥ ३७३ । १३॥
 ३७५ । ८॥ ५६५ । ७॥ ई०६ । १०, १५॥ ई१३ । ८, १२॥ ई४६ ।
 ७॥ ई५६ । १६॥ ई६३ । २१॥ ७०१ । १७॥ ७८६ । १४॥

वृद्धयाज्ञवल्क्य २३५ । ३॥ ५८३ । ४॥ ई३६ । १८॥

वृद्धवशिष्ठ वा वृद्धवसिष्ठ १७६ । ५॥ ३४० । १७॥ ३८२ । १०॥ ३८३
 । ८॥ ई०३ । १५॥ ई५० । १०॥ ई५७ । ३॥ ई६२ । १३॥ ७३१ ।
 ११॥

वृद्धशक्ते २३१ । १३॥

वृद्धश्रामायण ७४३ । १२॥ ७४६ । १४॥

व्याघ्र ५८६ । ५, १०॥ ई३२ । ११॥ ७५५ । २॥ ७७४ । ४॥

व्याघ्रपाद वा व्याघ्रपात् २१८ । १६॥ २३१ । १०॥ २४६ । १२॥ ३१७ ।
 १॥ ५६६ । १३॥ ई७५ । २०॥

व्याम १०३ । ५॥ १०६ । ८॥ १४४ । १४॥ १६६ । ६॥ १७३ । ८॥
 १७७ । ५॥ १८२ । ५॥ १८४ । १३॥ १८५ । ५॥ १८६ । ८॥ २३२ ।
 १४॥ २३४ । १५॥ २३६ । ८॥ २४० । १॥ २४३ । १२॥ २४४ ।
 ७॥ २५० । ८॥ २५१ । ५॥ २६५ । ६, ८॥ २६७ । १०॥ २६८ ।
 ४, ११॥ २६९ । १२॥ २७१ । १०॥ २७३ । १३॥ २७५ । १५॥

२८० । ११ ॥ २८२ । २, ६ ॥ २८५ । १७ ॥ २८८ । १५ ॥ २८३ । ४ ॥
 ३०३ । १५ ॥ ३०४ । १२ ॥ ३०७ । ८ ॥ ३१६ । १ ॥ ३२४ । १२ ॥
 ३३७ । १७ ॥ ३३८ । २० ॥ ३४४ । १४ ॥ ३५१ । २ ॥ ३६१ । २२ ॥
 ३६३ । १४ ॥ ३६५ । ५ ॥ ३६६ । ३, ११ ॥ ३७८ । १४ ॥ ३८२ । ५ ॥
 ४४० । ५ ॥ ४५२ । १८ ॥ ४५५ । २० ॥ ४७० । २ ॥ ५०४ । १६ ॥
 ५०५ । १५ ॥ ५१८ । १५ ॥ ५५० । १० ॥ ५५२ । २० ॥ ५५६ । १५ ॥
 ५८३ । १५ ॥ ५८६ । १० ॥ ५८३ । ७ ॥ ६२७ । २० ॥ ६५३ । ७ ॥
 ६७३ । २२ ॥ ७०६ । १७ ॥ ७४५ । १८ ॥ ७५० । १२ ॥ ७५२ । ३ ॥
 ७६० । १० ॥ ७६४ । १४ ॥ ७६६ । ६ ॥ ७८० । १२ ॥

श ।

शङ्ख २२१ । ६ ॥ २२६ । १५ ॥ २३६ । १२ ॥ २३७ । १३ ॥ २४८ । १०,
 १६ ॥ २५५ । ३ ॥ २६४ । २ ॥ २६५ । १८ ॥ २७५ । ६ ॥ २८० ।
 ८ ॥ २८३ । ११ ॥ ३०१ । १३ ॥ ३६४ । १७ ॥ ३७४ । ११ ॥
 ४३८ । १८ ॥ ४४० । १५ ॥ ४४१ । ४ ॥ ४४३ । ३, १८ ॥ ४४६ ।
 २० ॥ ४६७ । १८ ॥ ५१३ । १ ॥ ५८६ । १ ॥ ५८७ । ६ ॥ ५८८ ।
 २१ ॥ ६०० । ७ ॥ ६०६ । १३ ॥ ६०८ । १ ॥ ६११ । ११ ॥ ६२३ ।
 ६ ॥ ६२५ । ७ ॥ ६४५ । २ ॥ ६४८ । ५ ॥ ६५२ । १३ ॥ ६५३ । १० ॥
 ६६८ । १५ ॥ ६८१ । २१ ॥ ६८८ । १८ ॥ ७०४ । ६ ॥ ७१० । ३ ॥
 ७१३ । १८ ॥ ७१४ । १६ ॥ ७२२ । १८ ॥ ७३१ । २ ॥ ७४८ । १८ ॥
 ७४८ । १३ ॥ ७६६ । १३ ॥ ७७७ । १० ॥ ७८६ । २ ॥

शङ्खलिखित १८१ । ६ ॥ २२१ । ३ ॥ ३१६ । १२ ॥ ४४२ । ६ ॥ ४५८ ।
 १ ॥ ४८६ । १७ ॥ ४८७ । १८ ॥ ५२७ । १५ ॥ ५८३ । ३ ॥ ६२४ ।
 १४ ॥ ७४७ । १० ॥

शम्भु ७२५ । ४ ॥ ७२६ । ३ ॥

शाश्वयनि ६६४ । ३ ॥ ६६५ । २० ॥ ७७६ । ४ ॥

शातातप १६६ । १६ ॥ १७४ । ३, १८ ॥ १७८ । १७ ॥ २१५ । ८ ॥

२१८ । ३ ॥ २२७ । २ ॥ २३८ । ५ ॥ २५१ । १४ ॥ २६५ । १२ ॥

२७१ । १६ ॥ २७५ । २१ ॥ २८२ । ६ ॥ २८६ । १७ ॥ ३०२ । १० ॥

३३८ । १४ ॥ ३५६ । ७ ॥ ३५७ । ८ ॥ ३७४ । ५, १२ ॥ ३८५ ।

१४ ॥ ३७६ । १७ ॥ ४६६ । १८ ॥ ४७७ । ३ ॥ ४८० । २१ ॥ ५७६ ।

२२ ॥ ५८६ । ४ ॥ ५८७ । ४ ॥ ६२४ । १६ ॥ ६४२ । ४ ॥ ६७६ ।

५ ॥ ६८० । १८ ॥ ६८१ । ५ ॥ ७२५ । १५ ॥ ७६३ । १३ ॥ ७७८ ।

११ ॥ ७७६ । ७ ॥ ७८४ । ५ ॥ ७८८ । ३ ॥

शुनःपुष्क ६४२ । २२ ॥

शौनक १४६ । ७ ॥ २४१ । १७ ॥ २५२ । ६, १६ ॥ २८१ । १२ ॥

२८० । २, ५ ॥ ३१२ । २१ ॥ ३१३ । १० ॥ ३२० । २० ॥ ३४१ ।

१७ ॥ ३६५ । १३, १६ ॥ ४४४ । १ ॥ ५२० । १५ ॥ ५५६ । १८ ॥

६५५ । २२ ॥ ६६२ । १३ ॥ ६८८ । १२, १५ ॥ ७३५ । २० ॥ ७३६ ।

१२ ॥ ७४० । १५ ॥ ७४२ । १० ॥ ७४४ । ११ ॥

श्रीकौतम् ६४३ । १७ ॥ ६६५ । १७ ॥ ६७६ । १६ ॥ ७७१ । १ ॥

। ७३५ ॥ ३ । ७३६

। ६८३ ॥ ११ । १

स ।

॥ ०१ । ६५३ ॥ ६

सख्यव्रत २४८ । ३ ॥ ३२० । ३ ॥ ३२२ । ११ ॥ ४३६ । ८ ॥ ७२१ । ३ ॥

सुमन्तु १६३ । ६ । ४५५ । १७ ॥ ४६६ । २२ ॥ ६१६ । १६ ॥ ६६७ । ८ ॥

६७० । २१ ॥ ६७१ । १६ ॥ ७१३ । १ ॥ ७१६ । १५ ॥ ७२६ । १६ ॥

७४८ । ४ ॥ ७५३ । ११ ॥ ७६७ । १४ ॥ ७७३ । १४ ॥ ७८० । २ ॥

७८१ । ३ ॥ ७८६ । ११ ॥ ७८० । ६ ॥

। ४८३ ॥ ३ ।

सुश्रुत ७११ । १० ॥

संवर्त १७३ । २ ॥ १८७ । २ ॥ २५८ । ४ ॥ २८२ । १६ ॥ ४३६ । १५ ॥

४८२ । २, १६ ॥ ४८७ । १३ ॥ ५८१ । १३ ॥ ६१८ । २१ ॥ ६४५ ।
१८ ॥

सांख्यायन २०६ । १३ ॥

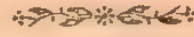
ह ।

जातीय १३४ । १ ॥ १४४ । १ ॥ १४५ । २ ॥ १५२ । ३ ॥ १५३ । ७ ॥
२१२ । ६ ॥ २२४ । १० ॥ २२० । १७ । २३५ । ६ ॥ २३७ । ३,
१० ॥ २७२ । २ ॥ २७४ । ३ ॥ २८४ । १२ ॥ २८४ । १० ॥ ३०३ ।
६, १३ ॥ ३१० । २१ ॥ ३१७ । ११ ॥ ३२२ । १८ ॥ ३८५ । ७ ॥
३४१ । ७ ॥ ३६३ । ८ ॥ ३८७ । १ ॥ ४२७ । १४ ॥ ४२८ । १० ॥
४३३ । ११ ॥ ४३६ । १५ ॥ ४३८ । २२ ॥ ४३६ । १६ ॥ ४५२ ।
१२ ॥ ४५४ । १८ ॥ ४५६ । १ ॥ ४६१ । ७, १३ ॥ ४७८ । ६ ॥ ४८५ ।
४ ॥ ५०४ । १४ ॥ ५४३ । ६ ॥ ५४७ । २ ॥ ५५२ । २, १२ ॥ ५७६ ।
७ ॥ ५८६ । १५ ॥ ६११ । ८ ॥ ६१७ । ३ ॥ ६२३ । ६ ॥ ६३१ ।
६ ॥ ६३४ । २१ ॥ ६३८ । १६ ॥ ६७५ । ६ ॥ ६८२ । ७ ॥ ६८६ ।
१३ ॥ ७११ । १० ॥ ७६६ । १३ ॥ ७७२ । ७ ॥

पराशरमाधवोल्लिखितानां दार्शनिकाना-
मकारादिक्रमेण प्रज्ञापनपत्रम् ।

(आचारकाण्डस्य)

आ ।

आचार्य २७७ । १३ ॥ ४२४ । १६ ॥ ५२४ । १७ ॥ ५२५ । १३, १६ ॥

ज ।

जैमिनि ४ । २ ॥

त ।

तार्किक ७६ । २ ॥ ८१ । ११ ॥

प ।

पतञ्जलि ३७ । ११ ॥ ४० । ३ ॥ ६५ । ५ ॥

प्रभाकर ३७ । ५ ॥

प्रभाकर ७६ । ११ ॥ ८१ । ११ ॥

भ ।

भट्टपाद १०४ । ७ ॥

भट्टाचार्य ११ । १४ ॥

भाट्ट ७६ । ६ ॥ ८१ । १२ ॥

म ।

मीमांसक ७६ । ५ ॥

व ।

वाल्मीकि ४८ । ११ ॥ ८८ । २ ॥ ८६ । ६ ॥

वार्त्तिककार ५५ । ७ ॥

विवरणकार ३४ । १ ॥ १४० । १४ ॥

विश्वरूपाचार्य ५१ । १४ ॥

पराशरमाधवोल्लिखितनिबन्धकर्तृणामका-
रादिक्रमेण प्रज्ञापनपत्रम् ।

(आचारकाण्डस्य)

द ।

देवस्वामी ६७१ । ११ ॥ ६७३ । १८ ॥ ६८० । ८ ॥ ७६८ । ४ ॥

स ।

संग्रहकार २८५ । ७ ॥ ४४८ । ४ ॥ ४८२ । १० ॥ ५८५ । ६ ॥ ६०६ ।
१० ॥ ६८८ । ७ ॥ ७३० । ११ ॥

पराशरमाधवोल्लिखितानां प्रवचनानामका-
रादिकसेण प्रज्ञापनपत्रम् ।

(आचारकाण्डस्य)

आ ।

आचार्यशाखा वा आचार्य १५४ । ४, १२ ॥ १५५ । ६ ॥

आचार्यश्रुतिः ४६० । १६ ॥

आरुणिश्रुतिः ५४८ । १३ ॥

उ ।

उत्तरतापनीय ६० । ७ ॥

क ।

काठक ७२६ । २२ ॥ ७३५ । ३ ॥

कवल्पोपनिषत् ३६ । ६ ॥

कौषितकिब्राह्मण १६१ । ६ ॥ ५४१ । १३ ॥

क्षुरिका ३६ । ११ ॥

छ ।

छन्दोगब्राह्मण १६२ । २ ॥

छन्दोगशाखा १८८ । ७ ॥

(५१)

हृन्दोगश्रुतिः ४६१।३॥

हृन्दोग्य ५१।५॥

॥ ४।३४५ ॥ लोहः ३४५॥

॥ ५।३५० ॥ ५।०३ ॥ लोहः ३५०॥

। ५
ज।

॥ ४।३४५ ॥ लोहः ३४५॥

आवालश्रुतिः ५३३।१६ ॥ ५३५।१६ ॥ ५३७।१० ॥

। ५

त।

॥ ४।३४५ ॥ ४९।३०४ ॥ लोहः ३४५॥

तापनीयश्रुति ४६१।४॥

॥ ३।३०३ ॥ ५०।३०३

तैत्तिरीयक १६१।१४॥

॥ ३।३०३ ॥ ५०।३०३ ॥ लोहः ३०३॥

तैत्तिरीयब्राह्मण १६१।७॥

॥ २६६।५॥ १११।५॥ लोहः ३०३॥

॥ ३।३०३ ॥ ५०।३०३ ॥ लोहः ३०३॥

॥ ३।३०३ ॥ लोहः ३०३॥

य।

परमहंसोपनिषत् ५५३।७॥

। ५

पिप्पलादशाखा ५४६।६॥

॥ ५।३३९ ॥ ४।२३ ॥ लोहः ३३९॥

॥ ३।३३९ ॥ लोहः ३३९॥

व।

बह्वचब्राह्मण ५५५।१७॥

बह्वचोपनिषत् ६०।१४॥

ब्राह्मण ५३५।१४॥

म।

मन्त्रोपनिषत् ३६।१४॥

(५२)

मैत्रावरुणश्रुतिः ५४६ । ४ ॥

मैत्रेयशाखा ६७ । ३ ॥ ११६ । ८ ॥

य ।

यजुर्वेद २५३ । ४ ॥

व ।

वाजसनेयक ४७१ । १४ ॥ ५८३ । ४ ॥ ५३६ । १५ ॥ ५५४ । १५ ॥

६२६ । १२ ॥ ६२७ । ६ ॥

वाजसनेयब्राह्मण १६३ । २ ॥ १८२ । ६ ॥ १८७ । ६ ॥ ५५४ । १५ ॥

वाजसनेयिब्राह्मण १०० । ६ ॥

वाजसनेयिशाखा १० । ६ ॥ १५४ । ६ ॥

वंशब्राह्मण १० । ६ ॥

श ।

श्वेताश्वतरशाखा ६८ । ४ ॥ १८६ । ३ ॥

श्वेताश्वतरोपनिषत् ८६ । १, ६ ॥

पराशरमाधवोस्त्रिखितानामनिर्दिष्टप्रवचनानां
श्रुतीनां प्रज्ञापनपत्रम् ।

(आचारकाण्डे)

म ।

मन्त्र वा मन्त्रवर्ग १६६ । ८, १२ ॥ ४७१ । ६ ॥ ५०१ । १६ ॥ ५३५ । ८ ॥

श ।

श्रुति ६ । १ ॥ १० । ५, १० ॥ ११ । ४ ॥ ३४ । ५ ॥ ३५ । ८ ॥ ४२ ।
१३ ॥ ४३ । ४, ८ ॥ ४४ । ५ ॥ ४५ । ३ ॥ ४७ । १२ ॥ ४८ । ६ ॥
५२ । १३, १७ ॥ ५६ । १३ ॥ ६१ । १३ ॥ ६२ । ५ ॥ ६८ । ८ ॥
८२ । ६ ॥ ८८ । १३ ॥ ८९ । ८, ११ ॥ ९३ । ६, १२ ॥ ९५ । ३, ७,
१५ ॥ ९६ । ७, १२ ॥ ९७ । ३ ॥ १०५ । ६ ॥ १०८ । ७ ॥ १०९ ।
७ ॥ ११६ । ५ ॥ १२० । १०, ११ ॥ १२७ । ४ ॥ १२८ । १ ॥ १३१ ।
२ ॥ १५१ । १० ॥ १५२ । ६ ॥ १५४ । १४, १६ ॥ १६२ । ८, १२ ॥
१६४ । ७, ८ ॥ १८२ । १२ ॥ १८१ । १ ॥ १८२ । ११ ॥ १८५ । ६ ॥
१८७ । १४ ॥ १८८ । ४ ॥ १८९ । ४, ७, १० ॥ २०१ । ६ ॥ २०५ ।
७, ११ ॥ २०४ । १० ॥ २०६ । १६ ॥ २०७ । ८ ॥ २११ । १७ ॥
२१२ । ५ ॥ २१३ । ४ ॥ २१४ । १२, १८, १९ ॥ २२६ । ४ ॥ २२७ ।
१३ ॥ २४२ । १३ ॥ २४३ । १६ ॥ २४७ । १ ॥ २४८ । ७ ॥ २५३ ।
१६ ॥ २६६ । १८ ॥ २७२ । २ ॥ २७३ । १० ॥ २८८ । १२ ॥ ५०० ।
१२ ॥ ५०१ । १३ ॥ ५०२ । ३ ॥ ५२२ । ८ ॥ ५२५ । ६, ७ ॥
५२८ । १० ॥ ५२९ । ५ ॥ ५३५ । ५, २२ ॥ ५३८ । २२ ॥ ५४८ ।
१, १० ॥ ५५१ । ११, १२ ॥ ५५५ । २ ॥ ५५८ । ८ ॥ ५७० । १६ ॥
५७५ । ५ ॥ ५८२ । १६ ॥ ६६० । १ ॥ ७१५ । २१ ॥ ७७३ । १ ॥

पराशरमाधवोल्लिखितानां स्मृतीनामका-
रादिक्रमेण प्रज्ञापनपत्रम् ।

(आचारकाण्डस्य)

आ ।

आपस्तम्बसूत्र १६१ । २ ॥

आश्वलायनगृह्यपरिशिष्ट ४३८ । १३ ॥

क ।

कर्मप्रदीप ७५४ । १३ ॥

कल्पसूत्र ५६ । १३ ॥

ग ।

गृह्यपरिशिष्ट २६१ । ५ ॥ ३४० । ७ ॥ ३४६ । ६ ॥ ४४१ । ६ ॥ ४८६ ॥

१६ ॥ ६४२ । १७ ॥

च ।

चतुर्विंशतिमत १० । १ ॥ १८४ । १६ ॥ २४० । ७ ॥ २४१ । १० ॥

२४२ । १३ ॥ २५६ । ५ ॥ २६१ । १५ ॥ ३४० । ३ ॥ ६०४ । ३ ॥

६२२ । १५ ॥ ७०७ । १२ ॥ ७३३ । ३ ॥ ७३६ । ७ ॥ ७८४ । ६ ॥

(५५)

प ।

परिशिष्ट ३० । १० ॥

व ।

वैखानससूत्र ५२६ । १५ ॥ ५२७ । १ ॥ ५२८ । ६ ॥

घ ।

घट्टविंशत २२५ । ५ ॥ २२७ । ५ ॥ २६६ । ६ ॥ ३८५ । २ ॥ ५६६ ।

० ॥ ६०५ । ८ ॥ ६२२ । १२ ॥

घट्टविंशत ६७७ । ५ ॥ ७१० । १५ ॥

स ।

सांख्यन्यास ३३८ । १८ ॥

। ०८० ॥ ५९ । २७८ ॥

। ४३० ॥ १९ । ४३० ॥ ०९ । ४३० ॥ ३ ॥

। ७ । ४३० ॥ ५९ । ५३० ॥ ६ । ०३० ॥ ३ ॥ ५७० ॥ ६ ॥ ५३० ॥ ३ ॥

पराशरमाधवोल्लिखितानामनिर्दिष्टस्मृतिकानां
स्मृतीनां प्रज्ञापनपत्रम् ।

(आचारकाण्डस्य)

स ।

स्मृति वा स्मृत्यन्तर ४६ । ६ ॥ ५१ । ११ ॥ ५२ । १५ ॥ ५५ । ११ ॥
६६ । १२ ॥ १४१ । २ ॥ १८१ । १७ ॥ २०६ । ८ ॥ २१० । १८ ।
२३१ । ३ ॥ २६८ । १८ ॥ २७२ । १४ ॥ २८४ । २ ॥ २९३ । १३ ॥
३१८ । १० ॥ ३२६ । ६ ॥ ३२७ । ११ ॥ ३३५ । १३ ॥ ३५० । ३ ॥
३५३ । १६ ॥ ४०६ । २० ॥ ४४४ । १५ ॥ ४६८ । ८ ॥ ४८७ । ६ ॥
४९६ । ८ ॥ ५०८ । १७ ॥ ५१७ । १२ ॥ ५२० । ५, ८ ॥ ५३६ । ८ ॥
५३७ । १८ ॥ ५३८ । ७ ॥ ५४७ । ८ ॥ ५५१ । २, ६ ॥ ५५५ । १४ ॥
५५६ । ३ ॥ ५६७ । २ ॥ ५७४ । ७, १ ॥ ५७८ । २२ ॥ ५८२ । १७ ॥
५८५ । १४ ॥ ५८६ । १३ ॥ ५८७ । ११ ॥ ६०७ । १ ॥ ६१६ । ७ ॥
६२० । २१ ॥ ६२१ । ४ ॥ ६४६ । १८ ॥ ६५६ । १७ ॥ ६६६ । ६ ।
६७१ । ५ ॥ ६७६ । ११ । ६८० । ६ ॥ ६८२ । ५, ८ ॥ ७०७ । १६ ॥
७०८ । ८ ॥ ७१० । ६ ॥ ७१३ । ११ ॥ ७१५ । १५ ॥ ७२० । १२ ॥
७२१ । ११ ॥ ७२४ । ४, १२ ॥ ७२८ । ३ ॥ ७३८ । १५ ॥ ७४७ ।
८ ॥ ७५२ । १७ ॥ ७६२ । ६ ॥ ७६३ । १० ॥ ७६४ । ११ ॥ ७६५ ।
६ । ७६८ । ३ ॥ ७८१ । ६ ॥ ७८० । ३ ॥ ७८२ । १२ ॥ ७८४ । ८ ॥

(५७)

पराशरमाधवोल्लिखितानां पुराणानामका-
रादिक्रमेण प्रज्ञापनपत्रम् ।

(आचारकाण्डस्य)

आ ।

आदित्यपुराण ७६ । ५ ॥ १४७ । १२ ॥ १६४ । ११ ॥ २१६ । ३, ६ ॥
३२३ । १० ॥ ३७२ । ११ ॥ ३७३ । १० ॥ ४४० । ८, ११ ॥ ४६६ ।
६ ॥ ७०४ । १४ ॥

आदिपुराण २६१ । १ ॥ ४६१ । १३ ॥ ६०३ । ७ ॥ ६१५ । ७ ॥ ६१६ ।
८ ॥ ६५२ । १७ ॥ ६५५ । ७ ॥ ६६५ । १४ ॥ ६६७ । २० ॥ ६७० ।
६ ॥ ७०१ । १२ ॥ ७०७ । ६ ॥ ७२७ । ७ ॥

क ।

कालिकापुराण ५५६ । ७ ॥

कूर्मपुराण ५२ । ६ ॥ ६३ । ६ ॥ ८४ । १२ ॥ ८५ । १० । ८७ । ५ ॥
११८ । २ ॥ १३६ । १ ॥ १४१ । ५ ॥ १४२ । १० ॥ १४६ । १४ ॥
१४६ । १, ११ ॥ १५२ । १ ॥ २०१ । १७ ॥ २०२ । १५ ॥ २०७ ।
१ ॥ २२३ । १० ॥ २२५ । १५ ॥ २३६ । ६ ॥ २५० । २ ॥ २५८ ।
१० ॥ २७० । ५ ॥ २७४ । ११ ॥ २७६ । २ ॥ २८३ । १६ ॥ २८६ ।
१४ ॥ २८७ । ५ ॥ २८४ । १२ ॥ ३०६ । १७ ॥ ३०८ । ४ ॥ ३०६ ।
६ ॥ ३११ । १३ ॥ ३१६ । ७ ॥ ३२७ । ७ ॥ ३३२ । १२, १८ ॥
३३५ । १४ ॥ ३३८ । ६ ॥ ३४१ । ४ ॥ ३४२ । १० ॥ ३४४ । ३ ॥
३४५ । ५ ॥ ३४७ । ६ ॥ ३६० । ५ ॥ ३६५ । २, ११ ॥ ३६६ । ७ ॥

३६८ । ११ ॥ ३७२ । १४ ॥ ३७७ । १५ ॥ ३७८ । १ ॥ ३८८ । ६ ॥
 ३८९ । २० ॥ ३९० । ५ ॥ ३९४ । १४ ॥ ३९७ । २ ॥ ३९९ । १६,
 १७ ॥ ४०१ । २१ ॥ ४१८ । ३ ॥ ४२२ । ३ ॥ ४३० । १३ ॥ ४३२ ।
 ५ ॥ ४३८ । १० ॥ ४३९ । २ ॥ ४४८ । १७ ॥ ४७६ । १५ ॥ ४७८ ।
 ८ ॥ ४८२ । ३ ॥ ४८६ । १६ ॥ ४८७ । २२ ॥ ४८८ । १० ॥ ६१३ ।
 २१ ॥ ६३२ । १८ ॥ ६३५ । ७ ॥ ६३६ । १२ ॥ ६६० । १४ ॥
 ६८६ । १४ ॥

ग ।

गण्डपुराण १८६ । ५ ॥

न ।

नन्दिकेश्वर ३३५ । ८ ॥

नृसिंहपुराण २४२ । १० ॥ २८० । १७ ॥ २८६ । १६ ॥ २९७ । ६ ॥
 ३५८ । १२ ॥ ३५८ । ६ ॥ ५३४ । ४ ॥ ५३८ । ८ ॥ ५६८ । २ ॥

प ।

पद्मपुराण २२३ । १६ ॥ ५४७ । १६ ॥ ७५५ । १८ ॥

प्रभासखण्ड ६७६ । १८ ॥

पुराणसार ६८ । ७ ॥ ७४ । ८ ॥ ११४ । ७ ॥ २२२ । ६ ॥ ३०५ । १६ ॥
 ३२४ । १८ ॥ ३२७ । १५ ॥ ३५३ । १३ ॥ ५१४ । १५ ॥

व ।

वज्रपुराण १२० । २ ॥ १२३ । ५ ॥ १६६ । १ ॥ २८५ । ६ ॥ ३६० ।
 १२ ॥ ३६६ । १७ ॥ ३७१ । ६ ॥ ५०८ । ५ ॥ ५८२ । १ ॥ ५८३ ।
 १८ ॥ ६०२ । २ ॥ ६०७ । २० ॥ ६०८ । ७ ॥ ६१७ । ८, १६ ॥ ६३४ ।
 ३ ॥ ६३७ । १०, १८ ॥ ६४८ । ८ ॥ ७११ । १६ ॥ ७३६ । ८ ॥

मन्त्रायुपुराण १८६ । ६ ॥ २१५ । ५ ॥ २२६ । ११ ॥ २४२ । २ ॥ २४६ ।
 १२ ॥ २६६ । २२ ॥ २५३ । १५ ॥ २६६ । ८ ॥ २७६ । १८ ॥ २८० ।
 ३ ॥ २८६ । ६ ॥ २८७ । ११ ॥ २८८ । ३ ॥ ३०६ । १४ ॥ ३२२ ।
 ४ ॥ ३२६ । ६ ॥ ३४२ । ४ ॥ ३४७ । १६ । ३५३ । २, १० ॥ ३७६ ।
 २० ॥

भ ।

भविष्यपुराण वा भविष्यतुराण २६८ । २ ॥ २६८ । ६ ॥ ४४१ । ५ ॥
 ४५३ । २ ॥ ४६० । ३ ॥ ४४३ । ७ ॥ ४८४ । १७ ॥ ४९१ । ३ ॥
 ४९३ । ८ ॥ ४९४ । ७ ॥ ४९६ । ८ ॥ ४९३ । ७, २१ ॥ ४८४ । १० ॥
 भविष्योत्तरपुराण १७३ । १४ ॥ १७६ । १३ ॥ १७८ । १ ॥ ५६७ । १२ ॥

म ।

मत्स्यपुराण वा मत्स्य १०२ । ६ । १४६ । १ ॥ १५८ । ६ ॥ १८२ । २ ॥
 २४३ । ६ ॥ २६१ । ६ ॥ २६४ । १६ ॥ २२३ । १५ ॥ ३४४ । ६ ॥
 ३८३ । २ ॥ ४६५ । ८ ॥ ५५६ । १३ ॥ ५६० । १ ॥ ५८६ । २१ ॥
 ६५७ । १६ ॥ ६५८ । ७ ॥ ६६८ । २ ॥ ७०० । ५ ॥ ७०५ । १४ ॥
 ७२२ । १५ ॥ ७२४ । २० ॥ ७२६ । ६, १३ ॥ ७२२ । ६ ॥ ७४३ ।
 १४ ॥ ७५५ । ५, १४ ॥ ७५६ । २ ॥ ७५६ । २ ॥ ७६० । १६ ॥
 ७६३ । १६ ॥

मार्कण्डेयपुराण २५६ । ११ ॥ २२४ । १५ ॥ २४३ । १५ ॥ ३४७ । १२ ॥
 ३६४ । ६ ॥ ३६६ । १७ ॥ ४६६ । १० ॥ ७०७ । १६ ॥ ७२२ । ७ ॥
 ७८७ । ६ ॥

ल ।

लिंगपुराण ७५ । १० ॥ ८५ । ६ ॥ ३११ । ८ ॥ ५०४ ॥ २२ ॥ ५५६ । ७ ॥

व ।

वराहपुराण २७४ । ७ ॥ ४१६ । १४ ॥ ६८७ । ६ ॥

वज्रिपुराण वा आग्नेयपुराण वा आग्नेय १६५ । ८ ॥ २४८ । १३ ॥ ३१६ ।

४ ॥ ३२७ । ३ ॥ ३२८ । १३ ॥

वामनपुराण १०७ । १६ ॥ २६२ । ६ ॥ २६५ । १६ ॥ ५३७ । ६ ॥

५६७ । ८ ॥

वायुपुराण २८१ । २० ॥ ४५२ । ६ ॥ ७०३ । ७ ॥ ७३८ । ११ ॥ ७४० ।

११ ॥ ७४३ । १ ॥ ७४७ । ८ ॥ ७५४ । २ ॥ ७५८ । १७ ॥

विष्णुपुराण ७६ । २ ॥ ११५ । ११ ॥ १३२ । ४ ॥ १४२ । १ ॥ १४६ । ६ ॥

२०७ । ४ ॥ २११ । ४ ॥ २१४ । ६ ॥ २४६ । २ ॥ २६४ । ११ ॥

२७८ । १८ ॥ २७६ । ११ ॥ २८५ । ३ ॥ ३१५ । १३ ॥ ३१६ । १४ ॥

३२२ । १४ ॥ ३२३ । १८ ॥ ३२६ । ६ ॥ ३४२ । १६ ॥ ३४७ । १६ ॥

३५२ । ११ ॥ ३५७ । १० ॥ ३६४ । ४ ॥ ३६६ । १६ ॥ ३८० । २ ॥

३८५ । १६ ॥ ३८६ । ८ ॥ ३८७ । ७ ॥ ३८८ । १५ ॥ ४१८ । २० ॥

४१६ । १५ ॥ ४४१ । ३ ॥ ४४४ । ११ ॥ ४६७ । ६ ॥ ४७४ । ८ ॥

४६६ । १० ॥ ६३२ । १५ ॥ ६५७ । २० ॥ ६८३ । १२ ॥ ७०८ । १ ॥

७१६ । १८ ॥ ७४३ । १७ ॥ ७८५ । १३ ॥ ७८८ । ७ ॥

श ।

शिवपुराण वा शैवपुराण ३३६ । ७ ॥ ४३४ । २ ॥

स ।

स्कन्दपुराण वा स्कन्द ८६ । ४ ॥ ६७ । १० ॥ १०६ । १४ ॥ ११० । १ ॥

१२१ । १ ॥ १६६ । ६ ॥ १७२ । ११ ॥ १७५ । ३ ॥ १७८ । ७ ॥

१८१ । ६ ॥ १८४ । ६ ॥ १८५ । ११ ॥ १८७ । ५ ॥ ३२४ । ६ ॥

३८४ । ७ ॥ ४३६ । ६ ॥ ५४४ । ११ ॥ ५४५ । १, १० ॥ ५४६ ।

१४ ॥ ७७७ । ६ ॥ ७६१ । २ ॥

(६१)

पराशरमाधवोस्त्रिखितामनिर्दिष्टपुराणनाम्नां
पुराणसन्दर्भानां प्रज्ञापनपत्रम् ।

(आचारकाण्डे)

उ ।

उभामहेश्वरसंवाद ७३ । १८ ॥ ४८४ । २१ ॥

प ।

पितृगाथा ३४५ । १६ ॥ ७४४ । २ ॥

पुराण वा पुराणान्तर १२३ । १२ ॥ २२२ । ६ ॥ २३५ । १४ ॥ २६३ ।
१७ ॥ २८० । २१ ॥ ३०४ । १० ॥ ३१६ । १२ ॥ ३२५ । १ ॥ ३५६ ।
१५ ॥ ३६२ । ३ ॥ ३६३ । ११ ॥ ३७५ । १ ॥ ३८७ । १३ ॥ ४४२ ।
१४ ॥ ४७८ । ६ ॥ ४८२ । ७ ॥ ५०३५ २२ ॥ ५४३ । १८ ॥ ६०५ ।
३ ॥ ६५६ । २१ ॥ ६६७ । ११ ॥ ६७३ । २० ॥ ६८५ । ४, १५ ॥
६८७ । १८ ॥ ७०८ । १७ ॥ ७२० । १८ ॥ ७२८ । १८ ॥ ७२६ । १२,
१७ ॥ ७३० । ५ ॥ ७३५ । ११ ॥ ७३८ । ३ ॥ ७६१ । २० ॥

व ।

वायवीयसंहिता ५३ । २ ॥

स ।

सुतसंहिता ८६ । ४ ॥

पराशरमाधवोलिखितानां इतिहासग्रन्थानां

प्रज्ञापनपत्रम् ।

(आचारकाण्डे)

अ ।

अनुशासनपत्रं १२ । ८ ॥ ७३ । १८ ॥ १३३ । ७ ॥ १५६ । १ ॥ २१६ ।
१६ ॥ ३६७ । १७ ॥ ४०८ । १४ ॥ ४१६ । १७ ॥ ४१६ । ३ ॥ ४२० ।
५ ॥ ४८४ । १६ ॥ ४६६ । ५ ॥

अश्वमेधपत्रं ६६ । २ ॥ १०६ । १७ ॥ १२० । ४ ॥ १५० । १६ ॥ १५३ ।
१० ॥ ३१३ । १७ ॥ ३२७ । १८ ॥ ३५० । १५ ॥ ३५५ । ३, १३ ॥
३५६ । ४ ॥ ३६३ । २ ॥ ३६५ । ८ ॥ ३६७ । १६ ॥ ३७० । ६ ॥
३७४ । ८ ॥ ३७५ । १९ ॥ ३७६ । २ ॥ ४१८ । ४ ॥ ४२८ । १२ ॥
४६५ । १४ ॥ ५५६ । १६ ॥

आ ।

आरण्यपत्रं १२८ । ११ ॥ १२१ । १३ ॥ १२२ । १८ ॥ १३४ । ६ ॥

ग ।

गीता ५४ । १५ ॥ ५६ । ३० ७७ । १२ ॥

म।

महाभारत ७६।१२। ७२।२। ७२।३, १०। १०४। ६। १०६।
०। २०३। १३। २०४। २। २१०। १२। २०५। १८। ३६३।
५। ३६५। १०। ५०२। १६। ५३४। १२। ५०२। ३। ६६६।
२२।

र।

राजधर्म ११६। ८।
रामायण ४१५। ६।

श।

शस्त्रपर्व ४८४। १६।
शान्तिपर्व ३६६। ४। ३६८। २। ३६६। १८। ४०४। २। ४०६।
१६। ४०८। २१। ४१३। ४। ४१४। १७। ४१५। १२। ४१६।
२१। ४१८। ४। ४१६। २०। ४२०। १४।

---

(६४)

पराशरमाधवोल्लिखितानां श्रुतिस्मृतिपुराणेति-
हासातिरिक्तग्रन्थानां प्रज्ञापनपत्रम् ।

(आचारकाण्डस्य)

ज ।

ज्योतिःशास्त्र १८० । १३ ॥ २६२ । ११ ॥

न ।

निगम ६७५ । ६ ॥ ७०६ । १५ ॥ ७२६ । १० ॥ ७४७ । १२ ॥ ७४८ । ७ ॥

प ।

प्रपञ्चसार ३५ । ३ ॥

ब ।

ब्रह्मनिरुक्तं ७२६ । १० ॥

व ।

विष्णुधर्मोत्तर १६५ । १३ ॥ १७१ । १० ॥ १७२ । ६ ॥ १७५ । ११ ॥

१७८ । १५ ॥ १७९ । १२ ॥ १८७ । १३, १८ ॥ २०२ । १२ ॥ ३६३ ।

५ ॥ ३८३ । १६ ॥ ४४० । २ ॥ ६५१ । १४ ॥ ६६० । १६ ॥ ७०६ ।

६ ॥ ७२३ । ७ ॥ ७६० । ४ ॥ ७८२ । १० ॥

श ।

शिवधर्मे १७७ । २ ॥

शैवामम १२६ । ६ ॥

(६५)

पराशरमाधवोल्लिखितानां दार्शनिकग्रन्थानां
प्रज्ञापनपत्रम् ।

(आचारकाण्डस्य)

—०—

उ ।

उत्तरमीमांसा ५२६ । ५ ॥ ५२२ । १५ ॥

—

ज ।

जमिनिस्तुत ७६ । १० ॥ ५७ । २ ॥

—

व

योगस्तुत २० । १२ ॥

—

ब ।

बार्त्तिक ५१ । १७ ॥

वैयसिकभाष्य २० । १२ ॥

व्यासस्तुत ७१ । ७ ॥ ५१ । ११ ॥

—

(६६)

पराशरमाधवोद्धितानां निबन्धग्रन्थानां
प्रज्ञापनपत्रम् ।

(आचारकाण्डम्)

अ ।

अपरार्ण ६०९ । १० ।

—

घ ।

घन्त्रिका ६०९ । १० ।

—

स ।

सूतिसंग्रह ७८६ । ५ । ७८६ । ९ ।

—

पराशरमाधवस्य शुद्धिपत्रम् ।

(व्यवहारकाण्डस्य)

पृष्ठे ।	पङ्क्तौ ।	अशुद्धम् ।	शुद्धम् ।
१	६	आद्यायो	आद्यायो
१२	६	प्रयास	प्रयास
१८	१३	सम्बर्त्तः	संवर्त्तः (एवं परञ्च)
१८	१६	येयमुक्ता	येयमुक्ता
३३	४	निरीक्ष्यते	निरीक्ष्यते
३५	१३	कैवर्त्तस्य	कैवर्त्तस्यैव
४८	२	प्रकारः	प्रकारः ।
५४	११	सम्भवं	सम्भवं
५४	१३	प्रत्यर्थी	प्रत्यर्थी
५६	६	शङ्केत	सङ्केत
६०	६	तत्पित्रा मृतीय	तत्पित्रा मृहीत
१०६	१४	कालेन	काले न
१११	३	घटो	घटो
१२१	२१	प्राङ्मुखः	प्राङ्मुखः
१२४	८	पूर्वाङ्गे	पूर्वाङ्गे
१२७	६	भस्म	भस्म
१६६	१६	विवक्षितं	अविवक्षितं
१७०	५	स्त्रीशुक्लेषु	स्त्रीशुक्लेषु
१७०	६	शुक्लं	शुक्लं
१७३	७	मृत्प्रयानां	मृत्प्रयानां (एवमन्यत्र)
१७४	२०	नामयो	नाम यो
१७६	१८	भोगाविशेषे	भोगाविशेषे
१७६	१८	सभ-	स भ-

मुद्रिपत्रम् ।

पृष्ठे ।	पङ्क्तौ ।	कमुद्रम् ।	मुद्रम् ।
१६०	१८	रूपायैः ...	रूपायैः
१६८	६	स्त्रियै	स्त्रियै
२०८	७	दाप्यये	दापये
२११	१६	गगन	गगन
२१३	१२	मौल	मौल
२१३	१५	चाटमिः	चाटमिः
२१५	१६	चातिमिः	चाटमिः (एवं परं च)
२२६	२	सुतेपितुः	सुते पितुः
२४६	५	गृह्यत	गृह्यते
२४८	१८	समक्रिया	समवक्रिया
२६६	१७	वृत्ति	वृत्ति
२६८	८	दशाहृत	दशाहनु
२८३	१६	भस्माभिः	भस्मादिभिः
२८६	८	सक्वि	सक्वि
३०६	१६	पुत्रयैः	पुत्रयैः
३१६	८	प्रक्षं	प्रोक्षं
३१७	२२	मातुजानी	मातुजानी
३२८	१८	सत्त्वम्	सत्त्वम्
३३४	१४	दमुक्तो	ददुक्तो
३३४	१८	दत्तो	दत्तो
३५५	१४	सपिच्छाः	सपिच्छाः
३५६	१०	संखटानाम्	संखटानाम्
३६१	१६	मांसा	मांस
३७१	८	बाह्यासां	बाह्यासां
३७६	६	बाह्यवस्त्रः	बाह्यवस्त्रः
३८२	१६	तन्	तान्

PREFACE.

अवतरणिका ।

पराशरस्मृतेर्माधवाचार्यकृता व्याख्या समीचीनोग्रन्थः । सेयं न परं पराशरस्मृतिव्याख्यानं किन्तु पराशरस्मृतिव्याख्यायाजेनोपादेयः स्मृति-
निबन्धोऽयं विरचितो माधवाचार्येण । सोऽयं ग्रन्थो दाक्षिणात्ये प्रचरद्भूयः ।
सोऽयं महामहोपाध्यायरघुनन्दनभट्टाचार्यप्रभृतिभिः स्मृतिनिबन्धकर्तृभिः
प्रमाणतयोपन्यस्तः । तस्यैतस्य ग्रन्थराजस्यार्थावर्त्ते विशेषतस्तु गौडमन्त्रणे
विरणप्रचारं लुप्तप्रायताम्रालस्य शास्त्रग्रन्थरक्षणेदोहितेर्विद्यावारिधिभि-
रस्यातिकसमितिशोभाकरैः समास्तारैस्तन्मुद्रणं स्थिरीकृत्य तच्छोधनादौ
नियुक्तोऽयं जनः । मया तु यतमानेन यद्यामति एतस्य शोधनमकारि ।
अद्यत्वेऽध्ययनाध्यापनयोरव्यवहतत्वेन विरणप्रचारतया चासौक्यमपि पुस्तकं
परिमुञ्चं न शक्यम् । तथापि महता आयासेनास्य मुद्रता कथञ्चित्
सम्पादिता । ग्रन्थार्थवैश्रद्याय टिप्पणमपि तेषु तेषु स्थानेषु विरच्य दत्तम् ।
तथापि अत्र याऽप्युद्धिर्विपश्चितां प्रतिभास्यति सा तैरेव रूपया शोधनीया ।

आनि पुस्तकान्यवलभ्येतस्य शोधनमकरवं तेषामिदानीमुक्तेषु क्रियते ।
एकं तावदस्यातिकसमाजादागतं मूलमात्रम् । द्वितीयमपि तत एवागोत-
माचारप्रायश्चित्तकाण्डद्वयात्मकं व्याख्यासहितम् । तृतीयमपि तस्मादेव
समाजात् संगृहीतं आचारकाण्डरूपं व्याख्यासहितमेव । चतुर्थं संस्कृत-
विद्यामन्दिरात् समासादितमाचारप्रायश्चित्तकाण्डद्वयोरेतं सव्याख्यम् ।
पञ्चमं शान्तिपुरनिवासिपण्डितरामनाथ-तर्करात् प्राप्तं तावृश्चमेव । षष्ठं
मद्रदेशादानीतं जैलङ्गाक्षरमुद्रितं तथाविधमेव । तदेवमाचार-प्रायश्चित्त-
काण्डयोः षट् पुस्तकान्युपलब्धानि । व्यवहारकाण्डस्य चेकं पुस्तकं
पण्डितरामनाथ-तर्करात् प्राप्तम् । द्वितीयं संस्कृतविद्यामन्दिरादधि-
गतम् । तृतीयं काशिकराजकोयसंस्कृतपाठशालातः समानीतम् । तदेव
व्यवहारकाण्डस्य त्रीणि पुस्तकानि संगृहीतानि ।

पराशरस्मृतौ तावत् अष्टभिः श्लोकैरेकानि षट् शतानि श्लोकानां विद्यन्ते । ते च श्लोका द्वादशभिरध्यायैर्विभक्ताः । तत्राद्यमध्यायत्रयमाचार-
काण्डम् । पराचीनमध्यायाष्टकं प्रायश्चित्तकाण्डम् । अन्तिमस्वध्यायः परि-
शिष्टरूपः । आचारो हि धर्मानुष्ठानम् । तच्चाद्येनाध्यायत्रयेऽप्युपदिष्टम् ।
शास्त्रीयं धर्ममनाचरतः निषिद्धञ्चानुतिष्ठतो यदनिष्टमापद्यते, तन्निराकर-
णार्थं प्रायश्चित्तम् । तच्चाचारोपदेशात् परतः समुपदिष्टम् । यथा कल्प-
सूत्रादौ श्रौतधर्मानुष्ठानं तदतिक्रमप्रायश्चित्तस्योक्तम्, तथेहापि स्मार्त-
धर्मानुष्ठानमतिक्रमप्रायश्चित्तस्योक्तं न तु व्यवहारोऽपि पराशरेऽप्युक्तः ।
परन्तु राजधर्मप्रस्तावे, प्रजाधर्म्येण पालयेदित्यनेन व्यवहारः सूचितः ।
यद्यपि स्मार्तधर्मान्तरवत् व्यवहारोऽपि वेदमूल इति सोऽपि धर्म एव,
एवञ्च स्मार्तधर्ममुपदिदिहोः पराशरस्य व्यवहारोऽप्युपदेष्टुमुचितः, तथापि
तस्यैतल्लोकप्रधानत्वादुपदेशेन कृतः । द्विविधो हि धर्मः कश्चित् परलोक-
प्रधानः कश्चित्तल्लोकप्रधानः । तत्र परलोकप्रधानं धर्ममुपदिदिहोराचार्यः
श्रौचादिकमेवोपदिष्टवान्, तस्य परलोकप्रधानत्वात् । व्यवहारन्तु गोप-
दिदेश तस्यैतल्लोकप्रधानत्वादिति सिध्यते । आख्यात्रा तु माधवाचार्येण
आचारकाण्डप्रायश्चित्तकाण्डयोर्वाख्यानानन्तरं परिशिष्टरूपतया व्यवहार-
काण्डमप्युपनिबद्धम् । तदेवं मूलस्याचारप्रायश्चित्तरूपकाण्डद्वयात्मकत्वेऽपि
माधवाचार्यकृता तद्व्याख्या तु काण्डत्रयवती, आचारकाण्डं प्रायश्चित्तकाण्डं
व्यवहारकाण्डमेति ।

तत्र प्रथमेऽध्याये चतुर्णां वर्णानां साधारणः (श्रिष्टाचारः आश्रितकृत्)
असाधारणः (षट्कर्म क्षितिरक्षादिरूपः) च धर्मो निरूपितः । द्वितीये
तृतीयादिरूपो जीवगोपाय उपदिष्टः । उद्देशतश्चाश्रमधर्मसूचनं कृतम् ।
तृतीयेऽध्याये अश्रौचविस्तर उद्देशतः श्राद्धसंग्रहस्योक्तः । चतुर्थेऽध्याये प्रकी-
र्णपापप्रायश्चित्तं पुत्रभेदादि परिवेदनस्योपदिष्टम् । पञ्चमेऽध्याये प्रकीर्णपाप-
प्रायश्चित्तशेषः आहिताग्निसंस्काराभिहितः । षष्ठेऽध्याये मलावहसङ्गरी-
करणोपपातकप्रायश्चित्तान्युक्तानि । मुद्दिआमरसयोः । सप्तमेऽध्याये रसा-

प्रातिरिक्तव्यमुद्धितपदिष्टा । अष्टमेऽध्याये सामान्यतोगोबधप्रायश्चित्त-
मुक्तम् । नवमेऽध्याये रोधादिनिमित्तकगोबधप्रायश्चित्तममुष्टम् । दशमेः
ऽध्याये अगम्यागमनप्रायश्चित्तमादिष्टम् । एकादशेऽध्याये अभोज्यभोज-
नादिप्रायश्चित्तमादर्शितम् । द्वादशस्वध्यायः काण्डद्वयपरिशिष्टरूपः ।

पराशरस्मृतौ खल्वस्यां बाहुल्येन कलिधर्माणामेवोपदेशः । मुनिभिः
समन्वितः किल भगवान् वेदव्यासः कलौ मनुष्याणां प्राक्किङ्कासेन यथा-
वद्भस्ममनुष्ठातुमसमर्थानालक्ष्य हृषया वदरिकाश्रमस्थं पितरं पराशरं पृष्ट-
वान् । स चैवं पृष्टो धर्ममुपदिदेश । अतएवात्र आचारस्य सङ्कोचः
प्रायश्चित्तस्य बाहुल्यस्योपलभ्यते । लोकानामल्पसामर्थ्यात् आचारसङ्कोचः,
पापबाहुल्यात् प्रायश्चित्तविस्तरः । अत्रापि सङ्कोचोऽस्त्येव । यथा गोबधे
जैमासिकव्रतादिकं मन्वादिभिषयपदिष्टं, ब्रह्महत्यायां च द्वादशवार्षिक-
व्रतादिकम् । पराशरेण तु तत्र तत्र यथाक्रमं प्राजापत्यं सेतुदर्शनञ्चोक्तम् ।
तस्मात् पराशरमते तत्र तत्र तत्तदेव मुख्यं प्रायश्चित्तम् । व्रतान्तरश्चेतद्वै-
कल्पिकम् । यस्य हि शास्त्रे प्रसङ्गा श्रूयते, तदेव भवति, आयासबाहुल्यं
तु न महत्त्वप्रयोजकम् । तथात्वे ह्यवकाशमायासबाहुल्यात् कर्षणमेव
भवति स्यात् गोमूत्राद्यपेक्षया सिंहव्याघ्रादिमूत्राणामुत्कर्षो भवेत् । स्मृत्य-
न्तरानुसारेण तु विषयव्यवस्था न समीचीना । सर्वासां स्मृतीनामर्वाङ्मृशा-
न्नातुमशक्यत्वात् । सपरिज्ञातस्मृत्यनुसारेण व्यवस्थायामभ्युपगम्यमावायानु-
पूर्वं तथा व्यवस्थायां कृतार्था कालान्तरे स्मृत्यन्तरदर्शने व्यवस्थाया अव्यव-
हृत्यापत्तेः । तस्मात् व्रतान्तरविधानं न व्रतान्तरस्य निवारकम् । इत्थञ्च
यच्चैकस्मिन् विषये भिन्नभिन्नास्तु स्मृतिषु विभिन्नानि व्रतान्युपलभ्यन्ते, तत्र
सर्वेषां विकल्प एवेति समीचीनः मत्याः । आयासबाहुल्यात्त्ववान्तरफल-
बाहुल्यं महतोव्रतस्याल्पेनांशेन पापक्षयोऽवशिष्टेन चांशेन सर्गादिसुखान्निर्वा-
कल्पनीयम् । पापक्षयादिकं प्रकृतफलान्तु विहितेभ्यः सर्वेभ्य एवाविशेषेण
जायते । एवमल्पव्रतेनापि महतः पापस्य कियानंशः क्षीयते । अस्मिन्नर्थे
आस्ताकृद्भिर्माधवाचार्यैः सर्वथा समुपादेयो विचारः प्रवर्तित इत्युपास्यते ।

माधवाचार्येणेदमपि विचारितम् । तद्यथा । ब्रह्महत्याद्युत्पन्नं पापं
द्वादशवार्षिकादिना व्रतेन नश्यतु । कर्मजन्यपापस्य कर्मणा नाशोपपत्तेः ।
अभक्ष्यभक्षणजनितन्तु पापं कथं नश्यति ? यावता भक्षितस्याभक्ष्यस्य मांस-
शोणितादिरूपेण परिणतस्य शरीरेऽवस्थानात् । अपवित्रपदार्थपरिणाम-
रूपस्य शरीरस्य कथं प्रायश्चित्तानुष्ठानेन पवित्रता प्रक्यते वस्तुमिदमेवमाशङ्क्य
सिद्धान्तितम् । अतएवाभक्ष्यप्रक्षामप्रायश्चित्ते शङ्खपुष्पीप्रभृतीनां ज्ञाप्यस्य
पानं विहितम् । तथाच तत्तत्कायपानेनाभक्ष्यद्रव्यपरिणामभूतमांसशोणि-
तादेः संशोधनमुपपद्यते । पवित्रतत्तद्द्रव्यकायादीनां मांसशोणितादिरूपेण
परिणतानां प्रदुष्टमांसशोणितादिशोधकत्वोपपत्तेरित्यादिकं विचारितम् ।
एतेनाभक्ष्यभक्षणप्रायश्चित्तं आदिष्टव्रतादिकमेव करणीयं न तत्रानुक्तस्य-
धेनुदानादिकं कर्तुमुचितमिति माधवाचार्याणामभिप्रायः प्रतीयते ।

सा खल्वियं पराशरस्मृतिः कलौ युगे प्रकीर्तेति तत एवोपलभ्यते ।
सा चेयं प्रायः सर्वासामेव स्मृतीनां परमाविनी । पराशरं पृच्छता वेदका-
सेन खल्वेवमुक्तम् ।

श्रुता मे मानवाधर्मा वाशिष्ठाः काश्यपास्तथा ।

गार्गेया गोतमीयाश्च तथाचौशनसाः श्रुताः ।

अनेर्विष्णोश्च संवत्सर्दक्षादङ्गिरसस्तथा ।

शातातपाश्च हारीताक्याश्चवल्क्यास्तथैव च ।

आपस्तम्बकृता धर्माः शङ्खस्य लिखितस्य च ।

कात्यायनकृताश्चैव तथा प्राचेतसान्मुनेः ।

तदनेनैतासां स्मृतीनां परतो भगवतो ध्यासस्य प्रश्नः, तदुत्तररूपतया
च पराशरस्यास्याः स्मृतेरभिधानमिति स्पष्टमवगम्यते । सेयं स्मृतिः पूर्व-
स्मृतीनां सारसंग्रहभूतेति प्रतीयते । अस्यां हि स्मृतौ क्वचित् स्मृत्यन्तर-
वाक्यमविकलमेवोक्तम् । यथा बह्वे मृते प्रव्रजिते इत्यादि नारदस्मृतिवाक्यं
तथैवाभिहितम् । क्वचिन्वृणतो विकलस्य स्मृत्यन्तरवाक्यमिदोपन्यस्तम् ।
यथा मुञ्चेद्विप्रो दशाहेन इत्यादि दक्षवाक्यं जातौ विप्रो दशाहेन इत्वंशतो-
विकलस्य प्रतिष्ठितम् ।

आस्थाकर्तुर्माधवाचार्यस्य लिपेऽस्मात्तुर्थं सारस्यश्च सुप्रसिद्धमिति तत्र
न किञ्चिदुक्तव्यम् । स किल प्रसिद्धस्य बुक्कमहोपतेरमात्य आसीदित्यपि
सुप्रसिद्धमेव । किं ब्रूना सायणाचार्य-माधवाचार्यावेव तस्य प्रसिद्धेर्मुक्त-
मिति शक्यते वक्तुम् । स खल्वयं माधवाचार्यो भारतीतीर्थस्य शिष्य इति
अस्मिन्नेव ग्रन्थे कालमाधवादौ चोपलभ्यते । अस्य माधवाचार्यस्य जननी
श्रीमती, पिता मायणः, सायणभोगनाथौ सहोदरौ । सोऽयं भरद्वाजगोत्रो-
त्पन्नः यजुर्वेदी बौधायनशाखीय इत्येतदस्य ग्रन्थस्योपक्रमशिकायां तदुक्त्या-
ऽवगम्यते । एवं हि तत्रोक्तम् ।

श्रीमती जननी यस्य सुकीर्तिर्मायणः पिता ।

सायणभोगनाथश्च मनोबुद्धौ सहोदरौ ।

यस्य बौधायनं सूत्रं शाखा तस्य च याजुषी ।

भारद्वाजं कुलं यस्य सर्वज्ञः स हि माधव इति ।

तदनेन माधवसायणौ सहोदरौ भ्रातराविति स्पष्टमवगम्यते । ये तु
माधवसायणयोर्द्वेदं मन्यन्ते, ते कथमिमां माधवाचार्यस्योक्तिं न पर्या-
लोचयन्तीति न खल्वधिगच्छामि । अस्तु तावत् । स खल्वयं माधवाचार्यः
सायणाचार्यस्याग्रजः न त्वनुजः । तथाच सायणाचार्यकृतयज्ञतन्त्रसुधा-
निधियग्रे ।

तस्याभूदन्वयगुरुस्तत्त्वसिद्धान्तदर्शकः ।

सर्वज्ञः सायणाचार्यो मायणार्थतनूद्भवः ।

उपेन्द्रस्येव यस्यासीदिन्द्रः सुमनसां प्रियः ।

महाकृतूनामाहर्ता माधवार्यसहोदरः ।

तदत्रोपेन्द्रस्येन्द्र इव सहोदरो माधव आसीदित्युक्त्या माधवस्य साय-
णाग्रजत्वं प्रतीयते । माधवार्येत्यर्थ्यदप्रयोगाच्च तथाऽवगम्यते । अतएव
माधवाचार्यो बुक्कस्य बुक्कणस्य वाऽमात्य आसीत् सायणाचार्यस्तु बुक्कस्य
तत्पुत्रस्य हरिहरस्य चामात्य आसीदिति सुतरां सङ्गच्छते । हरिहरस्य
बुक्कात्मजत्वं तु यज्ञतन्त्रसुधानिधौ स्पष्टमुपलभ्यते । एवं हि तत्रोक्तम् ।

वंशे चान्द्रमसे तदन्वयनिधिः श्रीसङ्क्रमोऽभून्नृप-
 क्षमात् प्रादुरभूदभौष्टसुरभिः श्रीबुक्कपुष्पोपतिः ।
 हरिहरनिधभूमा कामदोऽभूज्जगतां
 हरिहरनरपालस्तस्य भूष्णस्तनूजः ।

स खल्वयं सायणाचार्यो वेदभाष्याणि विरचितवान् । न तु माधवा-
 चार्यो वेदभाष्याणां निर्माता । अतएव वेदभाष्ये माधवाचार्यनिर्मित-
 जैमिनीयन्यायमालाग्रयणः श्लोकः प्रमाद्यतयोक्तिस्तितः । तदुद्धरणवेलायां
 न्यायविस्तरकार आह, — इत्यन्योक्तिरूपेण समुल्लेखः सुतरां सङ्गच्छते ।
 यत्र क्वचित्,—

क्षपालुर्माधवाचार्यो वेदार्थं वक्तुमुद्यतः ।
 इत्युक्तम् । तदपि व्येष्टे आतरि सम्मानप्रदर्शनार्थमेव । अतएव सर्वथा-
 न्यभूतसङ्क्रममहाराजकृतितया वेदभाष्यस्य तत्रैव क्वचिदुल्लेखो वृश्यते ।

सङ्क्रमेन प्रकाशयते ।

इत्यत्र । सङ्कतेरन्यकृतितयोल्लेखः खल्वन्यस्मिन् सम्मानातिशयमवगमयति ।
 तत्रैव वेदभाष्ये तत्तत्प्रकरणपरिसमाप्तौ, “इति सायणाचार्यविरचिते
 माधवीये वेदार्थप्रकाशे” — इत्यादिकं पुष्पिकायां यत्किञ्चित् तदप्येवं
 सङ्गच्छते । अपि च धातुवृत्तिर्नाम ग्रन्थः सायणाचार्येण निर्मितः । सेवं
 धातुवृत्तिर्माधवीयेति नाम्ना तेनैव प्रख्यापिता । तथाच धातुवृत्तेरप्यक्रम-
 यिकागतः श्लोकः ।

तेन मायणपुत्रेण सायणेन मनोविद्या ।

आख्यया माधवीयेयं धातुवृत्तिर्विरच्यते ॥

वेदभाष्यं सायणाचार्यकृतमित्येतच्च तत्कृतयश्चतन्मसुधानिधियस्यात् स्पष्ट-
 मवगम्यते । तथाच तत्र सायणाचार्यं प्रति सभासदामुक्तिः ।

अधीताः सकला वेदास्ते च वृष्टार्थगौरवाः ।

त्वत्प्रणीतेन तद्भाष्यप्रदीपेन प्रचीयसा ।

सोऽयं माधवाचार्यः पुराणसार-पराशरस्मृतित्याख्या-काणमाधवापरनाम-

धेय-कालनिर्णयग्रन्थान् विरच्य परतो जैमिनीयन्यायमालां तद्विस्तरं च
रचितवान् ।

व्याख्याय माधवाचार्यो धर्मान् पाराशरानथ ।

तदनुष्ठानकालस्य निर्णयं वक्तुमुद्यतः ॥

इत्यनेन कालमाधवगतेन श्लोकेन पाराशरस्मृतित्याख्यानानन्तरं कालमाधव-
ग्रन्थः प्रणीत इत्यवगम्यते ।

श्रुतिस्मृतिसदाचारपालको माधवो बुधः ।

स्मार्त्तं व्याख्याय सर्वार्थं द्विजार्थं श्रौत उद्यतः ॥

इति जैमिनीयन्यायमालाविस्तरगतेन श्लोकेन सर्वेषां स्मार्त्तधर्माणां व्या-
ख्यानानन्तरं जैमिनीयन्यायमालाविस्तरोरचित इति चावगम्यते । व्याख्या-
तस्त्वायं श्लोकः स्वयमेव । तद्यथा । सर्ववर्णाश्रमानुग्रहाय पुराणसार-
पाराशरस्मृतित्याख्यानादिना स्मार्त्तोद्धर्म्मः पूर्वं व्याख्यातः, इदानीं द्विजानां
विशेषानुग्रहाय श्रौतधर्म्मव्याख्यानाय प्रवृत्तः इति ।

अत्रेदमाशङ्कते कैश्चित् । सायणमाधवयोर्भिन्नत्व, सर्वदर्शनसंग्रहे —

श्रीमत् सायणमाधवः प्रभुरपन्यास्यत् सतां प्रीतये ।

इत्युपन्यासः कथं सङ्गमनीयः । अत्र य एव सायणः स एव माधव इति
सायणमाधवयोरेकत्वमवगम्यते । अत्रैतदालोचनीयम् । पूर्वोक्तप्रबन्धेन
सायणमाधवौ सहोदरौ माधवस्य स्वर्गमनात् परतोऽपि सायणो जीवित-
व्यासीत् तदानीमेव तेन यज्ञतन्त्रमुधानिधिर्विरचित इति स्पष्टमवगम्यते ।
तस्मात् सायणमाधवौ भिन्नामित्यत्र नास्ति सन्देहः । सायणमाधवयो-
रभेदनिर्देशस्तु सायणशब्दस्य वंशनामतामप्यवगमति । तथाच माधवा-
चार्यस्य सोदरी नाम्ना सायण व्यासीत् सायणमाधवौ द्वौवेव तु सायण-
वंशोत्पन्नाविति स्मियते । सायणशब्दस्य वंशनामता तु सर्वदर्शनसंग्रह-
एव स्तुष्टमवगम्यते । एवं हि तत्रोक्तम् ।

श्रीमत्सायणदुग्धाविकौस्तुभेन महौजसा ।

क्रियते माधवार्येण सर्वदर्शनसंग्रहः ॥

अत्र सायणदुग्धाविक्रौस्तुभेनेति विशेषणोपादानात् सायणवंशोत्पन्नत्वं
माधवस्यावगम्यते । तथा सायणरचितधातुदृष्टौ,—

अस्ति श्रीसङ्गमङ्गापः पृथ्वीतलपुरन्दरः ।

+ + + +

तस्य मन्विशिखारत्नमस्ति मायणसायणः ।

यः स्थातिं रत्नगर्भेति यथार्थयति पार्थिवौम् ॥

× × . × . ×

तेन मायणपुत्रेण सायणेन भगोविद्या ।

आख्यया माधवीयेयं धातुदृष्टिर्विरच्यते ॥

अत्र हि तस्येत्यादि श्लोके मायणस्य सायणतयोल्लेखो वंशनामतां तस्याव-
गमयति । तेनेत्युत्तरश्लोके च सायणनामधेयत्वं तस्येति धीमद्विरनुचिन्त-
नीयम् । धातुदृष्टेः पुष्पिकायामपि, मायणसुतेन माधवसहोदरेण सायणा-
चार्येण विरचितायां,— इत्यादि लिखितम् ।

इदन्विह विचारणीयम् । माधवाचार्येण सर्वत्रैव ग्रन्थादौ विद्या-
तीर्थस्य प्रणामः कृतः । सर्वदर्शनसंग्रहस्यादौ तु,—

पारं गतं सकलदर्शनसागराणा-

मात्मोचितार्थचरितार्थितसर्वलोकम् ।

श्रीशार्ङ्गपाणितनयं निखिलागमज्ञं

सर्वज्ञविष्णुगुरुमन्वहमाश्रयेऽहम् ।

इत्युक्तम् । विद्यातीर्थस्योल्लेखस्तु न कृतः । किमत्र कारणमिति न निश्ची-
यते । परन्तु शार्ङ्गपाणितनयस्तस्य दर्शनशास्त्रे गुरुरासीदित्येवमपि सम्भ-
वेत् । इत्यन्तु किं विस्तरेण ?

तदेवं माधवाचार्यसायणाचार्ययोर्मध्यदर्शनात् यावान् माधवा-
चार्यस्य परिचयोऽवगम्यते, तावानेवात्रोपनिबद्धो न तु कल्पनया कलुषतां
नीव इति शिवम् ।

कलिकाता राजधान्याम्, }
शकाः १८२० । भाद्रे मासि । }

सेरपुरनगरवास्तव्यः, }
श्री चन्द्रकान्त देवशर्मा । }

पराशरमाधवस्याकारादिक्रमेण विषयसूची ।

व्यवहारकाण्डस्य ।

अ ।

विषयः ।	पृष्ठे ।	पङ्क्तौ ।
अग्निविधिः	१३१	१७
अदत्तनिरूपणं तद्भेदाच्च	२२७	१७
अदत्तस्य प्रत्याहरणीयत्वम्	२२८	२०
अदेयदानप्रतियोग्योर्दण्डः	२२५ } { ६	
” ” ” ”	२३० } { २	
अदेयम्	२२४	१४
अधिककर्मकृतः स्वरूपम्	२४२	२०
अनासेध्याः	३८	३
अग्नियुक्तप्रतिनिधयः	४२	१४
अनेकभृत्यकर्तृककर्मणि वेतनार्पणप्रकारः	२३१	१८
अनंशानां पुत्रस्यांशभागित्वम्	३६७	६
अनंशानां भरणम्	३६६	१६
अन्तर्गतभावसत्त्वकलिक्रानि	४३	१८
अन्तेवासिनां कर्मकरणम्	२४०	२२
अन्तेवासी	२४१	३
अन्यतराङ्गवैकल्ये भोगस्य न प्रामाण्यम्	१०२	१८
अन्यथावादिनः सम्भस्य दण्डः	२७	१
अन्वाहितलक्षणम्	२०६	१६
अपराधानुसारेण दण्डव्यवस्था	१४६	१४

विषयः ।	पृष्ठे ।	पङ्क्तौ ।
अपराधाः	४४	१८
अपुत्रदायकहयकर्मः	३५२	१७
अपुत्रधने पत्यविकारविचारः	३५५	१८
अप्रकाशतस्कराणां दण्डः... ..	३०१	१७
अप्रकाशतस्कराः	३००	८
अप्रकृतिसंस्कृतस्य कार्यस्यासिद्धिः	१६५	२
अप्रगल्भाभियोक्तारि कालदानम्	५१	१०
अभियोक्तादीनामुक्तिकर्मः	४५	८
अभ्युपेत्यामुभूषा... ..	२३८	६
अमेधादिना तडागादिद्रुमके दण्डः	२७६	६
अर्थिनः प्रतिनिधिः	४२	११
अर्थिप्रत्यर्थिनोः कस्य क्रियेति निरूपणम्	६६	१६
अर्थिप्रत्यर्थिनोः सन्धिः	५८०	१६
अवस्करादिभिस्तुष्यधादिरोचनिषेधः	२७८	१५
अविभाज्यद्रव्यम्	३७६	६
अविभाज्यविद्याधनलक्षणम्	३७७	८
अक्षीलवाक्यलक्षणम्	२६४	१०
अष्टादशविवादप्रदानि	११	५
असाक्षिप्रत्ययाविवादाः	८४	१२
असंवद्धवादलक्षणम्	१६२	८
अस्वामिविक्रयः... ..	२११	११

आ ।

आगमपूर्वकमेव भुक्तेः ग्रामाख्यम्	१०२	८
आगमवद्दोषकालत्वादिकमपि भुक्तेः ग्रामाख्यकारणम् १०२		१४

विषयः ।	पृष्ठे ।	पङ्क्तौ ।
आगमं विनाऽपि त्रिपुरवधभोगस्य प्रामाण्यम् ...	१०३	१५
आचरितकृत्यम्	१८१	८
आचार्यस्य कर्तव्यम्	२०१	६
आद्याप्रद्यापनपञ्चयोरुक्तये	८०	११
आदिन्याः	१२२	१६
आधिनाशादौ अवस्था	१०५	०
आधिनिरूपणम्	१०५	१०
आधिपत्रे विशेषः	८५	०
आधिपालनप्रकारः	१०५	१
आधिमेधाः	१०१	१६
आधिमोक्षणम्	१२२	१६
आधिसिद्धिप्रकारः	१०५	१८
आधेयजावनमात्रम्	१०६	५
आवेदनप्रकारः	०२	०
आसेधमेधाः	३०	०
आसेधादिविधिः	३०	१
आसेधानर्हाः	३०	१३
आसेधाहीः	३०	३
आसेध्यासेधकपोस्तत्त्वानोक्तद्वये दण्डः ...	३०	२०
आहितव्रतस्य सत्यविरुत्तिकारः	१०८	१०
आज्ञापानर्हाः	३८	१५
आज्ञावाहीः	३८	८

---

५ ।

इन्द्रितादयः ०५ ८

उ ।

विषयः ।	पृष्ठ ।	पङ्क्तौ ।
उत्प्लोचस्वरूपम्	२२६	७
उत्तमद्रव्याणि	२६८	१५
उत्तमसाहसदण्डः	२८०	४
उत्तरपादः	५३	८
उत्तरभेदानां स्वरूपाणि	५६	१०
उत्तरभेदाः	५६	८
उत्तरलक्षणम्	५४	३
उत्तरादाने प्रत्यर्थिनः पराजयः	६४	८
उत्तराभासानां लक्षणानि	५७	१५
उत्तराभासाः	५७	१०
उद्धृतलक्षणम्	२७२	१४
उपधिलक्षणम्	१८१	४
उपनिधिलक्षणम्	२०४	६
उपविक्रयलक्षणम्	२१३	६

कृ ।

कृत्वाग्रहसंघर्षाः	१६०	१३
कृत्वाग्रहोदभेदेन वृद्धेः परिमाणभेदः	१६८	१
कृत्वादानविधिः... ..	१६६	१५
कृत्वापरिशोधनकर्तारः	१८५	११
कृत्वादानप्रकरणम्	१६६	८
कृत्वादानस्य सप्तविधत्वम्... ..	१६६	६

क ।

विषयः ।	पृष्ठे ।	पङ्क्तौ ।
कतिचिद्देशाचाराः	१४	०
कन्यादूषणे दण्डः	३२०	१८
कन्याहरणे दण्डः	३२०	१०
कर्मकराः	२३८	१६
कार्यदर्शनप्रकारः	३६	०
कालदानस्य विषयः	५५	१३
कूटसाक्षिणः	८१	८
कूटसाक्षिणां दण्डः	८१	१४
कृत्स्नकृणपरिशोधनाशक्तौ दत्तं लेख्यपृष्ठे लेखनीयम्	१००	१४
केचुचित्कार्यविशेषेषु स्त्रीणामस्वातन्त्र्यम् ...	१६३	११
कोशविधिः	१४४	०
क्रियाणां बलाबलभावः	६१*	४
क्रियापादः	६०*	११
क्रियाभेदाः	६०*	२०
क्रीतपण्यपरीक्षाकालः	२५६	२
क्रीतानुशयः... ..	२५५	४
क्वचित् पुनर्यवहारः	१६१	८
क्वचित्सततन्वक्तव्यस्यापि कार्यस्यासिद्धिः ...	१६५	६
क्वचिदनङ्गीकृताऽपि वृद्धिर्भवति	१६८	७
क्वचिदग्निरो दिव्यम्	११३	४
क्वचिदाने भार्यादीनामनुमत्यपेक्षा... ..	२२७	३
क्वचिदुक्तेः प्राबल्यम्	१०७	१३
क्वचिद्व्यवहारनिर्यायस्य धर्मबाधकत्वम् ...	१५४	७
क्षुद्रद्रव्यम्	२६८	११

विषयः ।	ख ।	एके ।	पक्षौ ।
स्त्रियोपचारविधिः ...	...	२८२	१२

ग ।

गणकलेखकयोः कर्तव्यता ...	...	२२	६
गवादिपालकस्य भूतिपरिमाणम् ...	...	२६३	६
गोप्रचारभूमिः ...	...	२६५	१६
ग्रामकोषाद्यन्तरनिरूपणम् ...	...	२६५	२०

घ ।

जम्बाख्यादिगमने दण्डः ...	...	२२९	२०
जमुष्याद्यवहारप्रकरणम् ...	...	३६	१४
जिरन्तनावा मुक्तेरपवादः ...	...	१०६	८
जोराणां भवविधत्तम् ...	...	३००	१०
जोराणां भक्तावकाशादिदाने दण्डः ...	...	३०५	४
जोरादर्शने दण्डप्राप्त्युपायः ...	...	३०५	१५
जोरितदण्डदायनासम्भवे राज्ञा स्वयं तदातप्यम्		३०६	१५
जोरीपेक्षिका दण्डः ...	...	३०५	१९

ङ ।

ङ्काणि ...	...	३२	१८
------------	-----	----	----

ज ।

विषयः ।	पृष्ठे ।	पङ्क्तौ ।
जयपत्रभेदाः	६०	५
जयपत्रे लेखनीयार्थाः	८५	६
जलविधिः	११७	८
जवि-जर-निरूपणम्	१४०	१४
जातिभेदेन दिव्यवस्त्रा	११७	१६
जावतः साक्षादाने दोषः... ..	७९	१२
जानपदपत्रम्	६०	१७

त ।

तच्छुजविधिः	१४६	१२
तप्तमाषविधिः	१४७	१०
तस्मिन्मानोपार्थः	२६८	१७
तस्मिन्वैविध्यम्... ..	२६६	१४
तीरितानुशिक्षयोर्भेदः	१६१	२
तीव्रवाक्यजक्षणम्	२६४	१२
त्रिपुरस्यभोगनिरूपणम्	१०४	१

द ।

दण्डपातश्रमभेदाः	२८२	१८
दण्डपातस्य विधयः	२८४	४
दण्डपातस्थम्	२८६	११
दण्डनिरूपणं तद्वेदाद्य	२२७	१४
दत्तस्याभावरणीयत्वम्	२२८	६
दत्ताप्रदानिकम्	२२४	८

विषयः ।	पृष्ठे ।	पङ्क्तौ ।
दायद्वैविध्यम्	३२६	६
दायभागः	३२६	१
दायलक्षणम्	३२६	५
दायानर्हाः	३६६	५
दास-कर्मकरयोर्भेदः	२३८	१७
दासत्वमोचनविधिः	२४४	१३
दासत्वविधिनिषेधौ	२४३	१०
दासविमोक्षणेतिकर्त्तव्यता	२४६	१२
दासशब्दव्युत्पत्तिः	२४३	३
दासस्वरूपं तद्भेदाश्च	२३६	१५
दिव्यदेशानादरे दिव्यस्य प्रामाण्यहानिः	१२१	१३
दिव्यदेशाः	१२१	३
दिव्यप्रकरणम्	११०	१७
दिव्यानां कालविशेषाः	१२०	४
दिव्येतिकर्त्तव्यता	१२१	१८
दिव्योद्देशः	१११	२
देयम्	२१५	१२
देशदृष्टस्य लक्षणम्	३१	११
देशदृष्टस्यानुकल्पत्वम्	३१	८
दैवमृतानां दृष्टानां कर्मादिकं पालिनं पशुस्वामिने		
दर्शनीयम्	३६५	६
द्यूतसमाज्यौ	३८८	१३
द्यूतस्थानव्यवस्था	३८६	८
द्वयोरेकमाधिं कुर्वतो दण्डः	१७६	२१

ध ।

विषयः ।	पृष्ठे ।	पङ्क्तौ ।
धटनिर्माणप्रकारः	१२६	१
धटविधिः	१२५	११
धनतारतम्येन दिव्यवस्था	११४	५
धनागमभेदाः	२१४	२०
धनुःस्रैविध्यम्	१३७	१५
धनुःपरिमाणम्	१३७	१४
धर्मलक्षणम्	१६१	२
धर्मशास्त्रयोरर्थशास्त्रयोश्च विरोधे निर्णयः ...	२६	१६
धर्मशास्त्रविरुद्धस्यार्थशास्त्रस्य व्याख्या ...	२६	१५
धर्मशास्त्राणि	२६	६
धर्मादिभिरुपायैः ऋणग्रहणम्	१६०	२०
धर्माधर्मविचारत्रिधिः	१४६	६
धर्माधिकरणलक्षणम्	१७	८
ध्वजादृतलक्षणम्	३७६	६

न ।

निक्षेपनाशे व्यवस्था	२०५	१६
निक्षेपभेदाः	२०४	{ ८ २०
निक्षेपभोगादौ दण्डः	२०५	१७
निक्षेपलक्षणफलम्	२०५	१४
निक्षेपविधिः	२०४	१४
निक्षेपः	२०४	४
निजधर्माविरोधेन राजततधर्मपालनम् ...	२४८	१

विषयः ।	पृष्ठे ।	पङ्क्तौ ।
नियोगस्य वाग्दत्ताविषयत्वम्	१५०	१७
निर्णयपादः	१५०	८
निर्णयप्रकारः	१५०	१०
निर्णयस्थानानि	१८	३
निर्णयहेतवः	१२	१
निवर्त्तनीयव्यवहाराः	१६१	१२
निष्ठुरवाक्यलक्षणम्	२८४	८
निष्ठुरार्थकृतस्य व्यवहारस्य सिद्धिः	१६४	१४
निष्ठुरार्थलक्षणम्	१६४	१२
न्यायशब्दार्थः	७	१७
न्यायस्य व्यवहारनिर्णायकत्वम्	३०	२
न्यासलक्षणम्	२०४	११

प ।

पक्षदोषाः	४७	८
पक्षलक्षणम्	४७	४
पण्यद्रव्यादावयवाव्यवहारतो दण्डः	३१२	१२
पण्यदेविध्यम्	२५८	१३
पण्यप्रकारभेदाः	२५८	१६
पण्यस्त्रीतदुपभोक्तृविषये व्यवस्था	२३७	६
पतितस्य भरणाभावः	३६७	१
पथि पुरीषादिकरके दण्डः	२७८	१
परित्याज्याः स्त्रियः	३२४	५
पातव्याकरणाय प्रतिभूतानम्	२८६	११
पालदोषः	२६५	१

विषयः ।	पृष्ठे ।	पङ्क्तौ ।
पितापुत्रविरोधे साध्यादीनां दण्डः ...	३१२	५
पितुर्द्वन्द्वं दुहितरोऽप्यंशभागिन्यः ...	३४५	९
पुत्रप्रतिग्रहप्रकारः ...	२२६	१०
पुनर्न्यायप्रकरणम् ...	१६०	६
पुरुषतारतम्येन दण्डव्यवस्था ...	१५६	१८
पूर्वपक्षप्रोधनकालः ...	५१	२
पूर्वपक्षस्य चतुर्विधत्वम् ...	५१	१६
पूर्ववादिनिर्णयः ...	४५	११
पैतामहधनविभागः ...	३२०	४
घोरुषभोगकालः ...	१०४	२
प्रकाशतस्कराणां दण्डः ...	३००	१५
प्रकाशतस्कराः ...	२६६	१७
प्रकीर्णकलक्षणाभेदौ ...	३६३	१६
प्रकीर्णकम् ...	३६३	१५
प्रकृतयः ...	३५	११
प्रतिग्रहप्राप्तभूमौ क्षत्रियादिपुत्राणामनधिकारः	३४३	११
प्रतिज्ञापादः ...	४६	१५
प्रतिभूयहणप्रकरणम् ...	४४	१०
प्रतिभूदानासामर्थ्ये विधिः ...	४५	१
प्रतिभूभेदाः ...	१८५	६
प्रतिभूः ...	१८५	४
प्रत्यर्थिनः कालदानव्यवस्था ...	५५	१
प्रत्यर्थिनः कालदानम् ...	५४	१२
प्रत्यवस्कन्दनोत्तरम् ...	५६	१५
प्रमाणदोषस्थोद्भावधितारः ...	६६	७

विषयः ।	एके ।	पक्षौ ।
प्रमाणदोषोद्भावप्रकारः...	६६	८
प्रमाणदोषोद्भावनामन्तरभाविशङ्क्यम्	६६	१६
प्रयत्ननिरूपणम्	८	५
प्रवक्ष्यावसितब्राह्मणस्य निर्वासनप्रकारः	२४५	८
प्राङ्म्यायोसरम्	५६	१०
प्राङ्मिवाकगुणाः	२२	०
प्राङ्मिवाकलक्षणम्	२१	१२
प्राङ्मिवाकस्यानुकल्पः	२२	१०
प्रातिभाष्ये निषिद्धाः	१८६	१०
प्रातिभाष्ये वर्ज्याः	४४	११

फ ।

फालविधिः	...	...	...	१४६	१
----------	-----	-----	-----	-----	---

ब ।

बलात्कारलक्षणम्	...	...	...	१६१	६
बान्धवाः	...	...	...	१५४	२

भ ।

भागभृतस्य द्वैविध्यम्	...	...	...	२४२	१८
भाटकेन परभूमौ वासव्यवस्था	...	...	...	२३६	२
भाटकेन यात्रादिप्रदृश्यव्यवस्था	...	...	...	२३५	१०
भाषाशेषाः	...	...	...	४६	०
भाषालक्षणम्	...	...	...	४८	१६

विषयः ।	पृष्ठे ।	पङ्क्तौ ।
भिन्नजातीनां पुत्राणां विभागः	३४२	११
भिन्नमातृकानां सवर्णानां विषमसङ्ख्यानां पुत्राणां विभागः	३४२	८
भिन्नमातृकानां सवर्णानां समसङ्ख्यानां पुत्राणां विभागः	३४२	२
भुक्तिप्रकरणम्	१०१	१४
भुक्तिभेदाः	१०३	१२
भृतकाणां त्रैविध्यम्	२३६	{ ११
” ” ” ”	२४२	{ १५
भृतिं गृह्णीत्वा कर्माकरणे विधिः	२३२	१३
भृतेरनिश्चये भाग्यवस्था... ..	२३०	१४
भृतेरनिश्चयेऽपि क्वचित् स्वामीष्ट्या न्यूनाधिकदानम्	२३१	१०
भृत्यत्वमङ्गीकृत्य कर्माकरणे दण्डः	२३२	१६
भृत्यानां रक्षणीयवस्तूनि	२३२	६
भोगाङ्गानि	१०२	१६
भोगाङ्गेषु विप्रतिपत्तौ तत्साधनम्...	१०३	६

म ।

मनुष्यबधे शवादिसन्निधौ साक्ष्यग्रहणम्	७६	२०
मरुतः	१२३	८
मर्त्यादाभेदने दण्डः	२७६	१४
मातरः	१२३	५
मित्थोत्तरस्यावान्तरभेदाः	५७	७
मित्थोत्तरम्	५६	११
मुख्यगौणानां पुत्राणां स्वरूपम्	३४६	१७
मौललक्षणम्... ..	२७२	१२

य ।

विषयः ।	.	.	पृष्ठे ।	पङ्क्तौ ।
व्याविधिविधारे राज्ञः पञ्चम्	...	...	२५}	{१०
"	"	"	१६५}	{१२
वाचितनक्षत्रम्	...	...	२०६	१६
शुद्धिः ...	...	...	११*	२

र ।

राजमार्गे पुरोषकरणे दण्डः	...	...	२०६	४
राजवेस्त्रविभागः	...	...	८०	१०
राजवेस्त्रे सेखनीधार्याः	...	...	८८	८
राजप्रासनक्षत्रम्	...	...	८६	११
राजेष्वया निर्णयविधिः	...	...	११*	१६
राजा प्राज्ञाद्यनुसारेणैव कार्यं कर्तव्यम्	...	...	१५	•
यथाः ...	...	...	१२२	२१

ल ।

निश्चितनिरूपणम्	...	...	८४	२१
सेखदोषमनुद्धरतो दण्डः	...	...	१००	१०
सेखदोषाः	...	...	६५	•
सेखद्वैविध्यम्	...	...	६४	१६
सेखनाशे सेखान्तरं कार्यम्	...	...	६३	१८
सेखनिराकरणकारणानि	...	...	६८	१
सेखपरोक्षा	...	...	६४	६

विषयः ।	पृष्ठे ।	पङ्क्तौ ।
लेख्यप्रयोजनम्...	८३	१२
लेख्यभेदाः ...	८५	७
लेख्यलक्षणम् ...	८५	५
लेख्यसुद्धिप्रकारः ...	८६	५
लेख्यस्यावान्तरभेदाः ...	८५	११
लेख्यहानेरपवादः ...	८६	२
लेख्यानां मिथोविरोधे निर्णयः ...	१००	६
लौकिकलेख्यभेदाः ...	८५ }	{ १२
” ” ” ”	८१ }	{ १८
लौकिकलेख्यभेदानां लक्षणानि ...	८५	१४

व ।

वणिगादिसमयेषु समयिभिर्निर्णयः...	३२	१
वयोविशेषादिना दिव्यविशेषः ...	११८	४
वर्णलक्षणम् ...	२०	५
वसवः ...	१२२	१३
वाक्पाठ्यत्रैविध्यम् ...	२६४	३
वाक्पाठ्यम् ...	२६३	१५
वानप्रस्थादिधनविभागः ...	३६५	२
वानप्रस्थादीनां धनसम्बन्धः ...	३६५	१७
विक्रीयसम्प्रदानम् ...	२५८	६
विभक्तानां कर्त्तव्यम् ...	३८४	२
विभागापलापे निर्णयः ...	३८५	१२
विभागोत्तरकालोत्पन्नस्य भागः ...	३६६	२
विभाव्यप्रव्याप्तिः ...	३७५	१२

विषयः ।	पृष्ठे ।	पङ्क्तौ ।
विवादमन्तरेणापि दृष्टाव्यपराधाः...	२७	२
विषमक्षयजनितविषयेषाः ...	१७३	१२
विषमविशेषेषु दिव्यविशेषाः ...	११३	११
विषयविधिः ...	१७१	८
वृद्धलक्षणम् ...	२७२	१०
वृद्धिपरिमाणम् ...	१५०	८
वृद्धिप्रमेदानां लक्षणानि ...	१५०	७
वृद्धिप्रमेदाः ...	१५६	१८
वृद्धुपरमः ...	१०२	७
वृद्धुपरमापवादः ...	१०२	१८
वेतनदानप्रकारः ...	२३०	११
वेतनस्थानपाकम् ...	२३०	६
वेदकमन्तरेणापि कृणादयो राज्ञा कथं निर्येतव्याः	२२२	१५
व्यवहारदर्शनकाणः ...	१८	८
व्यवहारदर्शनविधिः ...	२८	१०
व्यवहारदर्शने राज्ञः प्रतिनिधिः ...	२१	५
व्यवहारदर्शने वर्णाश्रयः ...	१८	१३
व्यवहारदर्शनोपक्रमः ...	७१	१०
व्यवहारदर्शिनामुत्तमाधमभावः ...	३२	६
व्यवहारनिर्वन्धनम् ...	७	१३
व्यवहारपादाः ...	११३ ७६३	११८ १५
व्यवहारमेदाः ...	८	११
प्रातगवशब्दयोरर्थः ...	२५०	१

श ।

विवरणः ।	पृष्ठे ।	पङ्क्तौ ।
श्रपयाः	१११	१०
श्रस्यक्षेत्रे इतिकरकम्	११६	४
श्रातोरदृष्टस्य प्रकारभेदाः	११५	१०
श्रातोरार्यदृष्टभेदेन दृष्टदेविध्यम्	११५	११
श्रासनविरोधे सुखेप्रामाण्यम्	१०५	२०
श्रित्तिन्यासस्वरूपम्	२१०	२
श्रियुवाक्यबोर्लक्ष्ये	१६३	५
श्रियायां गुह्यगूढा	२४०	१६
शुभानुभक्त्यर्थी	२३८	२
शुभकभेदाः	२३८	१५
शून्यस्य दासीपुत्रविभागः	३५२	०
शौचधनकक्षम्	३०८	१५

स ।

सकारवमित्योत्तरम्	६१	१
सङ्करोत्तरम्	६०	१२
सङ्करोत्तरे त्रियाकमः	६१	१४
सजातिप्रमुखायाः स्त्रियाजक्षम्	४०	८
सत्यप्रशंसा	७६	१
सत्त्वसात्त्वपवादाः	७८	२२
सदोक्तिरूपकम्	२४	८
सनामयः	६८	८
सन्दिग्धलेखे निर्वाणप्रकारः	८०	४

विषयः ।	पृष्ठे ।	पङ्क्तौ ।
सभाङ्गानां कर्माणि	२४	२०
सभाङ्गानि	२४	१४
सभानिरूपणम्	१७	१
सभाप्रवेशकालः	१७	१२
सभायामुपवेशनप्रकारः	२७	१६
सभायाश्चातुर्विध्यम्	१८	१६
सभ्यसङ्ख्या	२०	११
सभ्याः	२०	१०
सभ्येषु वर्ग्याः	२१	२
सम्भूयकारिणां कर्त्तव्यम्	२१६	६
सम्भूयकारिणां कृषिकराणां कर्त्तव्यम्	२२३	३
सम्भूयकारिणां परस्परविवादनिर्णयप्रकारः	२२०	१
सम्भूयकारिणाम्भूतिजां कर्त्तव्यम्	२२१	६
सम्भूयकारिणाम्भूतिजां दक्षिणाविभागः	२२२	१
सम्भूयकारिणां शिल्पिणां विभागः	२२३	१२
सम्भूयसमुत्थानाधिकारिणः	२१८	८
सम्भूयसमुत्थानम्	२१८	४
सर्वस्वदण्डे वर्जनीयानि	३६५	८
साक्षिणः	६५	२
साक्षिणां द्वादश भेदाः	७०	१२
साक्षिदोषोद्भावकालः	७४	१२
साक्षिदोषोद्भावनम्	७३	३
साक्षिदैधे निर्णयः	८३	१
साक्षिनिरूपणम्	६४*	६
साक्षिपरीक्षा	७५	३

विषयः ।	पृष्ठे ।	पङ्क्तौ ।
साक्षिप्रश्नप्रकारः	७८	८
साक्षिभेदेन सङ्ख्याभेदाः	७९	९
साक्षिलक्षणम्	६४*	१४
साक्षिशब्दार्थः	६४*	७
साक्षिषु प्रतिप्रसवः	७०	१
साक्षिषु वर्ग्याः	६६	७
साक्षिसङ्ख्या	६५	१४
साक्ष्यदानकाले उपानदुष्णीषपरित्यागः	७६	११
साक्ष्यनुयोजनम्	७५	१०
साक्ष्यमन्तरेण ज्ञानोपायाः	८४	११
साक्ष्यस्य हेयोपादेयता	८०	८
साक्ष्यकौ विशेषः	८०	९
साक्ष्ये मित्याकथनदोषाः	७७	८
साधारणस्त्रीगमने दण्डः	३१६	१२
साध्यनिरूपणम्	७	१६
साध्यपालस्य कर्तव्यता	२४	२
सामन्तलक्षणम्	२७१	१०
साहसभेदाः	३०७	१०
साहसस्वरूपम्	३०७	५
साहसिकज्ञानोपायः	३०६	१५
साहसे दण्डः	३०८	४
साहसम्	३०७	४
सीमाचिह्नानि	२७०	६
सीमानिर्णयप्रकारः	२७१	८
सीमाप्रकारभेदाः	२६६	१६

विषयः ।	एछे ।	पहो ।
सोमायाः पञ्चविधत्वम्	२६६	२०
सोमाविवादनिर्णयः	२६६	१८
सुवर्णादिपरिमाणम्	११५	१९
सेतुद्वैविध्यम्	२८१	५
सोद्धारभागस्याननुष्ठानम्	२६६	१
सोपधिदानादेर्निवर्तनीयत्वम्	२२६	१०
सोपाधिदत्तस्य स्त्रीधनत्वामावः	२७०	०
संविद्यतिक्रमः	२४०	१
संसर्गनिर्णयः	३६१	१
संरुष्टिविभागः... ..	३६०	१५
स्तेयम्	२६८	१
स्तेयसन्देहे निर्णयः	२०६	१०
स्तोभकसूचकयोर्लक्षणे	३५	२
स्त्रीधनदाने विशेषः	३६६	१०
स्त्रीधनभेदाः	३६८	६
स्त्रीधनविभागः... ..	३६८	५
स्त्रीपुंसयोगलक्षणम्	३२२	१२
स्त्रीरक्षणम्	३२२	१४
स्त्रीरक्षणोपायाः	३२३	६
स्त्रीसंग्रहणज्ञानोपायः	३१६	१५
स्त्रीसंग्रहणभेदाः	३१५	१०
स्त्रीसंग्रहणम्	३१५	१६
स्त्रीसंग्रहणे दण्डः	३१०	६
स्त्रादिविषये पुनर्न्यवहारप्रवर्तनम्... ..	१६१	८
स्यावरप्राप्तिनिमित्तानि	१०२	२

विषयः ।	पृष्ठे ।	पङ्क्तौ ।
स्वावरविषये देयनिरूपणम्	२२६	१७
स्वावरादौ कूटचेत्यकारणे दण्डः	१०१	२
स्वावरादौ चेत्स्वस्वावप्रत्ययत्वम्	६३	१३
स्वत्वकारणविचारः	३३०	१२
स्वत्वस्य आसन्नोपलब्धौ किञ्चित्त्वविचारः	३२८	४
स्वामिप्राप्तयोः कर्तव्यम्	२६३	२
स्वामिप्राप्तविवादः	२६२	१६

ह ।

हीनवादिनो दण्डेन पुनर्वादाधिकारः	५० ^१	१०
हीनवादी	६३	११
हेयोपादेयपूर्वपक्षौ	२५	६

पराशरमाधवोल्लिखितश्रुतीनामकारादिक्रमेण

प्रज्ञापनपत्रम् ।

(व्यवहारकाण्डस्य)

श ।

श्रुति १८६ । ६ ॥ ३६० । ३ ॥ ३८२ । १० ॥

पराशरमाधवोल्लिखितानिर्दिष्टस्मृतृनामस्मृतीनां
प्रज्ञापनपत्रम् ।

(व्यवहारकाण्डस्य)

स ।

स्मृति वा स्मृत्यन्तर वा स्मरण २२ । ७ ॥ ४७ । १२ ॥ ६१ । १, ६ ॥
१०४ । १० ॥ १०६ । १५ ॥ ११२ । ६ ॥ ११५ । ८ ॥ ११२ ।
१२ ॥ १३३ । १३ ॥ १३५ । ६, १२, १६ ॥ १३८ । २ । १४१ ।
३ ॥ १५६ । ६ ॥ १६२ । १२ ॥ २०१ । ७ ॥ २१३ । १६ ॥
२३७ । ६ ॥ २५२ । १३ ॥ २६५ । १३ ॥ २६७ । १३, १७ ॥
२७५ । ५ ॥ २८० । ६ ॥ ३३२ । ११, १७ ॥ ३४० । ६ ॥ ३४१ ।
१३ ॥ ३५२ । ३ ॥ ३६० । १ ॥ ३८१ । १६ । ३८४ । २० ॥
३८५ । ३ ॥ ३८५ । २० ॥

पराशरमाधवोद्धितगीतावाक्यानां
प्रज्ञापनपत्रम् ।

(व्यवहारकाण्डस्य)

ग ।

श्रीता ५।१॥

पराशरमाधवोल्लिखितपुराणनाम्नामकारादिक्रमेण

प्रज्ञापनपत्रम् ।

(शिवशरकाष्टक)

भ ।

भविष्यपुराण २६ । १० ॥

म ।

मत्स्यपुराण २२८ । २ ॥

पराशरमाधवोस्त्रिखितानिर्दिष्टनामपुराणवचनाना-
मकारादिक्रमेण ग्रन्थापनपत्रम् ।

—•••—

(व्यवहारकाण्डम्)

प ।

पुराण २६४ । २२ ॥

—

(२०)

पराशरमाधवोस्त्रिखितेतिहासनाम्नामकारादि-
क्रमेण प्रज्ञापनपत्रम् ।

(व्यवहारकाण्डम्)

म ।

महानारत २८ । ३ ॥

पराशरमाधवोल्लिखितस्मृतृनाम्नामकारादिक्रमेण
प्रज्ञापनपत्रम् ।

(व्यवहारकाण्डस्य)

आ ।

आपस्तम्ब ३३६ । ६ । ३५४ । १६ ।

उ ।

उपेयना ४२ । ८ । २६८ । १७ । २६६ । १३ । ३८१ । १० । ३८२ । ८ ।

क ।

कात्यायन ७ । १७ । ८ । २० । १२ । ४ । १५ । १६ । १७ । ६ । १८ ।
६ । २० । ५ । २२ । १० । २४ । ६, १२ । २५ । १० । २६ ।
२, १२ । २७ । ४, १३ । ३१ । ८, ११, १४, १६ । ३५ । २ ।
३७ । १४ । ३८ । ४ । ४० । ४ । ४१ । १, १४ । ४२ । ११ ।
४३ । ३, १० । ४४ । ११ । ४५ । १, ८ । ४६ । १ । ४७ । ६ ।
४८ । ३ । ५० । १३ । ५१ । ४, १३ । ५२ । ३ । ५४ । १२ ।
५५ । ७ । ५ । २ । ५७ । १०, १५ । ६० । १३, १६ । ६४ ।
८ । ६६ । २ । ६८ । ६, २० । ७३ । ८ । ७४ । ४, १२, १५ ।
७५ । ३ । ७६ । १३, १६ । ८१ । ३ । ८२ । १३ । ८३ । ७ ।
८० । ५ । ८२ । ११ । ८३ । ८ । ८४ । १०, १५ । ८६ । ३, ६,

८॥ ८०॥ १३॥ ८८॥ १॥ ८८॥ ८॥ १००॥ १७॥ १०१॥ ३॥
 १०३॥ ३॥ १२॥ १०४॥ १४॥ १०७॥ २॥ १३॥ १०८॥ ५॥
 १०९॥ ६॥ ११२॥ १३॥ ११३॥ ४॥ १६॥ ११४॥ १४॥ ११८॥
 ३॥ १२॥ ११९॥ २॥ १४॥ १२१॥ ८॥ १३६॥ २०॥ १४१॥
 ४॥ १४६॥ १७॥ १४७॥ ३॥ १५१॥ १३॥ १५२॥ १॥ १५४॥
 ११॥ १७॥ १५७॥ ४॥ १५८॥ ८॥ १२॥ १५९॥ ३॥ १६१॥
 २॥ १६२॥ २२॥ १६४॥ ४॥ १६८॥ १७॥ २०॥ १६९॥ २॥ ८॥
 ११॥ १७०॥ ३॥ १७२॥ ३॥ ५७६॥ २१॥ १७७॥ ६॥ ८॥
 १७९॥ ७॥ १०॥ १८१॥ ८॥ १८५॥ २१॥ १८६॥ १८॥ १८८॥
 ७॥ १७॥ १८९॥ ११॥ १७॥ १९१॥ १३॥ १९२॥ २२॥ १९३॥
 ४॥ १९४॥ १६॥ १९६॥ ७॥ ११॥ १४॥ २०॥ १९७॥ ५॥ १७॥
 १९८॥ ७॥ १९९॥ ४॥ १८॥ २००॥ ११॥ २०२॥ २२॥ २०६॥
 २॥ १७॥ २०७॥ १॥ २०८॥ २०॥ २१०॥ ४॥ ८॥ १३॥ २१॥
 २११॥ ७॥ १८॥ २१३॥ १३॥ २१४॥ १॥ १५॥ २१५॥ ५॥ १०॥
 १५॥ १८॥ २१६॥ १७॥ २२०॥ १४॥ २२३॥ १६॥ १९॥
 २२४॥ ४॥ २२५॥ १५॥ २२६॥ ७॥ १०॥ २२८॥ २१॥ २२९॥
 ७॥ १४॥ २३३॥ १॥ २३५॥ ७॥ २३७॥ ३॥ २४१॥ ८॥ २४३॥
 २॥ ८॥ ८॥ १७॥ २०॥ २४५॥ ५॥ २५०॥ १४॥ २५१॥ ३॥
 २५४॥ १०॥ १४॥ २५६॥ ८॥ २५८॥ २॥ २६०॥ ४॥ २६६॥
 ५॥ २७१॥ १७॥ १८॥ २७२॥ २॥ ८॥ २७५॥ २॥ २७६॥ ३॥
 ७॥ १७॥ १९॥ २७७॥ २॥ २७९॥ ८॥ २८०॥ ८॥ ११॥ २८१॥
 १६॥ २८३॥ ६॥ २८५॥ ७॥ २८६॥ ५॥ ८॥ २८७॥ १९॥
 २८८॥ १८॥ २८९॥ ६॥ १३॥ २९१॥ ६॥ १९॥ २९४॥ ७॥
 ३०५॥ ७॥ ३१०॥ ७॥ १९॥ ३११॥ १॥ ७॥ ३१५॥ ५॥ ३१७॥
 १५॥ ३१९॥ १५॥ ३२७॥ १७॥ ३२८॥ ८॥ ३५६॥ १६॥
 ३५७॥ १॥ ३५८॥ १६॥ ३५९॥ ३॥ ३६८॥ ११॥ १९॥ ३६९॥

(३०)

५, १० ॥ ३०० ॥ ७, १२, १८ ॥ ३०३ ॥ १२, १८ ॥ ३०५ ॥ ७,
१५, २० ॥ ३०६ ॥ २, ६ ॥ ३०७ ॥ ८ ॥ ३०८ ॥ ७ ॥ ३०९ ॥ १,
५, ९, १५ ॥ ३०९ ॥ १ ॥ ३१० ॥ १५ ॥ ३१५ ॥ २ ॥ ३१६ ॥ ५ ॥
५७* ॥ १७ ॥ ५८* ॥ २, ९, १९ ॥ ६०* ॥ ५, १७ ॥ ६१* ॥ ७,
७, १०, १३ ॥ ६२* ॥ ७, १८, २१ ॥ ६३* ॥ ३, ६, ९ ॥

आद्यायनसूत्र २२२ । ११ ॥

ग ।

गौतम ३१ ॥ ३ ॥ १५७ ॥ ७ ॥ १५८ ॥ १५, २० ॥ १७० ॥ ११ ॥ १७२ ॥
१५ ॥ २०१ ॥ १९ ॥ ३०६ ॥ १६ ॥ ३१८ ॥ १९ ॥ ३२८ ॥ ७ ॥
३२९ ॥ ९ ॥ ३३१ ॥ १३ ॥ ३३४ ॥ १४ ॥ ३३७ ॥ १ ॥ ३५७ ॥
१८ ॥ ३५७ ॥ १५ ॥ ३५८ ॥ १, २ ॥ ३६४ ॥ १ ॥ ३६५ ॥ १८ ॥
३७१ ॥ २, ५ ॥ ३७३ ॥ २, १८, १९ ॥ ३७८ ॥ १६ ॥ ३८१ ॥ १ ॥

द ।

दक्ष २२५ । १ ॥

देवल ३२४ ॥ २० ॥ ३२७ ॥ २२ ॥ ३३८ ॥ ५ ॥ ३४४ ॥ १, ३ ॥ ३४६ ॥
६ ॥ ३६० ॥ २, ७ ॥ ३७५ ॥ ११ ॥

न ।

नारद ८ ॥ ८ ॥ ९ ॥ १२ ॥ २१ ॥ २१ ॥ २७ ॥ १ ॥ २८ ॥ १४ ॥ २९ ॥ ३,
१६ ॥ ३२ ॥ ६ ॥ ३३ ॥ १८ ॥ ३६ ॥ ७ ॥ ३७ ॥ २, ७, १७, २० ॥
३८ ॥ १८ ॥ ३९ ॥ १२ ॥ ४२ ॥ १९ ॥ ४३ ॥ ६ ॥ ४५ ॥ ११, १७ ॥
४९ ॥ ७, १० ॥ ५० ॥ १ ॥ ५१ ॥ ७ ॥ ५२ ॥ ६ ॥ ५४ ॥ १५, २० ॥

५५। १३॥ ५६। ७॥ ६७। ११, १८॥ ६६। ७, १६॥ ६६।
 ५॥ ७०। १, ७॥ ७१। ७, १०, १६॥ ७६। १६॥ ८१। ८॥
 ८२। १२॥ ८७। ११॥ ८२। १२॥ ८३। १५॥ ८७। ३॥
 ८५। ७, २२॥ ८७। ७॥ ८८। १०॥ १०१। १०॥ १०२। ५,
 ११, १५, १६॥ १०५। ५, ८॥ १०६। १२॥ १०७। ५, १६॥
 ११२। ८॥ ११३। १॥ ११७। ५, १६॥ ११८। ३॥ १२०।
 १०॥ १२१। ६, १३॥ १२७। ६॥ १३५। १५॥ १२६। ६॥
 १२७। २, २१॥ १२८। ५, ११॥ १३०। १७॥ १३१। ७॥
 १३२। १७॥ १३३। १७॥ १३४। ५, १८॥ १३५। ११॥ १३६।
 ११॥ १३७। १७॥ १३८। १२॥ १३९। ३॥ १४०। १७॥
 १४१। १५॥ १४२। १, ७, ७, १६॥ १४३। २०॥ १४४। ८,
 १६॥ १४५। १८॥ १४६। ५॥ १५१। १६॥ १५२। ६॥
 १५७। २॥ १५५। ७, १०॥ १५६। १७॥ १६०। १५॥ १६१।
 ८॥ १६२। ३, ११॥ १६३। १७, १८॥ १६५। ३॥ १६६। ८॥
 १६८। १७॥ १६९। १७॥ १७१। १३॥ १७३। १५॥ १७५।
 १५॥ १७६। २॥ १७८। ८॥ १८६। ५, ८, १२॥ १८८। ८॥
 १८०। ७॥ १८२। १३॥ १८७। ८, १८॥ १८५। ६, १७॥
 १८७। १, १७॥ १८८। २२॥ १८९। १०॥ २००। ५, १५॥
 २०१। २२॥ २०२। १६॥ २०३। ३, १२, १८॥ २०४। ५,
 २०॥ २०६। ५॥ २०७। १२, १५॥ २०८। १७॥ २११। १२॥
 २१२। १॥ २१३। १०॥ २१७। ३॥ २१८। ५॥ २१९। १७॥
 २२२। २१॥ २२७। ८, १७॥ २२५। ८, १२॥ २२७। १३॥
 २३०। २, ७, ११, १५॥ २३२। ५, २०॥ २३३। १३, १६॥
 २३५। १०॥ २३६। २, १२॥ २३७। ६, १७॥ २३८। ५, ११,
 १७॥ २३९। ११॥ २४०। १५॥ २४१। २, ५, १२, १८।
 २४२। २, १७, २०॥ २४३। १३॥ २४४। १७, १८, २१॥

२४५ । ८, १२, २० । २४६ । ५, ८, १२ । २४७ । ३ । २४८ ।
 १२ । २४९ । ३ । २५० । ५, ८ । २५१ । १५ । २५२ । ७, १० ।
 २५३ । ५, १०, १२ । २५४ । ११, १६ । २५५ । १८ । २५६ ।
 ७ । २५७ । २ । २५८ । ३, ६ । २५९ । १३, १७ । २६० । ८ ।
 २६१ । १६, १८ । २६२ । २, ७, १० । २६३ । ६, १०, २० । २६४ ।
 ५ । २६५ । १२, १६ । २६६ । ८ । २६७ । १० । २६८ । १५ ।
 २६९ । २० । २७० । १, ७ । २७१ । १६ । २७२ । २, १२, १८ ।
 २७३ । ५ । २७४ । १६ । २७५ । ३ । २७६ । ८ । २७७ । ८ ।
 २७८ । ८, २१ । २७९ । ५, १५, १६ । २८० । १७ । २८१ ।
 ११ । २८२ । २, २० । २८३ । ५, १५ । २८४ । ७ । २८५ । १८ ।
 २८६ । ५, ११ । २८७ । २१ । २८८ । २१ । २८९ । १८ ।
 २९० । ७ । २९१ । १ । २९२ । २ । २९३ । २, १० । २९४ ।
 ८ । २९५ । १० । २९६ । ६, १८ । २९७ । ८ । २९८ । १८ ।
 २९९ । ७ । ३०० । ८ । ३०१ । १० । ३०२ । ७,
 १७ । ३०३ । ३ । ३०४ । ३ । ३०५ । १८ । ३०६ । १० ।
 ३०७ । १८ । ३०८ । ५, १७ । ३०९ । १७ । ३१० । ८ ।
 ५८* । ५ । ६९* । १६ ।

—
 प ।

प्राचिनि ६७* । ११ ।

पारव्वाट ३०२ । ५ ।

पितामह २८ । ६ । ३२ । ८, १२, १५, १८ । ३३ । १३ । ३४ । ११ ।
 ३५ । १७ । ३६ । १७ । ३७ । ५५ । १६ । ३८ । १८ । १९ । २ ।
 २० । १० । २१ । १३, १८ । २२ । ११ । २३ । ११ ।
 २४ । ७, २० । २५ । १० । २६ । ७ । २७ । १२, १६ ।

१२५। ७, ८, १२, १७॥ १२६। १, १३, १८॥ १२७। ७, ११॥
 १२८। ७॥ १२९। ५, ११॥ १३०। ६, ८॥ १३१। २०॥
 १३२। ३॥ १३३। ३, ८॥ १३४। ३, १५॥ १३५। १३॥
 १३६। ७, १७॥ १३७। १, १५॥ १३८। २, १७॥ १३९। १,
 ६, ८॥ १४०। १३॥ १४१। ११, १६॥ १४२। ३, ११, १७॥
 १४३। १०॥ १४४। २०॥

६३०। २०॥

येठीनसि ३७७। ५॥

प्रजापति २८। ११॥ ५७। ३॥ ५६। १८॥ ५७। ७॥ ६२। १५॥
 १००। ११॥ १०८। ११॥ २७१। ८, १२॥ १०२। १०॥
 २२६। १५॥ ३२३। १८॥ ३५६। १६॥ ३६३। १२॥

ब।

बृहद्बृहस्पति ८७। ६॥

बृहन्मनु ३५३। २०॥

बृहद्विष्णु ३७७। ११॥

बृहस्पति ६। ६॥ ८। १३॥ ११। १७, २२॥ १३। १३॥ १६। १॥
 १७। २॥ १८। १६॥ २०। १३॥ २१। २, १७॥ २३। ६॥
 २७। ५, १५॥ २५। १६॥ २७। १०, १६, २०॥ ३०। ७॥
 ३८। १३॥ ३८। ६, ८॥ ४०। १३॥ ४१। १८॥ ४६। ६,
 १८॥ ५०। १८॥ ५१। १०, १६॥ ५२। ८॥ ५३। ११, १६॥
 ५५। १८॥ ५६। १०॥ ६५। १७, १७॥ ६८। १३॥ ७०। १३॥
 ७२। २॥ ७३। ३॥ ७५। ६॥ ७८। १०॥ ८०। ११॥ ८२।
 १६॥ ८३। १॥ ८४। २१॥ ८५। ११॥ ८५। १५॥ ८६।
 १६॥ ८७। १, १०॥ ८८। २॥ १०१। १७॥ १०२। २॥

१०३। १६॥ १०४। ५॥ १०५। २०॥ १०६। ६॥ १०७।
 १६॥ ११०। ५, ८, १२, १६॥ १११। २, १०॥ ११४। ५॥
 ११६। १०॥ ११७। ११॥ ११८। ८॥ ११९। २॥ १२०।
 १०॥ १२१। १८॥ १२२। ८॥ १२३। १२, १८॥ १२४। १२॥
 १२५। ५॥ १२६। ११॥ १२७। ११॥ १२८। ३, १५, १८॥
 १२९। १८॥ १३०। ८॥ १३१। ५॥ १३२। ५॥ १३३। १२॥
 १३४। १२, १०, २२॥ १३५। १०॥ १३६। ३॥ १३७। ५,
 १२, १८॥ १३८। १३॥ १३९। १८॥ १४०। १८॥ १४१। १॥ १४२। १८॥
 १४३। १०॥ १४४। १०॥ १४५। ८, ११॥ १४६। २, १८॥
 १४७। १५॥ २०४। ८, १०॥ २०५। ३, १२, १६, १८॥
 २०६। २०॥ २०७। २०॥ २०८। ५, ११॥ २०९। ३, २१॥
 २१०। १५॥ २११। ५, १२॥ २१२। ७॥ २१३। ८, १५,
 १८॥ २१४। २॥ २१५। १, ६, १०, १८॥ २१६। ३॥ २१७।
 ३, ६, ८, १३॥ २१८। १३॥ २१९। २०, २१॥ २२०। ५,
 ११॥ २२१। ३, ६॥ २२२। ८, १३॥ २२३। १८॥ २२४।
 १८, २१॥ २२५। ५, १०॥ २२६। ७, १५, १८॥ २२७। १०,
 २०॥ २२८। ११, १०, २२॥ २२९। ६, ८, १०॥ २३०। १३॥
 २३१। १८॥ २३२। १३॥ २३३। २॥ २३४। १६, २१॥
 २३५। ७॥ २३६। ८, १८॥ २३७। ८॥ २३८। ६, १०॥
 २३९। ७, ७, ११, १८॥ २४०। १॥ २४१। ८, ११॥ २४२।
 ७॥ २४३। १३॥ २४४। १३॥ २४५। ६, १६॥ २४६। १३,
 १०॥ २४७। १३॥ २४८। ७, १६॥ २४९। १०॥ २५०। ८॥
 २५१। १५॥ २५२। १३॥ २५३। १०॥ २५४। ७॥ २५५।
 १६॥ २५६। ११॥ २५७। १५॥ २५८। २२॥ २५९। ३, १३॥
 २६०। १०॥ २६१। १०॥ २६२। १२॥ २६३। ६, ८॥ २६४।
 १०॥ २६५। ७॥ २६६। १०॥ २६७। ७॥ २६८। २, ७॥

(४५)

३६४ । १३, २१ ॥ ३६६ । १६, १८ ॥ ३७२ । २ ॥ ३७४ । १३ ॥
३७६ । १२ ॥ ३८० । ७, १६, २० ॥ ३८१ । १७ ॥ ३८२ । १० ॥
३८४ । १४ ॥ ३८६ । १४, १८ ॥ ३८७ । ३ ॥ ३८८ । ८ ॥ ३८९ ।
५, ८ ॥ ३९० । १२ ॥ ३९१ । १२ ॥ ३९२ । ११ ॥ ३९३ । ८, १५ ॥
५७* । ८, ११, १४ ॥ ५८* । १६ ॥ ५९* । २ ॥ ६०* । १४,
२० ॥ ६२* । ३ ॥

मौष्मिक ३१० । १६ ॥ ३२५ । ७ ॥ ३५४ । ३ ॥ ३७४ । २ ॥

भ ।

भरद्वाज १०४ । १२ ॥ १६३ । ७ ॥

भृगु १६ । ४ ॥ १६६ । ७ ॥

म ।

मनु ५ । ८ ॥ १५ । २ ॥ १८ । २ ॥ २१ । ८ ॥ २२ । १५ ॥ २५ । १३ ॥
२६ । १६ ॥ ३० । ११ ॥ ३१ । ४ ॥ ३६ । १ ॥ ४१ । ११ ॥ ४३ ।
१७ ॥ ४६ । १० ॥ ६६ । ७ ॥ ७० । ४ ॥ ७५ । १७ ॥ ७८ । ८ ॥
७९ । २२ ॥ ८० । ८ ॥ ८१ । १४ ॥ ८३ । ४ ॥ १०६ । ३, १६ ॥
११५ । १३ ॥ १५२ । १३, १६ ॥ १५३ । १० ॥ १५५ । १७ ॥
१५६ । १० ॥ १५७ । १२ ॥ १५८ । २२ ॥ १५९ । ६, ६ ॥ १६१ ।
५, १६ ॥ १६२ । १४ ॥ १६४ । १७ ॥ १६७ । ८ ॥ १७१ । ३ ॥
१७२ । ८ ॥ १७८ । १२, २२ ॥ १७९ । ३ ॥ १८० । ११ ॥ १८५ ।
१५ ॥ १६१ । १० ॥ १६२ । १६ ॥ १६३ । १४, २२ ॥ १६८ ।
१३ ॥ २०१ । १६ ॥ २०४ । १४ ॥ २०५ । ६ ॥ २०६ । १०, १४ ॥

२०८ । २, ८, १५ ॥ २०९ । ५, ११ ॥ २१० । २, ६ ॥ २११ ।
 २ ॥ २१२ । ५ ॥ २१३ । ६, ८, १४, १७ ॥ २१४ । १३, १७ ॥
 २१५ । ६ ॥ २१६ । १७ ॥ २१७ । ५, ८ ॥ २१८ । २१ ॥ २१९ ॥
 ११ ॥ २२० । ३, ६, १० ॥ २२१ । ४ ॥ २२२ । १३ ॥ २२३ ।
 १२, १७ ॥ २२४ । १४ ॥ २२५ । २, ६ ॥ २२६ । १, ६, १० ॥
 २२७ । १२, १८ ॥ २२८ । १० ॥ २२९ । १२ ॥ २३० । ८ ॥
 २३१ । १६ ॥ २३२ । १३ ॥ २३३ । ४ ॥ २३४ । १७, २२ ॥
 २३५ । ४ ॥ २३६ । १ ॥ २३७ । ८, १२, २१ ॥ २३८ । ३, ८,
 १३ ॥ २३९ । ८, २२ ॥ २४० । ८, १२, १८ ॥ २४१ । १, ७ ॥
 २४२ । २ ॥ २४३ । २, १८ ॥ २४४ । २१ ॥ २४५ । ८, १८ ॥
 २४६ । १ ॥ २४७ । १५ ॥ २४८ । ५ ॥ २४९ । ४, १५ ॥ २५० ।
 ७, १३ ॥ २५१ । ८ ॥ २५२ । ३, १५, २० ॥ २५३ । ६, १४ ॥
 २५४ । १२ ॥ २५५ । ११ ॥ २५६ । ५ ॥ २५७ । ७ ॥ २५८ ।
 ५, १२, १६ ॥ २५९ । ३, १६ ॥ २६० । ६ ॥ २६१ । १ ॥
 २६२ । १३ ॥ २६३ । ५, १० ॥ २६४ । ३, १४ ॥ २६५ । ७,
 १८ ॥ २६६ । १३, १८ ॥ २६७ । १३, १८ ॥ २६८ । ३ ॥ २६९ ।
 १४, १८ ॥ २७० । ८ ॥ २७१ । ८, १६ ॥ २७२ । १५ ॥ २७३ ।
 १४ ॥ २७४ । ८ ॥ २७५ । ६, १७ ॥ २७६ । २, १५ ॥ २७७ ।
 ७, १६ ॥ २७८ । ८, ११ ॥ २७९ । ४ ॥ २८० । ८ ॥ २८१ ।
 २ ॥ २८२ । ३ ॥ २८३ । ८, १८ ॥ २८४ । ५, १५ ॥ २८५ ।
 १७ ॥ २८६ । ४, १४ ॥ २८७ । १७ ॥ २८८ । ५, १४ ॥ २८९ ।
 २, ११ ॥

६४* । ७, ११, १४ ॥

समीची ४० । ८ ॥ ६३ । १२ ॥ १०८ । १६ ॥ २१६ । १ ॥ २१७ । ६ ॥

य

यम १६२ । १६ । य२३ । ११ । य२५ । १२ । य६६ । ८ ।

याज्ञवल्क्य ० । १० । ११ । १५ । २० । १० । २१ । ५ । २० । ० ।

२० । १, १६, २० । य६ । ३ । ३२ । ३ । ३३ । २, ६ । ३६ ।

१६ । ५३ । ८ । ६५ । ६ । ६६ । १६ । ८१ । ११ । ८३ । १२ ।

८८ । ६ । ६१ । ६, १२ । ६३ । १०, १८ । ६३ । १८ । ६५ ।

१ । ६० । ३ । १०० । १३ । १०६ । ६ । १०८ । ८, १६ ।

१११ । १६ । ११२ । १६ । ११६ । १३ । ११७ । ३ । १२३ ।

६ । १२८ । १३ । १३२ । १० । १३५ । ३ । १३६ । १०, २० ।

१३३ । ६ । १५३ । १, ३, १३ । १५५ । ३ । १५६ । ६ । १६० ।

८ । १६१ । १३, १६ । १६० । ११, १८ । १६८ । ३ । १७० ।

१३, १७ । १७५ । १८ । १७० । १६, २० । १७८ । १३ ।

१७६ । १३ । १८० । १० । १८१ । १५, १७ । १८३ । ३, १८,

२० । १८३ । ८ । १८० । ३ । १८८ । १० । १८६ । ३, १३ ।

१६० । ३, १०, १३ । १६१ । १६ । १६२ । २, ७ । १६३ । ५ ।

१६५ । ३ । १६० । २० । १६६ । १२ । २०० । २, ८, १८ ।

२०६ । ८ । २०० । १८ । २०६ । १० । २१२ । ३, ७, १३ ।

२१३ । १६ । २१६ । ५ । २२५ । १८ । २२८ । ६ । २३० ।

२० । २३१ । १२, १६ । २३२ । १६ । २३३ । ६ । २३१ । १५ ।

२३५ । २ । २३६ । ३ । २३७ । १० । २३८ । २ । २५१ । १३ ।

२५३ । १३ । २५३ । ३, ७ । २५६ । २० । २५६ । २ । २६० ।

१५ । २६१ । ० । २६२ । १० । २६३ । २२ । २६३ । २० ।

२६५ । १६, २० । २६७ । ३ । २६८ । १३ । २७२ । २१ ।

२७३ । २२ । २७५ । ११ । २७६ । १३, २० । २८० । १५ ।

२८१ । १० । २८२ । २ । २८५ । ११, १८ । २८६ । १२, १७ ।

२८७ । ४ ॥ २८८ । ४ ॥ २८९ । १६ । २९० । १५ ॥ २९१ । ८ ॥
 २९२ । ४ ॥ २९५ । १ ॥ २९६ । ७, १६, १८ ॥ २९७ । ४ ॥
 २९८ । १७ ॥ ३०२ । ८ ॥ ३०४ । १६ ॥ ३०५ । ४, १५ ॥ ३०८ ।
 १०, १४ ॥ ३१० । २ ॥ ३११ । १० ॥ ३१६ । १५ ॥ ३१७ । ८ ॥
 ३१८ । १२ ॥ ३२० । ५, ११, १८ ॥ ३२४ । १ ॥ ३२५ । १२ ॥
 ३२६ । १३ ॥ ३२८ । ३ ॥ ३३६ । १७, १८ ॥ ३३७ । ५ ॥ ३३८ ।
 १३ ॥ ३३९ । २० ॥ ३४० । १८ ॥ ३४१ । ८, १० ॥ ३४२ । ११ ॥
 २४४ । १७ ॥ ३४६ । १८ ॥ ३४८ । १५ ॥ ३५२ । ७, १७ ॥
 ३५६ । १३ ॥ ३६१ । १२ ॥ ३६२ । ८ ॥ ३६३ । १७ ॥ ३६५ ।
 ३ ॥ ३६६ । १२ ॥ ३६७ । १०, १३, १७ ॥ ३६८ । ५ ॥ ३७१ ।
 ४, १५ ॥ ३७३ । २१ ॥ ३७४ । २१ ॥ ३७६ । ८ ॥ ३८२ । १४ ॥
 ३८५ । १३ ॥ ३८७ । ८ ॥ ३८९ । १३ ॥ ३९० । ६, १८ ॥
 ३९१ । ५, १५ ॥ ३९२ । ८ ॥ ३९४ । ११, २० ॥ ३९५ । १७ ॥
 ५८* । १२ ॥ ५९* । ८, १६ ॥ ६०* । १२ ॥ ६१* । १८ ॥

—
 ज

जोगान्ति ३८१ । ५ ।

—
 य ।

वसिष्ठ वा वसिष्ठ ७७ । ७, १५ ॥ ८० । ३ ॥ ८५ । ८ ॥ ८७ । ८ ॥
 ८० । २, ११ । ८१ । ४ ॥ १६० । १८ ॥ १७१ । १, १७ ॥ १७३ ।
 ६ ॥ १७६ । १५, १८ ॥ १७७ । २२ ॥ १७८ । ३ ॥ २२५ । २१ ॥
 २२६ । ११ ॥ २२४ । ११, १६ ॥ २४१ । ६ ॥ २४७ । १६ ॥
 २४८ । ८ ॥ २६५ । १७ ॥ २६६ । १२ ॥ २६७ । ५ ॥ २७८ ।
 १२ ॥

(३८)

विष्णु ८० । २० ॥ ११५ । ३ ॥ १२० । १५ ॥ १२८ । ८ ॥ १३० । १० ॥
 १३८ । ८ ॥ १४५ । १० ॥ १५२ । ८ ॥ १६० । ८ ॥ १७२ । ६ ॥
 १७६ । ८ ॥ १८० । ८ ॥ १८८ । ८ ॥ १९० । १ ॥ २०० । १ ॥
 २०८ । २० ॥ २८० । १ ॥ २८१ । ८ ॥ २८२ । ८ ॥ ३३२ । १ ॥
 ३४८ । २ ॥ ३८१ । ८ ॥ ३८२ । ३ ॥
 ६४० । ८ ॥

कृष्णसु २३३ । १८ । २३४ । ३ ॥ २३५ । ३ ॥ २०६ । १० ॥ २५३ । १० ॥
 कृष्णवाचस्पत्य ३८० । १० ॥

वात्र ७० । १० ॥

वास २३ । ८ ॥ २४ । २ ॥ ३२ । १ ॥ ४१ । ६ ॥ ६५ । १, २० ॥ ७६ ।
 १३ ॥ ७७ । १० ॥ ८८ । २, १२ ॥ ८८ । २, ८ ॥ ८० । १७ ॥
 ८१ । १७ ॥ १०० । ६ ॥ १०१ । ० ॥ १०८ । १ ॥ ११० । २ ॥
 ११७ । ७ ॥ १२६ । १६ ॥ १३० । १० ॥ १५३ । १० ॥ १५३ ।
 ७ ॥ १६० । १५ ॥ १७० । ७ ॥ १७१ । २२ ॥ १७५ । ११ ॥
 १८० । ३, १६ ॥ १८३ । ८, १३, १५ ॥ १८७ । १, ११ ॥
 १८८ । २ ॥ २०७ । ४, ८ ॥ २१४ । ८ ॥ २१८ । ८ ॥ २५५ ।
 १६ ॥ २५६ । २ ॥ २६२ । ६ ॥ २६४ । ८ ॥ २७० । ५ ॥ ३०० ।
 ७ ॥ ३१० । १० ॥ ३४१ । १७ ॥ ३४२ । २ ॥ ३४४ । १७ ॥
 ३७० । ५ ॥ ३७८ । २० ॥ ३८४ । १६ ॥
 ६१० । २१ ॥ ६२० । १३ ॥

श्री ।

श्री १११ । ८ ॥ १५० । २ ॥ १५८ । १८ ॥ ३२७ । १३ ॥ ३३३ । ६ ॥
 ३४६ । १५ ॥ ३५८ । ८ ॥ ३६४ । ८ ॥ ३७६ । १८ ॥

अङ्कलिखित ८४ । १८ । १११ । १४ । २६७ । २२ । २८० । ६॥
३०१ । २१ ।

स ।

संवत् १८ । १३ । ३४ । ४ । १०५ । १३ । १०० । १८ । १६८ । २१ ।

ह ।

हारीत ८ । १० । ३५ । ८ । ३८ । १५ । ५४ । ६ । ६२ । २ । ६३ ।
१५ । ६५ । १२ । १०० । ८ । १०२ । ८ । १०५ । १६ । ११८ ।
१८ । १५८ । १८ । १६२ । ६ । १६३ । ११ । १०५ । २ । ३२४ ।
१४ । ३२७ । १८ । ३४८ । १५ । ३५८ । १२ । ३६० । ३ ।

पराशरमाधवोस्त्रिखितग्रन्थकर्तृनाम्नामकारादिक्रमेण
प्रज्ञापनपत्रम् ।

(व्यवहारकाण्डस्य)

च ।

चन्द्रिकाकार ३४६ । ५ ॥

ध ।

धारेन्दुर ३५७ । ७ ॥

भ ।

भास्वति ३४६ । ३ ॥

म ।

मेघातिथि ३४६ । ९ ॥

व ।

विज्ञानेश्वर ३०६ । २ ।

स ।

संग्रहकार ४८ । १५ ॥ ६२ । ५ ॥ १०३ । ६ ॥ १०७ । ८ ॥ ११३ ।
११ ॥ १५१ । ३ ॥ ३२६ । ६ ॥ ३२७ । ४ ॥ ३२८ । १५ ॥ ३२६ ।
३ ॥ ३५५ । ६ ॥ ३५७ । १७ ॥

पराशरमाधवस्य शुद्धिपत्रम् ।

(प्रायश्चित्तकाण्डस्य)

श्रुतौ ।	पङ्क्तौ ।	वचनम् ।	शुद्धम् ।
१	४	सङ्गि	सङ्ग
६	७	याज्येन	याज्येन (एवं परम्)
११	६	कुत	कुत
१५	८	गौतम	गौतम (एवं परम्)
१५	१६	बह्वी	बह्वी (एवमन्यत्र)
२३	१३	जायना	जायना
२६	३	शान्त	शान्त (एवं परम्)
२६	१२	सप्ते	सप्त
३६	१४	हारेतौ	हारेतौ
४७	८	पत्न्या	पत्न्याः
५३	१०	लक्ष्याम्	लक्ष्यार्थम्
५५	१५	वाऽऽल	वाल
५६	६	दश	दश
५६	१४	ब्राह्मण्या श्रुताजात	ब्राह्मण्यां श्रुताजात
६५	५	यत्त्वङ्गि	यत्त्वङ्गि
६८	१५	अवन्ता	अवन्ता
६९	१८	द्वयं	द्वयं
७१	५	अपान	अपान
७२	६	शुद्धं	शुद्धं

श्रुती ।	यजुः ।	साम ।	यजुः ।
७७	२१	प्रसादिक ...	प्रामादिक
८७	१२	केय ...	कीय
८८	२	मय ...	मय
८९	१७	जयम ...	जयम्
१०२	१	वाक्य ...	वाक्य
१२७	२१	शुः ...	शुः
१२८	७	वसते ...	वसते
१३२	२	सम्पत्ति ...	संवर्त्त (यवमन्यन)
१४१	२	शोधयित्वा ...	शोधयित्वा
१४५	१८	शुचिः ...	शुचि
१५३	६	मंथीविभिः ...	मंथीविभिः
१६२	२०	सङ्कत ...	सङ्कत
१६८	१०	मौदूषरा ...	मौदूषरा
१७५	१४	तृकर्व ...	तृकर्व
१७८	७	ते स ...	ते
१८६	१६	हम ...	हय
१८७	१०	उरि ...	उपरि
२००	६	पाद ...	पाप
२११	५	च्छेदे ...	च्छेदे
२१३	६	ब्रह्मा ...	बुद्ध्या
२१६	१५	सङ्गन्तार्थ ...	मङ्गन्तार्थ
२२३	४	समता ...	समन्ता
२४२	६	ब्राह्मणं ...	ब्रह्माणं
२७३	६	विवाहाङ्गीकारेण ...	विवाहानङ्गीकारेण
२७७	१६	वत्सं ...	वत्सं

पङ्क्तौ ।	पङ्क्तौ ।	अक्षरम् ।	अक्षरम् ।
२६६	१६	उपोष्य ...	उपोष्य
३०४	१७	वाङ्मु ...	वाङ्मु
३०८	५	पूर्वका ...	पूर्वका
३१२	१०	विप्रेद् ...	विप्रेद्
३३१	४	कामिभूत्वा ...	कामिभूत्वा
३३१	१२	नयं ...	नयं
३३५	२	ब्रह्मोदने ...	ब्रह्मोदने (एवं परम्)
३४५	३	सुखता पूर्वका ...	सुखतापूर्वका
३५२	५	भवति ...	भवति
३८३	१२	सिद्धार्थ ...	सिद्धार्थ
३८४	७	कामतः ...	कामतः
३८८	२	अथर ...	अथर
४००	७	मृत्वं ...	मैत्वं
४०६	१२	मृत्वं ...	मृत्वं
४०६	२	लोक ...	लोके
४०६	२१	माविष्ट ...	मारिष्ट
४२४	१	करोति ...	करोति
४२७	१४	शुक्लाग्रस्य ...	शुक्लाग्रस्य
४३८	१३	सकृदभ्यासा ...	सकृदभ्यासा
४४०	१८	कल्प ...	कल्प
४४५	१०	नसना ...	नसना
४४६	२०	फलप्रम् ...	फलप्रदम्
४४७	१६	नपम् ...	नपम्
४५२	१३	शुद्धवत् ...	शुद्धवत्
४५२	१८	नीष्टाज्या ...	नीष्टाज्या

शब्द ।	पङ्क्ति ।	अक्षरम् ।	शब्दम् ।
४५०	१५	अयनो ...	अयानो
४६८	११	भूमि ...	भूमि
४७०	२०	आहती ...	आहती
४७३	३	गोमूत्रेषु ...	गोमूत्रेषु
४७४	८	गृहीतस्य ...	गृहीतस्य
४७४	१२	प्रत्यासाया ...	प्रत्यासाया
४७५	१०	लक्ष्मि ...	लक्ष्मि
४८०	८	धर्म ...	धर्म
४८०	१०	कत्वात् ...	कत्वात्
४८३	१०	क्षयं ...	क्षयं
४८४	५	विधेः ...	विधेः
४८६	१३	दोषैः ...	दोषैः
४८७	७	विषयाधकः ...	विषयात्मकः
४८८	१६	राजसे ...	राजसे
४८९	१४	गुह्य ...	गुह्यं
४९८	८	तामिश्रं ...	तामिश्रं
५०८	१	उरःस्तम्भा ...	उरःस्तम्भा
५०९	२	रागो ...	रागो
५१०	७	क्रिमि ...	क्रिमि (एवं परञ्च)
५१०	१२	मद्यपश्य ...	मद्यपश्य
५१२	१	क्षीरवास ...	क्षीरवासा
५१६	२२	क्षुधार्ता ...	क्षुधार्ता
५२४	६	प्रकीर्ण ...	प्रकीर्ण
५२५	४	स्मृतयः ...	स्मृतयः

तद्योः पर्यावर्तनं स्वयमेव करणीयम् ।

पराशरमाधवस्याकारादिक्रमेण विषयसूची ।

(प्रायश्चित्तकाण्डस्य) ।

—*—

अ ।

विषयः ।	पृष्ठे ।	पङ्क्तौ ।
अकामतो विण्मूत्रभोजनप्रायश्चित्तम् ...	३६५	४
अगम्यागमनकर्मविपाकः... ..	५१८	११
अगम्यागमनप्रायश्चित्तम्	२३८	७
अगम्यागमने गर्भोत्पत्तौ प्रायश्चित्तम् ...	२७०	२
अगम्यायां जातिभेदेन गर्भाधाने प्रायश्चित्तम्...	२७१	७
अगम्यायां श्रूयायां गर्भोत्पादने प्रायश्चित्तम् ...	२७०	५
अग्निहोत्रप्रायश्चित्तम्	४२५	१६
अग्नेदिधिबूपत्यादिप्रायश्चित्तम्	४२	३
अग्नेदिधिव्यादेर्लक्षणम्	४२	७
अधमर्षणलक्षणक्षयम्	४७०	१०
अङ्गप्रत्यङ्गसंख्या	२०६	८
अङ्गविक्षेपक्षयम्	१७७	८
अश्विद्विवाक्यप्रशंसा	६७	१
अतिहोत्रलक्षणम्	३५६ } ३६४ }	{ ७ { ८
अतिदाहादिनिमित्तगोबधप्रायश्चित्तम् ...	२१६	१३
अतिपातकानि	१२ } ४१८ }	{ १० { ८

विषयः ।	पृष्ठे ।	पङ्क्ति
अतिरुचियोगः	२२६	१
अत्यन्तापदिवाङ्मयावाक्यमात्रादपि मुद्रिः ...	८८	८
अत्युत्कटकर्मणा प्रारब्धकर्मणो विच्छेदः ...	५२७	१६
अत्युत्कटकर्मणा विच्छिन्नप्रारब्धकर्मणोऽप्यस्य देहान्त- रेण भोगः	५२७	१८
अनन्यौषधसाध्यव्याध्युपशमार्थसुरापानप्रायश्चित्तम्	४१३	५
अनाश्रमप्रायश्चित्तम्	४४०	१२
अनिर्दिष्टप्रायश्चित्तस्य पापस्य प्रायश्चित्तम् ...	३६०	८
अनिश्चितनिमित्तगोवधप्रायश्चित्तम्...	२३२	७
अनुक्तप्रायश्चित्तपक्षिबधप्रायश्चित्तम् ...	६६	२
अनुक्तप्रायश्चित्तपापप्रायश्चित्तम्	४१७	१२
अनुगमनप्रकरणम्	४५	८
अनुगमनविचारः	४६	१
अनुगमने साध्वीनामधिकारः	४८	१६
अनुग्रहकर्तारः	८८	१०
अनुग्रहयोग्यस्याननुग्रहे दोषः	१००	१०
अनुग्रहविषयः	८८	६
अनुपनीतस्य मद्यपानप्रायश्चित्तम्	४१०	२१
अनुपातकप्रायश्चित्तम्	४१८	३
अनुपातकानि	१२१	१२३
” ” ” ”	४१८	१८
अद्वैतवदनानुज्ञाविषयः	३८१	१०
अन्तरिक्षादिभरणप्रायश्चित्तम्	३८२	१६
अन्यजभागडस्यजलादिपानप्रायश्चित्तम् ...	८६	५
अन्यजलक्षणम्...	८६	१०

विषयः ।	पृष्ठे ।	पङ्क्तौ
अन्यभाष्यस्थिताममासादीनां निष्क्रान्तानां शुचित्वम्	८६	१३
अन्यथावसायिष्यत्त्वम्	८७	१७
अन्नशुद्धिः	१०७	१
अपचयक्षयम्	१५१	४
अपहतधनं स्वामिने दत्त्वा स्तेयप्रायश्चित्तं करणीयम्	४१६	६
अपाङ्केयपङ्क्तौ भोजनप्रायश्चित्तम्	४४५	१२
अपात्रीकरणप्रायश्चित्तम्	४४१	१३
अपात्रीकरणम्	१४	{ ५
” ” ” ” ”	४४१	
अपेयपानाभक्ष्यमक्षयकर्मविपाकः	५०६	१६
अप्रायत्नोत्पत्तौ मुख्यद्वानाशक्तस्य गौणद्वानम्	३७२	११
अभक्ष्यमक्षयप्रायश्चित्तप्रकरणम्	२६४	३
अभक्ष्यमक्षये क्षत्रियादीनां प्रायश्चित्तम्	४०१	१२
अभावाद्भावोत्पत्तिविचारः	६	१५
अभिनवक्षीरादिभक्ष्यप्रायश्चित्तम्	४१६	११
अभिप्रेतप्रायश्चित्तम्	४५०	१
अभोन्यासस्य जलादिपानप्रायश्चित्तम्	३३६	७
अभोन्यासाः	४०६	४
अयान्यवाजनप्रायश्चित्तम्	४२६	१०
अर्द्धक्षयक्षयम्	४६१	१५
अवकीर्णप्रायश्चित्तम्	१४	{ १०
” ” ” ” ”	४३६	
अवकीर्णक्षयम्	४३७	१६
अविक्रेयविक्रयप्रायश्चित्तम्	४३१	१७
अविज्ञातचङ्खलादिसहितैकाग्रहवासप्रायश्चित्तम्	८८	१७
अविज्ञातरजकादिभिरेकाग्रहवासप्रायश्चित्तम्	६७	७

विषयः ।	पृष्ठे ।	पङ्क्तौ ।
अशक्तौ ब्राह्मणद्वारा व्रताद्याचरणम्	...	६७
अशुचिभोजनप्रायश्चित्तम्	...	७७७
असत्प्रतिग्रहप्रायश्चित्तम्	...	७७०
अरुतादिभोजननिषेधः	...	७८३

आ ।

आचमनप्रतिनिधिः	...	...	७७७	१२
आचमने नियमाः	...	...	७७३	१५
आङ्गपरिमाणम्	...	...	१०७	१३
आतुरस्य स्नानप्राप्तौ विधिः	...	...	१३०	३
आत्मघातोद्यमे प्रायश्चित्तम्	...	...	७६५	१३
आत्रेयीक्षणाङ्गम्	...	...	७८	८
आत्रेयीवधप्रायश्चित्तम्	...	...	७८	३
आपत्काले धर्मादिचिन्तामकृत्वाऽऽत्मरक्षा कर्तव्या	...	...	१७६	८
आयसादिशुद्धिः	...	...	१३३	१८
आधिकक्षणाङ्गम्	...	...	३३७	१३
आलस्येन पापोत्पत्तिः	...	...	८	५
आहिताग्नेः शरीरालाभे वर्णनरदाहविधिः	...	...	५८	३

उ ।

उच्छिष्टोच्छिष्टादिस्पर्शप्रायश्चित्तम्	...	...	१३१	१६
उच्छिष्टभोजनप्रायश्चित्तप्रकरणम्	...	...	३११	६
उद्धतोदकशुद्धिः	...	...	११६	१३
उद्धन्धमरणनिन्दा	...	...	१४	१६

विषयः ।			पृष्ठे ।	पङ्क्तौ ।
उद्धन्धनमृतस्याशौचादिनिषेधः	..	...	१६	३
उपपातकप्रायश्चित्तम्	...	...	७२ }	{ ७
” ” ” ”	”	”	७२५ }	{ १
उपपातकरहस्यप्रायश्चित्तम्	...	...	७५८	१७
उपपातकानि	...	...	१३ }	{ ५
” ” ” ”	”	”	७२१ }	{ १७
उपेक्षया पापोत्पत्तिः	...	...	८	२

च ।

ऋतौ दम्पत्योः परस्परानुपसर्पणनिन्दा	...	...	२७	१६
ऋतौ पत्यनुपसर्पणप्रायश्चित्तम्	...	...	२८	१७
ऋतौ भार्यागमनप्रायश्चित्तम्	...	...	२८	७
ऋषिचान्द्रायणव्रतम्	...	...	२४५	११

छ ।

एकपङ्क्त्युपविष्टानां वैषम्येण दाने प्रायश्चित्तम्			४४३	१७
एकभक्तादिषु ग्रासपरिमाणम्	...	...	४६१	४
एकभक्तादिषु ग्राससङ्ख्या	...	...	४६०	२१
एकव्यापारेणानेकगोबधे प्रायश्चित्तम्	...	...	२२८	१

क ।

कन्यादूषणप्रायश्चित्तम्	...	...	४३८	१२
कम्बलादौ गौलीरागस्यादोषता	...	...	४४६	१५

विषयः ।	पृष्ठे ।	पङ्क्तौ ।
कर्मविपाकप्रकरणम्	४८०	७
कर्मविपाकसमयादि	४८६	१
कर्माग्रासार्थवृत्तच्छेदने दोषाभावः	४३५	११
कलौ क्षत्रियवैश्योच्छेदः	३५४	५
कस्यचित् शूद्राग्नस्याभ्यनुज्ञानम्	३२४	{ ५ १६ २
” ” ” ” ” ”	३२६	
” ” ” ” ” ”	३२७	
कामकृतगोबधे निमित्तविशेषात् प्रायश्चित्तविशेषः	२१३	१४
कामकृतपापे प्रायश्चित्तसद्भावविचारः	११	{ ८ १७
” ” ” ” ” ”	१५२	
कामकृतपापे व्यवहार्यत्वविचारः	१५४	४
कायिकव्यभिचारप्रायश्चित्तम्	११५	१६
काके कन्यामददतो निन्दा	१२०	१५
कौटादिसंयुक्ताग्न्यग्निः	१०४	८
कुण्डगोलकयोः स्वरूपम्	३५	१५
कुभारीणां वपने ह्यकुलकेशच्छेदनम्	२३४	६
कृच्छ्रातिकृच्छ्रलक्षणम्	४०	{ १६ १८
” ” ” ” ” ”	४६४	
कृतप्रायश्चित्तानामपि नैष्ठिकादीनामव्यवहार्यता	१५६	७
कम्पुपहतदेहस्य मुद्रिः	६५	१
क्रौञ्चादिबध्नाप्रायश्चित्तम्	६२	१
कचित् कृतप्रायश्चित्तस्याव्यवहार्यता	३०६	१३
कचित् रात्रौ दानाभ्यनुज्ञा	३७५	२
क्षत्रियादीनां सर्वपापेषु प्रायश्चित्तस्य पादपादहानिः	१७६	१
क्षत्रियाद्यभिवादनप्रायश्चित्तम्	४४६	२
क्षत्रियान्नभोजनाभ्यनुज्ञा	३२४	५

विषयः ।	ख ।	एछे ।	पक्षौ ।
खरोद्गयानारोहणादिप्रायश्चित्तम् ...	...	४४२	१५
<hr/>			
	ग ।		
गजदन्तादिगानाविध्वन्यशुद्धिः ...	...	१३४	७
गणिकाक्षयम् ...	...	२६०	४
गण्डूषाद्युपहतकांस्यशुद्धिः ...	...	१३३	८
गर्भपातप्रायश्चित्तम् ...	...	३४	१६
गर्भपातादिनिन्दा ...	...	२८	७
गवात्रातादिशुद्धिः ...	...	१३३	२
गुरोरलौकनिर्वन्धस्य प्रायश्चित्तम् ...	...	४२५	१७
गृध्रादिबध्नाप्रायश्चित्तम् ...	...	६४	८
गृहखातादौ गोमुरणे प्रायश्चित्तम् ...	...	१२३	१६
गृहदाहादिना गोबध्ने प्रायश्चित्तम् ...	...	२१८	१
गृहशुद्धिः ...	...	१४८	४
गृहचैतव्रतस्यासमापने दोषः ...	...	४७४	८
गृहे रक्षणीयानि ...	...	२८४	१६
गोगमनप्रायश्चित्तम् ...	...	२७५	२
गोगर्भबध्नाप्रायश्चित्तम् ...	...	२०७	११
गोचर्मलक्षयम् ...	...	३८५	४
गोपाललक्षयम् ...	...	३३७	११
गोप्रत्याघ्रायः ...	...	३०२	६
गोमांसभक्षणस्यावृत्त्यनावृत्त्योर्व्रतभेदः ...	...	३००	४
गोमूल्यम् ...	...	४७५	३
गोरवयनविशेषभक्ते प्रायश्चित्तम् ...	...	२१०	८

विषयः ।	पृष्ठे ।	पङ्क्तौ ।
गोबधनिमित्तानि	२१८	८
गोबधप्रायश्चित्तेतिकर्त्तव्यता	१८४	३
गोबधप्रायश्चित्तम्	१५२	८
गोबधव्रतम्	१८६	४
गोबधापवादः	१२३	२
गोष्ठक्रीदकस्नानम्	५२	१०
गौर्यादिदानफलानि	१२०	८
गौर्यादिलक्षणानि	१२०	७

घ ।

घातस्य स्वरूपम्	२०५	१०
------------------------	-----	----

च ।

चण्डालखातजलपानप्रायश्चित्तम्	८४	१
चण्डालभाग्यस्थोदकपानप्रायश्चित्तम्	८५	१
चण्डालभाग्यस्पृष्टकूपस्थजलपानप्रायश्चित्तम्	८४	१७
चण्डालसम्पर्के स्त्रियाः प्रायश्चित्तम्	२७७	७
चण्डालस्य गृहे-प्रवेशे शुद्धिः	६३	१३
चण्डालस्य त्रैविध्यम्	२४८	६
चण्डालादिवासे गृहादिशुद्धिः	२६०	१६
चण्डालादिसम्बन्धेऽपि महत्तु जलाशयेषु दोषाभावः	८६	१८
चण्डालादिसम्भाषणादिप्रायश्चित्तम्	८१	११
चण्डालादिस्पर्शप्रायश्चित्तम्	८२	७
चण्डालादीनां व्यवधाने देशपरिमाणम्	३८७	६

विषयः ।	पृष्ठे ।	पङ्क्तौ ।
चण्डालाद्यभौनामयाक्षता	१४६	१६
चण्डालाग्नभोजनप्रायश्चित्तम्	८७	२
चण्डालाग्नभोजने प्रायश्चित्तान्ते पुनरुपनयनम्	८८	१०
चण्डालोपगमने क्षत्रियवैश्ययोर्विशेषः ...	२४६	१
चण्डालोपगमने शूद्रस्य विशेषः	२४६	५
चण्डाल्यादिगमनप्रायश्चित्तम्	२४८	३
चानुर्वेद्यकक्षयम्	१००	४
चान्द्रायणफलस्य द्वैविध्यम्	२४७	४
चान्द्रायणम् (यवमध्यम्)	२४८	८
चान्द्रायणम् (पिपीलिकामध्यम्)	२४८	१२
चान्द्रायणकक्षयम्	२४६	६
चान्द्रायणादिप्रत्याज्ञायः	४७५	२०

ज ।

जलमुद्भिः	११६	२१
जलं विना जले वा भूत्रपुरीषकरस्यप्रायश्चित्तम्	४४२	२१
जातिभंशकरप्रायश्चित्तम्	४४०	२२
जातिभंशकराणि	१४ } { १	
” ” ” ” ” ”	४४० } { २०	
जारदूषितावाः मुद्भिः	११५	२
जारस्य प्रायश्चित्तम्	५६	१८

त ।

तप्तक्षत्ररूपम्	२१	१४
तर्पणकाले पाण्डितले तिलस्त्रापनम् ...	३७३	१

विषयः ।	पृष्ठे ।	पङ्क्तौ ।
तर्पणात् पूर्वं अस्त्रनिष्पीडननिषेधः	३७२	१५
तीर्थयात्रामन्तरेण देशान्तरगमने प्रायश्चित्तम्	३७७	६
तुलापुरुषलक्षणम्	३६७	५
तृलिकादिमुद्रिः	१३०	१०

द ।

दण्डकमण्डलादिनाशे प्रायश्चित्तम्	३७८	२
दण्डस्वरूपम्	२०६	८
दत्तकलक्षणम्	३०	३
दारव्यागप्रायश्चित्तम्	३२७	२
दासलक्षणम्	३३७	६
दुःखप्रलक्षणम्	३६२	१३
दुःखप्रादौ स्नानम्	३६२	६
दुःखप्रतिपददर्शनादौ प्रायश्चित्तम्	३७७	७
दुर्जनस्पर्शादौ स्नानम्	३६३	१५
दुर्वाक्षगृहे भोजनप्रायश्चित्तम्	३६१	२०
दुर्मृतस्याहिताग्नेर्दहने प्रायश्चित्तम्	५६	८
दुर्मृतस्याहिताग्नेर्लौकिकाग्नौ दग्धस्याग्नां पुनर्यथाविधि-		
दाहः	५७	७
दुर्मृतानां नारायणवलिः	१६	५
दुर्मृतानां प्रायश्चित्तम्	१८	६
दुर्मृतानामग्नेष्वेतद्विधायकप्रार्थनाप्रायश्चित्तम्	२०	१४
दुर्मृतानां वर्षमध्ये प्रायश्चित्तकरणे कालभेदेन प्रायश्चित्त-		
द्वैगुणादि	१८	१३
दुर्मृतानां वर्षादूर्ध्वं प्रायश्चित्तस्य कर्तव्यता	१८	१२

विषयः ।	पृष्ठे ।	पङ्क्तौ ।
दुर्मृतानां वह्नादौ प्रायश्चित्तम्	१६	८
देवकृतकृष्णलक्षणम्	४७१	१२
धूतादिद्यस्तनप्रायश्चित्तम्	४६६	२०
अथने रजसि शुद्धिः	१२८	७
अथशुद्धिप्रकरणम्	६० }	{ १२
” ” ” ”	१०६ }	{ ५
द्रुमादिहिंसाप्रायश्चित्तम्	४३४	१६
श्रीरूपरिमाद्यम्	१०७	१३
द्विराचमननिमित्तानि	३७४	१०

ध ।

धर्मपाठकलक्षणम्	१७७	१०
------------------------	-----	----

न ।

नानानिषिद्धकर्मफलानि	४६६	१७
नानाविधअथशुद्धिः	११३	४
नापितलक्षणम्	३३७	१०
नामधारकब्राह्मणाः	१५८	७
नास्तिक्यप्रायश्चित्तम्	४३५	१६
नास्तिक्यभेदाः	४३५	१४
निखलक्षणम्	५	१५
निमित्ततारतम्येन प्रायश्चित्ततारतम्यम्	२०	१०
निरवकाशसूतेः सावकाशश्रुतिः प्राबल्यम्	४६	५
नीलीरक्तवस्त्रधारणे प्रायश्चित्तम्	४४५	१५
नैमित्तिकस्य रजसोलक्षणम्	१२८	११

विषयः ।	पृष्ठे ।	पङ्क्तौ ।
प ।		
पक्षिषु भक्ष्याः	३२३	६
पक्षुषु च्छिद्यभोजनप्रायश्चित्तम्	३१५	१३
पक्षुगव्यविधिः	३४०	१५
पक्षमहायज्ञाद्यकरणप्रायश्चित्तम्	३४३	१२
पक्षविधस्नानलक्षणानि	३७०	५
पक्षविधस्नानम्	३७०	२
पतितसंसर्गकालविशेषेण प्रायश्चित्तविशेषः ...	२४	६
पतितसंसर्गविशेषस्य कालविशेषेण पातित्यहेतुता	२३	४
पतितोत्पन्नस्य पतितत्वम्	२४	३
पतितसंसर्गनिन्दा	२२	१५
पतितसंसर्गप्रायश्चित्तम्	३१६	२०
पतितादिसन्निधावध्ययनप्रायश्चित्तम् ...	३४२	३
पतितादीनां सिद्धान्तानामात्रभक्षणयोः सकृदभ्यासाद्यभ्यास-		
भेदेन प्रायश्चित्तभेदः	३००	१०
परपाकनिवृत्तलक्षणम्	३५०	१७
परपाकरतलक्षणम्	३५१	२
परस्त्रीगर्भोत्पादनप्रायश्चित्तम्	३६	१७
परस्वहरणप्रायश्चित्तम्	३२७	५
पराक लक्षणम्	२६	{ १६ ७
” ” ” ”	३६५	
परिविन्धादिप्रायश्चित्तम्	४०	८
परिवेत्तादिस्वरूपम्	४०	१५
परिवेदनदोषापवादः	४७	३
परिषदयोग्यब्राह्मणाः	१५६	१६

विषयः ।	पृष्ठे ।	पङ्क्तौ ।
परिषदुपसत्तिः	१५६	१५
परिषदः कर्त्तव्यम्	१६२	३
परिषद्भेदाः	१६५	५
पर्याङ्गच्छलक्षणम्	३६५	१०
पर्याधाने विशेषः	४७	१७
पलपरिमाणम्	२२	६
पवित्रगृहान्नभोजनस्य पापनाशकत्वम्	३६२	४
पञ्चात्तापादीनां पापनाशकत्वम्	३३६	११
पञ्चादिगमनप्रायश्चित्तम्	३७३	५
पादकच्छलक्षणम्	४६० }	{ १३
” ” ” ”	४६१ }	{ १०
पादप्रायश्चित्तादौ वपने विशेषः... ..	२०८	१
पादोनकच्छलक्षणम्	४६१	१५
पापभेदाः	१२	७
पापसंशयेऽपि तन्निश्चयपर्यन्तं भोजनं न कर्त्तव्यम्	१५७	१३
पापविशेषे क्षत्रियादीनां प्रायश्चित्ततारतम्यम्...	४०७	१६
पापविशेषेण योनिविशेषः	४८६	५
पापीयस्या अपि भर्त्तुगमनम्	४८	८
पापोत्पत्तिकारणम्	६	८
पितृव्यसुतादिविवाहप्रायश्चित्तम्	२७२	१४
पित्रनुमत्याऽप्यगन्वाधाननिषेधः!	४४	२
पीतावशेषितपानीयपानप्रायश्चित्तम्	३४६	१६
पुत्रभेदानां लक्षणानि	३८	१
पुत्रभेदाः	३७	१६
पुनःसंस्कारनिमित्तानि	३६४	६
पुनःसंस्कारे वपनादीनां निवृत्तिः	३६४	१४

विषयः ।	पृष्ठे ।	पङ्क्तौ ।
पुरुषं प्रत्युक्तस्य प्रायश्चित्तस्याङ्गं स्त्रियाः ...	२६	१७
प्रकीर्णकम्	१७	१२
प्रब्रज्यावसितस्य प्रायश्चित्तम्	३६५	१७
प्रब्रज्यावसितापत्यनिन्दा	३६८	७
प्रतिनिधिना प्रायश्चित्ताचरणम्	७०३	१६
प्रतिपादोक्तद्वयस्य प्रायश्चित्तानि	७५५	१८
प्रवृत्तियावकव्रतलक्षणम्	७७२	३
प्रजापत्यव्रतलक्षणम्	२५ }	{ ६
” ” ” ”	७६० }	{ १
प्रजापत्यव्रतस्य चतुर्विधत्वम्	१८६	१३
” ” ” ”	२६ }	{ १५
प्रजापत्यव्रतस्य प्रत्याज्ञायाः	३६३ }	{ ५
” ” ” ”	७७७ }	{ १२
प्राणिहत्याप्रायश्चित्तम्	६३	७
प्रायश्चित्तमध्ये मरणेऽपि पापक्षयः	७०८	१६
प्रायश्चित्तशब्दस्यार्थद्वयम्	२	१७
प्रायश्चित्तस्य काम्यत्वमतखण्डनविचारः	६	५
प्रायश्चित्तस्य काम्यत्वमतखण्डनम्	७	१५
प्रायश्चित्तस्य काम्यत्वमतम्	३	१५
प्रायश्चित्तस्य जात्यादितारतम्यानुसारेण कल्पनीय- त्वोपदेशः	७०५	२
प्रायश्चित्तस्य नित्यत्वमतखण्डनम्	५	३
प्रायश्चित्तस्य नित्यत्वमतम्	३	१६
प्रायश्चित्तस्य नित्यत्वादिविचारः	३	१७
प्रायश्चित्तस्य नैमित्तिकत्वमतम्	३	१७
प्रायश्चित्तस्य नैमित्तिकत्वव्यवस्थापनम्	७	१३

विषयः ।	पृष्ठे ।	पङ्क्तौ
प्रायश्चित्ताङ्गवपनाकरणे विशेषः	२३३	३
प्रायश्चित्तानन्तरं परिवर्तुः कर्तव्यम्	४१	१३
प्रायश्चित्तेऽपराधमिच्छां विशेषः	४०८	१७
प्रारब्धसंज्ञककर्मसु प्रायश्चित्तसद्भावाद्भावाविचारः	५२५	११
प्रेतत्वकारणानि	४८६	७
प्रौढतडागादिष्वमैध्यसम्पर्केऽपि दोषाभावः ...	११८	१३

फ ।

फलकक्षादिलक्षणाणि	४६६	१
--------------------------	-----	---

ब ।

बन्धकीलक्षयम्	२६८	२१
बन्धनस्वरूपम्	२०४	२
बज्रभिरैकगोबधे प्रायश्चित्तम्	३३०	३
बालातुरयोः प्रायश्चित्तं तत्पित्रादिना करणीयम्	१५५	१५
बालाद्युच्छिष्टान्नशुद्धिः	३११	१५
ब्रह्मवृर्चमहिमा	३४५	७
ब्रह्मतन्निर्मितखट्वाद्यारोहणे प्रायश्चित्तम् ...	३३७	१६
ब्रह्मबधप्रायश्चित्तम्	३८५	७
ब्रह्मसूत्रं विना मूत्रपुरीषादिकरणे प्रायश्चित्तम्	४४५	१
ब्राह्मणताडनादिप्रायश्चित्तम्	३५६	६
ब्राह्मणतिरस्कारप्रायश्चित्तम्	३५५	३

विषयः ।	पृष्ठे ।	पङ्क्तौ ।
ब्राह्मणत्वविधायकानि	१५८	१
ब्राह्मणनिन्दकस्याग्रभक्ष्यप्रायश्चित्तम् ...	३५२	१८
ब्राह्मणब्रह्मक्षयम्	१५८	१२
ब्राह्मणाद्यन्तरागमनप्रायश्चित्तम्	४४६	२०
ब्राह्मणावगोरयादिप्रायश्चित्तम्	३५७	८
ब्राह्मण्यः प्रातिक्रम्येन गमनप्रायश्चित्तम् ...	२८१	४
ब्राह्मणानलक्ष्यम्	३७०	१७

भ ।

भगिनीसपत्नीनां भगिनीत्वम्	२६५	६
भगिन्यादिगमनप्रायश्चित्तम्	१५२	१२
भर्तृरि जीवति उपवासव्रतादिनिन्दा ...	२८	३
भर्षति क्रमप्रायश्चित्तम्	३०	१७
भर्षवच्चानिन्दा	२८	१
भस्मस्नानद्वैविध्यम्	३७०	८
भार्यादिविहीनानां मृतानां प्रायश्चित्तविधिः...	१७	१८
भार्यायाः अगम्यत्वप्रतिज्ञाप्रायश्चित्तम् ...	३८८	१६
भार्यायाः अगम्यत्वप्रतिज्ञायां वर्णभेदेन प्रायश्चित्तभेदः	३८०	१
भूमिहृद्भिः	१४७	४
भृतकाध्ययनाध्यापनप्रायश्चित्तम्	४३४	१६
भोजनलाजीननियमाः	१०५	८
भोजनकाले अशुचित्वोत्पत्तौ प्रायश्चित्तम् ...	४४८	११
भोजनकाले मौनविधानम्	३८१	१६

विषयः ।	म ।	पृष्ठे ।	पङ्क्तौ ।
मखूकादिमांसमद्यप्रायश्चित्तम् ...	...	३२०	१४
मत्स्येषु मत्स्याः ...	...	३२५	२
मद्यपानप्रायश्चित्तम् ...	...	४०६	१६
मद्यमादृष्टितोदकपानप्रायश्चित्तम्...	...	३४८	१५
मद्यभेदाः ...	...	४०६	२०
मन्त्रावहानि ...	...	१४	७
मन्त्रिणीकरग्रहप्रायश्चित्तम् ...	...	६६ } ४४१ }	{ ६ { १८
मन्त्रिणीकरग्रहम् ...	...	४४१	१६
महापातकरग्रहप्रायश्चित्तम् ...	...	४४५	२०
महापातकानि ...	...	१२	११
मातृगमनप्रायश्चित्तम् ...	...	२५२	८
मानसविचारप्रायश्चित्तम् ...	...	११६	१०
मिथ्याऽभिप्रांसनप्रायश्चित्तम् ...	...	४४६	७
मिथ्याश्रयप्रायश्चित्तम् ...	...	३६०	३
मुखमैयुगप्रायश्चित्तम् ...	...	२७१	१५
मुख्यामुख्यप्राश्चर्याः ...	...	१५८	११
मेधामेधनिरूपणम् ...	...	२६४	१२
मैयुगस्याष्टविधत्वम् ...	...	२५३	१

य ।

यज्ञकर्मणक्षयम् ...	...	४७०	१७
यतिचान्द्रायणक्षयम् ...	...	२४५	१५

विषयः ।	पृष्ठे ।	पङ्क्तौ ।
यतेः पुनर्गार्हस्थ्यस्वीकारे प्रायश्चित्तम् ...	४३८	२
यावकक्षालनक्षयम्	४७०	१७
युगप्रवृत्तधर्माचरणाभ्यनुष्ठानम्	४५४	१०
योक्तृस्वरूपम्	२०४	१६
यौगिकज्ञानम्	४७१	१८

२ ।

रजस्वलयोरन्योन्यस्पर्शे प्रायश्चित्तम् ...	१२२	१४
रजस्वलयोरच्छिद्योरन्योन्यस्पर्शे प्रायश्चित्तम्...	१२५	५
रजस्वलागमनप्रायश्चित्तम्	२७१	१८
रजस्वलाभरणे विशेषः	१३१	१२
रजस्वलाया उच्छिद्यद्विजस्पर्शे प्रायश्चित्तम् ...	१२५	८
रजस्वलाया नियमाः	१२६	८
रजस्वलाया बन्धुमरकम्बवणादौ प्रायश्चित्तम् ...	१२६	५
रजस्वलाया भोजनकाले चण्डालदर्शनप्रायश्चित्तम्	१२५	१४
रजस्वलाया भोजनकाले रजस्वलाऽन्तरदर्शने प्रायश्चित्तम्	१२५	११
रजस्वलाया मृतादिस्पर्शपूर्वकभोजनप्रायश्चित्तम्	१२५	२०
रजस्वलायाः श्वादिस्पर्शप्रायश्चित्तम् ...	१२५	१७
रजस्वलायाश्चण्डालादिस्पर्शे प्रायश्चित्तम् ...	१२४	६
रजस्वलायाः श्वादिदंशनप्रायश्चित्तम् ...	१२६	३
रजस्वलोदाहनिन्दा	१२१	१४
रजस्वलोदाहप्रायश्चित्तम्	१२२	१
रजोनिमित्तामुद्रिः	१२६	१३
रजोनिमित्तामुद्रौ विशेषः	३८७	१

विषयः ।	पृष्ठे ।	पङ्क्तौ ।
रघ्नाकर्दमादिस्पर्शे मुद्रिः	१४३	८
रसमुद्रिः	११०	१६
रहस्यप्रायश्चित्तम्	४५०	११
रामनादिभेदेन रजसस्तुविधत्तम्	१२०	८
रामनादिरजसां कक्षस्थानि	१२०	१०
रामने रजसि मुद्रिः	१२८	४
रात्रावपि काश्चनैमित्तिकस्थानम्	३०६	८
रात्रौ चक्षुषाणादिस्पर्शे मुद्रिः	१२२	६
रात्रौ दीपं विना भोजननिषेधः	३८३	३
रात्रौ ज्ञाननिषेधः	३०४	१८
रेतःस्खलनप्रायश्चित्तम्	३८४	३
रोधस्वरूपम्	२०३	८
रोधादिनिमित्तगोवधप्रायश्चित्तम्	२०१	११

—
व ।

वधनिमित्तसन्देहे निर्णयः	२३१	१०
वधोद्यमे प्रायश्चित्तम्	४०८	६
वर्जभेदेन परिवत्सङ्गा	१७८	१०
वाचिकव्यभिचारप्रायश्चित्तम्	११६	१०
वाक्यलक्षणलक्षणम्	४६६ }	{ १२ ७
” ” ” ”	४७० }	
वाधुमिकलक्षणम्	४०८	५
विकल्पिलक्षणम्	१७७	६

विषय ।	पृष्ठे ।	पङ्क्तौ ।
विष्णुत्रोपहतजलपानप्रायश्चित्तम्	३६५	१०
विधवागमनप्रायश्चित्तम्	२७१	१२
विधवाब्रह्मचर्यम्	७५	२
विप्रोपदिष्टमेव प्रायश्चित्तं कर्तव्यम् ...	१०२	५
विवाहादौ श्वादिस्पृष्टाग्नस्यावर्जनयता ...	१११	१८
विशेषेण कर्मविपाकः	५०२	७
वृककाकादिवधप्रायश्चित्तम्	६३	८
वृकमुनोर्भेदः	५१	१३
वृथापाकलक्षणम्	३५२	१७
वृथापाकस्याग्नभोजनप्रायश्चित्तम्	३५२	१६
वृषललक्षणम्	३७८	३
वृषलोनां पञ्चविधत्वम्	२५१	१२
वृषलोलक्षणम्	१२१	१८
वेदविक्रयिलक्षणम्	३५३	१
वेदविश्वासरहितस्य प्रायश्चित्तम्	३५	८
वेष्ट्यागमनप्रायश्चित्तम्	२७७	१
वेष्ट्यागमेर्त्पादनप्रायश्चित्तम्	२७७	६
व्यभिचारप्रायश्चित्तम्	११५	१२
व्यभिचारिणीपरित्यागविचारः	२८७	१
व्यभिचारिणीप्रायश्चित्तम्	३०	१८
व्यभिचारिणीलक्षणम्	२६०	७
व्रतग्रहणप्रकारः	७७३	६
व्रतलक्षणानि	७५६	७
व्रतदेशनम्	१७६	५
व्रतान्तरलोपे प्रायश्चित्तम्	७३८	१३

विषयः ।	एछे ।	पक्षौ ।
प्रते वर्जनीयानि	४७४	८
प्रायश्चित्तम्	४३३	१४

श ।

प्रक्षितारतस्येन प्रायश्चित्ततारतम्यम् ...	२०	६
प्रक्षितयभिचारायां कर्त्तव्यनिर्णयः	२८६	५
शरणागतत्वाने प्रायश्चित्तम्	४४१	२२
शिशुस्रावणक्षयम्	४६०	८
शिशुस्रावणक्षयक्षयम्	२४५	१६
श्रीतल्लक्षणक्षयम्	२१	१०
शूद्रग्रहात् खेर्हपाचितादिकं ग्रहीत्वा नदीतीरं		
गत्वा तत्र तद्भोजने दोषाभावः ...	३२४	१७
शूद्रसेवाप्रायश्चित्तम्	४४०	१५
शूद्रस्य प्रायश्चित्ते नपह्नेमाद्यभावः	४६४	४
शूद्रस्य मुष्काम्नादिभोजनाभ्यनुष्ठा	३३५	१५
शूद्रस्यापि मद्यपाने दोषः	५१०	११
शूद्रान्नभोजननिषेधः	२७८	१५
शूद्रान्नस्य गर्हितता	३०२	१३
शूद्रार्थे होमनिषेधः	३८१	१०
शूद्रेषु मोक्षाम्नाः	३३७	५
आह्नभोजनप्रायश्चित्तम्	३३२	१
आह्ने निमग्नितस्य कालातिक्रमे प्रायश्चित्तम्...	४४८	१६
ओष्ठक्षयक्षयम्	४६६	१४

विषयः ।	पृष्ठे ।	पङ्क्तौ ।
भौतस्मार्तकर्मविधौपे प्रायश्चित्तम् ...	४४२	८
आदिदंष्ट्रणप्रायश्चित्तम्	५०	१०
आदिमरणोपहतकूपादिजनपानप्रायश्चित्तम् ...	३४७	२
श्वेतकम्बुनादिमच्छाप्रायश्चित्तम्	३२६	१२

स ।

सङ्करीकरणप्रायश्चित्तम्	६७}	{२
” ” ” ”	४४१}	{६
सङ्करीकरणानि	१४}	{३
” ” ” ”	४४१}	{५
सचेतनगर्भवधप्रायश्चित्तम्	२०६	३
सहितकर्मसु प्रवक्तव्य कर्मणः प्रकारभेदता...	५२८	६
सध्वानां वपने शङ्खलकेशच्छेदनम्	२३४	५
सन्धादिकार्यलोपे प्रायश्चित्तम्	४४८	६
समुद्रयानप्रायश्चित्तम्	४४०	१५
सर्पाद्यन्तरागमने प्रायश्चित्तम्	४४२	८
सर्वप्रतसाधारणाङ्गानि	४५६	८
सहभोजने जातिभेदेन प्रायश्चित्तभेदः ...	३१४	५
संस्काराङ्गभाङ्गभोजनप्रायश्चित्तम्	३२४	१४
साधारणरहस्यप्रायश्चित्तानि	४५१	११
साधारणस्त्रियां गुह्यतत्त्वदोषाभावः...	२६३	११
सान्तपनभेदानां लक्षणानि	२५	१४
सान्तपनलक्षणम्	२८३	१२
सान्तपनस्य चतुर्विधत्वम्	२५	१२

विषयः ।	पृष्ठे ।	पङ्क्तौ ।
सांस्तप्रणादिप्रत्याज्ञायाः	४७७	१
सारसूतखानम्... ..	४७९	१५
सौमन्तोन्नयनादौ आह्नभोजनप्रायश्चित्तम् ...	४८५	१
सुतादिविक्रयप्रायश्चित्तम्	४८६	२
सुरादिनिमित्तकांस्त्यमुद्धिः	१५२	१३
सुरापस्य मुखगन्धाप्राणप्रायश्चित्तम् ...	४८६	१०
सुरापानप्रायश्चित्तम्	४९१	४
सुवर्णस्तेवप्रायश्चित्तम्	४९३	८
सुखप्रलक्षयम्	४९२	८
सूतकामभोजनप्रायश्चित्तम्	४२८	४
सूतिकामरत्ने विशेषः	१५९	६
सूर्याभ्युदितसूर्यनिर्मुक्तयोर्नक्षत्रम् ...	४४७	१०
सूर्योदयादिकाग्रे शयने प्रायश्चित्तम् ...	४४७	६
सौम्यचान्द्रावणक्षयम्	२४६	६
सौम्यक्षयक्षयम्	४६६	१६
स्तेयकर्मविपाकाः	५१९	१२
स्त्रीणां पत्यनुक्षया व्रताचरणम्	३९	१५
स्त्रीणां पुनरुद्वाहस्य युगान्तरविषयत्वम् ...	४४	१६
स्त्रीणां पुनरुद्वाहः	४४	१२
स्त्रीणां प्रायश्चित्तव्रते विशेषः	२३४	१३
स्त्रीवनिधारे पत्युः प्रायश्चित्तम्	४७	३
स्त्र्याशुष्किलपानप्रायश्चित्तम्	४४६	१३
खानकाले केशधूनादिनिषेधः	३७३	६
खाननिमित्तानि	३७६	१४

विषयः ।	पृष्ठे ।	पङ्क्तौ ।
सर्वसंक्षेपप्रायश्चित्तम्	४१५	८
सप्तकृमिरोक्ष्यप्रायश्चित्तम्	४४८	६

ह ।

हन्तृभेदेन प्रायश्चित्तभेदः...	...	...	७६	९
हिंसाविशेषात् योगिविशेषः	...	...	५०२	८

पराशरमाधवोल्लिखितप्रवक्तृणामकारादिक्रमेण
प्रज्ञापनपत्रम् ।

(प्रायश्चित्तकाण्डम्)

आ ।

आद्यर्धशतक १६६ । ३ ।

—

व ।

वज्रव ३६२ । १४ ।

—

स ।

सामय वा ह्यन्दोग १०४ । १ । ३२५ । ७ । ३६२ । ६ ।

—

पराशरमाधवोलिखितस्मर्तृणामकारादिक्रमेण
प्रज्ञापनपत्रम् ।

(प्रायश्चित्तकाण्डम्)

अ ।

अभि २१ । १० ॥ ३१ । ३ ॥ १२५ । ३, १३, १६ ॥ १३० । ५ ॥ १३१ ।
२० ॥ १३५ । २० ॥ ३५८ । ५ ॥

आ ।

आपस्तम्ब ११ । १ ॥ ३० । १७ ॥ ८२ । ८ ॥ ८४ । ३, ७, १० ॥ ८५ ।
१६ ॥ ६४ । ७ ॥ ६७ । ४ ॥ ६८ । २ ॥ ११८ । १ ॥ १२५ । १० ॥
१२६ । १७ ॥ २०२ । १३ ॥ २०३ । १६ ॥ २०४ । १२ ॥ २०५ ।
२ ॥ २०६ । २ ॥ २०८ । ८ ॥ २१० । २ ॥ २११ । ३ ॥ २१८ । ४ ॥
२२८ । ७ ॥ २३३ । १५ ॥ २७० । १८ ॥ २७१ । २० ॥ ३०४ । ४ ।
३१४ । ६, १६ ॥ ४०० । ५ ॥ ४१६ । १३ ॥ ४३४ । ५ ॥ ४४५ ।
१५ ॥ ४६० । २२ ॥ ४६१ । ३, ८, १४, १८ ॥

उ ।

उपमन्यु २६२ । २० ॥

उग्रना ३० । १८ ॥ ४४ । ६ ॥ ४७ । ४ ॥ ५२ । ७ ॥ ६७ । १८ ॥ ७५ ।
३ ॥ १३० । १० ॥ १३५ । ६ ॥ १४० । ५ ॥ १४४ । ६, १६ ॥
२५४ । १ ॥ २७० । ३ ॥ २७१ । १५ ॥ २७६ । १२ ॥ २८६ । २ ॥
३१२ । १८ ॥ ३२० । १७ ॥ ३३४ । ११ ॥ ३६१ । ४ ॥ ४४४ । ११ ॥

कृ ।

कृष्णशृङ्ग २७६ । १, ४ ॥

क ।

कण्व २३ । ३ ॥ २६१ । १०, १८ ॥ २६७ । १२ ॥ २७४ । ७ ॥ ३६४ ।

११ ॥ ४३७ । १२ ॥ ४७७ । १० ॥

कल्पसूत्रकार ४७ । ७ ॥

कश्यप वा काश्यप ६४ । १३ ॥ ६८ । ६ ॥ ७१ । ८ ॥ ७२ । ३ ॥ १२३ ।

७ ॥ १३६ । १३ ॥ १३६ । १४ ॥ २६८ । १२ ॥ ३६४ । १४ ॥

४०१ । १४ ॥ ५०७ । १६ ॥ ५११ । १० ॥

कात्यायन ३२ । ६ ॥ १६४ । १४ ॥ ३६६ । १४ ॥

ग ।

गर्ग ३३० । १ ॥ ३६१ । ४ ॥

गौतम ६ । ५ ॥ १५ । ८ ॥ ४२ । २ ॥ ७२ । १३ ॥ ७४ । ८ ॥ १०५ । ५ ॥

१२० । १७ ॥ १६५ । ६ ॥ २४० । ७ ॥ २५० । ११ ॥ २७२ । ११ ॥

२७४ । १३ ॥ २७५ । १७ ॥ ३१७ । १५ ॥ ३५७ । १८ ॥ ३५६ । १५ ॥

३६६ । ११, १४ ॥ ४०१ । ११ ॥ ४१४ । ६ ॥ ४२६ । १६ ॥ ४३७ ।

१५ ॥ ४४३ । २० ॥ ४४७ । १७ ॥ ४६२ । ३ ॥ ४६५ । १, ६ ॥ ५१४ ।

७ ॥ ५१८ । १५ ॥

च ।

चवर्ग २१ । १३ ॥ ६२ । १ ॥ ६६ । १२ ॥ १८८ । ३ ॥

छ ।

छागलेय १५३ । १५ ॥ ३२६ । २ ॥ ४७४ । ८ ॥

ज ।

जाम्बवन्त १७ । ८ । ५६ । २ । १८६ । ८ । २६१ । १५ । २१३ । १३ ।
 ७१० । २२ । ७२६ । १८ । ७३० । १० ।
 जाम्बल २६ । ७ । ७६६ । २० । ७७३ । १८ ।
 जाम्बलि ०० । ७, १६ । १५३ । १ । १८६ । ५ । २६२ । १५ । २७५ ।
 ६ । २७५ । १५ । ७२८ । १, १८ । ७६७ । ७ ।

द ।

दल २६८ । १० । ७०७ । १० ।
 दीर्घतमा २६३ । ३ ।
 देवत २३ । १५ । २५ । ८ । २८ । ७ । ७२ । ७ । ७६ । ८ । ८२ ।
 १३ । ८२ । ८ । ८५ । १२ । ८८ । ८ । १०० । ७ । १२७ । ५ ।
 १२८ । १६ । १२८ । ७, १३ । १३० । १३ । १४० । १० । १४१ ।
 ७ । १४६ । ६ । १४७ । ८ । १५३ । ७ । १७८ । १५ । १८७ । ११ ।
 २४१ । ६ । २६१ । ७ । २८७ । १२ । २८७ । १६ । २८८ । २२ ।
 ३७८ । १५ । ३७६ । ८ । ४०२ । ७ । ४०५ । ३ । ४१२ । ८ ।
 ४४७ । ६ । ४४९ । २१ । ४७८ । २ ।

ध ।

धौम्य २२५ । १ ।

न ।

नारद २६३ । १७ । २६८ । ११ । ७३१ । १० ।

प।

पुलस्त्य ५५।१७॥७०८।१६॥

पैठीनसि ७६।८॥ ५५।१३॥ ६६।६॥ १७०।७॥ १७५।२०॥
१८६।१॥ १२६।७॥ ३५८।१७॥ ३७७।७॥ ७०३।७॥
७२८।५॥ ७३०।१॥ ७३६।६॥ ७७८।२॥ ७५०।५॥
७५७।८॥

प्रचेताः ७८।१२।११५।१६॥ १६५।१०॥ ७२६।१७॥ ७७०।७॥
प्रजापति २०।११॥ १२८।१०॥ २६२।७॥ २६८।१२॥ २६०।
३॥ ३००।५॥ ३०२।५॥ ३०५।१३॥ ३७१।८॥ १५॥ ३७७।
२, १२॥ ३७५।१३॥ ७५८।२०॥ ३६०।१७॥ ३६७।२०॥
७०८।२॥

ब।

बृहत्संवर्त ३७०।१५॥

बृहद्वयम २६८।१५॥ ३१७।१३॥ ३१८।१६॥ ३३७।१, ६॥

बृहदयाज्ञवल्क्य ७१०।१५॥

बृहदिष्णु ३१३।१६॥ ७१०।११॥ ७५६।१७॥

बृहन्मनु २५७।१२॥

बृहस्पति ६।१॥ ११।६॥ १६।१७॥ २३।११॥ २६।७॥ ७८।

२२॥ १०७।१७॥ १२०।७॥ १७७।२०॥ १७५।७॥ १६७।

३॥ १६७।१५॥ २६५।१८॥ ३०६॥ ३॥ ३०८। ६, १६॥

३५२।१३॥ ३५६।१०॥ ३५८।१७॥ ३७१।१५॥ ३७६।५॥

७०७।१५॥ ७१०।७॥ ७११।१२॥ ७१३।२॥ ७७३।१२॥

७७७।१७॥ ७५०।१६॥ ७५७।२०॥

बौधायन ११।१५॥ २३।८॥ २६।६॥ ५२।१७, २२॥ ५३।१७॥

७५।६॥ १००।७॥ १०६।१३॥ ११३।१३॥ ११७।१७॥

१२४ । १६, १८ ॥ १३३ । १४ ॥ १३५ । १५ ॥ १३६ । १० ॥ १४० ।
 ६ ॥ १४३ । ५ ॥ १४६ । १ ॥ १४८ । १० ॥ १५३ । ११ ॥ १८१ । १५ ॥
 २५६ । २ ॥ २७३ । १ ॥ ३३६ । १६ ॥ ३५६ । १६ ॥ ३५७ । १ ॥
 ३७१ । २ ॥ ३८२ । १० ॥ ४३८ । २१ ॥ ४४० । १५ ॥ ४५३ । १८ ॥
 ४५६ । ४ ॥ ५३० । १७ ॥

ब्रह्मगर्भं ७८ । १५ ॥

भ ।

भरद्वाज ३३४ । १ ॥ ३३५ । ५ ॥ ३५० । ५ ॥ ४२६ । ७ ॥
 भृगु २८ । १७ ॥ ४४६ । १२ ॥ ४६३ । १६ ॥

म ।

मध्यमाङ्गिरा ४०४ । ८ ॥ ४०६ । १८ ॥

मनु ३ । २० ॥ ६ । १२ ॥ ८ । ५ ॥ ११ । १२ ॥ १३ । ७ ॥ २२ । २० ॥
 २५ । ८ ॥ २६ । १६ ॥ ३० । ७ ॥ ३१ । १८ ॥ ३२ । १८ ॥ ३७ ।
 ७, १७ ॥ ४५ । ५ ॥ ५२ । ४ ॥ ५४ । २ ॥ ५६ । १७ ॥ ६२ । ११ ॥
 ६३ । १५ ॥ ६६ । १०, २१ ॥ ६७ । ८ ॥ ६८ । १० ॥ ६८ । १७ ॥
 ७२ । १४ ॥ ७३ । १४ ॥ ७६ । १३ ॥ ८८ । ७ ॥ ८६ । ५ ॥ १०५ ।
 १ ॥ ११४ । ४, ७ ॥ ११६ । १६ ॥ ११८ । ७ ॥ १२१ । २, १७ ॥
 १३४ । १३, १६ ॥ १३६ । ६ ॥ १३८ । ६ ॥ १३८ । ११ ॥ १४५ ।
 ६ ॥ १४६ । ३ ॥ १४७ । १८ ॥ १४८ । १२, २० ॥ १४८ । २ ॥ १५२ ।
 १६ ॥ १५५ । ८, २० ॥ १७२ । ५ ॥ १७४ । २ ॥ १८० । १४ ॥
 २१५ । ८ ॥ २४० । ४ ॥ २४१ । ३ ॥ २४८ । १२ ॥ २५१ । ८, १४ ॥
 २५२ । १ ॥ २५३ । १४ ॥ २५५ । ३ ॥ २५८ । १८ ॥ २५८ । ५ ॥
 २६३ । ८ ॥ २६४ । ५ ॥ २७२ । ८ ॥ २७६ । ५ ॥ २८५ । १२ ॥
 २८६ । १० ॥ २८८ । ६ ॥ २८३ । ८, ११ ॥ २८६ । ८ ॥ २८८ । ७ ॥

३००।१॥ ३०५।५, १६॥ ३१२।८॥ ३१३।६॥ ३१७।८, ११॥
 ३२६।२॥ ३२६।१३॥ ३३८।२०॥ ३४६।१०॥ ३५५।६॥
 ३५७।२०॥ ३६०।१२॥ ३६४।४॥ ३७६।२॥ ३८४।४॥
 ३८५।८॥ ३८०।१३॥ ३८४।१७॥ ३८८।१८॥ ३८६।६, १८॥
 ४०१।१७॥ ४०२।३॥ ४०५।१८॥ ४११।६॥ ४१२।५, १०॥
 ४१४।१२॥ ४१५।५॥ ४१६।१४, २१॥ ४२१।११॥ ४२३।
 १६॥ ४२४।८॥ ४२५।१४, २१॥ ४२७।५॥ ४२८।११॥
 ४३०।७॥ ४३३।१४॥ ४३४।१६॥ ४३६।४॥ ४३८।१४॥
 ४४०।२२॥ ४४१।१३, २२॥ ४४२।१८, २१॥ ४४३।८॥
 ४४७।१४॥ ४५१।७, ११॥ ४५४।३॥ ४५६।११॥ ४५७।
 १॥ ४५८।१२॥ ४५६।२, १४॥ ४६०।४॥ ४८४।२१॥ ४८७।
 १३॥ ४८२।११॥ ५०२।८॥ ५१०।१६॥ ५११।१३॥
 मार्कण्डेय ३१, १५॥ १२५।७॥ ३२६।८॥ ४४५।१२॥ ५६६।१॥

य ।

यम २०।३॥ २१।२०॥ २५।१६॥ ४१।३॥ ६८।१६॥ ७५।१०॥
 ७८।४, ७॥ १११।१७॥ ११६।१०, १६॥ १२०।१८॥ १३५।
 ३॥ १४३।११॥ १४५।६॥ १४७।६॥ १६३।११॥ १६५।७॥
 २४१।८॥ २४५।१०॥ २४७।५॥ २४८।८॥ २५०।७॥
 २५२।४॥ २५५।८॥ २६८।१२॥ २७१।४॥ २७५।२०॥
 २८८।४॥ २१४।४॥ ३१६।१०॥ ३४८।१५॥ ३४६।१८॥
 ३५५।१२॥ ३५८।१०॥ ३५६।१८॥ ३६३।१५॥ ३८६।१६॥
 ३८०।५॥ ४००।१८॥ ४०३।१३, १६, १६॥ ४२६।१६॥
 ४३१।७॥ ४३३।२१॥ ४४२।८॥ ४४३।३, १७॥ ४४७।६॥
 ४४८।६, १६॥ ४५२।४॥ ४५६।३, १७॥ ४५७।१७॥ ४५८।
 ११, १८॥ ४६५।७, १४॥ ४६६।११॥ ४६७।१०॥ ४७०।
 ७॥ ४७१।१२॥ ४७४।३॥ ५०७।४॥ ५१७।१८॥

यमदग्नि वा जमदग्नि १०६ । १६ ॥ ४८० । ३ ॥

याज्ञवल्क्य ४ । २ ॥ ६ । ६ ॥ १६ । १५ ॥ २२ । ४, १० ॥ २५ । १४ ॥
 २७ । ४ ॥ ३३ । ६ ॥ ३४ । ४, १३ ॥ ३६ । ६ ॥ ३७ । ४ ॥ ३८ । ६ ॥
 ४० । १६ ॥ ५४ । ५ ॥ ५६ । १४ ॥ ६२ । १४ ॥ ६४ । ३ ॥ ६६ । १५ ॥
 ६८ । १८ ॥ ७४ । ३ ॥ ७६ । २, १७ ॥ ७७ । ७ ॥ ८० । १८ ॥ ८७ ।
 ६ ॥ ८५ । १५ ॥ ११४ । ११, १५ ॥ ४१५ । ६ ॥ १३७ । १८ ॥ १३८ ।
 ७ ॥ १४३ । १ ॥ १४४ । ११ ॥ १४७ । ३ ॥ १४८ । ५ ॥ १५० । १६ ॥
 १५४ । ६ ॥ ५८८ । १६ ॥ २२७ । ७ ॥ २५१ । १७ ॥ २५५ । १२ ॥
 २५७ । २ ॥ २५८ । ३ ॥ २६० । १० ॥ २६४ । १६ ॥ २८२ । १७ ॥
 २८५ । ६, २० ॥ २८६ । ७ ॥ २८७ । ४ ॥ ३०६ । ६ ॥ ३०७ । ५ ॥
 ३१३ । १६ ॥ ३१८ । १६ ॥ ३२१ । ६ ॥ ३२५ । १८ ॥ ३३६ । ११,
 १६ ॥ ३३८ । १६ ॥ ३५६ । १३ ॥ ३५८ । ७ ॥ ३५९ । १२ ॥ ३६० ।
 १५ ॥ ३६६ । २० ॥ ३६९ । ११ ॥ ३८४ । ५ ॥ ३८८ । १४ ॥ ३८८ ।
 ५ ॥ ४०५ । १० ॥ ४०६ । ८ ॥ ४०८ । ११ ॥ ४०८ । ६ ॥ ४११ ।
 १६ ॥ ४१३ । १३ ॥ ४१६ । १७ ॥ ४२१ । १, ८ ॥ ४२२ । ४ ॥ ४२३ ।
 १३ ॥ ४२५ । ४ ॥ ४३० । ४ ॥ ४३५ । २ ॥ ४३६ । १ ॥ ४३८ । १७ ॥
 ४४२ । १५ ॥ ४४८ । ७ ॥ ४५० । १, १६ ॥ ४५५ । १६ ॥ ४५६ ।
 २० ॥ ४५८ । ३, ८, २१ ॥ ४५९ । ८ ॥ ४६० । १२ ॥ ४६४ । १३,
 १६ ॥ ४६५ । १० ॥ ४६६ । १६ ॥ ४६७ । ७ ॥ ४८६ । ७ ॥ ४८७ ।
 ४ ॥ ४८६ । १० ॥ ५१२ । १४ ॥

ल ।

लिखित ३०५ । ६ ॥

लौगाक्षि वा लोकाक्षि ८० । १५, २१ ॥ ११० । २१ ॥ २६२ । ३ ॥

व ।

वग्निष्ठ २० । १५ ॥ २४ । ३ ॥ २५ । ६ ॥ ४१ । १४ ॥ ४२ । ४ ॥ ५४ ।

१६ ॥ ७५ । ४ ॥ ७७ । १५ ॥ ७८ । १० ॥ ८८ । १३ ॥ ११५ । ८ ॥

११६ । १० ॥ १०० । १६ ॥ १०५ । २० ॥ १६० । ८ ॥ २३६ । २० ॥
 २५१ । २ ॥ २५० । ५, ६ ॥ २६० । २ ॥ २६८ । ० ॥ २६६ । २ ॥
 २७२ । ७ ॥ २८३ । ३ ॥ २८५ । ६ ॥ २८९ । २ ॥ २९८ । १८ ॥
 ३०६ । ८ ॥ ३०० । ७ ॥ ३०६ । ११ ॥ ३०७ । १० ॥ ३१६ । ६, १७ ॥
 ३२० । ३, ६ ॥ ३२५ । २० ॥ ३२६ । १७ ॥ ३२५ । १८ ॥ ३२६ ।
 १३ ॥ ३३२ । ३ ॥ ३३७ । १६ ॥ ३३६ । १० ॥ ३५० । ० ॥ ३५९ ।
 १८ ॥ ३५७ । ८ ॥ ३६० । ७ ॥

विश्वामित्र १८२ । १ ॥ १६६ । २ ॥ ३६० । १२ ॥ ३७६ । ५ ॥

विष्णु १२ । ७ ॥ १० । १२ ॥ २५ । ० ॥ ६६ । ७ ॥ ६७ । ६ ॥ ६६ । १, ८ ॥
 ७० । १ ॥ ७५ । ८ ॥ ७६ । ५ ॥ ८६ । १६ ॥ ८७ । १६ ॥ ११८ ।
 ०, १६ ॥ १३५ । ६ ॥ १३६ । ६ ॥ १८६ । ८ ॥ २२५ । ११ ॥ २३५ ।
 १७ ॥ २७५ । ११ ॥ २८८ । १० ॥ ३१० । ६ ॥ ३१२ । ११ ॥ ३१६ ।
 ३ ॥ ३२२ । ३ ॥ ३२० । १३ ॥ ३३१ । १३ ॥ ३३२ । २ ॥ ३३८ । ३ ॥
 ३३६ । ३ ॥ ३६० । १२ ॥ ३६० । १६ ॥ ३६५ । ८ ॥ ३०० । ६ ॥
 ३१८ । ७ ॥ ३१६ । ३ ॥ ३२० । १० ॥ ३२१ । १६ ॥ ३२० । २१ ॥
 ३२५ । १७, १६ ॥ ३३० । २०, २२ ॥ ३३१ । ५, ७, ११, १६, १८ ॥
 ३५२ । १२ ॥ ३६० । २१ ॥ ३७० । १० ॥ ३७३ । ७ ॥ ५१० । २२ ॥
 ब्रह्मगीतम् ३६६ । ६ ॥ ५०० । १३ ॥ ५०६ । ३ ॥ ५१० । २२ ॥ ५२२ ।
 १३ ॥

ब्रह्मपराशर २६६ । १० ॥ ३०१ । ११ ॥ ३६३ । १८ ॥ ३६८ । ३ ॥ ३७८ ।
 ५ ॥ ३७६ । ० ॥

ब्रह्मप्रवेता १८८ । ८ ॥

ब्रह्मबोधायन ५२२ । ८ ॥

ब्रह्मसु ३८५ । १५ ॥

ब्रह्मवशिष्ठ ५ । १२ ॥ १२३ । १३ ॥ १२० । ८ ॥

ब्रह्मविष्णु १२० । ५ ॥

वृद्धशातातप ३१५।१॥ ७७७।७॥ ७७८।११॥

वृद्धहारीत ७३०।१५॥

व्याघ्र २०।७॥ ३६।१८॥ ७७।२॥ १६६।११॥ २६१।२॥ २६३॥
११॥ २६७।८॥ २६७।१७॥ ७११।१५॥ ७२६।१७॥ ७७७।
७॥

व्याघ्रपाद ७६।१८॥

व्यास ७७।१५॥ ७१।१६॥ ७७।२१।१०५।१८॥ १२६।२, ५॥
१७०।२॥ १५६।६॥ १६५।१३॥ २२०।७॥ २२७।१६॥
२५६।८॥ ३०३।१५॥ ३३७।१७॥ ३५२।२०॥ २७१।१०,
१८॥ ७०६।३॥ ७१०।१८॥ ७१२।२॥ ५०८।१०॥

श ।

शङ्खलिखित ३२।५, १३॥ ७१।७॥ ७५।१८॥ ६६।१८॥ ७७।
११॥ १८६।११॥ २५७।२॥ २५७।१०॥ २६६।१२॥ २७२।
११॥ २७५।१७॥ २६६।१६॥ ३०८।११॥ ३२०।२॥ ३२१।
७॥ ३५६।१॥ ३६०।१८॥ ७७६।१५॥ ७५६।१॥ ५०७।१॥
५११।६॥ ५१५।३॥ ५१७।१३॥ ५२२।१॥

शातातप १२।३॥ १६।१०॥ ७१।१८॥ ७७।१७॥ ८३।१, १७॥
१०२।७॥ ११०।७॥ १११।८, २०॥ १२५।१६॥ १३३।७॥
१३७।२०॥ १७७।२॥ १७६।१॥ १५५।३॥ २७०।२१॥
२७२।५, १७॥ २६६।११॥ ३१५।७॥ ३१८।११॥ ३७५।
१८॥ ३७६।५, ७॥ ३५२।१३॥ ३५३।१॥ ३६१।१॥ ३६७।
१॥ ३६६।१०॥ ७२७।२॥ ७७७।१॥ ७५७।१७॥

शाम्बिल्य ७३७।६, २०॥

शौनक ५३०।११॥

स ।

समन्त ४४ । ६ ॥ ७१ । १ ॥ ८२ । १० ॥ १४५ । ३ ॥ १६० । १२ ॥ २४६ ॥
 ६ ॥ २६५ । ५ ॥ २६६ । १ ॥ २७२ । १५ ॥ २७३ । ११ ॥ ३०४ । ११ ॥
 ३०७ । १२ ॥ ३१८ । ४ ॥ ३५६ । २ ॥ ४०२ । १२, १७ ॥ ४०३ ।
 ३ ॥ ४०७ । ५ ॥ ४१२ । २० ॥ ४१६ । १४ ॥ ४४३ । ६ ॥
 संवत् ६२ । ६ ॥ ६३ । ४ ॥ ६७ । १५ ॥ ७० । ४, १३ ॥ ७३ । ७ ॥ ८२ ।
 १५ ॥ ११७ । १६ ॥ १३२ । २ ॥ १४८ । ३ ॥ १८६ । १४ ॥ २०२ ।
 ८ ॥ २२६ । १६ ॥ २२८ । ४ ॥ २५१ । ५ ॥ २५८ । ७ ॥ २६० । ५ ॥
 २६४ । १३ ॥ २६५ । १० ॥ २६८ । १४ ॥ २७० । १० ॥ २७१ । १७ ॥
 २७५ । ४ ॥ २८० । ७ ॥ २८१ । ५ ॥ २८६ । ३ ॥ २८७ । १६ ॥
 ३१२ । २ ॥ ३८८ । ३ ॥ ४०० । ३, ६ ॥ ४१४ । २ ॥ ४३८ । २ ॥
 ४४८ । ६ ॥

ह ।

हारीत ४० । १५ ॥ ४१ । ११ ॥ ४५ । ११ ॥ ५२ । ११ ॥ ५४ । ८ ॥ ५५ ।
 ३ ॥ ५७ । ११ ॥ ५८ । ६ ॥ ७४ । १६ ॥ ७७ । १८ ॥ ८० । ११ ॥
 ८१ । १६, २० ॥ ८८ । १ ॥ ८९ । १४ ॥ ९२ । १८ ॥ ९३ । १८ ॥
 ११० । ११ ॥ ११७ । १३ ॥ ११८ । ६ ॥ १४५ । ४ ॥ १७६ ।
 २० ॥ १८१ । ३, १८ ॥ १८३ । १६ ॥ १८४ । ३ ॥ १८६ । १४ ॥
 २१७ । १० ॥ २५७ । ८ ॥ २६२ । १२ ॥ २८७ । २ ॥ ३०० । ६ ॥
 ३११ । १ ॥ ३३२ । ८ ॥ ३४८ । ६ ॥ ३४९ । १३ ॥ ३६१ । १ ॥
 ३६५ । ३ ॥ ४०८ । २० ॥ ४२६ । ४ ॥ ४३० । १० ॥ ४३३ । ४ ॥
 ४३४ । १६ ॥ ४३५ । ६ ॥ ४३६ । १४ ॥ ४४० । १२ ॥ ४४६ । २, १२ ॥
 ४५० । १३ ॥ ४६० । १ ॥ ४६७ । १६ ॥ ४७२ । ३ ॥ ४८५ । १८ ॥
 ५०७ । ११ ॥ ५११ । ६ ॥

(३६)

पराशरमाधवोल्लिखितपौराणिकानामकारादि-
क्रमेण प्रज्ञापनपत्रम् ।

(प्रायश्चित्तकाण्डस्य)

प ।

पौराणिक ८३५ । १३ ।

पराशरमाधवोलिखितदार्शनिकानामकारादि-
क्रमेण प्रज्ञापनपत्रम् ।

(प्राथम्यसिक्तकाण्डस्य)

ई ।

ईश्वरादी ८ । १० ।

—
त ।

तार्किक ७ । ८ ।

—
न ।

न्यायविदः ४८१ । १२ ।

—
प ।

पतञ्जलि ४८० । १२ ।

प्राभाकर ७ । १० ।

—
भ ।

भाट्ट ७ । ८ ।

—
म ।

मीमांसक ७ । ८ ।

—
व ।

वादरायण ३६३ । १० । ५२६ । ८ ।

(३८)

पराशरमाधवोत्तिखितस्मृतिनिबन्धकर्तृणामका-
रादिक्रमेषु प्रज्ञापनपत्रम् ।

(प्रायश्चित्तकाण्डस्य)

अ ।

अपरार्क १८ । १ ।

---

(३८)

पराशरमाधवोल्लिखितवैयाकरणानामकारादि-
क्रमेण प्रज्ञापनपत्रम् ।

(प्रायश्चित्तकाण्डम्)

य ।

वरुचि ३५२ । १० ॥

पराशरमाधवोल्लिखितप्रवचनानामका-
रादिकमेण प्रज्ञापनपत्रम् ।

(प्रायश्चित्तकाण्डस्य)

आ ।

आथर्वण ६८ । १६ ॥

—

त ।

तैत्तिरीयब्राह्मण १७१ । २० ॥ ३५७ । १४ ॥ ३६८ । १, ५ ॥

तैत्तिरीयकशाखा ५३१ । ५ ॥

—

प ।

पवमानसूक्त १७३ । १६ ॥

—

म ।

मन्त्र १७३ । ४ ॥

—

व ।

वागसनेयिब्राह्मण ३६८ । ५ ॥

—

स ।

सामविधान १७४ । १ ॥

—

पराशरमाधवोक्तिखितानामनुक्तप्रवचनानां
श्रुतीनामकारादिक्रमेण प्रज्ञापनपत्रम् ।

(प्राथमिककाण्डः)

श ।

मुक्ति १० । ७ ॥ १२ । १८ ॥ ४६ । २, ५ । ६८ । १६ । १०३ । ४, १२,
१६ ॥ १०६ । १४ ॥ १५८ । ११ । २८२ । ७ । २५२ । २ ॥ २५७ ।
१४ ॥ ४१८ । ७ ॥

पराशरमाधवोल्लिखितस्मृतिग्रन्थानामकारादि-
क्रमेण प्रज्ञापनपत्रम् ।

(प्रायश्चित्तकाण्डम्)

कृ ।

अष्टमिधान ५२६ । २ ॥

ख ।

चतुर्विंशतिमत २६ । १४ ॥ ३५ । २ ॥ ४४ । २ ॥ ७३ । ४ ॥ ८३ । १७ ॥
८६ । १५ ॥ ११५ । ११ ॥ ११६ । ४ ॥ १५६ । ११ ॥ १६० । ७ ॥
१६४ । ८ ॥ १७१ । ११ ॥ १७५ । १५ ॥ १७८ । १८ ॥ १८७ । १० ॥
२५७ । १७ ॥ २५८ । ४ ॥ २५६ । १३ ॥ २६६ । २ ॥ २७० । ५, ७ ॥
२७१ । ७, १२ ॥ २७२ । २ ॥ २७४ । १० ॥ २७५ । ६ ॥ २८४ । ७ ॥
२८५ । ३ ॥ २८७ । ५ ॥ ३०७ । १ ॥ ३१७ । १८ ॥ ३२० । ४ ॥
३२४ । १२ ॥ ३२६ । १७ ॥ ३३२ । १०, १५ ॥ ३३८ । १६ ॥ ३७६ ।
११ ॥ ३८३ । १४ ॥ ४०८ । ५ ॥ ४१५ । २२ ॥ ४३१ । ३, १७ ॥
४३६ । ६ ॥ ४५२ । १, २२ ॥ ४५५ । ६ ॥ ४६१ । ५ ॥ ४६४ । ६ ॥
४७४ । १२ ॥ ४७५ । ६, १२, २१ ॥ ४७६ । १० ॥ ४७७ । १३ ॥

भ ।

भरद्वाजगृह्य ४२६ । १० ॥

व ।

विष्णुस्मृति २५६ । १६ ॥

घ ।

षट्त्रिंशत्तम १७१ । ८ ॥ २०६ । १२ ॥ २८१ । ८ ॥ ३१५ । ८ ॥ ३४७ ।
११ ॥ ४०७ । १२ ॥ ४१५ । ८ ॥ ४२० । ११ ॥ ४२१ । १ ॥ ४४२ ।
६ ॥

षट्त्रिंशत्तम २६६ । १५ ॥

पराशरमाधवोल्लिखितानामनिर्दिष्टस्मृत्युक्तानां
स्मृतीनां प्रज्ञापनपत्रम् ।

(प्रायश्चित्तकाण्डस्य)

स्मृति वा स्मृत्यन्तर ३ । १६ ॥ ४ । १५ ॥ ८ । ११ ॥ ८ । १५ ॥ १० ।
११ ॥ ११ । २० ॥ १८ । १७ ॥ २४ । ५ ॥ ३४ । ६ ॥ ३६ । ८ ॥ ५२ ।
२ । ८६ । १२ ॥ १०६ । १३ ॥ ११४ । ३ ॥ १२७ । ७ ॥ १३१ । ६ ॥
१३२ । १६ ॥ १३६ । २ ॥ १४४ । ५ ॥ १४८ । २० ॥ १५५ । ५ ॥
१५६ । ७ ॥ १६० । ३, ३ ॥ १७२ । १७ ॥ २०८ । ७ ॥ २३१ । ५ ॥
२५१ । ११ ॥ २५३ । ५ ॥ २६८ । २१ ॥ २७८ । १० ॥ २८१ । १४ ॥
२८८ । ८ ॥ ३११ । १ ॥ ३१२ । ५ ॥ ३१६ । ६ ॥ ३२५ । १५ ॥
३३८ । ३ ॥ ३६० । १८ ॥ ४०८ । ८ ॥ ४१० । १० ॥ ४१६ । ८ ॥
४२० । १८ ॥ ४२४ । १८ ॥ ४२७ । २१ ॥ ४३५ । १२ ॥ ४४५ । १ ॥
४७४ । १८, २१ ॥ ४७६ । १८ ॥ ४७७ । १, ६ ॥ ४८१ । १, ५ ॥

पराशरमाधवोल्लिखितानां पुराणानामकारादि-
क्रमेण प्रज्ञापनपत्रम् ।

(प्रायश्चित्तकाण्डस्य)

अ ।

अग्निपुराण ४६० । २१ ॥

आ ।

आदिपुराण ४४ । १७ ॥ १२६ । १६ ॥

क ।

कूर्मपुराण ८८ । १० ॥ ३१६ । १२ ॥ ३६५ । ६ ॥ ३६६ । ६, १० ॥
३७० ॥ १०, १८ ॥ ३७२ । १० ॥ ४५४ । ११ ॥ ४५५ । १२ ॥

ग ।

गरुडपुराण ४६४ । ६ ॥ ४६८ । १६ ॥

न।

नन्दिपुराण ५०२।१५॥

नारदीयपुराण, नारदीय वा नारदपुराण २८।१६॥ २०।१७॥ ७६।

५॥ ७६५।१५॥ ५२०।१२॥

य।

यज्ञपुराण ७८६।१३॥ ५०१।१२॥ ५२१।५॥

यमास्तखण्ड ७६७।१५॥

व।

वज्रपुराण वा व्राज १६।५, १८॥ १६।२२॥ १७६।२२॥ २६७।

५॥ ३६१।१६॥ ७७५।३॥ ७८३।७॥ ७८७।११॥ ७८३।८॥

५०६।१७॥ ५१६।८॥ ५२७।५॥

वज्राखण्डपुराण ३०।३॥ १३६।१६॥

भ।

भविष्यत्पुराण १०८।७॥

भविष्योत्तर ७८७।३॥

म।

मार्कण्डेयपुराण १३७।१॥ ५०२।२॥ ५०६।२॥ ५१३।३॥

५१८।१८॥

ल।

लिङ्गपुराण ३७०।१२॥

व ।

वराहपुराण ५२० । १६ ॥

वामनपुराण ४६२ । १८ ॥

वायुपुराण ५०६ । ५ ॥ ५१६ । ८ ॥

विष्णुपुराण १७ । १७ ॥ ४८३ । १२ ॥

स ।

स्कन्दपुराण ८ । २ ॥ ५२८ । १३ ॥

स्कान्दचमत्कारखण्ड ४८६ । १८ ॥

स्कान्दनागरखण्ड ४६७ । ४ ॥

स्कान्दरेवाखण्ड ४६३ । १ ॥ ४६८ । ३ ॥ ५११ । ७ ॥ ५१८ । ४, १२ ॥

पराशरमाधवोद्धितानामनिर्दिष्टपुराणनाम्नां
पुराणवाक्यानां प्रज्ञापनपत्रम् ।

(प्रायश्चित्तकाण्डम्)

प ।

पुराण ३२ । १ ॥ ५३५ । २ ॥

---

(४६)

पराशरमाधवोस्त्रिखितानां स्मृतिपुराणातिरिक्तानां
धर्मग्रन्थानामकारादिक्रमेण प्रज्ञापनपत्रम् ।

(प्रायश्चित्तकाण्डे)

आ ।

आश्वमेधिक ४४५ । ८ ।

उ ।

उपपुराण ५२७ । ३ ।

उमामहेश्वरसंवाद ४६१ । १६ । ४६५ । ८ ॥ ४६६ । १७ ॥ ५०१ । ५ ॥
५०६ । २० ॥ ५१६ । १४ ॥

म ।

महामारत ५ । ८ ॥ २१ । ६ ॥ २६ । १२ ॥ ४८ । ७ ॥ ५०३ । १० ॥
५२८ । १४ ॥

य ।

वायुसंहिता ४६५ । ३ ।

विष्णुधर्मोत्तर ४८२ । १६ ॥ ४८३ । १६ ॥ ४८६ । ६ ॥ ४८६ । ५ ॥
५०६ । १२ ॥ ५१५ । १२ ॥ ५२१ । ६ ॥ ५२४ । १२ ॥

श ।

शिवधर्मोत्तर ४८२ । १३ ॥ ४८४ । १८ ॥ ५०४ । १ ॥ ५०५ । ८ ॥
५०६ । १७ ॥ ५११ । ६ ॥

पराशरमाधवोत्तिष्ठितानां दर्शनग्रन्थानामका-
रादिकमेव प्रज्ञापनपत्रम् ।

(प्राच्यसिक्तकाण्डम्)

ज ।

वेमिनिसूत्र १५२ । ६ ॥

व ।

वैयासिकन्यायसूत्र वा वैयासिकसूत्र वा व्याससूत्र १५६ । १ ॥ १२५ ।
१७ ॥ १५२ । ८ ॥

पराशरमाधवोद्धितानां स्मृतिनिबन्धानामका-
रादिक्रमेण प्रस्थापनपत्रम् ।

(प्रायश्चित्तकाण्डस्य)

स ।

सप्तम्यंवार ११०।११

पराशरमाधवोस्त्रिखितानां व्याकरणग्रन्थानामका-
रादिक्रमेण प्रज्ञापनपत्रम् ।

(प्रायश्चित्तकाण्डस्य)

व ।

वार्तिक २५२ । १० ॥

